

No: 43

The Department of Public Instruction, Bombay.

# HANDBOOK

TO THE

## STUDY OF THE RIGVEDA.

BY

PETER PETERSON, M.A., D.Sc., Edin.;

B.A. BALLIOL COLLEGE, OXFORD;

PROFESSOR OF SANSKRIT, ELPHINSTONE COLLEGE, BOMBAY.

### PART II.—THE SEVENTH MANDALA OF THE RIGVEDA.

500 Copies.

23809

Registered for Copyright under Act XXV. of 1867.

Sa2VI  
Pet

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1892.

[All rights reserved.]

Price Five (5) Rupees.

BOMBAY SANSKRIT SERIES No. XLIII.

D2835

Vol. 43.

94/67



BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL  
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 23809

Vol. 14. 6. 56.

Call No. 5a2v11 Pet.

## PREFACE.

It has already been stated (Preface to Part I) that the text of Sayana's commentary in this edition of the Seventh Mandala of the Rigveda rests on a collation of the *editio princeps* with three manuscripts called by me A, B, and C. That the work has been done independently is, I trust, evident on the face of it. But it may be convenient if I put together here the chief places in which I believe I can claim to have improved the text. It will be seen that I have, as a rule, sought improvement in an attempt to make out what the reading of the MSS. really means, holding as I do very strongly that we are not entitled to desert the MSS. by reason of any doubt on that point, but only when we are positively certain that they are wrong. I take all \* the cases in which Max Müller has introduced emendations into the text from his *Varietas Lectionis*.

- 1, 1. I have adopted M. M.'s conjectural reading **आगम्यं** after **अथर्षु** with some reluctance. I do not feel certain that it is right. The quotation from Yaska shows that the second word must be **अतनवंतं**; but the MSS., as we have them at present, hardly enable us to decide what Sayana's alternative explanation of the *ἀπαξ λεγόμενον* **अथर्षु** really was.

- 1, 15. I have retained **सेहप्रियो** after **प्रबोधकं** on the authority of all the MSS. except M.'s B4.

\* I have omitted a few towards the end of this review which seemed unimportant, or with regard to which I had nothing to say.

Sayana has to explain the यः of the text. He writes यः समेद्धारं प्रबोधकं सेदग्निर्यः &c. He requires the words again to complete the sense of the second clause सुजातासः &c., and on that occasion he breaks them up स इत् स एवाग्निः. It is at least possible to explain the reading of the MSS. so, and I prefer therefore to let it remain.

1, 20. Sayana has to explain the change from the singular to the plural, from त्वं (Agni) to यूयं (Agni, and the gods in his train). He does it in his note on this last word यूयं परिवाराश्च = "यूयं that is the attendant gods also." No MS. that has yet been found inserts त्वं before त्वत्परिवारं, as M. does by conjecture, and it is not wanted. Compare, as M. himself does, 3, 10 and 7, 7 below.

1, 21. It will be seen that the MSS. vary greatly with regard to Sayana's explanation of the मा वि दासीत् of the text. But the reading of M.'s B4 was unobjectionable. The imperative mood is used by Sayana as often in similar cases (cf. e. g. मा श्युः मा निष्ठुतु Sayana on 10, 57, 1) and अप क्षीयतां corresponds exactly to वि दासीत्. I prefer now मापक्षीयतां to my own reading मोपक्षीयतां. M.'s reading by conjecture मोपक्षीयत sins against Panini 3, 3, 176.—D (see note on 3, 8) नोपक्षीयते.

2, 1. The reading of the MSS. साविष्टाविदं, सोविष्टाविदं, सोविष्टाविदं is not intelligible to me. I have given the last from my own MSS. M. reads by conjecture पशाविष्टाविदं which I believe to

be bad Sanskrit. M. takes पशौ from Asval. 3, 2, 1: but we should require पश्विष्टौ or पशोरिष्टौ if that were the sense. A reference to Asval. 3, 2, 6, and the fact that the MSS. vary as they do between सा, सो and सौ for the first syllable of the word in doubt, makes me think that an original वासिष्ठमिदं was first written, by a mistake often met with, साविष्ठमिदं. This was corrected by the use of numerals, above the two syllables which had got transposed, thus साविष्ठमिदं. The scribes who followed did not understand this. They took साँ to be सो or सौ, disregarded the mark over the वि, and 'amended' the third syllable, thus making सोविष्टाविदं or सौविष्टाविदं out of what was meant for वासिष्ठमिदं.

- 2, 4. भरमाणाः पादौ भरंतः. The पादौ of the MSS. (including M.'s Ca, A, B1) is alone right. The worshippers go down on their knees (अभिजु अभिगतज्ञानुकं), and then "drag their feet (each his two feet) forward," that is, they advance on their knees. M. finds पादे (sic) in his B4, and gives by conjecture पादैर्भरंतः.
- 2, 11. M. changes the अस्मान् of all the MSS. to अस्माकं. He mistakes Sayana's construction. The च after अदितिः shows that आदितिश्च begins a new clause. नोऽस्मान् बहिः अभ्यास्तां is therefore a clause by itself, बहिः being the nominative before the verb, and नः = अस्मान् the accusative after it. Put a stop after आगच्छ, and remove the stop after कल्याणपुत्रा, in my text of the note.

- 3, 4. I have adopted M.'s correction खादति for the सादति of the MSS. I am not sure that it would not be better to write सादयति. Cf. संवृत्ताः संच्छिन्नाः Sayana on IX, 48, 2 and अवृजन् समपादयन् Sayana on X, 48, 3. खादनं and भक्षणं are the same; and, according to Sayana, the भक्षणं comes later in the verse.
- 3, 5. M. reads आहवनीयातने by conjecture. The reading of his MS. Ca and of my MSS. आहवनीयायेति gives a better sense. योनौ is explained by the generic term स्थाने, which is then restricted by the clause आहवनीयायेति.
- 3, 8. The MSS. (including a MS. lent to me by Mr. M. C. Apte, to which occasional reference will be made under the designation of D) read उरुष्याः रक्ष, and there is no reason why Sayana should not have written so. He naturally wants to give an imperative force to उरुष्याः. (Compare his note on 2, 10 above सूदयानि प्रेरयतु and यजाति यजतु.) He makes a separate clause therefore of याभिः (sc. रक्षसि) ताभिः उरुष्याः i.e. रक्ष. उरुष्याः and निपाहि answer to one another. If any change is made I should prefer to write रक्षसि. Cf. note as to A's reading, where ति (for सि ?) is supplied in the margin. M. corrects रक्ष to रक्षेः.—In the same note I omitted स्तोतृश्च (with my MS. B\* ?), but think now that it should stand. It is in my A, C, D.
- 4, 5. The note on this verse ends with the clause श्रुतमेव बिभर्तीति पदं बहुवचनात्तया विपरिणतं (so

---

\* Not now available for reference.

correct my विपरिणते) सत् ओषधीभिर्वनिमिश्र संब-  
ध्यते. वनिमिश्र is M.'s correction for वनिनश्च,  
and I find it in D. The other MSS. all read  
वनिनश्च. I believe the whole clause to be  
one of those interpolations which earlier  
MSS. of Sayana than any yet available will  
show to have been so many. It is quite  
unnecessary.

- 5, 2. वरेण श्रेष्ठेन हविषा तेजसा वावृधानः. So all the  
MSS., including D. M. writes by conjecture  
तेजसा वा. He mistakes the construction  
of तेजसा. It is not an alternative explanation  
of the वरेण of the text, but goes with वावृधानः.  
तेजसा वावृधानः "growing in glory" वरेण "by  
means of the वर" i.e. the श्रेष्ठं हविः.
- 5, 3. All the MSS. make Sayana explain असिक्नीः,  
by असिक्तवर्णाः. M. corrects to असितवर्णाः. But  
Sayana would either have written असिक्नीः  
असिताः following the vārtika on Pan. 4,1,39,  
or, as we find in the MSS., असिक्नीः असिक्तवर्णाः.  
He is not giving the equivalent in classical  
speech for the Vedic असिक्नीः, but is giving  
the sense of the word as he understands it  
here, and suggesting an etymology not follow-  
ing the vārtika. His reason is not far to  
seek. The poet speaks of विशः who are असि-  
क्नीः. This latter word Sayana paraphrases  
by राजस्यः, as contrasted with सात्त्विक्यः and  
तामस्यः. White and black are the two appro-  
priate colours for these two last : and Sayana  
therefore seeks for some other meaning than  
"white" for the word असिक्नीः. It is there-

fore doing violence to him, as well as to the MSS., to make him read असिंहोः असिंहवर्णः.

5, 6. The MSS. make Sayana explain जुषंत by सेवंत. M. corrects to असेवंत. I have given सेवते (cf. v. 4 above सचंत सेवते). I believe now, however, that Sayana wrote जुषंत सेवंत. With that the *sense* in which he took the word was given. He may, or may not have added सेवते. (A present, not a past is wanted. The time is different from that of नृण्वन् and आजः). In D an original सेवते is corrected to सेवंत.

5, 7. कामान्वा. So all the MSS. M. changes to कामान् च (which if it were right, must have been written कामांश्च). कामान्वा is alone right. Thunder may be heard, and no rain follow. When Indra thunders he is either pouring down rain, *or*, in some other way, accomplishing the desires of his worshipper. The अभिक्रंदसि अभिगर्जसि वा which follows refers to the same alternative rationale of thunder.—D has जनाय for यजमानाय, a reading which deserves attention.

6, 7. M. changes the अंतरिक्षाणि of the MSS. to आंतरिक्षाणि. This is a word which Sayana would never have used. He would have said अंतर्गृहे भवानि, as at 38, 5 and elsewhere. I believe that Sayana's note, on a word he has already explained repeatedly, consisted only of बुध्या बुध्यानि. The gloss बुध्मन्तरिक्षं &c. was added afterwards. And our word was subsequently

inserted by some one who missed a link between बुध्ने and बुध्यः. On 56, 14 we have the note बुध्य बुध्यानि अंतरिक्षे भवानि.

- 11, 5. M. changes the किमिति of all the MSS., including D, to किमर्थमिति. This is quite unnecessary.
- 15, 1. M. changes the अग्नेर्भगियाज्या of the MSS. to अग्नेर्भगिनो याज्या. Why? This is the "bhagiyâjyâ" of Agni, i.e. the verse to be used when Agni is praised under his attribute of "Bhagî." अग्नेर्भगिनो याज्या is, of course, an easy emendation. But in that case would not Sayana have written भगिनोऽग्नेयाज्या? He has the sutra अग्निर्भगी (comm. भगीत्यग्नेर्गुणः) in his mind, and writes अग्नेर्भगियाज्या. If we are to correct at all I should prefer to write अग्निभगियाज्या. But no correction is necessary.
- 16, 5. M. writes by conjecture कामयस्व. The MSS. have कामय त्वं (correct त्व in my note to त्वं) and कामय च (D has this last). The त्वं does not appear to be wanted (cf. यज्ञ, not यज्ञ त्वं), and the च does. If we correct कामय I think now that we should write कामयस्व (cf. Say. on I. 76, 4) च. But it is not beyond possibility that Sayana wrote कामय च.
- 16, 6. यद्वा सुशंसो होता. "Or सुशंसो = होता." M. writes by conjecture यद्वा यः सुशंसो होता. But Sayana is not giving an alternative explanation of the whole clause. He desires only to say that the word सुशंसः may have another meaning than that already given, and then the sen-



tence will go on as before, वर्धते नं वर्धयत्यर्थः. His meaning is quite intelligible without the interpolated यः.

- 18, 8. Sayana explains the पत्यमानः of the text by पलायमानः. Compare his note on v. 16 below, where पत्यमानः is explained by गच्छन्, and वर्तन् by पलायनमार्गः. M.'s B4 has this reading: but M. reads पालयमानः, a conjectural emendation of the reading of his MSS. A, C, Ca पालयमानः, which gives a sense inconsistent with the context.
- 18, 9. All the MSS. except M.'s B4 (सुषु अपत्यसंयुक्तान्) read सुतुकान् सुतोकमानान्. M. changes to सुतुकान् सुतोकान्. It is true that at I, 149, 5 Sayana explains सुतुकः by शोभनपुत्रः; but there would be no propriety in the word in that sense here. सुतोकमानान् "acting just like children, submitting," is the only right reading.
- 18, 17. D reads अस्मान् and वेदयादेः.
- 18, 21. All the MSS. have अपगच्छन्ति, except that M.'s B1 has अवगच्छन्ति. D has this last reading. M. corrects to उपगच्छन्ति. The व्युच्छान् of the text is first explained as to its form. It is to be taken as = व्युच्छन्ति. Then the meaning is given निवसन्ति अपगच्छन्तीत्यर्थः. Write निवसन्ति अपगच्छन्तीत्यर्थः. (निवासे Dhâtup. निवासः समाप्तिः प्रायेणायं विपूर्वः Siddh. Kaum. Calc. Ed. I, p. 47) "are bright (सुदिना) to the close." Compare Sayana's note on 72, 4 below, where व्युच्छन्ति is paraphrased by तमांसि निवासयन्ति.

18, 22. Write गौः for गौः in line 2 of note.—Sayana writes रेभन् इन्द्रः स्तुवन्. It is Indra that boasts of the gifts he, or his priest, has already got; and Vasishtha, according to Sayana, makes these the ground of an appeal for further gifts. It is a very forced construction to dissociate पर्यैमि from रेभन्, but that appears to be Sayana's construction. He contrasts sharply इन्द्रः and अहं.—अतस्तद्देवतात्वादस्य सूक्तस्य. In the Anukramanika the 'gift of Sudas' is declared to be the *devatâ* of this and the following three verses. It would therefore be a mistake, though a natural one, to take the word अग्ने of the text as fixing the *devatâ* of this verse. Accordingly Sayana says, अत्राग्नेः संबोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं न तु देवतात्वज्ञापनार्थं. Why is it not possible to take the word अग्नि as fixing the *devatâ* of this verse? The MSS., two of M.'s as well as my own, go on अतस्तद्देवतात्वादस्य सूक्तस्य. Sayana seems to be quoting his *viniyoga* (p. 218) अतस्तास्तद्देवताकाः (omitting the word ताः, as he is here considering one verse only). M. corrects to अतद्देवतात्वादस्य सूक्तस्य, which seems unnecessary. It ought to be said, however, that two of M.'s MSS. have the reading अतद्देवता°, which may very well be for अतद्देवता°, and that D has a corrupt reading which supports that, अतद्देवताकरत्वात्.

20, 8. D also omits the यः which M. inserts by conjecture before ते. It is not wanted. Sayana

does not always repeat the exact structure of the sentence he is explaining.

21. Introduction. I followed M. in inserting सूत्रितं च against my MSS. and his. I find the words now in D. But they are not indispensable.
- 21, 5. D follows the majority of the MSS. in writing उत्सहे च. Perhaps Sayana wrote उत्सहेच्च (M.'s B1). The च would repeat the किंच at the beginning of the clause. I have adopted M.'s correction उत्सहेत्.—In the MSS. (including D) the note on शिश्रदेवाः is शिश्रेण दीव्यन्त इति क्रीडन्त इति शिश्रदेशः. This would be complete without the क्रीडन्त इति (शिश्रेण दीव्यन्त इति शिश्रदेवः), and these words are omitted in C. Sayana added them as a synonymous expression for the दीव्यन्त इति of the etymology. क्रीडन्तः and दीव्यन्तः are both participles. But M. writes by conjecture शिश्रेण दीव्यन्ति क्रीडन्त इति शिश्रदेवाः.
- 22, 2. In all the MSS. (including D) Sayana is made to explain the गुड्यः of the text by गणः, in the sense of something like गुणकारकः, by a familiar idiom. M. corrects to अनुगुणः.
- 23, 6. Here M. has changed the वज्रकल्पनाहं of the MSS. (his B, my C and D omit) to वज्रकल्पबाहुं, which gives no good sense. वज्रकल्पबाहुं could only mean 'whose arm is like a thunderbolt.' We should probably omit. But if the note is right Sayana wishes to attach a peculiar meaning to बाहु, making it equal to नाह 'armour.'

- 24, 1. The MSS. have मादय and मादय च. The च is wanted. M. reads by conjecture मादयस्व. D मादय च.
- 24, 3. I have adopted M.'s emendation इमं यज्ञं.
- 27, 5. मघाय मंहनीयाय स्तुत्या. So all the MSS. M.'s change to मंहनीयायै is wrong. The word is not in construction with स्तुत्या\*.
- 30, 3. In the second clause my reading यद्यथा rests on M.'s MSS. B4, C, Ca, D and on my own MSS. ; and my reading तथा on his B1, 4, C, Ca, D, and my MS. A. M. reads यद्यदा with his A, B1, and तदा by conjecture (his A तथा). D यद्यदा च and तथा.
- 31, 1. I have adopted M.'s correction तदर्थः. D. तदर्थ.
- 31, 12. D. स्तोत्राणां. See my Critical Note.
- 32, 1. Here I have left the अप्येनो of all the MSS. (including D) though I confess I do not understand it.† M. corrects to अप्येते.
- 32, 4. It does not appear to me to be possible to say what should follow सुन्विरे. I have therefore given सुन्विरे - - - . M. prints सुन्विरे सुता वभूवुः.
- 34, 4. Here I must put one conjecture against

\* The passage, with M.'s note upon it, supplies a good illustration of the remarks to be made below on the use of Sandhi in the commentary. For the स्तुत्या आववृत्त्याम of the MSS. M. (besides adding दानाय) would conjecture स्तुत्याववृत्त्याम. But that is precisely what the MSS. mean. Only they would never write it in that way. And if they construed as M. does they would write स्तुत्यै आववृत्त्याम.

† "Let not the very sacrificers put an end to sin, with your help, at a distance: come, &c." ? M. would change त्वया to त्वां.

another. The MSS. read पूर्वस्यामि प्रकृतत्वात्. M. prints by conjecture पूर्वस्यामंदस्य प्रकृतत्वात्. I have given पूर्वस्यामिदमः प्रकृतत्वात्. Sayana begins his commentary on verse 3 by saying that in it and the following verse Indra is praised. He advances no proof of this in the commentary on verse 3, and the word इंद्रः does not occur there, as on M.'s hypothesis it ought to. He is dealing now with the circumstance that the word अस्मै in verse 4 is anudatta. Why? By reason of Panini's rule 2, 4, 32, that the word इदं, when used for the second time in the same reference, is anudatta. So Sayana writes पूर्वस्यमिदमः प्रकृतत्वात्. Now Sayana goes on to say that it is this very fact, namely, that अस्मै in verse 4 is anudatta, that shows that in verse 3, as well as in verse 4, it is Indra who is praised. अत एव पूर्वप्येद्रीति विज्ञायते. Indra is referred to by name in verse 4, and the fact that अस्मै is anudatta in verse 4 shows that the अस्मै of verse 3 and the अस्मै of verse 4 refer to one and the same person. Therefore, it is Indra who is praised in verse 3. It remains, for Sayana to explain why the अस्मै of verse 3 is anudatta also. For this he falls back on Yaska's dictum तीव्रार्थतरमुदात्तमन्वीयोऽर्थतरमनुदात्तं. D has पूर्वस्यापि the reading of M.'s B1. This might give the same sense. पूर्वस्यापि, sc. अस्मा इति पदस्य, प्रकृतत्वात्. But the पूर्वा which follows supports पूर्वस्याम् here.

- 34, 24. The word in the text is अनु जिहातां. It is in the dual in dependence on रोदसी. In going on to construe it also with वरुणः on the one hand, and ते मरुतः on the other, Sayana repeats the form in the text, with the remark that for वरुणः we must understand the singular, and for ते मरुतः the plural. The MSS. are practically unanimous in reading जिहातां in the second place. But M. puts by conjecture जिहीतां. In the third place M. writes जिहतां with no vv. ll. I have repeated जिहातां with my MS. B. D writes, as I have done, जिहातां in all three places.—In the same verse we have the same consensus of MSS. for the reading भरणीयां. M.'s B4 and my C भरणीयं. So also D. M. prints by conjecture धरणीयं.
- 36, 4. As the MSS. stand I do not think it is possible to say what should follow रथे. I have therefore printed रथे -- . M. by conjecture रथे युञ्ज्यात्. D has युञ्जान्, the reading of M.'s Ca, D and of my A.
- 37, 6. I have adopted M.'s correction निवहेत्. D has the न्यवहेत् which all the other MSS. present.
- 39, 3. D writes जमयाः म रंत (sic). 39, 5 D गिरः गरीयान्. 40, 1. D has the clause which I have omitted. It writes अथवा श्रुद्धिर्देवती विदध्या विदधेन त्वदीयेन चित्तेन संपाद्य यज्ञे क्रियमाणा अस्मदीया स्तुतिर्गुष्मदीयानामच्छतु. In my note write "MSS. युष्मदीयान्." M. changes this to युष्मान् unnecessarily.

- 41, 5. Here, as at 5,2 M. introduces a वा which owes its existence to a failure to construe the passage rightly. MSS. तेन भगेन देवेन धनेन वयं भगवंतः स्याम. M. prints by conjecture धनेन वा. But देवेन धनेन are not alternative explanations of भगेन. The तेन of the text is explained by भगेन देवेन. धनेन goes with भगवंतः. "Through him, *i. e.* God Bhaga, may we be rich in wealth."
- 42, 2. D writes तानश्वा (sic), युक्ष (sic), and निसत्तः.
- 43, 2. I have adopted M.'s correction साधकं. But Sayana perhaps used साधुकं (which D also has) in the same sense.
- 43, 3. I have adopted M.'s correction जननीं. But there is something wrong. Why should Sayana explain मातरं by जननीं? Both words are perfectly familiar. D has जननीयं with all the other MSS.—M.'s change of अस्मान् into अस्माकं is wrong. Sayana construes अस्मान् with आ सद्गु. अस्मान् corresponds to मातरं.
- 46, 1. Sayana's note on the रुद्राय of the text is एतन्नामकाय रुद्राय, *i. e.*, Rudra, here is a proper name, and not the name of a class of gods. The variant in M.'s B4 रुद्राय देवाय is a short way of stating the same thing. M. abandons all the MSS. to print एतन्नामकाय देवाय. D तन्नामकाय रुद्राय.
- 46, 3. D has क्षमया क्षित्या क्षितौ वा.
- 48, 1. MSS. (including D) मनुष्यरथं. M. मनुष्यहितं रथं. See Critical Note.
- 48, 2. Sayana's note on the ऋषुः of the text seemed

to me to be concerned not with its etymology, but with the fact that in his construction of the verse it must be taken for the plural. क्रभुः *i. e.*, क्रभवः. M. भवतीति क्रभवः. for the भवंयृभवः of the MSS. D युष्माभिर्वयं क्रभवः उरु भवंयृभवः. In the light of D's reading I would now read वयं क्रभुः क्रभवः उरु भवंयृभवः.

- 48, 3. Correct my note which refers to a clause मिथ्नातिरिदं रूपं which I afterwards struck out with my MS. C. D writes मिथ्नातिरिदं (sic) रूपं.
- 49, 4. D omits स कः. 50, 1. D. त्सरः छद्मगामी. 56, 8. D. कं पायितुं वेगः 57, 3. D agrees with all the other MSS. See Critical Note.
- 57, 4. D क्षिप्रयाग. In conjecturing क्षिप्रयागः I am afraid I forgot the existence of the word सुलभः. I would now edit with D मनुष्याणां क्षिप्रयागसुलभः. M.'s B1 has क्षिप्रयागः सुलभः. M.'s हि appears to me to be inconsistent with the इत्यर्थः at the end of the clause.
- 59, 4. न सहते. So all the MSS. including D. M. removes a न which is indispensable for the sense. The protection of the Maruts, so far from being injurious to us, *will not suffer* the enemy to hurt us, they smite down our foes.
- 9, 7. All the MSS. have नि षेद निषेदतु. The note is in effect that we are to understand that the word is in the third person. Instead of correcting निषीदतु I have preferred to add it, and now think even that was unnecessary. D समंतान्निषेदतु तत्र &c.
- 60, 1. See Critical Note. D has the वयं after अहीन



देव (MS. ययं) with the other MSS. It should have been noted that my C has it also. 3. D तदवांतरेण व्यक्ति. 6. See Critical Note. D writes as I have printed.

60, 12. विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो. "Ferry as across all evils." Sayana explains दुर्गा etymologically by दुःखानि गंतव्यानि 'evils that have to be faced' आपद्. M.'s change to दुःखेन गंतव्यानि spoils the sense altogether. A thing that is दुःखेन गंतव्यं need not be an evil. D with the other MSS.

61, 3. See Critical Note. D agrees with M.'s B1. 5. D with us.

65, 4. D has the second वां युवां प्रति with the other MSS.

66, 3. I have kept, perhaps wrongly, the ब्रह्मः of the MSS. M. changes to गृहः comparing VII, 19, 11 and X, 69, 4. D ब्रह्मः.

66, 6. D, अहिंसितस्य कर्मणः omitting the words between. 66, 15. अयं वहंतीत्यनेन संबध्यते. So practically all the MSS. For the meaning see Critical Note. M. by conjecture सूर्यं वहंतीत्यनेन संबध्यते. 66, 16. D. हविःस्वीकारस्यैतदधानत्वात् (sic). 67, 1. केनेति तदुच्येत. 67, 4. D युवाभ्यां—D अति वा स्वभूतः. See Critical Note. 67, 8. D गंगाद्याः—D तद्रथाश्वाः. 68, 6. महर्षये त्येतत्प्रतीत्यं (sic) प्रतिगमनं तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै अभूत्. 68, 8. D धनदात्रे.—D नदितां (sic). 6—D नानयंतु with M.'s B1.

69, 6. Sayana मा नि यमन् मा नियंतु. Cf. note above on निषेद निषेदतु. 59, 7. M. changes to नियच्छंतु.

- 70, 2. MSS. कमनीयतमा अतिशयेनान्नवती. M. adds वा, as if the two words were alternative explanations of the चनिष्ठा of the text. कमनीयतमा is given as a synonym of चनिष्ठा, and अतिशयेनान्नवती is the explanation. The वा is wrong.
- 71, 4. For Sayana's apparent omission of the यः of the text of his note cf. notes on 16, 6 and 20, 8. Here too M. inserts it by conjecture.—I have adopted M.'s correction of वा to वां.—D अथवाह and वा.
- 71, 4. MSS. रथः. M. यो रथः. Compare last note. Sayana here also simply omits the relative.
- 71, 5. Sayana explains निष्पत्ते by नि पारयत्. (So D.) He does not think it necessary to add the augment. Compare note on 59, 7. M. by conjecture न्यपारयत्.
- 72, 1. I have adopted M.'s correction गोप्रदेन. D गोप्रदेशेन with the other MSS.
- 72, 2. See Critical Note.
- 72, 3. D कर्मपरिवृढानि with the other MSS.
- 73, 2. I found M.'s conjectural emendation मनुष्य-सकाशात् in my MSS. D मानुषसकाशात्.
- 73, 4. D अंधांस्यन्त्रानि मत्सराणि सोमान् समग्मत सम-गच्छतं युवां. M. does not notice the reading सोमान्, and reads समच्छतं by conjecture.
- 77, 1. D बाधमानं वा बाधकं. 78, 1. D तेजोवता-  
( omitting रथेन ) स्मभ्यं वामं वननीयं धनमस्मभ्यं  
वक्षि वहसि.
- 88, 3. MSS. अभूव. M. by conjecture बभूविव. See

- Critical Note, in which I have shewn that M.'s own MSS. write अभूव, not बभूव as he gives.
- 93, 2. D confirms the reading संयोजयत् which M. gave by conjecture, and which is also evidently the reading intended in my A.
- 93, 8. D agrees with the other MSS. in writing परि रव्यन् not मा परि रव्यन् as M. gives by conjecture. Sayana does not need to give the मा of the text here. He brings it in before द्राक्षुः. He is concerned here with परि रव्यन्, and wants to make परि = अस्मान् परित्यज्य, and रव्यन् = अन्यान् द्राक्षुः. When he comes to द्राक्षुः he inserts the मा of the text, and it is not required sooner.
- 95, 6. D ते त्वां ऋतस्य with my MS. C. 96, 1. D सरस्वान्देवताकः.
- 98, 3. See Critical Note. D with the other MSS.
- 98, 4. The MSS. including D make Sayana explain the अभियुध्याः of the text by अभियुध्यस्व. Cf. note on 3, 8. M. corrects to अभियुध्येक्ष.
- 99, 5. See Critical Note.
- 100, 6. D गूढरूपोऽसि with M.'s B1. 103, 7. D अहनि वर्तमाना with my C and M.'s B1. 104, 6. D with us. 104, 12. D with us.
- 104, 22. I should have noted that M. inserts by conjecture शुशुलूकः after दिशुरल्प उलूकः. It is not in D, and is not wanted. The full note on शुशुलूकयातुं (already given) is दिशुरल्पः उलूकः तद्रूपेण, &c.
- 104, 24. MSS. including D. मिथुना निथुनानि स्त्रीपुं-रूपाणि. M. corrects this last word to स्त्रीपुं-रूपाणि. But See Pan. 5, 4, 77.

In the following passages also, which are not noticed in Max Müller's *Varietas Lectionis*, my reading is new. For details see my Critical Note. 2, 1. I find no MS. authority for M.'s स्तूपैस्तप्तेः. The word occurs only in one other passage of the Rigveda, I, 24, 7, and there Sayana renders स्तूपं by संघं. 4, 6. The reading of the MSS. अप्स इति रूपनमेति affords no explanation of अप्सवः रूपरहिताः. I have given प्सु इति by conjecture. 9, 4. विभक्तिवचन° by conjecture. 11, 2. अजिरं क्षिप्रगामिनं by conjecture. 19, 8. वा मदीयाय. 23, 2. रुंधंति. 40, 2. यद्धनं. 42, 3. नमस्कारैः. 49, 2. निर्वृत्ताः. 58, 5. नवंतां. 59, 11. वः युष्मदीयं. 74, 2. स्तुतिमते. 78, 2. I have omitted तेजोवता (sic). 89, 5. निर्वर्तयामः. 104, 11. विमुक्तः.

I have not followed Max Müller with regard to the observance of Sandhi in the commentary. But I claim, as he does, to have "followed the custom of the MSS." in this matter. In Max Müller's view the MSS. "sometimes suspend very properly the laws of Sandhi in order to avoid certain combinations of words, by which either single words or the structure of whole sentences might become obscure or doubtful."\* I think this a very inadequate description of the custom of the MSS. These, so far as I have been able to judge, suspend the observance of the rules of Sandhi not sometimes, but constantly. I have never seen a manuscript with the laws of Sandhi and other euphonic laws "practically carried out" as they are in the edition: and when I find Max Müller claiming that he has shown that he knows the rule of Panini VIII, 3, 32 in more than a thousand passages of his edition† I am disposed to think, if I

\* Preface to Vol. I, P. XXIII.

† Preface to Vol. IV, P. LXXIII.

may say so without offence, that Max Müller's MSS. do not differ in this respect from those which I have seen. We get the right standpoint here when we remember that the commentary, for the purposes of instruction was recited to pupils, and that originally it was written to dictation. Under these circumstances it was only right and natural that the word of the text to be explained should *not* be in Sandhi, either with the last word of the preceding note, or with the note to follow it. This, and not an occasional suspension of the rules of Sandhi for a particular purpose, is the rule of the MSS.; and it is in every way convenient that we should adhere to it. Two things only have to be noted. Combinations which it is positively difficult in pronunciation to resist are often given effect to. Thus उत्त in the text is generally explained by अपि च; and the MSS., as a rule, write उतापि च, though उत अपि च is also found. Secondly, under such a system absolute uniformity is of course out of the question. There are many cases where both ways of writing are equally right, and equally well supported. I have leant in the direction of the method which shall make matters easier for the student. The rigorous application of the rules of Sandhi to the commentary is not, as I believe, warranted by the MSS., and can only increase the student's difficulty. I will not shrink from putting what I have said to the test by an appeal to the first verse of the first hymn of the present volume. Sayana has to explain the three words of the text गृहपति, अथयुँ and अग्नि in that order. My MSS. write, and I have printed, गृहपति गृहाणां पालकं अथयुँ आगम्यं अतनवन्तं वा अग्निमरण्योः

&c.\* Do any of Max Müller's MSS. write, as he has printed, गृहति गृहाणां पालकमथर्युमागम्यमतनवंतं वाग्निमरण्योः &c. ?

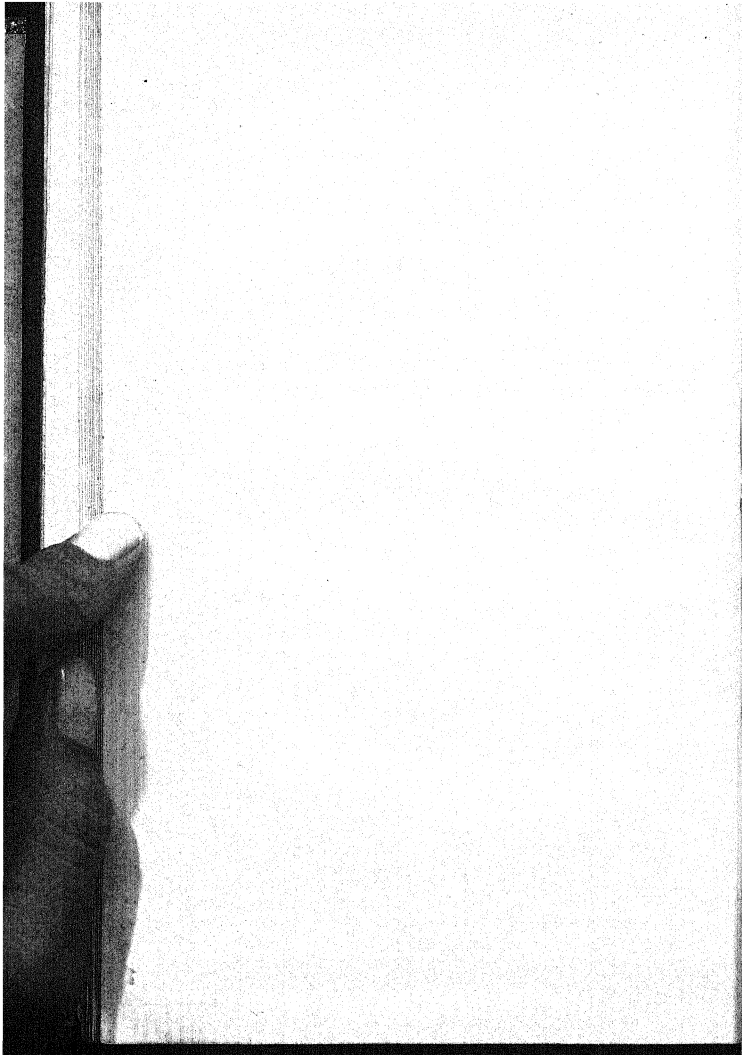
In the text of the hymns I have followed Aufrecht, Hymnen des Rigveda<sup>2</sup>, II, V, and my MSS. in reading देवगोपा in 35, 13, and युक्ष in 42, 2. I have also with Aufrecht written *e. g.* एभि स्तवथैः (1, 8) instead of एभिः स्तवथैः and *e. g.* नृष्वन्सुप्रति° instead of नृष्वन्सुपति° (1, 2) throughout. That I have written the hymns in our metrical form will, I hope, be generally approved. I have taken advantage of that method to endeavour to represent to the eye the build of such hymns as, for example, No. 16.

Part II of this Rigveda Handbook now issued will be followed, at a reasonable interval as I hope, by a Third Part, in which I propose to give notes to the whole work and a translation of the hymns. At the suggestion of my kind and ever helpful friend Professor Weber, I propose also to include in Part III a full glossary. Meanwhile Parts I and II are I trust fairly complete in themselves, and I submit them to the indulgent judgment of Sanskritists. It has been in my aim to put into the hands of students, whether of the East or of the West, a convenient Handbook for the intelligent study of this greatest of all relics of the Aryan past.

PETER PETERSON.

*Elphinstone College, Bombay, 25th January 1892.*

\* With the correction आगम्यं. See note on the passage. The Sandhi between अग्नि and अरण्योः, the word to be explained, and the beginning of the note on it, is very common in the MSS., wherever it causes no obscurity. So they might write अथर्युमागम्यं as well as अथर्यु आगम्यं. But to write पालकमथर्यु is almost entirely foreign, I believe, to the style of the MSS.

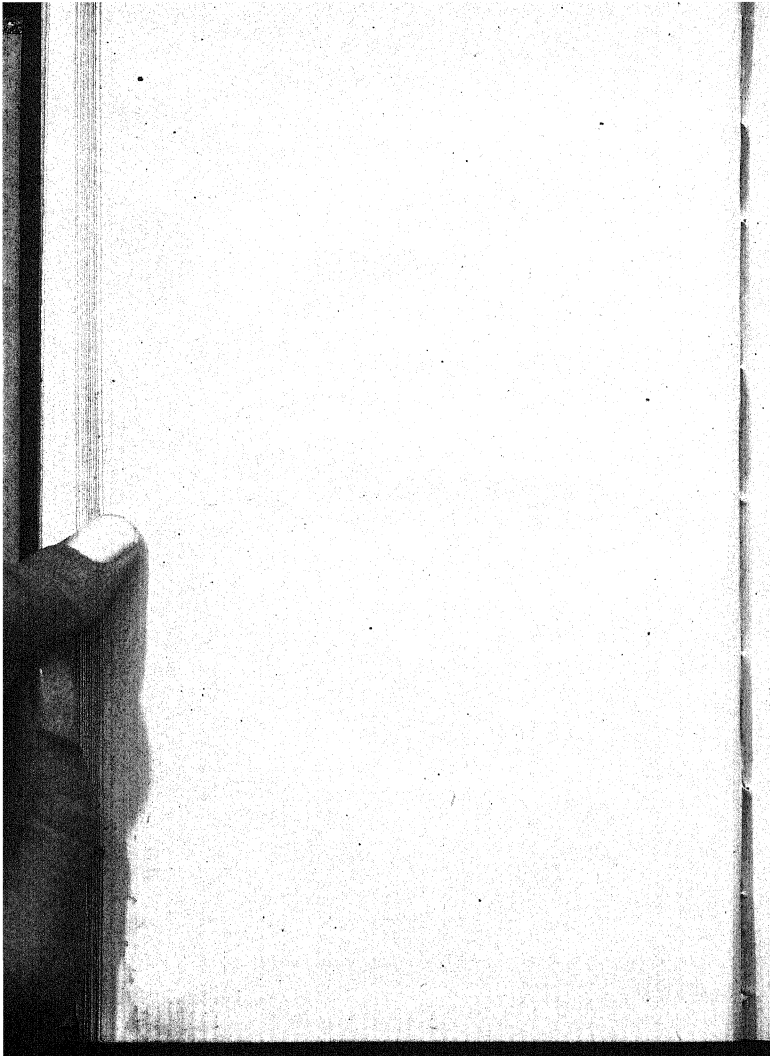


---

II. The Seventh Mandala of the  
Rigveda.

---





MANDALA VII.

1.

अग्निं नरो दीधितिभिररण्यो-

हस्तच्युती जनयंत प्रशस्तम् ।

दूरेदृशं गृहपतिमथर्धुम् ॥ १ ॥

तमग्निमस्ते कसवो न्यृण्व-

न्सुप्रतिचक्षमवसे कुतश्चित् ।

दक्षाय्यो यो दम् आसु नित्यः ॥ २ ॥

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नो-

ज्जस्रया सूर्या यविष्ठ ।

त्वां शश्वत् उर्प यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्र ते अग्नयो अग्निभ्यो वरं निः

सुवीरांसः शोशुचन्त द्युमन्तः ।

यत्रा नरः समासन्ते सुजाताः ॥ ४ ॥

दा नो अग्ने धिया रयिं सुवीरं

स्वपत्यं सहस्य प्रशस्तम् ।

न यं यावा तरति यातुमावान् ॥ ५ ॥

उप यमेति युवातिः सुदक्षं  
 दोषा वस्तोर्हविष्मती घृताची ।  
 उप स्वैनमुरमतिर्वसूयुः ॥ ६ ॥

विश्वं अग्नेष्व दहाराती-  
 र्येभिस्तपोभिर्दहो जरूथम् ।  
 प्र निस्वरं चातयस्वामीवाम् ॥ ७ ॥

आ यस्तै अग्न इधते अनीकं  
 वसिष्ठ शुक्र दीदिवः पार्वक ।  
 उत्तो न एभि स्तवथैरिह स्याः ॥ ८ ॥

वि ये ते अग्ने भेजिरे अनीकं  
 मर्ता नरः पित्र्यासः पुरुत्रा ।  
 उत्तो न एभिः सुमना इह स्याः ॥ ९ ॥

इमे नरो वृत्रहत्येषु गुरा  
 विश्वा अदेवीरभि संतु मायाः ।  
 ये मे धियं पुनयंत प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

मा गुने अग्ने नि षदाम नृणां  
 माशेषसोऽवीरता परि त्वा ।  
 प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥ ११ ॥

यमश्वी नित्यमुपयाति यज्ञं  
 प्रजावतं स्वपत्यं क्षयं नः ।  
 स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् ॥ १२ ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टा-  
 त्पाहि धूर्तेररक्षो अघायोः ।  
 त्वा युजा पृतनायूरभि व्याम् ॥ १३ ॥

सेदग्निरग्नीरत्यस्त्वन्या-  
 न्यत्र वाजी तनयो वीळुपाणिः ।  
 सहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥ १४ ॥

सेदग्निर्यो वनुष्यतो निपाति  
 समेद्धारुमंहस उरुष्यात् ।  
 सुजातासुः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥

अयं सो अभिराहुतः पुरुत्रा  
 यमीशानः समिद्धि हविष्मान् ।  
 परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

त्वे अग्न आहवनानि भूरी-  
 शानास आ जुहुयाम नित्या ।  
 उभा कृण्वतो वहतू मियेधे ॥ १७ ॥

इमो अग्ने वीततमानि हव्या-  
 जसो वक्षि देवतातिमच्छ ।  
 प्रति न ई सुरभीणि व्यन्तु ॥ १८ ॥

मा नो अग्नेऽवीरते परा दा  
 दुर्वाससेऽमृतये मा नो अस्यै ।

मा नः क्षुधे मा रुक्षसं क्रतावो  
मा नो दमे मा वन आ जुहूर्याः ॥ १९ ॥

नू मे ब्रह्माण्यम् उच्छंशाधि  
त्वं देव मंषवन्नः सुषूदः ।  
रातौ स्यामोभयासु आ ते  
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २० ॥

त्वमग्ने सुहवो रण्वसंदृ-  
क्सुदीती सूनो सहसो दिदीहि ।  
मा त्वे सचा तनये नित्य आ धु-  
ङ्गा वीरो अस्मन्नर्यो वि दासीत् ॥ २१ ॥

मा नो अग्ने दुर्भृतये सचैषु  
देवेद्वेष्वग्निषु प्र वोचः ।  
मा ते अस्मान्दुर्मतयो भृमाच्चि-  
देवस्य सूनो सहसो नशान्त ॥ २२ ॥

स मर्तो अग्ने स्वनीक रेवा-  
नमर्त्ये य आजुहोति हव्यम् ।  
स देवता वसुवर्नि दधाति  
यं सूरिरर्थी पृच्छमान एति ॥ २३ ॥

मृहो नो अग्ने सुवितस्य विद्वा-  
न्नयि सूरिभ्य आ वहा बृहन्तम् ।

येन वयं सहसावन्मदेमा-  
विक्षितासु आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥

नू मे ब्रह्माण्यम् उच्छशाधि  
त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूदः ।  
रातौ स्यामोभयासु आ तै  
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

## 2.

जुषस्व नः समिधमग्ने अद्य  
शोचा बृहद्यजतं धूममृष्वन् ।  
उप स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः  
सं रुदिमभिस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषा-  
मुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।  
ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः  
स्वदेति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

ईळेन्यं वो असुरं सुदक्ष-  
मंतर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।  
मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं  
समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥

सपर्यवो भरमाणा अभिज्ञु  
 प्र वृजते नर्मसा बहिरुग्नौ ।  
 आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषद्व-  
 दध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

स्वाध्योऽवि दुरो देवयतो-  
 ऽशिश्नयू रथयुर्देवताता ।  
 पूर्वी शिशुं न मातरा रिहाणे  
 समयुवो न समनेष्वंजन् ॥ ५ ॥

उत योषणे दिव्ये मही न  
 उषासानक्ता सुदुषेव धेनुः ।  
 बर्हिषदा पुरुहूते मघोनी  
 आ यज्ञिये सुविताय श्रयेताम् ॥ ६ ॥

विषा यज्ञेषु मानुषेषु कारू  
 मन्ये वां जातवेदसा यजध्वे ।  
 ऊर्ध्वं नो अध्वरं कृतं हवेषु  
 ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा  
 इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।  
 सरस्वती सारस्वतेभिर्वा-  
 कित्सो देवीर्बहिरेदं संदत्तु ॥ ८ ॥

तन्नस्तुरीपमधं पोषयितु  
 देवं त्वष्टृर्वि रराणः स्थस्व ।  
 यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो  
 युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

वनस्पतेऽयं सृजोप देवा-  
 नग्निर्हविः शमिता सुदयाति ।  
 सेदु होता सत्यतरो यजाति  
 यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

आ याह्यग्ने समिधानो अर्वा-  
 ङिर्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।  
 बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा  
 स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

3.

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा  
 यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।  
 यो मर्त्येषु निधुर्विर्कृतावा  
 तपुर्मूर्धा घृतान्नः पात्रकः ॥ १ ॥

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्य-  
 न्यदा महः संवरणाद्वयस्थात् ।  
 आदस्य वातो अनु वाति शोचि-  
 रधं स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥



उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णो-  
 ऽग्ने चरत्यजरा इधानाः ।  
 अच्छा द्यामरूषो धूम एति  
 सं दृतो अग्न इयसे हि देवान् ॥ ३ ॥

वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्वे-  
 चृषु यदन्ना समवृक्त जैभैः ।  
 सेनेव सृष्टा प्रसितिष्ठ एति  
 यवं न दस्म जुहा विवेक्षि ॥ ४ ॥

तमिद्दोषा तमुषसि यविष्ठ-  
 मग्निमत्यं न मर्जयंत नरः ।  
 निशिशाना अतिथिमस्य योनौ  
 दीदाय शोचिराहुतस्य वृष्णः ॥ ५ ॥

सुसुदृक्ते स्वनीक प्रतीकं  
 वि यदुक्मो न रोचंस उपाके ।  
 दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्म-  
 श्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥ ६ ॥

यथा वः स्वाहामये दाशेम  
 परीलाभिर्धृतवद्भिश्च हव्यैः ।  
 तेभिर्नो अग्ने अमितैर्महोभिः  
 शतं पूभिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

या वा ते संति दाशुषे अधृष्टा  
 गिरो वा याभिर्नृवतीरुह्याः ।  
 ताभिर्नः सूनो सहसो नि पाहि  
 स्मत्सूरीञ्जरितृञ्जातवेदः ॥ ८ ॥

निर्यत्पूतेव स्वधितिः शुचिर्गा-  
 त्स्वया कृपा तन्वा रुरोचमानः ।  
 आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट  
 देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ९ ॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्य-  
 पि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।  
 विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च संतु  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

4.

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं  
 हव्यं मतिं चाग्रये सुपूतम् ।  
 यो दैव्यानि मानुषा जनुष्यं-  
 तर्विश्वानि विद्वन्ना जिगाति ॥ १ ॥

स गृत्सो अग्निस्तरुणश्चिदस्तु  
 यतो यविष्ठो अजनिष्ट मातुः ।  
 सं यो वना युवते शुचिद-  
 न्भूरि चिदन्ना समिदन्ति सद्यः ॥ २ ॥

अस्य देवस्य संसद्यनीके  
 यं मर्तीसः द्येतं जगृभे ।  
 नि यो गृभं पौरुषेयीमुवोचं  
 दुरोकमग्निरायवे शुशोच ॥ ३ ॥

अयं कविरकविषु प्रचेता  
 मर्तेष्वग्निरमृता नि धायि ।  
 स मा नो अत्र जुहुरः सहस्वः  
 सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

आ यो योनिं देवकृतं सुसाद  
 कृत्वा ह्यग्निमृतां अतारीत् ।  
 तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं  
 भूमिश्च विश्वधायसं बिभर्ति ॥ ५ ॥

ईशे ह्यग्निमृतस्य भूरे-  
 रीशे रायः सुवीर्यस्य दातौः ।  
 मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा  
 माप्सवः परि षदाम् मादुवः ॥ ६ ॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेकणो  
 नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।  
 न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्य-  
 चैतानस्य मा पृथो वि दुक्षः ॥ ७ ॥

नहि प्रभायारणः सुशेवो-

ऽन्योदर्यो मनसा मंतुवा उ ।

अधा चिदोक्तः पुनरित्स एत्या

नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः ॥ ८ ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि

त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः

सं रुयि स्पृहयाग्यः सहस्री ॥ ९ ॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्य-

पि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वो स्तोतृभ्यो गृणते च संतु

यूर्य पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

5.

प्राग्नये त्वसे भरध्वं

गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः ।

यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे

वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

पृष्टो दिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां

नेता सिंधूनां वृषभ स्तिर्यानाम् ।

स मानुषीरुभि विशो वि भाति

वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ २ ॥

त्वद्भिया विशा आयन्नसिंक्री-  
 रसमना जहतीर्भोजनानि ।  
 वैश्वानर पूरवे शोशुचानः  
 पुरो यदग्ने दरयन्नदीदेः ॥ ३ ॥

तव त्रिधातु पृथिवी उत द्यौ-  
 वैश्वानर व्रतमग्ने सचंत ।  
 त्वं भासा रोदसी आ तंतुथा-  
 जलेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

त्वामग्ने हरितो वावशाना  
 गिरः सचन्ते धुनयो घृताचीः ।  
 पतिं कृष्टीनां रथ्यै रथीणां  
 वैश्वानरमुषसां केतुमह्वाम् ॥ ५ ॥

त्वे असुर्यैवसवो न्यृण्व-  
 न्क्रतुं हि ते मित्रमहो जुषंत ।  
 त्वं दस्युरीक्षो अग्न आज  
 उरु ज्योतिर्जनयन्नायीय ॥ ६ ॥

स जायमानः परमे व्योम-  
 न्वायुर्न पाथः परि पासि सुद्यः ।  
 त्वं भुवना जनयन्नभि क्र-  
 न्नपत्याय जातवेदो दशस्यम् ॥ ७ ॥

तामग्ने अस्मे इषमेरयस्व  
 वैश्वानर वृमती जातवेदः ।  
 यया राधुः पिन्वसि विश्ववार  
 पृथु श्रवो दागुषे मर्त्याय ॥ ८ ॥

तं नो अग्ने मघवद्भयः पुरुक्षुं  
 रुयिं नि वाजं श्रुत्यं युवस्व ।  
 वैश्वानर महि नः शर्म यच्छ  
 रुद्रेभिरग्ने वसुभिः सजोषाः ॥ ९ ॥

6.

प्र सप्त्राजो असुरस्य प्रशस्ति  
 पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।  
 इंद्रस्येव प्र त्वसस्कृतानि  
 वंदे दारुं वंदमानो विवक्मि ॥ १ ॥

कविं केतुं धासिं भानुमद्रे-  
 हिन्वति शं राज्यं रोदस्योः ।  
 पुरंदरस्य गीर्भिरा विवासे-  
 अग्नेर्ब्रतानि पूर्या महानि ॥ २ ॥

न्यक्रतून्प्रथिनो मृधवाचः  
 पुण्णिरश्रद्धां अंवृधां अयज्ञान् ।  
 प्रप्र तान्दस्यूरग्निर्विवायु  
 पूर्वश्चकारापरां अयज्यून ॥ ३ ॥

यो अ॒पाची॒ने तम॑सि म॒द॑तीः  
 प्राची॑श्चकार नृ॒तमः॑ श॒चीभिः॑ ।  
 तमी॒शानं॑ वस्वो॒ अग्निं॑ गृणी॒षे-  
 ज्ञान॑तं द॒मय॑तं पृ॒तन्धून् ॥ ४ ॥

यो दे॒वो॒रे॒अन॑मयदध॒स्नै-  
 यो अ॒र्यप॑त्नीरु॒षस॑श्चकार ।  
 स नि॒रुध्या॑ नहु॒षो य॒ज्ञो अ॒ग्नि-  
 विश॑श्चक्रे बलि॒हतः॑ स॒होभिः॑ ॥ ५ ॥

यस्य॑ शर्म॒न्नुप॑ विश्वे॒ जना॑सु  
 ए॒वैस्त॑स्थुः सु॒मतिं॑ भि॒क्षमा॑णाः ।  
 वै॒श्वान॒रो वर॑मा रो॒दस्थो॑-  
 रा॒ग्निः संसा॑द पि॒त्रोरु॑पस्थम् ॥ ६ ॥

आ दे॒वो द॑दे बु॒ध्या॒रे॒वसू॑नि  
 वै॒श्वान॒र उदि॑ता सूर्य॑स्य ।  
 आ संमु॒द्राद॑व॒रादा॑ पर॒स्मा-  
 दा॒ग्निर्दि॑दे दि॒व आ पृ॑थि॒व्याः ॥ ७ ॥

## 7.

प्र वो॑ दे॒वं चि॑त्सह॒सान॑म॒ग्नि-  
 म॒श्वं न॑ वा॒जिनं॑ हि॒षे नमो॑भिः ।  
 भवा॑ नो दू॒तो अ॒ध्वर॑स्य॒ वि॒द्वा-  
 न्मना॑ दे॒वेषु॑ वि॒विदि॑ मित॒तृः ॥ १ ॥

आ याह्यमे पृथ्या३अनु स्वा  
 मंद्रो देवानां सख्यं जुषाणः ।  
 आ सानु शुष्मैर्नदयन्पृथिव्या  
 जंभेभिर्विश्वमुशधृग्वनानि ॥ २ ॥

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बर्हिः  
 प्रीणीते अग्निरीळितो न होता ।  
 आ मातरां विश्ववारि हुवानो  
 यतो यविष्ठ जज्ञिषे सुशेवः ॥ ३ ॥

सद्यो अंध्वरे रथिरं जनंत  
 मानुषासो विचेतसो य एषाम् ।  
 विश्वामधायि विश्वपतिर्दुरोणे३-  
 अग्निर्मद्रो मधुवश्चा ऋतावा ॥ ४ ॥

असादि वृतो वह्निराजगन्वा-  
 नग्निर्ब्रह्मा नृषदेने विधुर्ता ।  
 द्यौश्च यं पृथिवी वावृधाते  
 आ यं होता यजति विश्ववारम् ॥ ५ ॥

एते बुध्नेभिर्विश्वमातिरंत  
 मंत्रं ये वारुं नया अतक्षन् ।  
 प्र ये विश्वस्तिरंत श्रोषमाणा  
 आ ये मे अस्य दीधयन्नृतस्य ॥ ६ ॥



नू त्वामग्र ईमहे वसिष्ठा  
 ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।  
 इषं स्तोतृभ्यो मधवद्भ्य आन-  
 डद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

## 8.

इंधे राजा समर्यो नमोभि-  
 र्यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।  
 नरो हव्येभिरीळते सुवाध  
 आग्निरग्र उषसामशोचि ॥ १ ॥

अयमु व्य सुमहां अवेदि  
 होता मद्रो मनुषो युहो अग्निः ।  
 वि भा अंकः ससृजानः पृथिव्यां  
 कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे ॥ २ ॥

कया नो अग्ने वि वसः सुवृत्तिं  
 कामु स्वधामृणवः शस्यमानः ।  
 कदा भवेम पतयः सुदत्र  
 रायो वतारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

प्रभायमग्निर्भरुतस्यं वृण्वे  
 वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।  
 अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ  
 द्युतानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥

असन्नित्वे आहव॑नानि भूरि  
 भुवो विश्वे॑भिः सुम॑ना अनी॒कैः ।  
 स्तु॒तश्चि॒दग्ने शृ॒ण्विषे गृ॒णानः  
 स्व॒यं वर्ध॑स्व त॒न्वं सु॒जात ॥ ५ ॥

इ॒दं वचः॑ शत॒साः संस॑हस्र-  
 मुद॒ग्रये॑ जनिषीष्ट द्वि॒बर्हीः ।  
 शं य॒स्तो॒तृभ्य॑ आ॒पये॑ भवा॒ति  
 द्यु॒मद॑मीव॒चात॑नं रक्षो॒हा ॥ ६ ॥

नू त्वाम॑ग्न ई॒महे॑ वसि॑ष्ठा  
 ई॒गानं॑ सू॒नो सह॑सो वसू॒नाम् ।  
 इषं॑ स्तो॒तृभ्यो॑ म॒घव॑द्भ्य आ॒न-  
 ड॒चूयं॑ पा॒त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ७ ॥

9.

अबो॑धि जा॒र उ॒षसा॑मुपस्था-  
 द्रोता॑ म॒द्रः क॒वित॑मः पाव॒कः ।  
 दधा॑ति के॒तुमु॑भय॒स्य ज॑तो-  
 ह॒व्या दे॒वेषु॑ द्रवि॑णं सु॒कृत्सु॑ ॥ १ ॥

स सु॒क्रतु॑र्यो॒ वि दु॑रः प॒णीनां॑  
 पु॒नानो॑ अ॒र्के पु॒रुभो॑र्जसं नः ।  
 हो॒ता म॒द्रो वि॒शां द॑मू॒ना-  
 स्ति॒रस्त॑मो॒ ददृ॑शे रा॒म्याणाम् ॥ २ ॥

अमूरः कृविरदितिर्विवस्वा-  
 न्सुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।  
 चित्रभानुरुषसां भात्यग्ने-  
 ज्वां गर्भः प्रस्व<sup>१</sup>आ विवेश ॥ ३ ॥

ईलेन्यो वो मनुषो युगेषु  
 समनुगा अशुचज्जातवेदाः ।  
 सुसंद्वा भानुना यो विभाति  
 प्राति गावः समिधानं बुधंत ॥ ४ ॥

अग्ने याहि दूत्यं<sup>१</sup>मा रिषण्यो  
 देवाँ अच्छा ब्रह्मरुतां गणेन ।  
 सरस्वतीं मरुतो अश्विनापो  
 यक्षि देवान्नद्धेयाय विश्वान् ॥ ५ ॥

त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो  
 जरूथं हन्याक्षि राये पुरंधिम् ।  
 पुरुणीथा जातवेदो जरस्व  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

---

10.

उषो न जारः पृथु पाजो अश्रे-  
 हविद्युतहीद्युच्छोशुचानः ।  
 वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा  
 धियो हिन्वान उशतीरजीगः ॥ १ ॥

स्वर्णं वस्तोरुषसामरोचि  
 युजं तन्वाना उशिजो न मन्म ।  
 अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वा-  
 न्द्रवदूतो देवयावा वनिष्ठः ॥ २ ॥

अच्छा गिरौ मतयो देवयंती-  
 ग्निं यंति द्रविणं भिक्षमाणाः ।  
 सुसंदृशं सुप्रतीकं स्वचं  
 हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

इंद्रं नो अग्ने वसुभिः सजोषा  
 रुद्रं रुद्रेभिरा वहा बृहंतम् ।  
 अदित्येभिरदितिं विश्वजन्यां  
 बृहस्पतिमृक्केभिर्विश्ववारम् ॥ ४ ॥

मंद्रं होतारमुशिजो यविष्ठ-  
 मग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।  
 स हि क्षपावाँ अभवद्रयीणा-  
 मतंद्रो दूतो यजयाय देवान् ॥ ५ ॥

11.

मुहां अस्यध्वरस्य प्रकेतो  
 न ऋते त्वदमृता मादयंति ।  
 आ विश्वेभिः सरथं याहि देवै-  
 न्ध्यग्ने होता प्रथमः संदेह ॥ १ ॥

त्वामीळते अजिरं दृत्याय  
 हविष्मंतः सदमिन्मानुषासः ।  
 यस्य देवैरासदो बर्हिरग्ने-  
 ऽहान्यस्मै सुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

त्रिश्चिदुक्तोः प्र चिकितुर्वसूनि  
 त्वे अंतर्दाशुषे मर्त्याय ।  
 मनुष्वदंम इह यक्षि देवा-  
 न्भवां नो दूतो अभिशस्तिपावां ॥ ३ ॥

अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्या-  
 ग्निर्विश्वस्य हविषः कृतस्य ।  
 क्रतुं हास्य वसवो जुषता-  
 था देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

आग्ने वह हविरद्याय देवा-  
 निद्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।  
 इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

## 12.

अगन्म महा नमसा यविष्ठं  
 यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।  
 चित्रभानुं रोदसी अंतरूर्वी  
 स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यंचम् ॥ १ ॥

स म॒ह्ना वि॒श्वो दुरि॑तानि सा॒ह्य-  
 न॒ग्निं शृ॒वे द॒म आ जा॑तवे॒दाः ।  
 स नो॑ रक्षिष॒दु॒रिता॑र्दव॒द्या-  
 दु॒स्मान्गृ॑णत उ॒त नो॑ म॒घो नः ॥ २ ॥

त्वं व॒रुण॑ उ॒त मि॒त्रो अ॒ग्नि  
 त्वां व॑र्ध॒ति म॒तिभि॑र्व॒सि॒ष्ठाः ।  
 त्वे व॒सु सु॑षण॒नानि॑ संतु  
 यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ३ ॥

13.

प्रा॒ग्नये॑ वि॒श्वशु॑च धि॒यं धे॑-  
 ऽसु॒र॒घ्ने म॒न्म धी॑तिं भ॒रध्व॑म्  
 भ॒रे ह॒विर्न ब॒र्हिषि॑ प्रीणा॒नो  
 वै॒श्वान॒राय॑ यत॒ये म॒तीना॑म् ॥ १ ॥

त्वम॒ग्ने शो॑चिषा॒ शोशु॑चान्  
 आ रो॑द॒सी अ॒पृणा॑ जाय॒मानः॑ ।  
 त्वं दे॒वां अ॒भि॒शस्ते॑रमु॒चो  
 वै॒श्वान॒र जा॑तवे॒दो म॒हित्वा ॥ २ ॥

जा॒तो यद॑ग्ने भुव॒न्ना व्य॑ख्यः  
 प॒शून् गो॑षा इ॒र्यः परि॑ज्मा ।  
 वै॒श्वान॒र ब्र॒ह्म॒णे वि॑द गा॒तुं  
 यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ३ ॥

14.

समिधा जातवेदसे  
 देवाय देवहूतिभिः ।  
 हविर्भिः शुक्रशोचिषे नमस्विनो  
 वयं दाशेमाग्रये ॥ १ ॥

वयं ते अग्ने समिधा विधेम  
 वयं दाशेम सुष्टुती यजत्र ।  
 वयं घृतेनाध्वरस्य होत-  
 वयं देव हविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

आ नो देवेभिरुप देवहूति-  
 मग्ने याहि वर्षद्वृति जुषाणः ।  
 तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदानः ॥ ३ ॥

15.

उपसद्याय मीळहुष आस्थे जुहुता हविः ।  
 यो नो नेदिष्टमाप्यम् ॥ १ ॥

यः पंच चर्षणीरभि निषसाद दमेदमे ।  
 कृविर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः ।  
 उतास्मान्पात्वंहसः ॥ ३ ॥

नवं नु स्तोममग्रये दिवः श्येनाय जीजनम् ।  
वस्वः कुविद्वनार्ति नः ॥ ४ ॥

स्पाही यस्य श्रियो दूशे रयिर्वीरवतो यथा ।  
अग्रे यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥

सेमां वेतु वर्षद्वृतिमग्निर्जुषत नो गिरः ।  
यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

नि त्वा नक्ष्य विरपते बुमंतं देव धीमहि ।  
सुवीरमग्र आहुत ॥ ७ ॥

क्षप उल्लश्च दीदिहि स्वग्रयस्त्वया वयम् ।  
सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ८ ॥

उप त्वा सातये नरो विप्रांसो यन्ति धीतिभिः ।  
उपाक्षरा सहस्रिणी ॥ ९ ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः ।  
शुचिः पावक ईडयः ॥ १० ॥

स नो राधास्या भुरेशानः सहसो यहो ।  
भगश्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

त्वमग्ने वीरवद्यशो देवश्च सविता भगः ।  
दितिश्च दाति वार्यम् ॥ १२ ॥



अग्ने रक्षां णो अंहसः प्रति ष्म देव शीर्षतः ।  
तपिष्ठैरजरो दह ॥ १३ ॥

अधा मही न आयस्यनाधृष्टो नृपीतये ।  
पूर्भवा शतभुजिः ॥ १४ ॥

त्वं नः पाह्यंहसो दोषावस्तरवायुतः ।  
दिव नक्तमदाभ्य ॥ १५ ॥

## 16.

एना वो अग्निं नमसो-  
जो नपातमा हुवे ।  
प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं  
विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १ ॥  
स योजते अरुषा विश्वभोजसा  
स दुद्रवत्स्वाहुतः ।  
सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां  
देवं राधो जनानाम् ॥ २ ॥

उदस्य शौचिरस्था-  
दाजुह्वानस्य मीळहुषः ।  
उद्धूमासो अरुषासो दिविस्पृशः  
समग्निमिधते नरः ॥ ३ ॥

तं त्वा दूतं कृण्महे यशस्तमं  
 देवाँ आ वीतये वह ।  
 विश्वाँ सूनो सहसो मर्तभोजना  
 रास्व तद्यत्वेमहे ॥ ४ ॥

त्वमग्ने गृहपति-  
 स्त्वं होता नो अध्वरे ।  
 त्वं पोता विश्ववारु प्रचेता  
 यक्षि वेषि च वार्यम् ॥ ५ ॥  
 कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो  
 त्वं हि रत्नधा असि ।  
 आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं  
 सुशसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत  
 प्रियासः संतु सूरयः ।  
 यन्तारो ये मघवानो जनाना-  
 मूर्वान्दियन्त गोनाम् ॥ ७ ॥  
 येषामिळा घृतहस्ता दुरोण  
 आँ अपि प्राता निषीदति ।  
 तांस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो  
 यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

स म॒द्रया॑ च जि॒हया॑  
 वह्नि॑रा॒सा वि॒दुष्ट॑रः ।  
 अग्ने॑ रु॒यि म॒घव॑द्भ्यो न॒ आ व॑ह  
 ह॒व्यदा॑ति च सू॒दय ॥ ९ ॥  
 ये राधा॑सि दद॒त्यश्व्या॑ म॒घा  
 कामे॑न॒ श्रव॑सो म॒हः ।  
 ताँ अ॑ह॒सः पि॒पृहि॑ प॒र्तुभि॑ष्ट्वं  
 श॒तं पू॒र्भिर्य॑त्रिष्टय ॥ १० ॥

दे॒वो वो॑ ब्रवि॒णोदाः  
 पूर्णा॑ वि॒वष्ट्या॑सिच॒म् ।  
 उ॒द्वा सि॑चध्व॒मुप॑ वा पृ॒णध्व॑-  
 मादि॑द्वो दे॒व ओ॑हते ॥ ११ ॥  
 तं हो॑ता॒रम॑ध्व॒रस्य॑ प्र॒चेत॑सं  
 वह्नि॑ दे॒वा अ॑कृ॒ण्वत॑ ।  
 दधा॑ति रत्नं वि॒धत्ते॑ सु॒वीर्य॑-  
 मग्नि॑र्जनाय दा॒शुषे॑ ॥ १२ ॥

---

 17.

अग्ने॑ भव॑ सु॒प्रमि॑धा॒ समि॑द्ध  
 उ॒त ब॒र्हिर्ब्र॑विया वि स्तृ॒णीता॑म् ॥ १ ॥  
 उ॒त द्वा॑रं उ॒शती॑र्वि श्रय॑न्ता-  
 मु॒त दे॒वा उ॑श॒त आ व॑हे॒ह ॥ २ ॥

अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवा-  
न्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ३ ॥

स्वध्वरा करति जातवेदा  
यक्षि देवां अमृतांन्पिप्रयञ्च ॥ ४ ॥

वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः  
सत्या भवंत्वाशिषो नो अद्य ॥ ५ ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहं  
देवासो अग्न ऊर्ज आ नपातम् ॥ ६ ॥

ते ते देवाय दाशतः स्याम  
महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥ ७ ॥

---

✓18.

त्वे ह यत्पितरंश्चित्र इन्द्र  
विश्वा वामा जगितारो असन्वन् ।  
त्वे गावः सुदुघास्त्वे ह्यश्वा-  
स्त्वं वष्टं देवयुते वनिष्ठः ॥ १ ॥

राजैव हि जनिभिः क्षेप्येवा-  
व द्युभिर्गुभि विदुष्कविः सन् ।  
पिशा गिरो मघवन्गोभिरश्वै-  
स्त्वायतः शिशीहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र  
 मन्त्रा गिरो देवयन्तीरुप स्थुः ।  
 अर्वाची ते पृथ्या राय एतु  
 स्याम ते सुमतार्विद्र शर्मन् ॥ ३ ॥

धेनुं न त्वां सूर्यवसे दुदुक्ष-  
 न्नप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।  
 त्वामिन्मे गोपतिं विश्व आहा  
 न इन्द्रः सुमतिं गन्त्वच्छ ॥ ४ ॥

अर्णीसि चित्पप्रथाना सुदास  
 इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।  
 शर्धतं शिम्युमुच्यथस्य नव्यः  
 शापं सिधूनामकृणोदशस्तीः ॥ ५ ॥

पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासी-  
 द्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।  
 श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो ब्रुह्यवश्च  
 सखा सखायमतर्द्विषूचोः ॥ ६ ॥

आ पक्थासो भलानसो भनन्ता-  
 लिनासो विषाणिनः शिवासः ।  
 आ योजनयत्सधुमा आर्यस्य  
 गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्युधा नृन् ॥ ७ ॥

दुरा॒ध्यो॒रे॒अदि॑ति॒ खै॒वय॑तो-  
 ज्वे॒तसो॑ वि ज॒गृ॒भ्रे पर॑ष्णीम् ।  
 म॒ह्नावि॑व्यक्पृथि॒र्वी प॑त्य॒मानः  
 प॒शु॒ष्क॒वि॒र॒शय॑चाय॒मानः ॥ ८ ॥

इ॒यु॒रर्थ॑ न न्य॒र्थ पर॑ष्णी-  
 मा॒शु॒श्च॒ने॒दभि॑पि॒त्वं ज॑गाम ।  
 सु॒दा॒स इ॒न्द्रः सु॒तु॒का॑ अ॒मित्रा॑-  
 न॒र॒धय॑न्मानु॒षे व॑धि॒वाचः ॥ ९ ॥

इ॒यु॒र्गा॒वो न॑ यव॒सा॒दगो॑पा  
 यथा॒कृत॑म॒भि मि॒त्रं चि॑तासः ।  
 पृ॒श्नि॒गावः॑ पृ॒श्नि॒नि॒प्रेषि॑तासः  
 श्रु॒ष्टिं च॑क्रु॒र्नियु॑तो र॒तय॑श्च ॥ १० ॥

ए॒कं च॑ यो वि॒ज्ञाति॑ च श्रव॒स्या  
 वै॒कर्ण॑यो॒र्जना॑न्ना॒जा न्य॑स्तः ।  
 द॒स्मो न॑ स॒द्यन्नि॑ शि॒शाति॑ ब॒र्हिः  
 गू॒रुः सर्ग॑म॒रुणो॑दि॒द्र ए॒षाम् ॥ ११ ॥

अ॒ध श्रु॑तं क॒वषं॑ वृ॒द्धम॑प्स्व-  
 नुं दु॒ह्यं नि॑ वृ॒ण॒ग्वज्र॑वाहुः ।  
 वृ॒णा॒ना अत्र॑ स॒ख्याय॑ स॒ख्यं  
 त्वा॒यतो॑ ये अ॒मद॑न्ननु॒ त्वा ॥ १२ ॥

वि सुद्यो विश्वा दृंहितान्येषा-

मिद्रः पुरः सहसा सप्त दर्दः ।

व्यानवस्य तृत्सवे गयं भा-

ग्जेष्म पूरं विदये मृधवाचम् ॥ १३ ॥

नि गव्यवोऽनवो ब्रुह्यवश्च

षष्टिः शता सुषुपुः षड्दहसा ।

षष्टिर्वीरासो अधि षड्दुवोयु

विश्वेदिद्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

इद्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा

आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।

दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाणा

जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ॥ १५ ॥

अर्धं वीरस्य शृतपामनिद्रं

परा शर्धेत नुनुदे अभि क्षास् ।

इद्रे मन्थुं मन्थुम्यो मिमाय

भेजे पथो वर्तनि पत्यमानः ॥ १६ ॥

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार

सिंह्यं चित्पेत्वेना जघान ।

अव स्रक्तीर्विरयावृश्चदिद्रः

प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे ॥ १७ ॥

शश्वेतो हि शत्रवो रारुधुष्टे  
 भेदस्य चिच्छर्धतो विंद रंधिम् ।  
 मर्तो एनं स्तुवतो यः कृणोति  
 तिग्मं तस्मिन्नि जहि वज्रमिद्र ॥ १८ ॥

आवृदिदं यमुना तृत्सवश्च  
 प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत् ।  
 अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च  
 बलिं शीर्षाणि जभुरभ्यानि ॥ १९ ॥

न तं इंद्रं छमतयो न रायः  
 संचक्षे पूर्वा उषसो न नूत्नाः ।  
 देवंकं चिन्मान्यमानं जघंथा-  
 व त्मना बृहतः शंबरं भेत् ॥ २० ॥

प्र ये गुहादममदुस्त्वाया  
 पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।  
 न ते भोजस्यं सख्यं मृषंता-  
 धां सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

द्वे नमुर्देववतः शूते गो-  
 द्वा रथा बभूवमता सुदासः ।  
 अहंनग्रे पैजवनस्य दानं  
 हेतिव सद्य पर्येमि रेभन् ॥ २२ ॥



चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः  
 स्मद्दिष्टयः कृशानिनो निरेके ।  
 ऋज्जासो मा पृथिविष्ठाः सुदास-  
 स्तोक् तौकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

यस्य श्रवो रोदसी अंतरुर्वी  
 शीर्ष्णेशीर्ष्णे विब्रभाजा विभक्ता ।  
 सप्तेदिदं न स्रवतो गृणन्ति  
 नि युध्यामधिमशिशादभीके ॥ २४ ॥

इमं नरो मरुतः सञ्चतानु  
 दिवोदासं न पितरं सुदासः ।  
 अविष्टना पैजवनस्य केतं  
 दूणाश क्षत्रमजरं दुवीयु ॥ २५ ॥

## 19.

यस्तिग्मगुंगो वृषभो न भीम  
 एकः कृष्टीश्यावयति प्र विश्वाः ।  
 यः शश्वतो अदाशुषो गर्यस्य  
 प्रयुतासि स्रष्टितराय वेदः ॥ १ ॥

त्वं ह त्यदिदं कुत्समावः  
 शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्थे ।  
 दासं यच्छृणुं कुयवं न्यस्मा  
 अरंधय आर्जुनेयाय शिक्षन् ॥ २ ॥

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं  
 प्रावो विश्वाभिरूतिभिः सुदासम् ।  
 प्र पौरुकुत्सि व्रसदस्युमावः  
 क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरुम् ॥ ३ ॥

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ  
 भूरीणि वृत्रा हर्यश्च हंसि ।  
 त्वं नि दस्युं चुमुर्णि धुनि चा-  
 स्वापयो दभीतये सुहंतु ॥ ४ ॥

तव च्यौल्लानि वज्रहस्त तानि  
 नव यत्पुरो नवति च सद्यः ।  
 निवेशने शततमाविवेषी-  
 रहञ्च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

सन्ता ता तं हंद्र भोजनानि  
 रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।  
 वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि  
 व्यंतु ब्रह्माणि पुरुशाकु वाजम् ॥ ६ ॥

मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टा-  
 वघाय भूम हरिवः परादै ।  
 त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरूथै-  
 स्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥

प्रियास इत्ते मघवन्नभिष्टौ  
 नरो मदेम शरणे सखायः ।  
 नि तुर्वशं नि याद्वं शिशिह्य-  
 तिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

सद्यश्चिन्तु ते मघवन्नभिष्टौ  
 नरः शंसंत्युक्थशास उक्था ।  
 ये ते हवैभिर्वि पृणीरदाश-  
 न्नास्मान्वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

एते स्तोमा नरां नृतम् तुभ्यं-  
 मस्मद्यंचो ददतो मघानि ।  
 तेषामिदं वृत्रहृत्ये शिवो भूः  
 सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

नू ईदृ शूर स्तवमान ऊती  
 ब्रह्मजुतस्तन्वा वावृधस्व ।  
 उप नो वाजान्मिमीह्युः स्ती-  
 न्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

---

 20.

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावा-  
 न्वाक्रिरपो नर्यो यत्करिष्यन् ।  
 जग्मिर्युवा नृषदनुमवोभि-  
 स्वाता न इदं एनसो महश्चित् ॥ १ ॥

हंता वृत्रमिन्द्रः शूरावानुः  
 प्रावीनु वीरो जरितारमृती ।  
 कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं  
 दाता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥ २ ॥

युध्मो अनर्वा खज्रकुत्समद्वा  
 शूरः सत्राषाड् जनुषेमषाळ्हः ।  
 व्यास इन्द्रः पृतनाः स्वोजा  
 अधा विश्वं शत्रूयंतं जघान ॥ ३ ॥

उभे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा  
 पंप्राथ तविषीभिस्तुविष्मः ।  
 नि वज्रमिन्द्रो हरिवन्मिमिक्षु-  
 न्समंधसा मदेषु वा उवोच ॥ ४ ॥

वृषा जजान वृषणं रणांय  
 तमु चिन्नारी नर्यं समुव ।  
 प्र यः सेनानीरधु नृभ्यो अस्ती-  
 नः सत्वा गुवेषणः स धृष्णुः ॥ ५ ॥

नू चित्स भ्रेषते जनो न रेष्-  
 न्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।  
 युज्ञैर्य इद्रे दधते दुवांसि  
 क्षयत्स राय ऋतुपा ऋतेजाः ॥ ६ ॥

यदिद्वं पूर्वो अपराय शिक्ष-  
 न्नयज्ज्यायान्कर्त्तव्यसो देव्यम् ।  
 अमृत इत्यर्थासीत् दूर-  
 मा चित्रं चिच्छं भरा रयिं नः ॥ ७ ॥

यस्तं इन्द्रं प्रियो जनो ददाश-  
 दसन्निरेके अद्रिवः सखा ते ।  
 वयं ते अस्यां सुमतौ चनिष्ठाः  
 स्याम वरूथे अन्नतो नृपीतौ ॥ ८ ॥

एष स्तोमो अचिक्रदुदृषा त  
 उत स्तामुर्मधवन्नक्रपिष्ट ।  
 रायस्कामो जरितारं त आग-  
 न्त्वमंग शक्र वस्व आ शको नः ॥ ९ ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धा-  
 स्मना च ये मधवानो जुनन्ति ।  
 वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्ति-  
 र्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

## 21.

असावि देवं गोक्रजीकमधो  
 न्यस्मिन्निद्वो जुनुषेमुवोच ।  
 बोधामसि त्वा हर्यश्च युज्ञे-  
 बोधा नः स्तोममधसो मदेषु ॥ १ ॥

प्र यँति युजं विपयँति ब्रहिः  
 सौममादौ विदथे दुधवाचः ।  
 न्यु भ्रियते यदासौ गृभादा  
 दूरउपन्दो वृषणो नृषाचः ॥ २ ॥

त्वमिदं सवितुवा अपस्कः  
 परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।  
 त्वद्वावक्रे रथ्योऽन धेना  
 रेजंति विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

भीमो विवेषायुधेभिरेषा-  
 मपांसि विश्वा नर्याणि विद्वान् ।  
 इंद्रः पुरो जर्हषाणो वि दूधो-  
 द्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥ ४ ॥

न यातव इंद्र जूजुवुनो  
 न वंदना शविष्ठ वेद्याभिः ।  
 स शर्धदर्यो विषुणस्य जंतो-  
 मा शिश्रदेवा अपि गुर्कृतं नः ॥ ५ ॥

अभि क्रत्वेद्र भूरध जमन्न ते  
 विव्यङ्गहिमानं रजांसि ।  
 स्वेना हि वृत्रं शवसा जुघंथ  
 न शत्रुरंतं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

देवाश्चित्ते असुर्याय पूर्वे-  
 ऽनु क्षत्राय ममिरे सहांसि ।  
 इंद्रो मघानि दयते विषह्ये-  
 द्रं वाजस्य जोहुवन्त सातौ ॥ ७ ॥

कीरिश्चिद्धि त्वामवसे जुहावे-  
 शानमिद्र सौभगस्य भूरैः ।  
 अवो बभूथ शतमूते अस्मे  
 अभिक्षुचुस्त्वावतो वरूता ॥ ८ ॥

सखायस्त इंद्र विश्वहं स्याम  
 नमोवृधासो महिना तंस्व ।  
 वन्वन्तु स्मा तेज्जसा समीक्रे  
 भीतिमर्यो वनुषां शवांसि ॥ ९ ॥

स न इंद्र त्वयताया इषे धा-  
 स्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।  
 वस्वी पु ते जरित्रे अस्तु शक्ति-  
 र्युय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

---

 22.

पित्रा सोममिद्र मंदन्तु त्वा  
 यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः ।  
 सोतुर्बाहुभ्यां सुयन्तो नार्वी ॥ १ ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति  
 येन वृत्राणि हर्यश्च हंसि ।  
 स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममनु ॥ २ ॥

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां  
 यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।  
 इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

श्रुधी हवं विपिपानस्यात्रे-  
 बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।  
 कृष्वा दुवांस्यतमा सचेमा ॥ ४ ॥

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य  
 न सुष्टुतिर्मसुर्यस्य विद्वान् ।  
 सदा ते नाम स्वयशो विवक्त्रि ॥ ५ ॥

भूरि हि ते सर्वना मानुषेषु  
 भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।  
 मरि अस्मन्मघवञ्ज्योक्तः ॥ ६ ॥

तुभ्येदिमा सर्वना शूर विश्वा  
 तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।  
 त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधांसि ॥ ७ ॥

नू चिन्तु ते मन्यमानस्य दस्मो-  
 दंशुवन्ति माहिमानमुग्र ।  
 न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ ८ ॥



ये च पूर्वं ऋषयो ये च नूना  
 इंद्र ब्रह्माणि जुनयंतु विप्राः ।  
 अस्मे ते संतु सखाया शिवानि  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

23.

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्ये-  
 द्रं समर्थे महया वसिष्ठ ।  
 आ यो विश्वानि शवंसा तृतानो-  
 पश्रोता म ईवतो वचांसि ॥ १ ॥  
 अयामि घोषं इंद्र देवजामि-  
 रिरुज्यंतु यच्छुरुधो विवाचि ।  
 नहि स्वमायुश्चिकिते जनेषु  
 तानीदंहांस्यति पर्ज्यस्मान् ॥ २ ॥

युजे रथं गवेषणं हरिभ्या-  
 मुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्युः ।  
 वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वे-  
 द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥

आपश्चित्पिप्यु स्तर्यो देन गावो  
 नक्षत्रतं जरितारस्त इंद्र ।  
 याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा  
 त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु  
 शुष्मिणं तुविराधसं जरिवे ।  
 एको देवत्रा दयसे हि मर्ता-  
 नस्मिञ्छूरु सर्वने मादयस्व ॥ ५ ॥

एवेदिदं वर्षणं वर्जवाहुं  
 वसिष्ठासौ अभ्यर्चत्यर्कैः ।  
 स न स्तुतो वीरवत्पातु गोम-  
 द्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

24.

यौनिष्ठ इन्द्र सदेने अकारि  
 तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।  
 असौ यथा नोऽविता वृधे च  
 ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

गृभीतं ते मन इन्द्र द्विवर्हीः  
 सुतः सोमः परिषित्का मधूनि ।  
 विसृष्टधेना भरते सुवृक्ति-  
 रियमिदं जोहुवती मनीषा ॥ २ ॥

आ नो दिव आ पृथिव्या ऋजीषि-  
 न्निदं बर्हिः सोमपेयाय याहि ।  
 वहंतु त्वा हरयो मघ्नच-  
 मांगूषमच्छा तवसं मदाय ॥ ३ ॥

आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा  
 ब्रह्म जुषाणो हर्यश्च याहि ।  
 वरीवृजत्स्यविरैभिः सुशिप्रा-  
 स्मे दधृदृषणं शुष्ममिद्र ॥ ४ ॥

एष स्तोमो मह उग्राय वाहे  
 धुरीश्वात्यो न वाजयन्नधायि ।  
 इंद्र त्वायमर्क ईहे वसूनां  
 दिवीव व्यामधि नः श्रोमंतं धाः ॥ ५ ॥

एवा न इंद्र वार्यस्य पूर्धि  
 प्र ते मुहीं छमति वेविदाम ।  
 इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

25.

आ ते मह ईद्रोत्युग्र  
 समन्यवो यत्समरंतु सेनाः ।  
 पताति दिद्युन्नर्यस्य बाहो-  
 मा ते मनो विष्वद्यग्नि चारीत् ॥ १ ॥

नि दुर्ग ईद्र अथिह्यमित्रा-  
 नभि ये नो मतीसो अमंति ।  
 आरे तं शंसं कणुहि निनित्सो-  
 रा नो भर संभरणं वसूनाम् ॥ २ ॥

शतं ते शिपिन्नुतयः सुदासे  
 सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु ।  
 जहि वर्धर्वनुषो मर्त्यस्या-  
 स्मे बृहन्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ३ ॥

त्वावतो हींद्र क्रत्वे अस्मि  
 त्वावतोऽवितुः शूर रातौ ।  
 विश्वेदहानि तविषीव उग्रं  
 ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्धाः ॥ ४ ॥

कुत्सा एते ह्यैश्वराय शूष-  
 मिद्रे सही देवजूतमियानाः ।  
 सन्ना कधि सुहर्नाशूर वृत्रा  
 वयं तरुत्राः सनुयाम वाजम् ॥ ५ ॥

एवा न इंद्र वार्यस्य पूर्धि  
 प्र ते महीं सुमतिं वैविदाम ।  
 इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

---

26.

न सोम इंद्रमसुतो ममाद्  
 नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः ।  
 तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोष-  
 न्वृवन्नवीयः शृणवद्यथा नः ॥ १ ॥

उक्थउक्थे सोम् इंद्रं ममाद  
 नीथेनीथे मघवानं सुतासः ।  
 यदीं सबाधः पितरं न पुत्राः  
 समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥ २ ॥

चकार ता कृणवन्नूनमन्या  
 यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।  
 जनीरिव पतिरिक्तः समानो  
 नि मामृजे पुर इंद्रः सु सर्वाः ॥ ३ ॥

एवा तमाहुरुत शृण्व इंद्र  
 एको विभक्ता तरणिर्मघानाम् ।  
 मिथस्तुर ऊतयो यस्य पूर्वी-  
 रस्मे भद्राणि सध्वत प्रियाणि ॥ ४ ॥

एवा वसिष्ठ इंद्रमृतये नृ-  
 ऋष्टीनां वृषभं सुते गृणाति ।  
 सहस्रिण उप नो माहि वाजा-  
 न्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

---

 27.

इंद्रं नरो नेमधिता हवन्ते  
 यत्पार्या युजन्ते धियस्ताः ।  
 शूरो नृषाता शवसश्चकान  
 आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः ॥ १ ॥

य ईदृशं शुष्मो मघवन्ते अस्ति  
 शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।  
 त्वं हि दृष्ट्वा मघवन्विचेता  
 अपा वृद्धिं परिवृतं न राधः ॥ २ ॥

इंद्रो राजा जगतश्चर्षणीना-  
 मग्नि क्षमि विषुरूपं यदस्ति ।  
 ततो ददाति दाशुषे वसूनि  
 चोदुद्राध उपस्तुतश्चिद्वार्क ॥ ३ ॥

नू चित्र इंद्रो मघवा सहूती  
 दानो वाजं नि यमते न ऊती ।  
 अनूना यस्य दक्षिणा पीपाय  
 वामं नृभ्यो अभिवीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

नू ईदृशं राये वरिवस्कधी न  
 आ ते मनो ववृत्याम मुषाय ।  
 गोमदश्वावद्वयवद्वयंतो  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

28.

ब्रह्मा ण इंद्रोप याहि विद्वा-  
 नुर्वीचस्ते हरयः संतु युक्ताः ।  
 विश्वे चिद्धि त्वा विहवंत मतो  
 अस्माकमिच्छुणुहि विश्वमिन्व ॥ १ ॥

हवँ त इन्द्र महिमा व्यान-  
 द्ब्रह्म यत्पासि शवसिचृषीणाम् ।  
 आ यद्वज्रं दधिषे हस्त उग्र  
 घोरः सन्क्रत्वा जनिष्टा अषाढः ॥ २ ॥

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवाना-  
 न्सं यन्नृत्र रोदसी निनेय ।  
 महे क्षत्राय शवसे हि जुजे-  
 स्तूतुजि चिचूतुजिरिशिश्रत् ॥ ३ ॥

एभिर्न इन्द्राहंभिर्दशस्य  
 दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवँते ।  
 प्रति यच्छष्टे अनृतमनेना  
 अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं  
 महो रायो राधसो यद्दन्नः ।  
 यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

29.

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व  
 आ तु प्र याहि हरिवृस्तदोकाः ।  
 पिबा त्वरस्य सुषुतस्य चारो-  
 र्ददो मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

ब्रह्मन्वीरु ब्रह्मकृतिं जुषाणो-  
 र्वाचीनो हरिभिर्याहि तूयम् ।  
 अस्मिन्नू धु सवने मादयस्वो-  
 प ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥

का ते अस्त्यरंकृतिः सूक्तैः  
 कदा नूनं ते मघवन्दाशेम ।  
 विश्वा मतीरा ततने त्वाया-  
 धा म इंद्र शृणवो हवेमा ॥ ३ ॥

उतो घा ते पुरुष्या रेइदास-  
 न्येषां पूर्वेषामशृणोर्कृषीणाम् ।  
 अधाहं त्वा मघवज्जोहवीमि  
 त्वं न इंद्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

वोचेमेदिंद्रं मघवानमेनं  
 महो रायो राधसो यद्ददन्नः ।  
 यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

30.

आ नो देव शर्वसा याहि शुष्मि-  
 न्भवा वृध इंद्र रायो अस्य ।  
 महे नृग्याय नृपते सुवज्र  
 महि क्षत्राय पौंस्याय शूर ॥ १ ॥



हवँत उ त्वा हव्यं विवाचि  
 तनूषु गूराः सूर्यस्य सातौ ।  
 त्वं विश्वेषु सेन्यो जनेषु  
 त्वं वृत्राणि रंधया सुहंतु ॥ २ ॥

अहा यदिदं सुदिना व्युच्छा-  
 न्दधो यत्केतुमुपमं समत्सु ।  
 न्य १ मिः सीददसुरो न होता  
 हुवानो अत्र सुभगाय देवान् ॥ ३ ॥

वयं ते त इन्द्र ये च देव  
 स्तवँत गूरु ददंतो मृगानि ।  
 यच्छा सूरिभ्य उपमं वरूथं  
 स्वाभुवो जरुणामश्रवंत ॥ ४ ॥

वोचेमेदिंद्रं मघवानमेनं  
 महो रायो राधसो यद्ददन्नः ।  
 यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

---

31.

प्र व इन्द्राय मादनुं हर्यश्वाय गायत ।  
 सखायः सोमपात्रे ॥ १ ॥

शंसेदुक्थं सुदानव उत बुक्षं यथा नरः ।  
चकृमा सत्यराधसे ॥ २ ॥

त्वं न इंद्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो ।  
त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् ।  
विद्धी त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

मा नो निदे च वक्तव्यैर्यो रंधीररावणे ।  
त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् ।  
त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

महौ उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः ।  
ममार्ते इंद्र रोदसी ॥ ७ ॥

तं त्वा मरुत्वती परि भुवद्वाणी स्यावरी ।  
नक्षमाणा सह बुभिः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वासस्त्वान्विदवो भुवन्दस्ममुप द्यवि ।  
सं ते नमंत कृष्टयः ॥ ९ ॥

प्र वो महे महिवृधे भरध्वं  
प्रचेतसे प्र संमतिं कृणुध्वम् ।  
विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

उरुव्यचसे महिने सुवृक्ति-  
 मिद्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।  
 तस्य व्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥ ११ ॥

इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव  
 सुत्रा राजानं दधिरे सहधै ।  
 हर्यश्वाय बर्हया समापीन् ॥ १२ ॥

---

 32.

मो पु त्वा वाघतश्चना-  
 रे अस्मान्नि रीरमन् ।  
 आरात्ताचित्सधमादं न आगही-  
 ह वा सन्नुपं श्रुधि ॥ १ ॥  
 इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा  
 मधौ न मक्ष आसते ।  
 इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो  
 रथे न पादमा दधुः ॥ २ ॥

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं  
 पुत्रो न पितरं हुवे ॥ ३ ॥

इम इन्द्राय सुन्विरे  
 सोमासो दध्याशिरः ।

तां आ मदाय वज्रहस्त पीतये  
 हरिभ्यां याह्योक् आ ॥ ४ ॥  
 श्रवच्छुत्कर्ण इयते वसूनां  
 नू चिन्नो मधिषद्विरः ।  
 सद्यश्चिद्यः सहस्राणि शता दद-  
 न्नकिर्दित्संतमा मिनत् ॥ ५ ॥

स वीरो अप्रतिष्कृत  
 इंद्रेण श्रुश्रुवे नृभिः ।  
 यस्ते गभीरा सर्वनानि वृत्रह-  
 न्सुनोत्या च धावति ॥ ६ ॥  
 भवा वरूथं मघवन्मघोनां  
 यत्समजासि शर्धतः ।  
 वि त्वाहृतस्य वेदनं भजेमुह्या  
 दूणाशो भरा गयम् ॥ ७ ॥

सुनोतां सोमपात्रे  
 सोममिद्राय वज्रिणे ।  
 पचता पुक्कीरवसे कृणुध्व-  
 मित्पृणन्नित्पृणते मयः ॥ ८ ॥  
 मा लेधत सोमिनो दक्षता महे  
 कृणुध्वं राय आतुजे ।

तरणिरिज्जयति क्षेति पुष्यति  
न देवासः कवन्तवे ॥ ९ ॥

नकिः सुदासो रथं  
पर्यास न रीरमत् ।  
इन्द्रो यस्याविता यस्य मरुतो  
गमत्स गामति व्रजे ॥ १० ॥  
गमद्वाजं वाजयन्निद्र मर्त्यो  
यस्य त्वमाविता भुवः ।  
अस्माकं बोध्यविता रथाना-  
मस्माकं शूर नृणाम् ॥ ११ ॥

उदिञ्चस्य रिच्यते-  
ज्जो धनं न जिग्युषः ।  
य इन्द्रो हरिवात्र दभन्ति तं रिपो  
दक्षं दधाति सोमिनि ॥ १२ ॥  
मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसं  
दधात यज्ञियेष्वा ।  
पूर्वाश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं  
य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ १३ ॥

कस्तमिन्द्र त्वावसु-  
मा मर्त्यो दधर्षति ।

श्रद्धा हन्ते मघवन्पार्ये दिवि  
 वाजी वाजं सिषासति ॥ १४ ॥  
 मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय  
 ये ददति प्रिया वसु ।  
 तव प्रणीती हर्यश्च सूरिभि-  
 र्विश्वा तरेम दुरिता ॥ १५ ॥

तवेदिद्रावमं वसु  
 त्वं पुण्यसि मध्यमम् ।  
 सुत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि  
 नकिष्ठा गोषु वृण्वते ॥ १६ ॥  
 त्वं विश्वस्य धनुदा असि श्रुतो  
 य ई भवत्याजयः ।  
 तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवो-  
 ऽवस्युर्नाम भिक्षते ॥ १७ ॥

यदिद्र यावत्स्त्व-  
 मेतावदहमीशीय ।  
 स्तोतारमिद्विधिषेय रदावसो  
 न पापत्वाय रासीय ॥ १८ ॥  
 शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे  
 राय आ कुहचिद्विदे ।  
 नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं  
 वस्यो अस्ति पिता चून ॥ १९ ॥

तुरणिरित्सिषासति  
 वाजं पुरंध्या युजा ।  
 आ व इंद्रं पुरुहूतं नमे गिरा  
 नेमिं तष्टेव सुद्वम् ॥ २० ॥  
 न दुष्टुती मर्त्यो विंदते वसु  
 न स्नेधंत रथिर्नशत् ।  
 सुशक्तिरिन्मघवन्तुभ्यं मावते  
 देष्णं यत्पार्ये दिवि ॥ २१ ॥

अभि त्वा शूर नोनुमो-  
 ऽदुग्धा इव धेनवः ।  
 ईशानमस्य जगतः स्वर्दृश-  
 मीशानमिद्र तस्थुषः ॥ २२ ॥  
 न त्वावां अन्यो दिव्यो न पार्थिवो  
 न जातो न जनिष्यते ।  
 अश्रायंतो मघवन्निद्र वाजिनो  
 गव्यंतस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

अभी षतस्तदा भरे-  
 द्र ज्यायः कनीयसः ।  
 पुरुवसुर्हि मघवन्सनादसि  
 भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

परां णुदस्व मघवन्नमित्रा-  
 न्सुवेदां नो वसू रुधि ।  
 अस्माकं बोध्यविता महाधने  
 भवा वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

इन्द्रं क्रतुं न आ भर  
 पिता पुत्रेभ्यो यथा ।  
 शिक्षां णो अस्मिन्पुरुद्वृत्त यामनि  
 जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥  
 मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्योः  
 माशिवासौ अव क्रमुः ।  
 त्वया वयं प्रवतुः शश्वतीरपो-  
 र्जति शूर तरामसि ॥ २७ ॥

---

33.

श्रित्यर्चो मा दक्षिणतस्कपदा  
 धियंजिन्वासो अभि हि प्रमदुः ।  
 उत्तिष्ठन्वोचे परि बर्हिषो नृ-  
 न्न मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

दूरादिद्वेनयन्ना सुतेन  
 तिरो वैशतमति पातमुग्रम् ।  
 पाशद्युन्नस्य वायतस्य सोमा-  
 त्सुतादिद्वेऽवृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥



एवेञ्चु कं सिंधुमेभिस्तारै-

वेञ्चु कं भेदेमेभिर्जघान ।

एवेञ्चु कं दाशराज्ञे सुदासं

प्रावृदित्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पितृणा-

मक्षमव्ययं न किला रिषाथ ।

यच्छकरीषु बृहता रवेणै-

त्रे शुष्ममदधाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

उद्द्यामिवेत्तृष्णजो नाथितासो-

र्दीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रो-

दुहं तृत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥

दंडा इवेदोअजनास आस-

न्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।

अभवच्च पुरेता वसिष्ठ

आदितृत्सूनां विशो अप्रथंत ॥ ६ ॥

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेत-

स्तिस्त्रः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।

त्रयो घर्मास उषसं सचन्ते

सर्वी इत्तां अजुं विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरिषां

समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।

वातस्येव प्रज्वो नान्येन  
स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ८ ॥

त इन्निष्यं हृदयस्य प्रकृतैः  
सहस्रवन्शामुभि सं चरति ।  
यमेन त्तं परिधि वयंतो-  
ऽप्सरस उप सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं  
मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।  
तत्ते जन्मोत्तैकं वसिष्ठा-  
गस्त्यो यत्त्वा विश आजुभारं ॥ १० ॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठो-  
र्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः ।  
ब्रूषं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन  
विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ११ ॥

स प्रकेत उभयस्य प्रविद्धा-  
न्सहस्रदान उत वा सदानः ।  
यमेन त्तं परिधि वायिष्य-  
न्नप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥

सत्रे ह जाताविषिता नमोभिः  
कुंभे रेतः सिषिचतुः समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्या-  
 ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

उक्थभूतं सामभूतं बिभर्ति  
 ग्रावाणं बिभृत्प्र वदात्यग्ने ।  
 उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना  
 आ वो गच्छति प्रतदो वसिष्ठः ॥ १४ ॥

---

 34

प्र शुक्रैतु देवी मनीषा  
 अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी ॥ १ ॥

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं  
 शृण्वत्यापो अध क्षरंतीः ॥ २ ॥

आपश्चिदस्मै पिन्वंत पृथ्वी-  
 वृत्रेषु शूरा मंसंत उग्राः ॥ ३ ॥

आ धूर्वस्मै दधाताश्वा-  
 निद्रो न वृज्जी हिरण्यवाहुः ॥ ४ ॥

अभि प्र स्थाताहेव युज्ञं  
 यातेव पत्मन्मना हिनोत ॥ ५ ॥

त्सनां सुमत्सु हिनोत युज्ञं  
 दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

उदस्य शुष्माद्भानुर्नर्त  
बिभर्ति भारं पृथिवी न भूमं ॥ ७ ॥

ह्वयामि देवाँ अयातुरग्ने  
साधन्नृतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

अभि वो देवीं धियं दधिध्वं  
प्र वो देवत्रा वाचं कणुध्वम् ॥ ९ ॥

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां  
वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

राजां राष्ट्राणां पेशो नदीना-  
मनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥ ११ ॥

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विक्ष्व-  
द्युं कणोत् शंसं निनिस्सोः ॥ १२ ॥

व्येतु दिद्युद्विषामशैवा  
युयोत् विष्वग्रपस्तनूनाम् ॥ १३ ॥

अवीन्नो अग्निर्हव्यान्नमोभिः  
प्रेष्टो अस्मा अधायि स्तोमः ॥ १४ ॥

सजूर्देवेभिरपां नपातं  
सखायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥ १५ ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषि  
बुध्रे नदीनां रजःसु पीदन् ॥ १६ ॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धा-  
न्मा यज्ञो अस्य लिधदृतायोः ॥ १७ ॥

उत नः एषु नृषु श्रवो धुः  
प्र राये यंतु शर्धतो अर्यः ॥ १८ ॥

तपंति शत्रुं स्वर्णं भूमां  
महासैनासो अमैभिरषाम् ॥ १९ ॥

आ यन्नः पत्नीर्गमंत्यच्छा  
त्वष्टा सुपाणिर्दधातु वीरान् ॥ २० ॥

प्रति न स्तोमं त्वष्टा जुषेत  
स्यादस्मे अरमतिर्वसूयुः ॥ २१ ॥

ता नो रासत्रातिषाचो वसू-  
न्या रोदसी वरुणानी शृणोतु ।  
वरुन्नीभिः सुशरणो नो अस्तु  
त्वष्टा सुदन्नो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आप-  
स्तद्रातिषाच ओषधीरुत द्यौः ।  
वनस्पतिभिः पृथिवी सुजोषां  
उभे रोदसी परि पासतो नः ॥ २३ ॥

अनु तदुर्वी रोदसी जिहाता-  
 मनु द्युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।  
 अनु विश्वे मरुतो ये सहासो  
 रायः स्याम धरुणं धियधै ॥ २४ ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्नि-  
 राप् ओषधीर्वृनिनो जुषंत ।  
 शर्मन्स्याम मरुतामुपस्थे  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

35.

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः  
 शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।  
 शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः  
 शं न इन्द्रापूषणा वाजंसातौ ॥ १ ॥

शं नो भगुः शमु नः शंसो अस्तु  
 शं नः पुरंधिः शमु संतु रायः ।  
 शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसुः  
 शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शं नो धाता शमु धर्ता नो अस्तु  
 शं न उरूची भवतु स्वधाभिः ।  
 शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः  
 शं नो देवानां सुहवानि संतु ॥ ३ ॥

शं नो अग्निर्ज्योतिरनीको अस्तु  
 शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।  
 शं नः सुकृतां सुकृतानि संतु  
 शं न इषिरो अभि वातु वातः ॥ ४ ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ  
 शमन्तरिक्षं दृशये नो अस्तु ।  
 शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु  
 शं नो रजसस्पातिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु  
 शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।  
 शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलापः  
 शं नस्त्वष्टा ग्राभिरिह गृणोतु ॥ ६ ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः  
 शं नो ग्रावाणः शमु संतु यज्ञाः ।  
 शं नः स्वरूपां मितयो भवन्तु  
 शं नः प्रस्व१ः शम्बस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु  
 शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।  
 शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु  
 शं नः सिधेवः शमु संत्वापः ॥ ८ ॥

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः  
 शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शम् पूषा नो अस्तु  
शं नो भवित्रं शम्भ्वस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शं नो देवः सविता त्रायमाणः  
शं नो भवतूषसो विभातीः ।  
शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः  
शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शंभुः ॥ १० ॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवतु  
शं सरस्वती सह धीभिरस्तु ।  
शमभिषाचः शम् रातिषाचः  
शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥ ११ ॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवतु  
शं नो अर्वेतः शम् संतु गावः ।  
शं न ऋभवं सुकृतः सुहस्ताः  
शं नो भवतु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शं नो अज एकपाद्वो अस्तु  
शं नो ऋर्विर्बुध्न्यः शं समुद्रः ।  
शं नो अपां नपात्येरुरस्तु  
शं नः पृथ्विर्भवतु देवगोपा ॥ १३ ॥

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्ते-  
दं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।



शृण्वंतु नो दिव्याः पार्थिवासे  
गोजाता उत ये यज्ञियांसः ॥ १४ ॥

ये देवानां यज्ञियां यज्ञियानां  
मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।  
ते नो रासन्तामुरुगायमथ  
यूयं पात स्वास्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

36.

प्र ब्रह्मैतु सदेनादृतस्य  
वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः ।  
वि सानुना पृथिवी संल उर्वी  
पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः ॥ १ ॥

इमां वां मित्रावरुणा सुवृक्ति-  
मिषं न कृण्वे असुरा नवीयः ।  
इनो वामन्यः पदवीरदब्धो  
जनं च मित्रो यतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

आ वातस्य भ्रजतो रंत इत्या  
अपीपयंत धेनवो न सूदाः ।  
महो दिवः सदेने जायमानो-  
ऽचिक्रददृषभः सस्मिन्नुधन् ॥ ३ ॥

गिरा य एता युनजद्दरी त  
इदं प्रिया सुरथा शूर धायू ।

प्र यो म॒न्युं रि॒रिक्षतो॑ मि॒नात्या  
सु॒क्रतु॑र्म॒र्यम॑णं ववृ॒त्याम् ॥ ४ ॥

यज॑ते अस्य स॒ख्यं व॑र्यश्च  
नम॑स्वि॒नः स्व ऋ॒तस्य॑ धा॒मन् ।  
वि पृ॒क्षो वा॒वधे॑ नृ॒भि स्त॒वान्  
इ॒दं नमो॑ रु॒द्राय॑ प्रेष्ट॒म् ॥ ५ ॥

आ यत्सा॒कं य॒ज्ञसो॑ वा॒वशा॑नाः  
सर॑स्वती स॒प्तथी॑ सि॒न्धुमा॑ता ।  
याः सु॒ष्वय॑न्त सु॒दुषाः॑ सु॒धारा॑  
अ॒भि स्वे॒न प॑र्यसा पी॒प्यानाः॑ ॥ ६ ॥

उ॒त त्ये नो॑ म॒रुतो॑ म॒दसा॑ना  
धि॒यं तो॑कं च वा॒जिनो॑ऽव॒न्तु ।  
मा नः॑ परि॒ ह्यद॑क्षरा च॒रन्त्य॑-  
वी॒वृध॑न्त्यु॒ज्यं ते र॒यि नः॑ ॥ ७ ॥

प्र वो॑ म॒हीम॑रम॒तिं कृ॑णु॒ध्वं  
प्र पू॒षणं॑ वि॒द्ध्यं न॑ वी॒रम् ।  
भग॑ धि॒र्योऽवि॑तारं नो अ॒स्याः  
सा॒तौ वा॒जं रा॒तिषा॑चं पु॒रंधि॑म् ॥ ८ ॥

अ॒च्छा॒यं वो॑ म॒रुतः॑ श्लो॒क ए॒व-  
च्छा॑ वि॒ष्णुं नि॒षिक्त॑पामवो॒भिः ।  
उ॒त प्र॒जायै॑ गृ॒णते॑ व॒यो धु॑-  
र्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ९ ॥

आ वो वाहिष्ठो बहतु स्तवधै  
 रथो वाजा ऋभुक्षणो अमृक्तः ।  
 अभि त्रिपृष्ठैः सर्वनेषु सोमै-  
 र्मेदे सुशिषा महभिः पृणध्वम् ॥ १ ॥

यूयं ह रत्नं मघवत्सु धत्थ  
 स्वर्दृशं ऋभुक्षणो अमृक्तम् ।  
 सं यज्ञेषु स्वधावन्तः पिबध्वं  
 वि नो राधांसि मतिभिर्दयध्वम् ॥ २ ॥

उवोचिंथ हि मघवन्देष्टणं  
 महो अर्भस्य वसुनो विभागे ।  
 उभा ते पूर्णा वसुना गभस्ती  
 न सूनृता नि यमते वसुध्या ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्र स्वयंशा ऋभुक्षा  
 वाजो न साधुरस्तमेष्टृका ।  
 वयं नु ते दाश्वांसः स्याम  
 ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

सनितासि प्रवतो दाशुषे चि-  
 द्याभिर्विवेषो हर्यश्च धीभिः ।  
 ववन्मा नु ते युज्याभिरूती  
 कृदा न इन्द्र राय आ दशस्येः ॥ ५ ॥

वा॒सय॑सीव वे॒धसु॑स्त्वं नः  
 क॒दा न॑ इ॒न्द्र वच॑सो बु॒बोधः ।  
 अस्त॑ त॒तात्या धि॒या रु॒यि सु॒वीरं॑  
 पृ॒क्षो नो॑ अ॒र्वा न्यु॑हीत वा॒जी ॥ ६ ॥

अ॒भि यं दे॒वी नि॒र्ऋति॑श्चि॒दीशे॑  
 नक्ष॑त॒ इ॒न्द्र श॒रदः॑ सु॒पृक्षः॑ ।  
 उप॑ त्रि॒ब॒धुर्ज॒रद॑ष्टिमे॒त्य-  
 स्व॑वे॒शं यं कृ॑णव॑तु म॒तीः ॥ ७ ॥

आ नो॑ रा॒धांसि॑ स॒वित॑ स्त॒व॒ध्या  
 आ रा॒यो यं॑तु प॒र्वत॑स्य रा॒तौ ।  
 सदा॑ नो दि॒व्यः पा॒युः सि॑षक्तु  
 यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ८ ॥

38.

उ॒दु व्य॑ दे॒वः स॒विता॑ य॒याम॑  
 हि॒र॒ण्ययी॑म॒मतिं॑ या॒मशि॑श्रेत् ।  
 नूनं॑ भ॒गो ह॒व्यो मा॑नु॒षेभिः॑  
 वि॒ यो र॒त्ना पुरु॑वसु॒र्दधा॑ति ॥ १ ॥

उ॒दु तिष्ठ॑ स॒वितः॑ श्रु॒ध्य॑स्य  
 हि॒र॒ण्यपा॑णे प्र॒भृता॑वृ॒तस्य॑ ।  
 व्यु॑र्वी पृ॒थ्वी॑म॒मतिं॑ सृ॒जान॑  
 आ नृ॒भ्यो म॑र्त॒भोज॑नं सु॒वानः॑ ॥ २ ॥

अपि द्युतः सविता देवो अस्तु  
 यमा चिद्विश्वे वसवो गृणन्ति ।  
 स न स्तोमान्नमस्यश्चनो धा-  
 द्विश्वेभिः पातु पायुभिर्नि सूरीन् ॥ ३ ॥

अभि यं देव्यदितिर्गृणाति  
 स्रवं देवस्य सवितुर्जुषाणा ।  
 अभि सम्राजो वरुणो गृणत्य-  
 भि मित्रासो अर्यमा स्रजोषाः ॥ ४ ॥

अभि ये मियो वनुषः सपैते  
 रातिं दिवो रातिषाचः पृथिव्याः ।  
 अहिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु  
 वरुच्येकधेनुभिर्नि पातु ॥ ५ ॥

अनु तन्नो जास्पतिर्मसीष्ट  
 रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।  
 भगमुग्रोऽवसे जोहवीति  
 भगमनुग्रो अध याति रत्नम् ॥ ६ ॥

शं नो भवंतु वाजिनो हवेषु  
 देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।  
 जुंभयंतोऽहिं वृकं रक्षांसि  
 सनेभ्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ ७ ॥

वाजैवाजेष्वत वाजिनो नो  
 धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं  
तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥

39.

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्वे-  
त्यतीची जूणिर्देवतातिमेति ।  
भेजाते अत्री रथ्येव पंथा-  
मृतं होता न इषितो यजाति ॥ ९ ॥

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषा-  
मा विदपतीव वीरिट इयाते ।  
विशामक्तोरुपसः पूर्वद्वैतौ  
वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ १० ॥

ज्मया अत्र वसवो रंत देवा  
उरावंतरिक्षे मर्जयंत शुभाः ।  
अवाक्पृथ उरुजयः कृणुध्वं  
श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥ ११ ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियांस ऊमाः  
सधस्थं विश्वे अभि संति देवाः ।  
तां अध्वर उशतो यक्ष्यमे  
श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंधिम् ॥ १२ ॥

आग्ने गिरौ दिव आ पृथिव्या  
 मित्रं वह वरुणमिन्द्रमग्निम् ।  
 आर्यमणमदितिं विष्णुमेषां  
 सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

रुरे हव्यं मतिभिर्यज्ञियानां  
 नक्षत्कामं मर्त्यानामसिन्वन् ।  
 धाता रयिमविदस्यं सदासां  
 संक्षीमहि युज्योभिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठै-  
 ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।  
 यच्छंतु चंद्रा उपमं नो अर्कं  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

---

 40.

ओ शुष्टिर्विदथ्याः समेतु  
 प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।  
 यदद्य देवः सविता सुवाति  
 स्यामांस्य रुक्मिनो विभागे ॥ १ ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च  
 दुभक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।  
 दिदेष्टु देव्यदिती रेकणो  
 वायुश्च यन्नियुवैते भगश्च ॥ २ ॥

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी  
यं मर्त्यं पृषदश्चा अवाथ ।  
उत्तेमग्निः सरस्वती जुनन्ति  
न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य  
मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।  
सुहवा देव्यदिति रनवा  
ते नो अंहो अति पर्षन्नरिष्टान् ॥ ४ ॥

अस्य देवस्य मीळहुषो वया  
विष्णोरिषस्य प्रभृथे हविभिः ।  
विदे हि रुद्रो रुद्रियं माहित्वं  
यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

मात्रं पूषन्नाघुण हरस्यो  
वरुन्त्री यद्रातिषाचश्च रासन् ।  
मयोभुवो नो अर्वतो नि पांतु  
वृष्टिं परिज्मा वातो ददातु ॥ ६ ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठे-  
ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।  
यच्छंतु चंद्रा उपमं नो अर्कं  
यूर्यं पात स्वास्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥



41.

प्रातर॑ग्निं प्रातरि॑दं हवामहे  
 प्रात॑र्मित्रावरु॑णा प्रातर॑ग्निना ।  
 प्रात॑र्भगं पू॒षणं ब्रह्म॑णस्पतिं  
 प्रातः सोम॑मुत रुद्रं हु॒वेम ॥ १ ॥

प्रात॑र्जितं भग॑मुग्रं हु॒वेम  
 व॒यं पुत्र॑मदिते॒र्यो वि॒धु॒ता ।  
 आ॒ध्रश्चि॒द्यं मन्य॑मानस्तुर॒श्चि-  
 द्राजा॑ चि॒द्यं भगं भ॒क्षीत्याहं ॥ २ ॥

भग॑ प्र॒णेत॑र्भग॒ सत्य॑राधो  
 भगे॑मां धिय॒मुद॑वा ददन्नः ।  
 भग॑ प्र णो॑ जनय॒ गोभि॑रश्वै-  
 र्भग॑ प्र नृभि॑र्नृ॒वंतः स्याम ॥ ३ ॥

उ॒तेदानीं॑ भग॑वंतः स्यामो-  
 त प्र॑पित्व उ॒त मध्ये॑ अ॒ह्नाम् ।  
 उ॒तोदि॑ता मघव॒न्सूर्य॑स्य  
 व॒यं दे॒वानां॑ सु॒म॒तौ स्या॑म ॥ ४ ॥

भग॑ ए॒व भग॑वाँ अस्तु दे॒वा-  
 स्तेन॑ व॒यं भग॑वंतः स्याम ।  
 तं त्वा॑ भग॒ सर्व॑ इज्जो॑हवीति  
 स नो॑ भग॒ पुर॑ ए॒ता भ॑वे॒ह ॥ ५ ॥

समध्वरायोषसो नमंत  
 दधिक्रावेव शुचये पदाय ।  
 अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो  
 रथमिवाश्वा वाजिन आ वहंतु ॥ ६ ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो  
 वीरवतीः सदमुच्छंतु भद्राः ।  
 घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

---

42.

प्र ब्रह्माणो अंगिरसो नक्षंत  
 प्र क्रंदनुर्नभन्यस्य वेतु ।  
 प्र धेनवं उदप्रुतो नवंत  
 युज्यातामर्त्री अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अध्वा  
 युक्ष्वा सुते हरितो रोहितश्च ।  
 ये वा सद्यन्नरूपा वीरवाहो  
 हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥ २ ॥

समु वो यज्ञं महयन्नमोभिः  
 प्र होता मद्रो रिरिच उपाके ।  
 यजस्व सु पुर्वणीक देवाना  
 यज्ञियामरमंति ववृत्याः ॥ ३ ॥

यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे  
 स्योनशीरतिथिरोचिकेतत् ।  
 सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम आ  
 स विशे दाति वार्यमियत्यै ॥ ४ ॥

इमं नो अग्ने अध्वरं जुषस्व  
 मरुत्स्विद्रे यशसं कृधी नः ।  
 आ नक्ता बर्हिः सदतामुषासो-  
 शन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

एवाग्निं सहस्यं वसिष्ठो  
 रायस्कामो विश्वप्स्न्यस्य स्तौत् ।  
 इषं रयिं पप्रथद्वाजमुस्मे  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

---

 43.

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्च-  
 न्द्यावा नमोभिः पृथिवी इषधै ।  
 येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा  
 विष्वग्विर्यन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र यज्ञ एतु हेत्वो न समि-  
 रुद्यच्छध्वं समनसो घृताचीः ।  
 स्तृणीत बर्हिर्ध्वराय साधू-  
 र्ध्वा शोचीषि देवयून्यस्थुः ॥ २ ॥

आ पुत्रासो न मातरं विभृवाः  
 सानौ देवासौ बृहिषः सदंतु ।  
 आ विश्वार्ची विद्व्यामनस्क-  
 भ्रे मा नो देवताता मृधस्कः ॥ ३ ॥

ते सीषपंत जोषमा यजत्रा  
 ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः ।  
 ज्येष्ठं वो अद्य मह आ वसूना-  
 मा गंतं सर्मनसो यति ष्ट ॥ ४ ॥

एवा नो अग्ने विक्ष्वा दशस्य  
 त्वया वयं सहसावज्जास्त्राः ।  
 राया युजा संधमादो अरिष्टा  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

---

 44.

दधिक्रां वः प्रथममश्विनोषसं-  
 मुग्निं समिद्धं भगमूतये हुवे ।  
 इंद्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पति-  
 मादित्यान्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

दधिक्रामु नमसा बोधयंत  
 उदीराणा यज्ञमुपप्रयंतः ।  
 इळां देवीं बृहिषि सादयंतो-  
 श्विना विशा सुहवा हुवेम ॥ २ ॥

दधि॒क्रावा॑णं बु॒ध॒नो अ॒ग्नि-  
 मु॒पं ब्रुव॑ उ॒षसं॑ सू॒र्यं गा॒म ।  
 ब॒ध्नं माँ॑श्च॒तोर्व॑रुणस्य ब॒ध्नं  
 ते वि॒श्वस्म॑द्दृ॒रिता या॑वयंतु ॥ ३ ॥

दधि॒क्रावा॑ प्रथ॒मो वा॒ज्यर्वा-  
 ग्रे रथा॑नां भवति प्रज्जानन् ।  
 स॒वि॒दान॑ उ॒षसा॑ सू॒र्येणा-  
 दि॒त्येभि॒र्वसु॑भि॒रंगि॑रोभिः ॥ ४ ॥

आ नो॑ दधि॒क्राः प॒थ्याम॑न॒क्तृ-  
 तस्य॑ प॒थाम॑न्वे॒त॒वा उ॑ ।  
 शृ॒णोतुं॑ नो॒ दै॒व्यं श॑र्धो॒ अ॒ग्निः  
 शृ॒ण्वंतु॑ वि॒श्वे म॑हि॒षा अ॑मू॒राः ॥ ५ ॥

---

 45.

आ दे॒वो या॑तु स॒वि॒ता सु॒र॒त्नो-  
 ऽन्तरि॑क्ष॒प्रा वह॑मानो॒ अ॒श्वैः ।  
 ह॒स्ते द॑धानो॒ न॒र्यां पु॒रू॒णि  
 नि॒वे॒शय॑न् प्रसु॒वन् भू॑मं ॥ १ ॥

उ॒दस्य॑ बा॒हू शि॑थि॒रा बृ॑ह॒न्ता  
 हि॒र॒ण्यया॑ दि॒वो अ॑तो॒ अन॑ष्टाम् ।  
 नूनं॑ सो अ॒स्य म॑हि॒मा प॑निष्ट  
 सू॒र॒श्चि॒दस्मा॑ अ॒नु दा॑द॒प॒स्याम् ॥ २ ॥

स वा नो देवः सविता सहावा  
 साविषद्वसुपतिर्वसूनि ।  
 विश्रयमाणो अमर्तिमुरुचीं  
 मर्तभोजनमधं रासते नः ॥ ३ ॥

इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं  
 पूर्णगभस्तिमीळते सुपाणिम् ।  
 चित्रं वयो बृहदस्मे दधातु  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदाः नः ॥ ४ ॥

46.

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः  
 क्षिप्रैर्ववे देवाय स्वधात्रे ।  
 अषाळहाय सहमानाय वेधसे  
 त्तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ १ ॥

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः  
 साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।  
 अवन्नवंतीरुप नो दुरश्वरा-  
 नमीवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

या ते दिव्यदवसृष्टा दिवस्पारि  
 क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः ।  
 सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा  
 मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

मा नो वधी रुद्र मा परा दा  
 मा ते भूम प्रसितौ हीळितस्य ।  
 आ नो भज वर्हिषि जीवशसे  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

47.

आपो यं वः प्रथमं देवयंत  
 इंद्रपानमूर्मिमरुण्वतेऽलः ।  
 तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य  
 घृतपुष्टं मधुमंतं वनेम ॥ १ ॥

तमूर्मिमापो मधुमत्तमं वो-  
 ज्यां नपादवत्वाशुहेमा ।  
 यस्मिन्निद्रो वसुभिर्मादयाते  
 तमश्याम देवयंतो वो अद्य ॥ २ ॥

शतपवित्राः स्वधया मदंती-  
 देवीर्देवानामपि यंति पाथः ।  
 ता इंद्रस्य न मिनंति व्रतानि  
 सिंधुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

याः सूर्यो रश्मिभिराततान्  
 याभ्य इंद्रो अरदद्वातुमूर्मिम ।  
 ते सिंधवो वरिवो धातना नो  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

48.

ऋभुक्षणो वाजा मादयध्व-  
 मस्मे नरो मघवानः सुतस्य ।  
 आ वोऽर्वाचः क्रतवो न यातां  
 विभ्वो रथं नयं वर्तयंतु ॥ १ ॥

ऋभुर्ऋभुभिर्भि वः स्याम  
 विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि ।  
 वाजो अस्मां अवतु वाजसाता-  
 विद्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥ २ ॥

ते चिद्धि पूर्वोरभि संति शासा  
 विश्वा अर्य उपरताति वन्वन् ।  
 इंद्रो विभ्वो ऋभुक्षा वाजो अर्यः  
 शत्रोर्मिथुत्या कृणवन्वि नृष्णम् ॥ ३ ॥

नू देवासो वरिवः कर्तना नो  
 भूत नो विश्वे ज्वसे सजोषाः ।  
 समस्मे इषं वसवो ददीर-  
 न्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

49.

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्या-  
 त्पुनाना यंत्यनिविशमानाः ।



इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद  
ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

या आपो दिव्या उत वा सवन्ति  
खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।  
समुद्रार्था याः शुचयः पावका-  
स्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

यासां राजा वरुणो याति मध्ये  
सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ।  
मधुश्रुतः शुचयो याः पावका-  
स्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥

यासु राजा वरुणो यासु सोमो  
विश्वे देवा यासूर्जं मदन्ति ।  
वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्ट-  
स्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

---

50.

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं  
कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।  
अजुकावं दुर्दशीकं तिरो दधे  
मा मां पथेन रपसा विदत्सरुः ॥ १ ॥  
यद्विजामन्परुषि वदन् भुव-  
दष्टीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत् ।

अग्निष्टच्छोचन्नपं बाधतामितो  
मा मां पथेन रपसा विदुत्सरुः ॥ २ ॥

यच्छल्मलौ भवति यन्नदीषु  
यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् ।  
विश्वे देवा निरितस्तत्सुबंतु  
मा मां पथेन रपसा विदुत्सरुः ॥ ३ ॥

याः प्रवतो निवतं उद्वतं  
उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।  
ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः  
शिवा देवीरशिपदा भवंतु  
सर्वी नद्यो अशिमिदा भवंतु ॥ ४ ॥

51.

आदित्यानामवसा नूतनेन  
सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन ।  
अनागास्त्वे अदितित्वे तुरासं  
इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यासो अदितिर्मादयतां  
मित्रो अर्यमा वरुणो रजिष्ठाः ।  
अस्माकं संतु भुवनस्य गोपाः  
पिबंतु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे  
 देवाश्च विश्वे ऋभवश्च विश्वे ।  
 इंद्रो अग्निरश्विना तुष्टुवाना  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

52.

आदित्यासो अदितयः स्याम  
 पूर्देवत्रा वंसवो मर्त्यत्रा ।  
 सनेम मित्रावरुणा सनेतो  
 भवेम द्यावापृथिवी भवेतः ॥ १ ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहंतु  
 शर्म तोकाय तनयाय गोपाः ।  
 मा वो भुजेमान्यजातमेनो  
 मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ॥ २ ॥

तुरण्यवोऽगिरसो नक्षंत  
 रन्नं देवस्य सवितुरिथानाः ।  
 पिता च तन्नो महान्यजन्नो  
 विश्वे देवाः समनसो जुषंत ॥ ३ ॥

53.

प्र द्यावां यज्ञैः पृथिवी नमोभिः  
 सुबाध ईळे बृहती यजन्ते ।  
 ते त्विद्धि पूर्वे कवयो गृणंतः  
 पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभि-  
 र्गीभिः कृणुध्वं सदेने ऋतस्य ।  
 आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन  
 जनेन यातं महि वां वरूथम् ॥ २ ॥

उतो हि वां रत्नधेयानि संति  
 पुरूणि द्यावापृथिवी सुदासे ।  
 अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

---

54.

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मा-  
 न्स्वाविशो अनमीवो भवा नः ।  
 यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व  
 शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि  
 गयस्फानो गोभिरश्वैभिरिदो ।  
 अजरासस्ते सख्ये स्याम  
 पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तोष्पते शुग्मया संसदा ते  
 सक्षीमहि रुण्वया गातुमत्या ।  
 पाहि क्षेम उत योगे वरं नो  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

55.

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशान ।  
सखा सुशेव एधि नः ॥ १ ॥

यदर्जुन सारमेय दतः पिशांगु यच्छसे ।  
वीव भ्राजंत ऋष्टय उप सक्तेषु बप्सतो  
नि शु स्वप ॥ २ ॥

स्तेनं राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।  
स्तोतृनिर्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे  
नि शु स्वप ॥ ३ ॥

त्वं सूकरस्य दर्दृहि तव दर्दतु सूकरः ।  
स्तोतृनिर्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे  
नि शु स्वप ॥ ४ ॥

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु आ सस्तु विश्वपतिः ।  
ससंतु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥ ५ ॥

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।  
तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्य तथा ॥ ६ ॥

सहस्रशृंगो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।  
तेना सहस्येना वयं नि जनान्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

प्रोष्ठेवाया वह्येवाया नारीर्यास्तल्पशीवरीः ।  
स्त्रियो याः पुण्यगंधास्ताः सर्वा स्वापयामसि ॥ ८ ॥

56.

क ई व्यक्ता नरः सनीळा  
रुद्रस्य मर्या अधा स्वभ्राः ॥ १ ॥

नकिहीषां जुनूषि वेद  
ते अंग विद्रे मिथो जुनिवम् ॥ २ ॥

अभि स्वपूभिर्मिथो वपंत  
वातस्वनसः इयेना अस्पृधन् ॥ ३ ॥

एतानि धीरो निण्या चिकेतु  
पृश्निर्यदूधो मही जुभार ॥ ४ ॥

सा विटुवीरा मरुद्भिरस्तु  
सनात्सहंती पुष्यंती नृष्णम् ॥ ५ ॥

यामं येष्ठाः शुभा शोभिष्ठाः  
श्रिया संमिक्षा ओजोभिरुग्राः ॥ ६ ॥

उग्रं व ओज स्थिरा शवांस्य-  
धा मरुद्भिर्गणस्तुविष्मान् ॥ ७ ॥

शुधो वः शुष्मः क्रुध्मी मनांसि  
धुनिर्मुनिरिव शर्षस्य धृष्णोः ॥ ८ ॥

सनेम्यस्मद्युयोत दिद्युं  
मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्गः ॥ ९ ॥

प्रिया वो नाम हुवे तुराणा-

मा यत्तृपन्मरुतो वावशाः ॥ १० ॥

स्वायुधासं इष्मिणः सुनिष्का

उत स्वयं तन्वः शुभमानाः ॥ ११ ॥

शुचीं वो हव्या मरुतः शुचीनां

शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः ।

ऋतेन सत्यमृतसार्प आय-

ञ्छुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥ १२ ॥

अंसेष्वा मरुतः खादयो वो

वक्षःसु रुक्मा उपशिप्रियाणाः ।

वि विद्युतो न वृष्टिर्भी रुचाना

अनुं स्वधामायुधैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

प्र बुध्या व ईरते महोसि

प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं

गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

यदि स्तुतस्य मरुतो अधीथे-

त्वा विप्रस्य वाजिनो हवीमन् ।

मक्षू रायः सुवीर्यस्य दातु

नू चिद्यमन्य आदभुदरात्रा ॥ १५ ॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वंचो  
 यक्षदृशो न शुभयंतु मर्याः ।  
 ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा  
 वत्सासो न प्रक्रीलिनः पयोधाः ॥ १६ ॥

दशस्यंतो नो मरुतो मृळंतु  
 वरिवस्यंतो रोदसी सुमेके ।  
 अरि गोहा नृहा वधो वो अस्तु  
 सुमेभिरस्मे वसवो नमध्वम् ॥ १७ ॥

आ वो होता जोहवीति स्रुतः  
 स्रुत्राचीं स्रुतिं मरुतो गृणानः ।  
 य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः  
 सो अद्वयावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

इमे तुरं मरुतो रामयन्ती-  
 मे सहः सहस्र आ नमन्ति ।  
 इमे शंसं वनुष्यतो नि पांति  
 गुरु द्वेषो अररुषे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे रुध्रं चिन्मरुतो जुनन्ति  
 भूमिं चिद्यथा वसवो जुषन्ति ।  
 अपं बाधध्वं वृषणस्तमांसि  
 धृत्त विश्वं तनयं लोकमस्मे ॥ २० ॥



मा वो दानान्मरुतो निरराम  
 मा पश्चाद्दध्म रथ्यो विभागे ।  
 आ न स्पृहे भजतना वसव्येरे  
 यदी सुजातं वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

सं यद्धनंत मन्युभिर्जनांसुः  
 शूरा यद्दीव्योषधीषु विश्व ।  
 अथ स्मा नो मरुतो रुद्रियास-  
 स्वातारो भूत पृतनास्वर्यः ॥ २२ ॥

भूरि चक्र मरुतः पित्र्याण्यु-  
 कथानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।  
 मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा  
 मरुद्भिरित्सनिता वाजुमवी ॥ २३ ॥

अस्मे वीरो मरुतः शुष्म्यस्तु  
 जनानां यो असुरो विधुर्ता ।  
 अपो येन छक्षितये तरेमा-  
 ध स्वमोको अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

तन्न इंद्रो वरुणो मित्रो अग्नि-  
 राप् ओषधीर्विनियो जुषंत ।  
 शर्मन्स्याम मरुतामुपस्थे  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

57.

मध्वो वो नाम मरुतं यजत्राः

प्र यज्ञेषु शर्वसा मदति ।

ये रेजयँति रोदसी चिदुर्वी

पिन्वंत्युत्सं यदयासुरुग्राः ॥ १ ॥

निचेतारो हि मरुतो गृणतं

प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।

अस्माकमद्य विदथेषु बर्हि-

रा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

नैतावदन्थे मरुतो यथेमे

भ्राजँते रुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।

आ रोदसी विश्वपिशाः पिशानाः

समानमंज्यँजते शुभे कम् ॥ ३ ॥

ऋधक्सा वो मरुतो दिद्युदस्तु

यद्वा आगः पुरुषता कराम ।

मा वस्तस्यामपि भूमा यजत्रा

अस्मे वो अस्तु छमतिश्चनिष्ठा ॥ ४ ॥

कृते चिदन्नं मरुतो रणता-

नवद्यासः शुचयः पावकाः ।

प्र गौश्वत छमतिभिर्यजत्राः

प्र वाजैभिस्तिरत पुष्यसे नः ॥ ५ ॥

उत स्तुतासो मरुतो व्यंतु  
 विश्वेभिर्नामभिर्नरो हवीषि ।  
 ददात नो अमृतस्य प्रजायै  
 जिगृत रायः सूनृता मघानि ॥ ६ ॥

आ स्तुतासो मरुतो विश्वं ऊती  
 अच्छा सूरिन्सर्वताता जिगात ।  
 ये नृस्मना गतिनो वर्धयन्ति  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

---

58.

प्र साकुमुक्षे अर्चता गणाय  
 यो दैव्यस्य धाम्नुस्तुर्विष्मान् ।  
 उत क्षौदन्ति रोदसी महित्वा  
 नक्षन्ते नाकुं निर्ऋतेरवंशात् ॥ १ ॥

जुनूश्चिद्वो मरुतस्त्वेष्येण  
 भीमासस्तुर्विमन्यवोऽयासः ।  
 प्र ये महोभिरोजसोत संति  
 विश्वो वो यामन्भयते स्वर्दृक् ॥ २ ॥

बृहद्वयो मघवर्द्धयो दधात  
 जुजोषन्निन्मरुतः सुष्टुति नः ।  
 गतो नाध्वा वि तिराति जंतुं  
 प्र णं स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेत ॥ ३ ॥

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी  
 युष्मोतो अर्वा सहुरिः सहस्री ।  
 युष्मोतः सुग्राकुत हँति वृत्रं  
 प्र तद्वो अस्तु धूतयो द्वेष्णम् ॥ ४ ॥

तां आ रुद्रस्य मीळहुषो विवासे  
 कुविन्नसँते मरुतः पुनर्नः ।  
 यत्सस्वती जिहीळिरे यदावि-  
 रव तदेन ईमहे तुराणाम् ॥ ५ ॥

प्र सा वाचि सुष्टुतिर्मघोना-  
 मिदं सूक्तं मरुतो जुषंत ।  
 आराचिद्वेषो वृषणो युयोत  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

---

59.

यं त्रायध्व इदमिदं  
 देवांसो यं च नयथ ।  
 तस्मा अग्ने वरुण मित्रार्थिम्-  
 न्मरुतः शर्म यच्छत ॥ १ ॥  
 युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिय  
 ईजानस्तरति द्विषः ।  
 प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो  
 यो वो वराय दाशति ॥ २ ॥

नहि वंश्चरुमं चन  
 वसिष्ठः परिमंसते ।  
 अस्माकमद्य मरुतः सुते सचा  
 विश्वे पिबत कुमिनः ॥ ३ ॥  
 नहि वं ऊतिः पृतनासु मर्धति  
 यस्मा अराध्वं नरः ।  
 अभि व आवर्त्सुमतिर्नवीयसी  
 तूयं यात पिपीषवः ॥ ४ ॥

ओ षु धृष्टिवराधसो  
 यातनांधांसि पीतये ।  
 इमा वो हव्या मरुतो रुरे हि कुं  
 मो ऽव्यत्र गंतन ॥ ५ ॥  
 आ च नो ब्रुहिः सदताविता च न  
 स्पर्हाणि दातवे वसु ।  
 अलेधंतो मरुतः सोम्ये मधौ  
 स्वाहेह मादयाध्वै ॥ ६ ॥

सस्वश्चिद्धि तन्व १ः शुभमाना  
 आ हुंसासो नीलपृष्ठा अपमन् ।  
 विश्वं शर्धौ अभितो मा नि षेद  
 नरो न रुणाः सर्वाने मदंतः ॥ ७ ॥

यो नो मरुतो अ॒भि दु॒र्हणा॒यु-  
 स्ति॒रश्वि॒त्तानि॑ वसवो जिघांसति ।  
 द्रुहः॑ पा॒शा॒न्प्रति॑ स मु॒चीष्ट  
 तपि॑ष्ठे॒न् ह॒न्म॑ना ह॒न्त॒ना तम् ॥ ८ ॥

सा॒न्त॒प॒ना इ॒दं ह॒वि॒र्मरु॑तस्तज्जु॒जुष्ट॑न ।  
 यु॒ष्माको॑ती रि॒शाद॑सः ॥ ९ ॥

गृ॒हमे॑धास् आ ग॒त॒ मरु॑तो मा॒प॒ भू॒त॒न ।  
 यु॒ष्माको॑ती सु॒दान॑वः ॥ १० ॥

इ॒हेह॑ वः स्व॒त॒व॒सुः क॒व॒यः सूर्य॑त्वचः ।  
 य॒ज्ञं म॑रु॒त आ वृ॑णे । ॥ ११ ॥

व्य॑ब॒कं य॒जाम॑हे सु॒गं॒धिं पु॒ष्टि॒वर्ध॑नम् ।  
 उ॒र्वारु॑कमि॒व ब॑न्ध॒ना॒न्मृत्यो॑र्मु॒क्षी॒य मामृ॑तात् ॥ १२ ॥

60.

यद॒द्य सूर्यं॑ ब्र॒वोऽना॑गा  
 उ॒द्यान्मि॒त्राय॑ वरु॒णाय॑ स॒त्यम् ।  
 व॒यं दे॒व॒त्रादि॑ते स्या॒म  
 तव॑ प्रि॒यासो॑ अ॒र्य॒म॒न्गृण॑तः ॥ १ ॥

ए॒ष स्य मि॑त्रावरु॒णा नृ॒चक्षा॑  
 उ॒भे उदे॑ति सूर्यो॑ अ॒भि ज॑मन् ।  
 वि॒श्वस्य॑ स्थातु॒र्जग॑तश्च गो॒पा  
 ऋ॒जु म॑ते॒षु वृ॒जि॒ना च॑ पश्यन् ॥ २ ॥

अयुक्तं सप्त हरितः सधस्था-  
 द्या ई वहति सूर्ये घृताचीः ।  
 धामानि मित्रावरुणा युवाकुः  
 सं यो यूथेव जनिमानि चष्टे ॥ ३ ॥

उद्वां पृक्षासो मधुमतो अस्थु-  
 रा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः ।  
 यस्मा आदित्या अध्वनो रदति  
 मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥ ४ ॥

इमे चेतारो अनृतस्य भूरै-  
 मित्रो अर्यमा वरुणो हि संति ।  
 इम ऋतस्य वावृधुर्दुरोणे  
 शुग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे मित्रो वरुणो दूळभांसो-  
 ज्वेतसं चिच्चितयंति दक्षैः ।  
 अपि क्रतुं सुचेतसं वतंत-  
 स्तिरश्चिदंहः सुपथां नयंति ॥ ६ ॥

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्या-  
 श्चिकित्वांसो अचेतसं नयंति ।  
 पुत्राजे चिन्नद्यौ गाधमस्ति  
 पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् ॥ ७ ॥

यज्ञोपावददितिः शर्म भ्रं  
 मित्रो यच्छति वरुणः सुदासे ।  
 तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना  
 मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥

अव वेदि होत्राभिर्यजेत्  
 रिपुः काश्चिद्वरुणधुतः सः ।  
 परि द्वेषोभिर्यमा वृणक्तु-  
 रं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

सस्वश्चिद्धि समृतिस्त्वेष्ट्येषा-  
 मपीष्ट्येन सहसा सहते ।  
 युष्मद्विया वृषणो रजमाना  
 दक्षस्य चिन्महिना मृळता नः ॥ १० ॥

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजाते  
 वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।  
 सीक्षत मन्युं मघवानो अर्य  
 उरु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ॥ ११ ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां  
 यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।  
 विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥



उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं  
 देवयैरिति सूर्यस्ततुन्वान् ।  
 अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे  
 स मन्युं मर्त्येष्ववा चिकेत ॥ १ ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा  
 विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियति ।  
 यस्य ब्रह्माणि छक्रतू अवाथ  
 आ यत्कत्वा न शरदः पूणैथे ॥ २ ॥

प्रोरोमित्रावरुणा पृथिव्याः  
 प्र दिव ऋषवाद्बृहतः सुदानू ।  
 स्पशो दधाथे ओषधीषु विद्व-  
 धंग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम  
 शुष्मो रोदसी बद्धधे महित्वा ।  
 अयन्मासा अयज्वनामवीराः  
 प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां  
 न यासु चित्रं ददृशे न युक्षम् ।  
 ब्रुहः सचन्ते अनृता जनानां  
 न वां निण्यन्यचित्ते अभूवन् ॥ ५ ॥

समुं वां यज्ञं महयं नमोभि-  
 हुवे वां मित्रावरुणा स्वाधः ।  
 प्र वां मन्मान्यृचसे नवानि  
 कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥ ६ ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां  
 यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।  
 विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

62.

उत्सूर्यो बृहदर्च्यश्रे-  
 त्पुरु विश्वा जनिम् मानुषाणाम्  
 समो दिवा ददृशे रोचमानः  
 क्रत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

स सूर्यं प्रति पुरो न उद्रां  
 एभि स्तोमेभिरेतशेभिरवैः ।  
 प्र नो मित्राय वरुणाय वोचो-  
 ज्जागसो अर्यन्णे अग्रये च ॥ २ ॥

त्रि नः सहस्रं शुरुधो रदंत्वृ-  
 तावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।  
 यच्छंतु चंद्रा उपमं नो अर्क-  
 मा नः कामं पूषरंतु स्तवानाः ॥ ३ ॥

द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नो  
 ये वां जज्ञुः सुजनिमान ऋषे ।  
 मा हेळे भूम वह्णस्य वायो-  
 मा मित्रस्य प्रियतमस्य नृणाम् ॥ ४ ॥

प्र बाह्वां सिसृतं जीवसे न  
 आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।  
 आ नो जनै श्रवयतं युवाना  
 श्रुतं मै मित्रावरुणा हवेमा ॥ ५ ॥

नू मित्रो वह्णो अर्यमा न-  
 स्मने तौकाय वरिवो दधंतु ।  
 सुगा नो विश्वा सुपथानि संतु  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

---

 68.

उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः  
 साधारणः सूर्यो मातृषाणाम् ।  
 चक्षुर्मित्रस्य वह्णस्य देव-  
 श्वमेव यः समविद्युक्तमांसि ॥ १ ॥

उद्वेति प्रसवीता जनानां  
 महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य ।  
 समानं चक्रं पर्यीविवृत्स-  
 न्यदेतशो वहति धूर्षु युक्तः ॥ २ ॥

विभ्राजमान उषसासुपस्था-

द्वेभैरुदेत्यनुमुद्यमानः ।

एष मे देवः संविता चच्छन्द

यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥ ३ ॥

दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति

दूरेअर्थस्तरणिभ्राजमानः ।

नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता

अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसि ॥ ४ ॥

यत्रा चक्रुर्मृता गातुमस्मै

इयेनो न दीयन्नन्वेति पाथः ।

प्रति वां सूर उदिते विधेम

नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः ॥ ५ ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा न-

स्मने तोकाय वरिवो दधंतु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि संतु

यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

64.

दिवि क्षयंता रजसः पृथिव्यां

प्र वो घृतस्य निर्णिजो ददीरन् ।

हव्यं नो मित्रो अर्यमा सुजातो

राजा सुक्षत्रो वरुणो जुषत ॥ १ ॥

आ राजाना मह ऋतस्य गोपा  
 सिंधुपती क्षत्रिया यातमर्वाक् ।  
 इळां नो मित्रावरुणोत वृष्टि-  
 मव दिव इन्वतं जीरदानू ॥ २ ॥

मित्रस्तचो वरुणो देवो अर्यः  
 म साधिष्ठेभिः पथिभिर्नयंतु ।  
 ब्रवद्यथा न आदरिः सुदासं  
 इषा मदेम सह देवगोपाः ॥ ३ ॥

यो वां गर्तं मनसा तक्षदेत-  
 मूर्ध्वा धीतिं कृणवद्भारयच्च ।  
 उक्षेथी मित्रावरुणा घृतेन  
 ता राजाना सुक्षितीस्तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं  
 सोमः शुक्रो न वायवे ज्यामि ।  
 अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधी-  
 र्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

65.

प्रति वां सूर उदिते सूक्ते-  
 मित्रं हुवे वरुणं पूतदक्षम् ॥  
 ययोरसुर्यश्माक्षितं ज्येष्ठं  
 विश्वस्य यामन्नांचिता जिगन्तु ॥ १ ॥

ता हि देवानामसुरा तावुर्या  
 ता नः क्षितीः करतमूर्जयंतीः ।  
 अश्याम मित्रावरुणा वयं वां  
 द्यावा च यत्र पीपयन्नहा च ॥ २ ॥

ता भूरिपाशावनृतस्य सेतू  
 दुरत्येतू रिपवे मर्त्याय ।  
 ऋतस्य मित्रावरुणा पथा वा-  
 मपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ३ ॥

आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं  
 घृतैर्गव्यूतिमुक्षतामिळाभिः ।  
 प्रति वामत्र वरमा जनाय  
 पृणीतमुद्रो दिव्यस्य चारोः ॥ ४ ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं  
 सोमः शुक्रो न वायवेभ्यामि ।  
 अविष्टं धियो जिगृत्तं पुरंधी-  
 र्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

66.

प्र मित्रयोर्वरुणयो स्तोमो न एतु शूष्यः ।  
 नमस्वान्तुविजातयोः ॥ १ ॥

या धारयंत देवाः सुदक्षा दक्षपितरा ।  
 असुर्याय प्रमहसा ॥ २ ॥

ता न स्तिपा तनूपा वरुण जरितृणाम् ।

मित्रं साधयतं धियः ॥ ३ ॥

यद्व्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा ।

सुवाति सविता भगः ॥ ४ ॥

सुप्रवीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्सुदानवः ।

ये नो अहोऽतिप्रति ॥ ५ ॥

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये ।

महो राजान ईशते ॥ ६ ॥

प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृण्षि वरुणम् ।

अर्यमणं रिशादसम् ॥ ७ ॥

राया हिरण्यया मतिरियमवृकाय शवसे ।

इयं विप्रा मेधसातये ॥ ८ ॥

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह ।

इषं स्वश्च धीमहि ॥ ९ ॥

बहवः सूरचक्षसो-

ग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

त्रीणि ये येमुर्विदथानि धीतिभि-

विश्वानि परिभूतिभिः ॥ १० ॥

वि ये दधुः शरदं मासमादह-

र्यज्ञमक्तुं चादृचम् ।

अनाप्यं वरुणो मित्रो अर्यमा  
क्षत्रं राजान आशत ॥ ११ ॥

तद्वो अद्य मनामहे  
सूक्तैः सूर उदिते ।  
यदोहते वरुणो मित्रो अर्यमा  
यूयमृतस्य रथ्यः ॥ १२ ॥  
ऋतावान ऋतजाता ऋतावृधौ  
घोरासो अनृतद्विषः ।  
तेषां वः सुप्ते सुच्छर्दिष्टमे नरः  
स्याम ये च सूरयः ॥ १३ ॥

उदु त्यद्वर्शत वपु-  
दिव एति प्रतिहरे ।  
यदीमाशुर्वहति देव एतशो  
विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥ १४ ॥  
शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतस्तस्युप्रस्पतिं  
समया विश्वमा रजः ।  
सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं  
वहति हरितो रथे ॥ १५ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् ।  
परथेम शरदः शतं  
जीवैम शरदः शतम् ॥ १६ ॥



काव्येभिरदाभ्या यातं वरुण द्युमत् ।

मित्रश्च सोमपीतये ॥ १७ ॥

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा ।

पिबतं सोममातुजी ॥ १८ ॥

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा ।

पातं सोममृतावृधा ॥ १९ ॥

67.

प्रति वां रथं नृपती जूरध्वै

हविष्मता मनसा यज्ञियेन ।

यो वां दूतो न धिषण्यावजीग-

रच्छा सूनूर्न पितरां विवक्मि ॥ १ ॥

अशोच्यग्निः समिधानो अस्मे

उपो अदृश्रन्तमसश्चिदंताः ।

अचैति केतुरुषसः पुरस्ता-

च्छ्रिये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥ २ ॥

अभि वां नूनमश्विना सुहोता

स्तोमैः सिषाक्ति नासत्या विवक्कान् ।

पूर्वाभिर्यातं पृथ्याभिरुवा-

क्स्वर्विदा वष्टमता रथेन ॥ ३ ॥

अवोर्वी नूनमश्विना युवाङ्-  
 हुवे यद्वां सुते माध्वी वसूयुः ।  
 आ वां वहंतु स्थविरासो अश्वः  
 पिवाथो अस्मे सुषुता मधूनि ॥ ४ ॥

प्राचींशु देवाश्विना धियं मे-  
 ऽमृधां सातये कृतं वसूयुम् ।  
 विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधी-  
 स्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥ ५ ॥

अविष्टं धीष्वश्विना न आसु  
 प्रजावद्रेतो अहूयं नो अस्तु ।  
 आ वां लोके तनये तूतुजानाः  
 सुरत्नासो देववीति गमेम ॥ ६ ॥

एष स्य वां पूर्वगत्वेव सख्ये  
 निधिर्हितो माध्वी रातो अस्मे ।  
 अहंलता मनसा यातमर्वा-  
 गश्रंतां हव्यं मानुषीषु विक्षु ॥ ७ ॥

एकस्मिन्योगे भुरणा समाने  
 परि वां सप्त स्रवतो रथो गात् ।  
 न वायंति सुभ्वो देवयुक्ता  
 थे वां धूर्षु तरणयो वहंति ॥ ८ ॥

असृश्वतां मघवञ्चो हि भूतं  
 ये राया मघदेयं जुनन्ति ।  
 प्र ये बंधुं सूनृताभिस्तिरन्ति  
 गव्यां पृचतो अश्व्यां मघानि ॥ ९ ॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना  
 यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।  
 धत्तं रत्नानि जरतं च सुरी-  
 न्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

68.

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा  
 गिरो दत्ता जुजुषाणा युवाकोः ।  
 हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १ ॥

प्र वामंधींसि मद्यान्यस्थु-  
 ररं गतं हविषो वीतये मे ।  
 तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः ॥ २ ॥

प्र वां रथो मनोजवा हर्यति  
 तिरो रजांस्यश्विना श्रुतोतिः ।  
 अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३ ॥

अयं ह यद्वां देव्या उ अद्रि-  
 रूर्ध्वो विवक्ति सोमसुद्युवभ्याम् ।  
 आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

चित्रं ह यद्वां भोजनं न्वस्ति  
 न्यत्रये महिष्वंतं युयोतम् ।  
 यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५ ॥

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भू-  
 च्यवानाय प्रतीत्यं हविर्दे ।  
 अधि यद्वर्षि इतऊति धृत्यः ॥ ६ ॥

उत त्यं भुज्युमश्विना सखायो  
 मध्ये जहुर्दुरेवासः समुद्रे ।  
 निरीं पर्षदरावा यो युवाकुः ॥ ७ ॥

वृकाय चिज्जसमानाय शक्त-  
 सुत श्रुतं शयवे हूयमाना ।  
 यावुध्यामपिन्वतम्पो न  
 स्तर्थं चिच्छक्त्यश्विना शचीभिः ॥ ८ ॥

एष स्य कारुर्जरते सूक्तै-  
 रग्रे बुधान उषसां सुमन्मा ।  
 इषा तं वर्धद्व्या पयोभि-  
 र्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

आ वां रथो रोदसी बद्धधानो  
 हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः ।

घृतवर्तनिः पविर्भीं रुचान  
इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

स पप्रथानो अभि पंच भूमां  
त्रिवधुरो मनसा यातु युक्तः ।  
विशो येन गच्छथो देवयंतीः  
कुत्रा चिद्याममश्विना दधाना ॥ २ ॥

स्वश्वा यशसा यातमर्वा-  
गदस्वा निधिं मधुमंतं पिबाथः ।  
वि वां रथो वध्वा रयादमानो-  
स्तान्दिवो बाधते वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

युवोः श्रियं परि योषावृणीत्  
सूरो दुहिता परितक्म्यायाम् ।  
यदेवयंतमवथुः शचीभिः  
परि ब्रंसमोमनां वां वयो गात् ॥ ४ ॥

यो ह स्य वां रथिरा वस्त उल्ला  
रथो युजानः परियाति वर्तिः ।  
तेन नः शं योरुषसो व्युष्टौ  
न्यश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन् ॥ ५ ॥

नरा गौरिव विद्युतं तृषाणा-  
स्माकमद्य सवनोप यातम् ।

पुरुत्रा हि वां मृतिभिर्हवन्ते  
मा वामन्थे नि यमन्देवयन्तः ॥ ६ ॥

युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र  
उदूहथुरर्णसो अस्त्रिधानैः ।  
पुत्रिभिरश्रमैरव्यथिभि-  
दैसनाभिरश्विना पारयन्ता ॥ ७ ॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना  
यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।  
धुत्तं रत्नानि जरतं च सूरी-  
न्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

---

70.

आ विश्ववाराश्विना गतं नः  
प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।  
अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्था-  
दा यत्सेदथुर्ध्रुवसे न योनिम् ॥ १ ॥

सिषक्ति सा वां छमतिश्वनिष्ठा-  
तापि घर्मो मनुषो दुरोणे ।  
यो वां समुद्रान्सरितः पिपृथ्ये-  
तग्वा चित्र सुयुजा युजानः ॥ २ ॥

यानि स्थानान्यश्विना दधार्थे  
 दिवो यद्दीप्त्वोषधीषु विक्षु ।  
 नि पर्वतस्य मूर्धनि सदन्ते-  
 षं जनाय दाशुषे वहता ॥ ३ ॥

चनिष्टं देवा ओषधीष्वप्सु  
 यद्योग्या अश्वैवेधे ऋषीणाम् ।  
 पुरुणि रत्ना दधतौ न्यस्मे  
 अनु पूर्वाणि चख्यथुर्युगानि ॥ ४ ॥

शुश्रुवांसां चिदश्विना पुरुण्य-  
 भि ब्रह्माणि चक्षाधे ऋषीणाम् ।  
 प्रति प्र यातं वरमा जनाया-  
 स्मे वामस्तु सुमतिश्चनिष्टा ॥ ५ ॥

यो वां युज्ञो नासत्या हविष्मा-  
 न्कृतब्रह्मा समर्योऽभवाति ।  
 उप प्र यातं वरमा वसिष्ठ-  
 मिमा ब्रह्माण्यृच्यन्ते युवभ्याम् ॥ ६ ॥

इयं मनीषा इयमाश्विना गी-  
 रिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।  
 इमा ब्रह्माणि युवयून्यङ्गम-  
 न्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

71.

अप स्वसुरुषसो नग्जिहीति  
 रिणक्ति कृष्णीरुषाय पंथाम् ।  
 अश्वामघा गोमघा वां हुवेम्  
 दिवा नक्तं शरुमस्मदुयेतम् ॥ १ ॥

उपायातं दाशुषे मर्त्याय  
 रथेन वाममश्विना वहता ।  
 युयुतमस्मदनिराममीवां  
 दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥ २ ॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ  
 सुम्रायवो वृषणो वर्तयंतु ।  
 स्यूमंगभस्तिमृत्युग्भिभरश्चै-  
 राश्विना वसुमंतं वहेथाम् ॥ ३ ॥

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा  
 त्रिवंधुरो वसुमाँ उल्लयांमा ।  
 आ न एना नासत्योप यात-  
 मभि यद्वां विश्वप्स्यो जिगाति ॥ ४ ॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं  
 नि पेदव ऊहथुराशुमश्वम् ।  
 निरंहसस्तमस स्पर्तमत्रिं  
 नि जाहुष शिथिरे धातमंतः ॥ ५ ॥



इयं मनीषा इयमश्विना गी-  
 रिमां सुवृत्तिं वृषणा जुषेयाम् ।  
 इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्म-  
 न्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

72.

आ गोमता नासत्या रथेना-  
 श्वावता पुरुश्वद्रेण यातम् ।  
 अभि वा विश्वा नियुतः सचेते  
 स्पर्हया श्रिया तन्वा शुभाना ॥ १ ॥

आ नो देवभिरुप यातमर्वा-  
 कसजोषसा नासत्या रथेन ।  
 युवोर्हि नः सुख्या पित्र्याणि  
 समानो बंधुरुत तस्य वित्तम् ॥ २ ॥

उदु स्तोमासो अश्विनोरवुध-  
 ङ्जामि ब्रह्माण्युषसश्च देवीः ।  
 आविवासुन्नोदसी धिष्ण्येम  
 अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥ ३ ॥

वि चेदुच्छत्यश्विना उषासुः  
 प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरते ।  
 ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्वे-  
 हूहदमयः समिधा जरते ॥ ४ ॥

आ पश्चाताज्ञासत्या पुरस्ता-  
 दाश्विना यातमध्वरादुदक्तात् ।  
 आ विश्वतः पांचजन्येन राया  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

73.

अतारिष्म तमसस्पांरमुस्य  
 प्रति स्तोमं देवयतो दधानाः ।  
 पुरुदंसा पुरुतमा पुराजा-  
 मर्त्या हवते अश्विना गीः ॥ १ ॥

न्यु प्रियो मनुषः सादि होता  
 नासत्या यो यजते वंदते च ।  
 अश्रीतं मध्वो अश्विना उपाक  
 आ वा वोचे विदथेषु प्रयस्वान् ॥ २ ॥

अहेम यज्ञं पथामुगाणा  
 इमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।  
 श्रुष्टीविव प्रेषितो वामबोधि  
 प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥ ३ ॥

उप त्या वहीं गमतो विशं नो  
 रक्षोहणा संभृता वीकुपाणी ।  
 समर्थास्यग्मत मत्स्राणि  
 मा नो मर्धिष्टमा गतं शिवेन ॥ ४ ॥

आ पश्चात्तानासत्या पुरस्ता-  
 दाश्विना यातमधुरादुदक्तात् ।  
 आ विश्वतः पांचजन्येन राया  
 यूयं पात स्वास्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

74.

इमा उ वां दिविष्टय  
 उक्ता हवन्ते अश्विना ।  
 अयं वामद्वेज्वसे शचीवसू  
 विश्विंशं हि गच्छथः ॥ १ ॥  
 युवं चित्रं ददधुर्भोजनं नरा  
 चोदेथां सूनृतावते ।  
 अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं  
 पिवन्तं सोम्यं मधु ॥ २ ॥

आ यातमुपं भूषतं  
 मध्वः पिवतमश्विना ।  
 दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू  
 मा नो मर्धिष्टमा गतम् ॥ ३ ॥  
 अश्वांसो ये वामुपं दाशुषो गृहं  
 युवां दीयन्ति विभ्रतः ।  
 मधूयुभिर्नरा हयैभिरश्विना  
 देवा यातमस्म्यू ॥ ४ ॥

अधा ह यंतो अश्विना  
 पृक्षः सचंत सूरयः ।  
 ता यंसतो मघवद्भ्यो ध्रुवं यश-  
 श्छादिरस्मभ्यं नासत्या ॥ ५ ॥  
 प्र ये ययुरवृकासो रथा इव  
 नृपातारो जनानाम् ।  
 उत स्वेन शवसा शूशुवुर्नरं  
 उत क्षियति सुक्षितिम् ॥ ६ ॥

75.

व्युषा आबो दिविजा कृतेना-  
 विष्कृण्वाना महिमानुमागात् ।  
 अप द्रुहस्तम आवरजुष्ट-  
 मंगिरस्तमा पृथ्या अजीगः ॥ १ ॥  
 महे नो अद्य सुविताय बोध्यु-  
 षो महे सौभगाय प्र यंधि ।  
 चित्रं रयिं यशसं धेह्यस्मे  
 देवि र्मेतेषु मानुषि श्रवस्युम् ॥ २ ॥  
 एते त्वे भानवो दर्शताया-  
 श्वित्रा उषसो अमृतासु आशुः ।  
 जूनयंतो दैव्यानि वृता-  
 न्यापृणंतो अंतरिक्षा व्यस्थुः ॥ ३ ॥

एषा स्या युञ्जाना पराका-  
 त्वंच क्षितीः परि सद्यो जिगाति ।  
 अभिपश्यती वयुना जनानां  
 दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४ ॥

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा  
 चित्रामघा राय ईशे वसूनाम् ।  
 ऋषिष्टुता जुरयती मघोन्यु-  
 षा उच्छति वह्निभिर्गृणाना ॥ ५ ॥

प्रति द्युतानामरूपासो अश्वो-  
 श्वित्रा अदृश्रन्नुषसं वहतः ।  
 याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन  
 दधाति रत्नं विधृते जनाय ॥ ६ ॥

सत्या सत्येभिर्महती महद्भि-  
 र्देवी देवेभिर्यजता यजनैः ।  
 रुजदृळ्हानि दददुस्त्रियाणां  
 प्रति गाव उषसं वावशंत ॥ ७ ॥

नू नो गोमदीरवद्देहि रत्न-  
 मुषो अश्वोवत्पुरुभोजो अस्मे ।  
 मा नो बर्हिः पुरुषता निदे क-  
 र्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

76.

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं  
 विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।  
 क्रत्वा देवानामजनिष्ट चक्षु-  
 राविरकुर्भुवनं विश्वमुषाः ॥ १ ॥

प्र मे पथा देवयानां अदृश्र-  
 नमर्धतो वसुभिरिष्कृतासः ।  
 अभूदु केतुरुषसः पुरस्ता-  
 त्पतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

तानीदहानि बहुलान्यासु-  
 न्या प्राचीनुमुदिता सूर्यस्य ।  
 यतः परि जार इवाचरंत्यु-  
 षो ददृक्षे न पुनर्यतीव ॥ ३ ॥

त इहैवानां सधुमाद आस-  
 न्रुतावानः कुवर्यः पूव्यासः ।  
 गूळहं ज्योतिः पितरो अन्वविद-  
 न्सत्यमैत्रा अजनयन्नुषासम् ॥ ४ ॥

समान ऊर्वे अधि संगतासुः  
 सं जानते न यतंते मिथस्ते ।  
 ते देवानां न मिनन्ति व्रतान्य-  
 मर्धतो वसुभिर्यादमानाः ॥ ५ ॥

प्रति त्वा स्तोमैरीळते वसिष्ठा  
 उषर्बुधः सुभगे तुष्टुवांसः ।  
 गवां नेत्री वाजपत्नी न उच्छो-  
 षः छजाते प्रथमा जरस्व ॥ ६ ॥

एषा नेत्री राधसः सूनृताना-  
 मुषा उच्छंती रिभ्यते वसिष्ठैः ।  
 दीर्घश्रुतं गयिमस्मे दधाना  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

77.

उपो रुरुचे युवतिर्न योषा  
 विश्वं जीवं प्रसुवंती चरायै ।  
 अभूदग्निः समिधे मानुषाणा-  
 मकुज्योतिर्बाधमाना तमांसि ॥ १ ॥

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्था-  
 ब्रुशद्वासो बिभ्रती शुक्रमश्वैत् ।  
 हिरण्यवर्णा सुदृशीकसंदृ-  
 ग्गवां माता नेच्यह्नामरोचि ॥ २ ॥

देवानां चक्षुः सुभगा वहंती  
 श्वेतं नयंती सुदृशीकमश्वम् ।  
 उषा अंदाशि रश्मिभिर्व्यक्ता  
 चित्रामषा विश्वमनु प्रभूता ॥ ३ ॥

अतिवामा दूरे अमित्रमुच्छो-  
 वीं गव्यूतिमभयं कधी नः ।  
 यावय द्वेष आ भरा वसूनि  
 चोदय राधो गृणते मघोनि ॥ ४ ॥

अस्मे श्रेष्ठैर्भिर्भानुभिर्वि भाह्यु-  
 षो देवि प्रतिरंती न आयुः ।  
 इषं च नो दधती विश्ववारि  
 गोमदश्चावद्वयवच्च राधः ॥ ५ ॥

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयंत्यु-  
 षः छजाति मृतिभिर्वसिष्ठाः ।  
 सास्माद्यं धा रयिमृष्वं बृहंतं  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

78.

प्रति कृतवः प्रथमा अदृश्र-  
 न्रूर्वा अस्या अंजयो वि श्रयंते ।  
 उषो अर्वाचा बृहता रथेन  
 ज्योतिष्मता वाममस्मभ्यं वक्षि ॥ १ ॥

प्रति पीमग्निर्जरते समिद्धः  
 प्रति विप्रोसो मृतिभिर्मृणंतः ।  
 उषा याति ज्योतिषा बाधमाना  
 विश्वा तमांसि दुरिनाप देवी ॥ २ ॥



एता उ त्याः प्रत्यदृश्रन्पुरस्ता-  
 ज्ज्योतिर्यच्छतीरुषसो विभातीः ।  
 अजीजनन्सूर्यं यज्ञमग्नि-  
 मपाचीनं तमो अगादजुष्टम् ॥ ३ ॥

अचेति दिवो दुहिता मघोनी  
 विश्वे पश्यत्युषसं विभातीम् ।  
 आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमान-  
 मा यमश्वासः सुयुजो वहति ॥ ४ ॥

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्ता-  
 स्माकासो मघवानो वयं च ।  
 तिल्विलायध्वमुषसो विभाती-  
 र्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

---

 79.

व्युषा आवः पथ्यारेजनानां  
 पंच क्षितीर्मानुषीर्वोधयन्ती ।  
 सुसंदृग्भिरुक्षभिर्भानुमश्रे-  
 दि सूर्यो रोदसी चक्षसावः ॥ १ ॥

व्यंजते दिवो अंतैवृक्षू-  
 न्विशो न युक्ता उषसो यतन्ते ।  
 सं ते गावस्तम आ वर्तयन्ति  
 ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव ब्राह्म ॥ २ ॥

अभूदुषा इन्द्रतमा मृचोन्य-  
 जीजनत्सुविताय श्रवांसि ।  
 वि दिवो देवी दुहिता दधात्य-  
 गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥ ३ ॥

तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व  
 यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना ।  
 यां त्वां जजुर्वृषभस्या रवेण  
 वि दृळ्हस्य दुरो अद्वैरौणोः ॥ ४ ॥

देवदेवं राधसे चोदयंत्य-  
 स्मद्यक्सूनृता ईरयंती ।  
 व्युच्छंती नः सनये धियो धा  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

---

80.

प्रति स्तोमैभिरुषसं वसिष्ठा  
 गीर्भिर्विप्रांसः प्रथमा अबुधन् ।  
 विवर्तयंतीं रजसी समंते  
 आविष्कृण्वतीं भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

एषा स्या नव्यमायुर्दधाना  
 गृद्धी तमो ज्योतिषोषा अबोधि ।  
 अग्रं एति युवतिरह्याणा  
 प्राचिकित्सूर्यं यज्ञमग्निम् ॥ २ ॥

अश्रावतीर्गोमतीर्न उषासो  
 वीरवतीः सदमुच्छंतु भद्राः ।  
 घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

81.

प्रत्यु अदर्यायत्यु १-  
 छंती दुहिता दिवः ।  
 अपो महि व्ययाति चक्षसे तमो  
 ज्योतिष्कृणोति सूनरी ॥ १ ॥  
 उदुस्त्रियाः सृजते सूर्यः सचां  
 उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् ।  
 तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च  
 सं भुक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

प्रति त्वा दुहितर्दिव  
 उषो जीरा अभुत्स्महि ।  
 या वहसि पुरु स्पर्ह वनन्वति  
 रत्नं न दागुषे मयः ॥ ३ ॥  
 उच्छंती या कृणोषि मंहना महि  
 प्रत्ये देवि स्वर्दृशे ।  
 तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे वयं  
 स्याम मातुर्न सूनवः ॥ ४ ॥

तच्चित्रं राध आ भूरो-  
 षो यद्दीर्घश्रुत्तमम् ।  
 यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनं  
 तद्रास्व भुनजामहे ॥ ५ ॥  
 श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनं  
 वाजां अस्मभ्यं गोमतः ।  
 चोदयित्री मघोनः सूनृतावत्यु-  
 षा उच्छ्रदप स्निधः ॥ ६ ॥

82.

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो  
 विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।  
 दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति  
 वयं जयेम पृतेनासु दूढयः ॥ १ ॥

सुम्राळन्यः स्वराळन्य उच्यते वां  
 महांताविद्रावरुणा महावसू ।  
 विश्वे देवासः परमे व्योमनि  
 सं वामोजो वृषणा सं बलं दधुः ॥ २ ॥

अन्वृपां खान्यतृतमोजसा  
 सूर्यमैरयतं दिवि प्रभुम् ।  
 इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनो-  
 ऽपिन्वतमपितुः पिन्वतं धियः ॥ ३ ॥

युवामिद्युत्सु पृतनासु वह्नयो  
 युवां क्षेमस्य प्रसवे मितसंवः ।  
 ईशाना वस्व उभयस्य कारव  
 इंद्रावरुणा सुहवा हवामहे ॥ ४ ॥

इंद्रावरुणा यदिमानि चक्रथु-  
 विश्वा जातानि भुवनस्य मृज्मना ।  
 क्षेमेण मित्रो वरुणं दुवस्यति  
 मरुद्भिर्ग्नः शुभमन्य ईयते ॥ ५ ॥

मदे शुल्काय वरुणस्य नु त्विष  
 ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम् ।  
 अजामिमन्यः अथयंतमार्तिर-  
 इभ्रेभिरन्यः प्र वृणोति भूयसः ॥ ६ ॥

न तमंहो न दुरितानि मर्त्य-  
 मिद्रावरुणा न तपः कुतश्चन ।  
 यस्य देवा गच्छथो वीथो अध्वरं  
 न तं मर्तस्य नशते परिहृतिः ॥ ७ ॥

अर्वाङ्गिरा दैव्येनावसा गतं  
 शृणुतं हवं यदि मे जुजोषथः ।  
 युवोर्हि सख्यमुत वा यदाप्यं  
 मारुतीकमिद्रावरुणा नि यच्छतम् ॥ ८ ॥

अस्माकमिन्द्रावरुणा भरेभरे  
 पुरोयोधा भवतं कृष्टयोजसा ।  
 यद्वां हवत उभये अध स्पृधि  
 नरस्तोकस्य तनयस्य सातिषु ॥ ९ ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा  
 बृहस्पतिश्चतुर्धा महि शर्म सुप्रथः ।  
 अवधं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो  
 देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

83.

युवां नरा पश्यमानासु आप्यं  
 प्राचा गव्यतः पृथुपरीवो ययुः ।  
 दासा च वृत्रा हतमार्थीणि च  
 सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥

यत्रा नरः समयंते कृतध्वजो  
 यस्मिन्नाजा भवति किं च न प्रियम् ।  
 यत्रा भयंते भुवना स्वर्दृश-  
 स्तत्रा न इन्द्रावरुणाधि वोचतम् ॥ २ ॥

सं भूम्या अंता ध्वसिरा अदृक्षते-  
 द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।  
 अस्थुर्जनानामुप मामरातयो-  
 र्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३ ॥

इंद्रावरुणा वृधनाभिरप्रति  
 भेदं वृन्वेता प्र सुदासमावतम् ।  
 ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि  
 सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितः ॥ ४ ॥

इंद्रावरुणावभ्या तपेति  
 माधान्यर्यो वनुषामरातयः ।  
 युवं हि वस्व उभयस्य राजयो-  
 ध्म स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥ ५ ॥

युवां हवंत उभयांस आजिष्वि-  
 द्रे च वस्वो वरुणं च सातये ।  
 यत्र राजभिर्दशभिर्निवाधितं  
 प्र सुदासमावतं तृत्सुभिः सह ॥ ६ ॥

दश राजानः समिता अयंज्यवः  
 सुदासमिंद्रावरुणा न युयुधुः ।  
 सत्या नृणामद्भ्यसदामुपस्तुति-  
 देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७ ॥

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः  
 सुदासं इंद्रावरुणावशिक्षतम् ।  
 श्रित्यंचो यत्र नमसा कपर्दिनो  
 धिया धीवतो असंपतं तृत्सवः ॥ ८ ॥

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्रते  
 व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।  
 हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभि-  
 रस्मे इंद्रावरुणा शर्मे यच्छतम् ॥ ९ ॥

अस्मे इंद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा  
 बुध्नं यच्छंतु माहि शर्मे सप्रथः ।  
 अवधं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो  
 देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

84.

आ वां राजानावध्वरे ववृत्यां  
 हव्येभिरिंद्रावरुणा नमोभिः ।  
 प्र वां घृताचीं बाह्वेर्दधाना  
 परि त्मना विषुरूपा जिगाति ॥ १ ॥

युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौ-  
 र्यौ सेतृभिररुज्जुभिः सिनीथः ।  
 परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या  
 उरुं न इंद्रः कणवदु लोकम् ॥ २ ॥

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं  
 कृतं ब्रह्माणि सूरिषु प्रशस्ता ।  
 उपो रयिर्देवजूतो न एतु  
 प्र ण स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेतम् ॥ ३ ॥



अस्मे ईद्रावरुणा विश्ववारं  
 रायि धत्तं वज्रमंतं पुरुक्षुम् ॥  
 प्र य आदित्यो अनृता मिनात्य-  
 मिता शूरो दयते वसूनि ॥ ४ ॥

इयमिद्रं वरुणमष्ट मे गीः  
 प्रावन्नोके तनये तूतुजाना ।  
 सुरत्नासो देववीति गमेम  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

85.

पुनीषि वामरक्षसं मनीषां  
 सोममिद्राय वरुणाय जुह्वत् ।  
 घृतप्रतीकामुषसं न देवीं  
 ता नो यामन्नुरुष्यतामभीकि ॥ १ ॥

स्पर्धते वा उ देवहूये अत्र  
 येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति ।  
 युवं तां ईद्रावरुणावमित्रा-  
 न्हृतं पराचः शर्वी विषूचः ॥ २ ॥

आपश्चिद्धि स्वयंशसः सदैःसु  
 देवीरिद्रं वरुणं देवता धुः ।  
 कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता  
 वृत्राण्यन्यो अप्रतीनि हन्ति ॥ ३ ॥

स सुक्रतुर्ऋतचिदस्तु होता  
 य आदित्य शवसा वां नमस्वान् ।  
 आववर्तदर्वसे वां हविष्मा-  
 नसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

इयमिदं वरुणमष्ट मे गीः  
 प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।  
 सुरत्नासो देववीतिं गमेम  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

86.

धीरा त्वस्य महिना जनुंषि  
 वि यस्तस्तंभ रोदसी चिदुर्वी ।  
 प्र नाकमृष्वं तुनुदे बृहन्तं  
 द्विता नक्षत्रं प्रप्रथच्च भूमं ॥ १ ॥

उत स्वयां तन्वा३सं वदे त-  
 त्कदा न्व१तर्वरुणे भुवानि ।  
 किं मे हव्यमहृणानो जुषेत  
 कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षु-  
 पो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।  
 समानमिन्मे क्वयश्चिदाहु-  
 रयं ह तुभ्यं वरुणो हणीते ॥ ३ ॥

किमागं आस वरुण ज्येष्ठं  
 यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।  
 प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावो-  
 ऽव त्वानिना नमसा तुर इयाम् ॥ ४ ॥

अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नो-  
 ऽव या वयं चकृमा तनूभिः ।  
 अव राजन्पशुतृपं न तायुं  
 सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

न स स्वो दक्षो वरुण धृतिः सा  
 सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।  
 अस्ति ज्यायान्कर्नीयस उपारे  
 स्वप्रश्नेदनृतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

अरं दासो न मीळहुषे कराण्य-  
 हं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।  
 अचेतयदचितो देवो अर्यो  
 गृत्सं राये कवितरो जुनाति ॥ ७ ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो  
 हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।  
 शं नः क्षेमे शमृ योगे नो अस्तु  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

87.

रदत्पथो वरुणः सूर्याय  
 प्राणीसि समुद्रिया नदीनाम् ।  
 सर्गो न सृष्टो अर्वतीर्ऋताय-  
 ऋकारं महीरुवनीरहंभ्यः ॥ १ ॥

आत्मा ते वातो रज आ नवीनो-  
 त्पथुर्न भूर्णिर्यवसे सप्तवान् ।  
 अंतर्मही बृहती रोदसीमे  
 विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि ॥ २ ॥

परि स्पशो वरुणस्य स्मदिष्टा  
 उभे पश्यति रोदसी सुमेके ।  
 ऋतावानः कुवयो युजधीराः  
 प्रचेतसो य इषयंत मन्म ॥ ३ ॥

उवाच मे वरुणो मेधिराय  
 त्रिः सप्त नामाभ्यां बिभर्ति ।  
 विद्वान्पदस्य गुह्या न वोच-  
 द्युगाय विप्र उपराय शिक्षन् ॥ ४ ॥

तिस्रो द्यावो निहिता अंतरस्मि-  
 न्तिस्रो भूमिरुपराः षड्विधानाः ।  
 गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं  
 दिवि प्रेखं हिरण्ययं शुभे कम् ॥ ५ ॥

अव सिंधुं वरुणो द्यौरिव स्था-  
 हृत्सो न श्रेतो मृगस्तुविष्मान् ।  
 गंभीरशीसो रजसो विमानः  
 सुपारक्षत्रः सुतो अस्य राजा ॥ ६ ॥

यो मृळयाति चुक्रुषे चिदागो  
 वयं स्याम वरुणे अनागाः ।  
 अनु व्रतान्यदितेर्ऋधंतो  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

✓88.

प्र शुंध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां  
 मातिं वसिष्ठ मीळहुषे भरस्व ।  
 य ईमर्वाचं करते यजत्रं  
 सहस्रामघं वृषणं बृहंतम् ॥ १ ॥

अधा न्वस्य संदृशौ जगन्वा-  
 नग्नेरनीकं वरुणस्य मंसि ।  
 स्वर्ग्यदश्मन्नधिपा उ अंधो-  
 ऽभि मा वपुर्दृशये निनीयात् ॥ २ ॥

आ यद्गुहाव वरुणश्च नाव  
 प्र यत्समुद्रमीरयाव मध्यम् ।  
 अधि यदपां स्नुभिश्चराव  
 प्र प्रेख ईद्वयावहै शुभे कम् ॥ ३ ॥

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधा-  
 दृषिं चकार स्वपा महौभिः ।  
 स्तोतारं विप्रः छदिनृत्वे अह्नां  
 यान्तु द्यावस्ततनून्यादुषासः ॥ ४ ॥

कृत्यानि नौ सुख्या बभूवुः  
 सचावहे यदवृकं पुरा चित् ।  
 बृहंतं मानं वरुण स्वधावः  
 सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते ॥ ५ ॥

य अपिर्पिनृत्यो वरुण प्रियः स-  
 न्त्वामागांसि कृणवृत्सखा ते ।  
 मा तु एनस्वंतो यक्षिन्भुजेम  
 युधि ष्मा विप्रं स्तुवते वरुथम् ॥ ६ ॥

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियंतो  
 व्यस्मत्पाशं वरुणो मुमोचत् ।  
 अवो वन्वाना अर्दितेरुपस्था-  
 द्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

89.

मो षु वरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमम् ।  
 मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ १ ॥

यदेमि प्रस्फुरन्निव दृतिर्न ध्मातो अद्रिवः ।  
 मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ २ ॥

क्रत्वः समह दीनतां प्रतीपं जंगमा शुचे ।

मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ३ ॥

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदज्जरितारम् ।

मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ४ ॥

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जने-

ऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचित्ती यत्तव धर्मी युयोपिम

मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५ ॥

90.

प्र वीरया शुचयो दद्विरे वा-

मध्वर्युभिर्मधुमंतः सुतासः ।

वह वायो नियुतो याह्यच्छा

पिबा सुतस्यांधसो मदाय ॥ १ ॥

ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनु-

दशुचिं सोमं शुचिपास्तुभ्यं वायो ।

कृणोषि तं मर्त्येषु प्रशस्तं

जातोजातो जायते वाज्यस्य ॥ २ ॥

राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे

राये देवी धिषणा धाति देवम् ।

अध वायुं नियुतः सश्वत स्वा

उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ ३ ॥

उच्छृणुषसः सुदिना अरिप्रा  
 उरु ज्योतिर्विविदुर्दीध्यानाः ।  
 गव्यं चिदूर्वमुशिजो वि वन्तु-  
 स्तेषामनु प्रदिवः सक्षुरापः ॥ ४ ॥

ते सत्येन मनसा दीध्यानाः  
 स्वेन युक्तासुः क्रतुना वहन्ति ।  
 इंद्रवायू वीरवाहं रथं वा-  
 मीशानयोरभि पृक्षः सचते ॥ ५ ॥

ईशानासो ये दधते स्वर्णो  
 गोभिरश्वैर्भिर्वसुभिर्हिरण्यैः ।  
 इंद्रवायू सूरयो विश्वमायु-  
 र्वैर्द्विर्वैरैः पृतनासु सद्युः ॥ ६ ॥

अर्वतो न श्रवसो भिक्षमाणा  
 इंद्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।  
 वाजयंतः स्ववसे हुवेम  
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

---

91.

कुविदंग नमसां ये वृधासः  
 पुरा देवा अनवद्यासु आसन् ।  
 ते वायवे मनवे बाधिताया-  
 वांसयन्नुषसं सूर्येण ॥ १ ॥



उ॒शांतां दृ॒ता न द॒भाय गो॒पा  
मा॒सश्च॑ पा॒थः श॒रद॑श्च॒ पूर्वीः ।  
इ॒न्द्रवा॒यू सु॒ष्टुति॒र्वा॒मि॒या॒ना  
मा॒र्द्धी॒क॒मी॒ष्टि सु॒वितं॑ च॒ नव्य॑म् ॥ २ ॥

पी॒वो॒अ॒न्नो र॒यि॒वृधः॑ सु॒मे॒धाः  
श्वे॒तः सि॒षक्ति॑ नि॒युता॑म॒भि॒श्रीः ।  
वे वा॒यवे॑ स॒मन॑सो वि त॒स्थु-  
र्वि॒श्वे॒न्नरः॑ स्व॒प॒त्यानि॑ चक्रुः ॥ ३ ॥

याव॑त्तर॒स्तन्वो॑ र॒याव॑दो॒जो  
याव॑न्नर॒श्चक्ष॑सा दी॒ध्यानाः॑ ।  
शुचिं॑ सोमं शुचि॒पा पा॑तम॒स्मे  
इ॒न्द्रवा॒यू स॒दतं॑ ब॒र्हिरे॑दम् ॥ ४ ॥

नि॒युवा॒ना नि॒युतं॑ स्पा॒र्ह॒र्वी॒रा  
इ॒न्द्रवा॒यू सु॒रथं॑ या॒तम॒र्वाक् ।  
इ॒दं हि॑ वां प्रभृ॒तं म॒ध्वो अ॒ग्न-  
म॒धं प्री॑णा॒ना वि सु॒मु॒क्तम॒स्मे ॥ ५ ॥

या वां श॒तं नि॒युतो॑ याः स॒हस्र॑-  
मि॒न्द्रवा॒यू वि॒श्ववा॑राः स॒चंते॑ ।  
अ॒भि॒र्या॒तं सु॒वि॒द॒न्नाभि॑र्वा-  
क्पा॒तं न॑रा प्र॒तिभृ॑तस्य॒ मध्वः॑ ॥ ६ ॥

अ॒र्वी॒तो न॑ श्रव॒सो भि॑क्ष॒माणा  
इ॒न्द्रवा॒यू सु॒ष्टुति॑भि॒र्वसि॑ष्ठाः ।

वाजयंतः स्ववसे हुवेम  
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

92.

आ वायो भूष शुचिपा उप नः  
सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।  
उपो ते अंधो मद्यमयामि  
यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥ १ ॥

प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्था-  
त्सोममिद्राय वायवे पिबध्वै ।  
प्र यद्वां मध्वौ अग्रियं भरंत्य-  
ध्वर्यवो देवयंतः शचीभिः ॥ २ ॥

प्र याभिर्यासि दाश्रांसमच्छा  
नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोणे ।  
नि नो रयि सुभोजसं युवस्व  
नि वीरं गव्यमश्वयं च राधः ॥ ३ ॥

ये वायव इन्द्रमादनासु  
आदेवासो नितोशनासो अयः ।  
प्रतो वृत्राणि सूरिभिः व्याम  
सासव्हांसो युधा नृभिर्मित्रान् ॥ ४ ॥

आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं  
सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।

वायो अस्मिन्सर्वने मादयस्व  
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

93.

शुचिं नु स्तोमं नवजातमर्घ्ये-  
ब्राह्मी वृत्रहणा जुषेयाम् ।  
उभा हि वीं सुहवा जोहवीमि  
ता वाजं सद्य उशते धेष्टा ॥ १ ॥

ता सानसी शवसाना हि भूतं  
साकुवृधा शवसा शूशुवांसा ।  
क्षयंतौ रायो यवसस्य भूरैः  
पुंक्तं वाजस्य स्थविरस्य घृष्ट्वैः ॥ २ ॥

उपो ह यद्विदयं वाजिनो गु-  
र्धोभिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः ।  
अर्वितो न काष्ठां नक्षमाणा  
इंद्राग्नी जोहुवतो नरस्ते ॥ ३ ॥

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान  
ईष्टे रयि यशसं पूर्वभाजम् ।  
इंद्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा  
प्र नो नव्येभिस्तिरतं देव्यैः ॥ ४ ॥

सं यन्मही मिथुती स्पर्धमाने  
तनुरुचा शूरसाता यतैते ।

अदेवयुं विदथे देवयुभिः

सुत्रा हतं सोमसुता जनेन ॥ ५ ॥

इमामु षु सोमसुतिमुप न

एन्द्राग्नी सौमनसाय यातम् ।

नू चिद्धि परिमन्त्रार्थे अस्मा-

ना वां शश्वद्भिर्ववृतीय वाजैः ॥ ६ ॥

सो अग्न एना नमसा समिद्धो-

ऽच्छा मित्रं वरुणमिन्द्रं वोचेः ।

यत्सीमागंश्चकृमा तत्सु मूल

तदर्थमादितिः शिश्रथंतु ॥ ७ ॥

एता अग्न आशुषाणास इष्टी-

र्युवोः सचाभ्यश्याम वाजान् ।

मेन्द्रो नो विष्णुर्मरुतः परिं ख्य-

न्यूर्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

94.

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्व्यस्तुतिः ।

अभ्रावृष्टिर्निवाजनि ॥ १ ॥

शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः ।

ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

मा पापत्वाय नो नरेंद्राग्नी माभिर्ज्ञस्तये ।  
मा नो रीरधतं निदे ॥ ३ ॥

इद्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे ।  
धिया धेना अवस्यवः ॥ ४ ॥

ता हि शश्वेत ईळत इत्या विप्रास ऊतये ।  
सबाधो वाजसातये ॥ ५ ॥

ता वां गीर्भिर्विपुन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे ।  
मेधसाता सनिष्यवः ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी अवसा गन्तमस्मभ्यं चर्षणीसहा ।  
मा नो दुःशंस ईशत ॥ ७ ॥

मा कस्य नो अरंरुषो धूर्तिः प्र णङ्गर्त्यस्य ।  
इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

गोमद्भिरण्यवद्वसु यद्वामश्वावदीमहे ।  
इन्द्राग्नी तद्वनेमाहि ॥ ९ ॥

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः ।  
सतीवन्ता सपर्यवः ॥ १० ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मैदाना चिदा गिरा ।  
आंगुषैराविवांसतः ॥ ११ ॥

ताविदुःशंसं मर्त्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।  
आभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥ १२ ॥

95.

प्र क्षोदसा धार्यसा सल एषा  
सरस्वती धरुणमार्यसी पूः ।  
प्रवावधाना रथ्येव याति  
विश्वं अपो महिना सिंधुरन्याः ॥ १ ॥

एकचित्त्सरस्वती नदीनां  
शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् ।  
रायश्चेतती भुवनस्य भूर-  
धृतं पयो दुदुहे नाहुषाय ॥ २ ॥

स वावृधे नर्यो योषणासु  
वृषा शिशुर्वृषभो यज्ञियासु ।  
स वाजिनं मघवंद्रयो दधाति  
वि सातये तन्वं मामृजीत ॥ ३ ॥

उत स्या नः सरस्वती जुषाणो-  
प श्रवत्सुभगा यज्ञे अस्मिन् ।  
मितजुभिर्नमस्यैरियाना  
राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः ॥ ४ ॥

इ॒मा जु॒ह्वाना यु॒ष्मदा नमो॑भिः  
 प्रति॑ स्तोमं सरस्वति जुषस्व ।  
 तव॑ शर्मान्प्रियतमे दधाना  
 उप॑ स्थेयाम शरणं न वृक्षम् ॥ ५ ॥

अ॒यमु॑ ते सरस्वति वसिष्ठो  
 द्वारा॑वृतस्य सुभगे व्यावः ।  
 वर्ध॑ शुभ्रे स्तुवते रासि वाजा-  
 न्यूयं॑ पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

96.

बृ॒हदु॑ गायिषे वचो-  
 ऽसुर्या॑ नदीनाम् ।  
 सर॑स्वतीमिन्महया सुवृक्तिभिः  
 स्तेमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥ १ ॥  
 उ॒भे यत्तै॑ महिना शु॒भ्रे अ॑ध॒सी  
 अधि॑क्षियन्ति पू॒रवः॑ ।  
 सा नो॑ बोध्यवित्री म॒रुत्स॑खा  
 चोद॑ राधो म॒घोना॑म् ॥ २ ॥

भ॒द्रमि॒द्भद्रा॑ कृ॒णव॑त्सरस्वत्य-  
 क॒वारी॑ चेतति वा॒जिनी॑वती ।  
 गृ॒णाना॑ ज॒मदग्नि॑व-  
 त्स्तुवा॑ना च वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

जुनीयंतो न्वग्रवः पुत्रीयंतः सुदानवः ।

सरस्वंतं हवामहे ॥ ४ ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमंतो घृतश्रुतः ।

तेभिर्नोऽश्विता भव ॥ ५ ॥

पीपिवांसं सरस्वत स्तनं यो विश्वदर्शतः ।

भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ६ ॥

97.

यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या

नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

इन्द्राय यत्र सर्वानानि सुन्वे

गमुन्मदाय प्रथमं वयश्च ॥ १ ॥

आ दैव्या वृणीमहेऽवांसि

बृहस्पतिर्नो मह आ सखायः ।

यथा भवेम मीळहुषे अनागा

यो नो दाता परावतः पितेव ॥ २ ॥

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः

सुरेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।

इंद्रं श्लोकी महि दैव्यः सिषक्तु

यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥ ३ ॥



स आ नो योनिं सदतु प्रेष्टो  
 बृहस्पतिर्विश्ववारो यो अस्ति ।  
 कामो रायः सुवीर्यस्य तं दा-  
 त्पर्षन्नो अति सञ्चतो अरिष्टान् ॥ ४ ॥

तमा नो अर्कममृताय जुष्ट-  
 मिमे धासुरमृतासः पुराजाः ।  
 शुचिक्रदं यजतं पस्त्यानां  
 बृहस्पतिमनर्वाणं हुवेम ॥ ५ ॥

तं शुग्मासो अरुषासो अश्वा  
 बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति ।  
 सहश्चिद्यस्य नीलवस्त्रस्थं  
 नभो न रूपमरुषं वसानाः ॥ ६ ॥

स हि शुचिः शतपत्रः स शुंध्यु-  
 हिरण्यवाशीरिषिरः स्वर्षाः ।  
 बृहस्पतिः स स्वावेश ऋष्वः  
 पुरू सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः ॥ ७ ॥

देवी देवस्य रोदसी जनित्री  
 बृहस्पतिं वावृधतुर्महित्वा ।  
 दक्षाय्याय दक्षता सखायः  
 करद्रहणे सुतरां सुगाथा ॥ ८ ॥

इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्ति-  
 ब्रह्मेन्द्राय वज्जिणे अकारि ।  
 अत्रिष्टं धियो जिगृतं पुरंधी-  
 र्जज्ञस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ९ ॥

बृहस्पते युवमिद्रश्च वस्वो  
 दिव्यस्येशाथि उत पार्थिवस्य ।  
 धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चि-  
 द्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

98.

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं  
 जुहोतन वृषभाय क्षितीनाम् ।  
 गौराद्वेदीयां अवपानमिद्रो  
 विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

यद्विधिषे प्रदिवि चार्वन्नं  
 दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।  
 उत हृदोत मनसा जुषाण  
 उशन्निरु प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥ २ ॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ  
 प्र ते माता महिमानमुवाच ।  
 एद्रं पपाथोर्व १तरिक्षं  
 युधा देवेभ्यो वरिवश्वकर्ष ॥ ३ ॥

यद्योधया महतो मन्यमाना-  
 न्साक्षाम् तान्बाहुभिः शाशदानान् ।  
 यद्वा नृभिर्वृत इद्राभियुध्या-  
 स्तं त्वयाजिं सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

प्रेरस्य वोचं प्रथमा कृतानि  
 प्र नूतना मघवा या चकार ।  
 यदेदेवीरसहिष्ठ माया  
 अथाभवत्केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

तवेदं विश्वमभितः पशुव्यं  
 यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।  
 गवामसि गोपतिरेक इद्र  
 भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

बृहस्पते युवमिद्रश्च वस्वो  
 दिव्यस्यैशाथे उत पार्थिवस्य ।  
 धृत्वं रयिं स्तुवते कीरये चि-  
 द्भूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

---

99.

पुरो मात्रया तन्वा वृधान्  
 न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति ।  
 उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या  
 विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

न तै विष्णो जायमानो न जातो  
 देव महिम्नः परमन्तमाप ।  
 उदस्तम्ना नाकमृष्ट्वं बृहन्तं  
 दाधर्थं प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥

इरावती धेनुमती हि भूतं  
 सूर्यवासिनी मनुषे दशस्या ।  
 व्यस्तम्ना रोदसी विष्णवेते  
 दाधर्थं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥

उरं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं  
 जनयन्ता सूर्यमुषासमग्निम् ।  
 दासस्य चिदृषाग्निप्रस्य माया  
 जग्मथुर्नरा पृत्नाज्येषु ॥ ४ ॥

इन्द्राविष्णू दृहिताः शंवरस्य  
 नव पुरो नवति च श्रथिष्टम् ।  
 शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं  
 ह्यथो अप्रत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

इयं मनीषा बृहती बृहन्तो-  
 रुक्रमा तवसा वर्धयन्ती ।  
 ररे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो  
 पिन्वन्तमिषो वृजनेष्विद्व ॥ ६ ॥

वषट्ते विष्णवाः आ कृणोमि  
 तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धेतु त्वा सुष्टुतयो गिरौ मे  
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

100.

नू मर्तो दयते सनिष्य-  
न्यो विष्णव उरुगायाय दाशत ।  
प्र यः सुत्राचा मनसा यजात  
एतावतं नर्यमाविवासान् ॥ १ ॥

त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्या-  
मप्रयुतामेवयावो मतिं दाः ।  
पर्चो यथा नः सुवितस्य भूरु-  
रश्ववतः पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥ २ ॥

त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां  
वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।  
प्र विष्णुरस्तु त्वसस्तवीया-  
न्त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥ ३ ॥

वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां  
क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।  
ध्रुवासो अस्य कीरयो जनांस  
उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥ ४ ॥

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामा-  
र्यः शंसाभि वयुनानि विद्वान् ।

तं त्वां गृणामि त्वत्समतव्या-  
न्क्षयैतमस्य रजसः पराके ॥ ५ ॥

किमिन्नं विष्णोः परिचक्ष्यं भू-  
त्प यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।  
मा वर्षो अस्मदर्ष गूह एत-  
द्यदन्यरूपः समिधे बभूथ ॥ ६ ॥

वर्षद्वे विष्णवांस आ कृणोमि  
तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।  
वर्धतु त्वा छष्टुतयो गिरो मे  
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

---

101.

तिस्रो वाचः प्र वद ज्योतिरग्रा  
या एतद्बुद्धे मधुदोषमूधः ।  
स वत्सं कृण्वन्गर्भमोषधीनां  
सद्यो जातो वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यो वर्धन ओषधीनां यो अपां  
यो विश्वस्य जगतो देव ईश ।  
स त्रिधातुं शरणं शर्म यंस-  
क्षिवर्तु ज्योतिः स्वभिष्टयस्मे ॥ २ ॥

स्तरीरुं त्वद्भवति सूत उ त्व-  
द्यथावृशं तन्वं चक्र एषः ।

पितुः पयः प्रति गृभ्णाति माता  
तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥ ३ ॥

यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थु-  
स्तिस्रो व्यावस्त्रेधा सुसुरारपः ।  
त्रयः कोशास उपसेचनासौ  
मध्वं श्रोतं त्यभितौ विरग्नाम् ॥ ४ ॥

इदं वचः पर्जन्याय स्वराजे  
हृदो अस्त्वन्तरं तज्जुजोषत् ।  
मयोभुवो वृष्टयः संत्वस्मे  
स्रपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः ॥ ५ ॥

स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां  
तस्मिन्नात्मा जगतस्तुष्टुषश्च ।  
तन्म कृतं पातु शतशारदाय  
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

---

102.

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळहुषे ।  
स नो यवसमिच्छतु ॥ १ ॥

यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम् ।  
पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

तस्मा इदार्थे हविर्जुहोता मधुमत्तमम् ।  
इळां नः संयतं करत् ॥ ३ ॥

✓108.

संवत्सरं शंशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।  
वाचं पर्जन्याजिन्वितां प्र मंडूकां अवादिषुः ॥ १ ॥

दिव्या आपो अभि यदेनमाय-  
न्दति न शुष्कं सरसी शयानम् ।  
गवामह न मायुर्वृत्तिर्नीनां  
मंडूकानां वमुरत्रा समेति ॥ २ ॥

यदीमेनां उग्रतो अभ्यवर्षी-  
तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।  
अखुलीकृत्या पितरं न पुत्रो  
अन्यो अन्यमुप वदेतमेति ॥ ३ ॥

अन्यो अन्यमनु गृणात्येनो-  
रपां प्रसर्गे यदमदिषाताम् ।  
मंडूको यदभिवृष्टः कनिष्क-  
नृश्रिः संपृक्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं  
शाक्तस्यैव वदति शिक्षमाणः ।



सर्वं तर्देषां समृधेव पर्व  
यत्सुवाचो वदथनाध्यप्सु ॥ ९ ॥

गोमायुरेको अजमायुरेकः  
पृश्निरेको हरित एक एषाम् ।  
समानं नाम बिभ्रतो विरूपाः  
पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदतः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे  
सरो न पूर्णमभितो वदतः ।  
संवत्सरस्य तदहः परिं ह्य  
यन्मैङ्गुकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रतु  
ब्रह्म कृण्वतः परिवत्सरीणम् ।  
अध्वर्यवो घृमिणः सिष्विदाना  
आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

देवहितं जुगुपुर्द्वादशस्य  
ऋतुं नरो न प्र मिनत्येते ।  
संवत्सरे प्रावृष्यागतायां  
तसा घर्मा अश्रुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

गोमायुरदाजमायुरदा-  
पृश्निरेकाहरितो नो वसूनि ।

गवां मङ्गुका ददतः शतानि  
सहस्रस्रावे प्र तिरंत आयुः ॥ १० ॥

104.

इन्द्रासोमा तपंतं रक्ष उञ्जतं  
न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।  
परा शृणीतमचितो न्योषतं  
हुतं नुदेथां नि शिशीतमन्निः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्य॑धं  
तपु॑र्ययस्तु चरुरग्निवां इव ।  
ब्रह्माद्विषे क्रव्यादे॑ घो॒रचक्ष॑से  
द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतो व॒त्रे अंत-  
र॑नार॒भणे॑ तमसि प्र वि॒ध्यतम् ।  
यथा॒ नातः॑ पु॒नरेक॑श्च॒नोदय॑-  
त्तद्वा॑मस्तु स॒हसे॑ म॒न्युम॑च्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दि॒वो व॒धं  
सं पृथि॑व्या अ॒घशा॑साय॒ तर्ही॑णम् ।  
उत्त॑क्षतं स्व॒र्य॑प॒र्वते॑भ्यो  
येन॒ रक्षो॑ वावृ॒धानं॑ नि॒जूर्व॑थः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दि॒वस्पर्ष॑-  
मि॒त्तसे॑भि॒र्युव॑म॒दम॑ह॒न्मभिः॑ ।

तपुर्वधेभिर्जरेभिर्विणो  
नि पर्शानि विध्यतुं यंतुं निस्वरम् ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा परिं वां भूतु विश्रतं  
इयं मतिः कृक्ष्याश्चैव वाजिनां ।  
यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधये-  
मा ब्रह्माणि नृपतींश्च जिन्वतम् ॥ ६ ॥

प्रति स्मरेथां तुजयंद्भिरेवै'-  
इतं हुहो रुक्षसो भंगुरावतः ।  
इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भू-  
द्यो नः कृदा चिदभिदासति हुहा ॥ ७ ॥

यो मा पाकेन मनसा चरंत-  
मभिवष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।  
आप इव काशिना संगृभीता  
असन्नस्त्वासंत इन्द्र वृक्ता ॥ ८ ॥

ये पाकशंसं विहरंत एवै-  
र्ये वां भद्रं दूषयंति स्वधाभिः ।  
अहये वा तान्प्रददातु सोम  
आ वां दधातु निर्ऋतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने  
यो अश्वानां यो गवां यस्तनूनाम् ।

रिपु स्तेन स्तेयकृद्भ्रमेतु  
नि ष हीयतां तन्वा ऐतना च ॥ १० ॥

पुरः सो अस्तु तन्वा ऐतना च  
तिलः पृथिवीरुधो अस्तु विश्वाः ।  
प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा  
यो नो दिवा दिप्सन्ति यश्च नक्तम् ॥ ११ ॥

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय  
सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते ।  
तयोर्यस्त्यं यतरदृजीय-  
स्तदिस्सोमोऽवति हंत्यासत् ॥ १२ ॥

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति  
न क्षत्रियं मिथुया धारयंतम् ।  
हन्ति रक्षो हंत्यासुद्वदंत-  
मुभाविद्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

यदि वाहमनृतदेव आसु  
मोघं वा देवाँ अप्यूहे अग्ने ।  
किमुस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे  
द्रोषुवाचस्ते निर्ऋथं संचताम् ॥ १४ ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि  
यदि वायुस्ततप पूरुषस्य ।

अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया  
यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

यो मायातुं यातुधानेत्याह  
यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।  
इंद्रस्तं हंतु महता वधेन  
विश्वस्य जंतोरधमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

प्र या जिगाति खर्गलिव नक्त-  
मप दुहा तन्वं गूहमाना ।  
वज्रा अनंतां अव सा पदीष्ट  
ग्रावाणो व्रंतु रक्षस उपदैः ॥ १७ ॥

वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्विच्छत  
गृभायत रक्षसः सं पिनष्टन ।  
वयो ये भूत्वी पतयंति नक्तभि-  
र्ये वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे ॥ १८ ॥

प्र वर्तय दिवो अरमानमिंद्र  
सोमशितं मघवन्सं शिशधि ।  
प्राक्तादपाक्तादधरादुक्ता-  
दभि जाहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

एत उ त्ये पतयंति श्वयातव  
इंद्र दिप्संति दिप्सवोऽदाभ्यम् ।

शिशीति शक्रः पिशुनेभ्यो वृधं  
नूनं सृजदशनिं यातुमज्ञः ॥ २० ॥

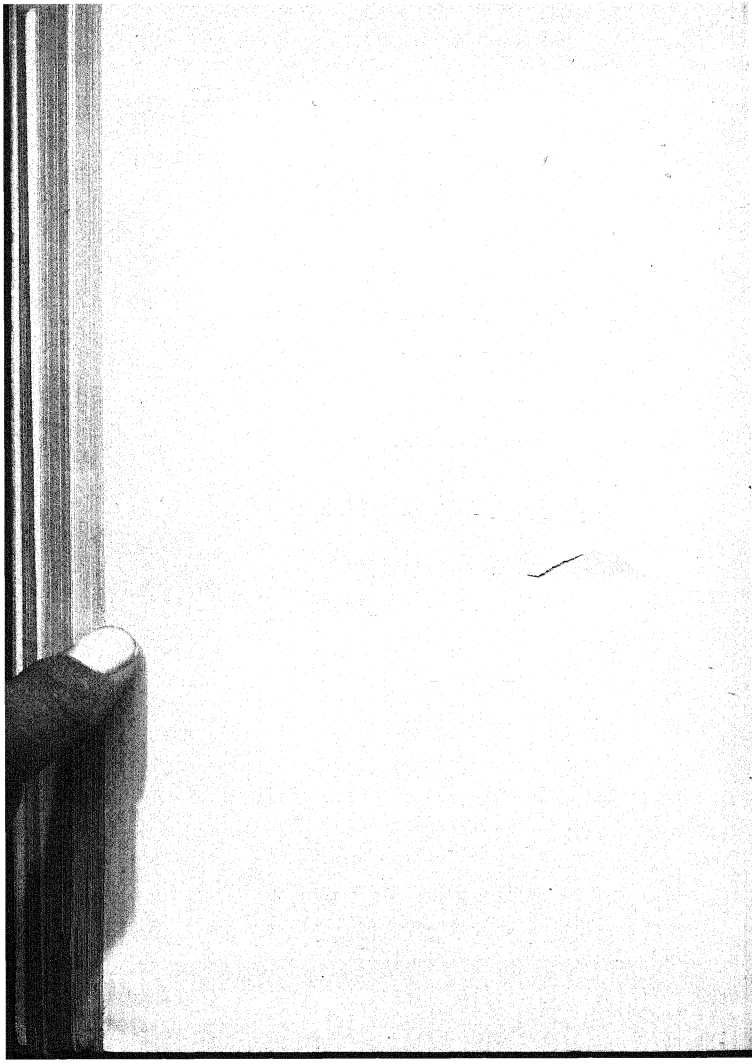
इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरो  
हविर्मथीनामभ्या रेविवासताम् ।  
अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं  
पात्रेव भिदन्सत एति रक्षसः ॥ २१ ॥

उलूकयातुं शुश्रूलूकयातुं  
जहि श्रयातुमुत कोकयातुम् ।  
सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं  
दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

मा नो रक्षो अभि नडयातुमावता-  
मपोच्छतु मिथुना या किमीदिना ।  
पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसो-  
ऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वंस्मान् ॥ २३ ॥

इन्द्र जहि पुमांसं यातुधान-  
मुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।  
विग्रीवासो मूरदेवा ऋदंतु  
मा ते दृशन्सूर्यमुच्चरंतम् ॥ २४ ॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वैव्रश्च सोम जागृतम् ।  
रक्षोभ्यो वृधमस्यतमशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २५ ॥



# EXTRACTS FROM THE PADA TEXT.

1.

1. हस्तं ऽच्युती. प्र ऽशस्तम्. दूरे ऽदृशम्. गृहं ऽप-  
तिम्. 2. नि ऋ०. सु ऽप्रतिचक्षम्. दमे. 3. प्र ऽइङ्. नः अ०. 4.  
सु ऽवीरांसः. यत्र. सम् ऽआसंते. सु ऽजाताः. 5. दाः. सु ऽवी-  
रम्. सु ऽअपत्यम्. प्र ऽशस्तम्. यातु ऽमावान्. 6. सु ऽद-  
क्षम्. स्वा ए०. वसु ऽयुः. 7. अग्ने अप०. दह अ०. नि ऽस्वरम्.  
चातयस्व अ०. 8. अग्ने. उतो इति. नः. एभिः. 9. मर्तीः.  
सु ऽमनाः. 10. वृत्र ऽहत्येषु. गूराः. प्र ऽशस्ताम्. 11.  
सुदाम्. मा अ०. 12. उप ऽयाति. सु ऽअपत्यम्. स्व ऽजन्मना.  
ववृधानम्. 13. अघ ऽयोः. स्याम्. 14. सः इत्. वीळु-  
ऽपाणिः. सहस्रं ऽपाथाः. सम् ऽएति. 15. सः इत्. नि ऽपाति.  
सम् ऽएद्धारम्. सु ऽजातांसः. 16. आ ऽहुतः. 17. त्वे  
इति. अग्ने आ ऽहवनानि. भूरि ई०. बृहत् इति. 18. इमो  
इति. हव्या अ०. 19. दाः. दुः ऽवासंसे. रक्षसे. ऋतु ऽवः.  
वने. 20. नु. अग्ने उत् श्वा. सुसूदः. स्याम उ०. 21. सु-  
ऽहवः. रुण्व ऽसंदृक्. सु ऽदीती. सूनो इति. त्वे इति. नित्ये.  
धृक्. अस्मत्. 22. दुः ऽभृतये. सचा ए०. देव ऽइङ्गेषु. दुः-



ऽमृतयः. भूमात्. सूनी इति. 23. सुऽअनीक. आऽजु-  
होति. वसुऽवनिम्. 24. वह. मदेम अविऽक्षितासः. सु-  
ऽवीराः. 25 = 20.

## 2.

1. सम्ऽइधम्. शोच. 2. सुऽकृतवः. धियम्ऽधाः.  
3. सुऽदक्षम्. रोदसी इति. सत्यऽवाचम्. सम्ऽइधम्. इत्.  
4. अभिऽजु. आऽजुहानाः. घृतऽपृष्ठम्. 5. सुऽआध्यः.  
देवऽयंतः. अशिश्रयुः. पूर्वी इति. रिहाणे इति. 6. योषणे  
इति. दिव्ये इति. मही इति. उपसानक्ता. सुदुधाऽइव. ब-  
हिऽसदा. पुरुहूते इति पुरुऽहूते. मघोनी इति. यज्ञिये  
इति. 7. कारु इति. जातऽवेदसा. 8. सुऽजोषाः. आ  
इ०. 9. तत्. स्यस्वेति स्यस्व. सुऽदक्षः. युक्तऽग्रावा.  
देवऽकामः. 10. वनस्पते अव. सृज उप. सः इत्. 11.  
सम्ऽइधानः. सुऽरथम्. सुऽपुत्रा. अमृताः.

## 3.

1. सुऽजोषाः. निऽध्रुविः. कृतऽवा. तपुऽमूर्धा. घृत-  
ऽअन्नः. 2. सम्ऽवरणात् वि. 3. नवऽजातस्य. वृष्णः  
अ०. अच्छ. अग्ने. 4. सम्ऽअवृक्त. सेनाऽइव. प्रऽसि-  
तिः. ते. 5. निऽशिशानाः. आऽहुतस्य. 6. सुऽसंदृक्.  
सुऽअनीक. रोचसे. 7. स्वाहा अ०. परि इ०. 8. याः.

अधृष्टाः. सूनो इति. जातुऽवेदः. 9. पूताऽइव. स्वऽधि-  
तिः. देवऽयज्याय. सुऽक्रतुः. 10. सुऽचेतसम्.

4.

1. च अ०. सुऽपूतम्. 2. शुचिऽदन. 3. सम्ऽसदि.  
दुऽओकम्. 4. प्रऽचेताः. त्वे इति. सुऽमनसः. 5. दे-  
वऽकृतम्. हि अ०. विश्वऽधायसम्. 6. हि अ०. सुऽवी-  
र्यस्य. अवीराः. मा अ०. सदा. मा अ०. 7. परिऽसद्यम्.  
हि. अन्यऽजातम्. 8. प्रभाय अ०. सुऽशेवः. अन्यऽउ-  
दर्यः. मंतुवे. ऊं इति.\* अध. वाजी अ०. 9. अभि एतु. रयिः.  
10.=3,10.

5.

1. प्र अ०. उपऽस्थे. वृधे. 2. वृषभः. वृधानः. 3.  
असमनाः. 4. त्रिऽधातु. पृथिवी. रोदसी इति. ततंथ अ०.  
5. वावशानाः. 6. त्वे इति. नि ऋ०. मित्रऽमहः. अग्ने.  
7. विऽओमन्. जातुऽवेदः. 8. अस्मे इति. आ ई०. विश्व-  
स्वार. 9. पुरुऽक्षुम्. सऽजोषाः.

6.

1. सम्ऽराजः. प्रऽशस्तिम्. अनुऽमाद्यस्य. इंद्रस्यऽइव.  
2. पुरुऽदरस्य. 3. नि अ०. मृधऽवाचः. चुकार अ०. 4.

\* So always.

गृणीषे अ० 5. अर्य०पत्नीः. नि०रुध्य. बलि०हृतः. 6.  
सु०मृतिम्. आ अ०. उप०स्थम्. 7. उत्०ईता, आ अ०.

## 7.

1. भव०. मित०द्रुः. 2. स्वाः. पृथिव्याः. 3. सु०धि-  
तम्. विश्ववारि इति विश्व०वारि. सु०शेवः. 4. वि०चैतसः  
दुरोणे अ०. मधु०वचाः. ऋत०वा. 5. आ०जृगृन्वान्. नृ-  
०सर्दने. वि०धृता. ववृधाते इति. विश्व०वारम्. 6. आ  
अ०. वा अ०. 7. नु. अग्ने. सूनो इति.

## 8.

1. आ०हुतम्. सु०बाधः. आ अ०. अग्ने. 2. स्यः. सु-  
०महान्. अ०करित्यकः. कृष्ण०पविः. 3. सु०वृक्तिम्,  
सु०द्व. 4. प्र०प्र अ०. 5. त्वे इति. आ०हव०नानि. सु०  
मनाः. सु०जात. 6. शत०साः. सम्०सहस्रम्. द्वि०वर्हीः.  
अमीव०चात०नम्. रक्षः०हा.

## 9.

1. उप०स्थात् होता. सु०कृत् सु०. 2. सु०क्रतुः. पुरु-  
०भोजसम्. 3. सु०संसत्. चित्र०भानुः. प्र०स्वः. 4.  
सम०न०गाः. अ०शुचत् जात०वेदाः. सु०संदृशा. वि०भाति.  
सम्०इधानम्. 5. अच्छ. ब्रह्म०कृता. अ०श्विना अ०. रत्न-

धेयाय. 6. सुम् इधानः. पुरम् धिम्. पुरु नीथा. जा-  
त वेदः.

## 10.

1. दीयत शो. अजीगरिति. 2. न. देव यावा. 3.  
अच्छ. सु सृष्टम्. सु प्रतीकम्. सु अंचम्. हव्य वाहम्.  
4. सु जोषाः. वह. विश्व जन्याम्. विश्व वारम्.

## 11.

1. प्र केतः. न. अमृताः. सु रथम्. नि अ. सद इह. 2.  
इत्. आ अ. अग्ने अ. सु दिना. 3. त्वे इति. अग्ने. भव.  
अभिज्ञस्ति पावा. 4. अध्वरस्य अ. हि अ. जुषत. अथ.  
देवाः. हव्य वाहम्. 5. आ अ. हविः अद्याय. इंद्रः  
ज्येष्ठासः.

## 12.

1. सम् इहः. चित्र भानुम्. रोदसी इति. उर्वी इति.  
सु आहुतम्. 2. दुः इतानि. सहान् अग्निः स्तुवे. दमे.  
जात वेदाः. दुः इतात्. 3. त्वे इति. सु सृष्टानि.

## 13.

1. प्र अ. विश्व गुचे. धियम् धे. असुरः. 2. रोद-

सी इति, अपृणाः, अभिऽशस्तेः, जातऽवेदः, 3. वि. प-  
रिऽज्मा.

## 14.

1. सम्ऽइधा. जातऽवेदसे. देवहूतिऽभिः. शुक्रऽशौ-  
चिषे. दाशेम् अ०. 2. सम्ऽइधा. सुऽस्तुती. घृतेन अ०.  
भद्रऽशौचे. 3. देवऽहूतिम्. वर्षदऽकृतिम्.

## 15.

1. उपऽसद्याय. मीळहुषे. जुहुत. 2. निऽससाद. गृह-  
ऽपतिः. 3. अग्निः. उत अ०. 5. स्पार्हाः. 6. सः इ०.  
वर्षदऽकृतिम्. हव्यऽवाहनः. 7. सुऽवीरम्. अग्ने आ-  
ऽहुत. 8. सुऽअग्नयः. सुऽवीरः. 9. उप अ०. 10.  
अग्निः. शुक्रऽशौचिः. 11. भर ई०. यद्वा इति. 13. रक्ष नः.  
स्म. रिषतः. 14. अर्ध. आयसी. नृऽपीतये. भव. शत-  
ऽभुजिः. 15. दोषाऽवस्तः अघऽयतः.

## 16.

1. नमसा ऊ०. सुऽअध्वरम्. 2. विश्वऽभोजसा. सुऽआ-  
हुतः. सुऽब्रह्मा. सुऽशमी. 3. आऽजुहानस्य. द्विविऽस्पृ-  
शः. 4. सूनो इति. मूर्तेऽभोजना. त्वा ई०. 5. गृहऽप-  
तिः. विश्वऽवार. प्रऽचेताः. 6. सुकृतो इति सुऽकृतो.

रस्नऽधाः. सुऽशंसः. 7. त्वे इति. सुऽआहुत. 8. घृत-  
 ऽहस्ता. दुरोणे आ. निऽसीदति. यच्छ. दीर्घऽश्रुत. 9.  
 हव्यऽदातिम्. 10. पतुऽभिः त्वम्. 11. द्रविणः ऽदाः.  
 आऽसिचम्. 12. प्रऽचेतसम्, सुऽवीर्यम्.

17.

1. सुऽसमिधा. सम्ऽइहः. 2. वह इह. 3. सुऽअ-  
 ध्वरा. जातऽवेदः. 4. सुऽअध्वरा. जातऽवेदाः. पिप्रयत्.  
 5. प्रचेत इति प्रऽचेतः. सत्याः. आऽशिषः. 6. हव्य-  
 ऽवाहम्. अग्ने.

✓ 18.

1. त्वे इति. चित्. सुऽदुवाः. हि. 2. राजाऽइव. एव  
 अव. विदुः. 3. मन्त्राः. सुऽमतौ. 4. सुऽयवसे. दुधुक्षन् इत्.  
 गोऽपतिम्. आह आ. सुऽमतिम्. 5. सुऽदासे. सुऽपारा.  
 6. निऽशिताः. अपिऽइव. 7. भनन्त आ अ°. अनयत्.  
 सधऽमाः. 8. दुऽआध्यः. मन्त्रा अ°. पशुः. अशयत्.  
 9. निऽअर्थम्. चन इत् अभिऽपित्वम्. सुऽदासे. सुऽतुक्कान्.  
 अरंधयत्. वध्निऽवाचः. 10. अगोपाः. यथाऽकृतम्.  
 पृश्निऽगावः. पृश्निऽनिप्रेषितासः. निऽयुतः. 11. नि  
 अस्तरित्यस्तः. 12. अपऽसु. वज्रऽबाहुः. 13. दर्दरिति  
 दर्दः. वि. मृध्रऽवाचम्. 14. गव्यवः अ°. सुसुपुः. विश्वा  
 इत्. 15. इद्रेण एते. दुऽमित्रासः. प्रकलऽवित्. मिमानाः.

सु॒ऽदासे॑(17). 16. गृ॒त॒ऽपाम्. मु॒न्यु॒ऽम्यः. 17. पे॒त्वेन॑. वे॒श्या  
अ॒. प्र अ॒. 18. र॒रुधुः॑ ते. चि॒त् शः॑ ए॒नः. 19. प्र अ॒.  
20. ते. सु॒ऽम॒तयः॑. सु॒म् च॒क्षे. चि॒त्. ज॒घ॒थ॒ अव॑. 21.  
प॒रा॒ऽश॒रः. श॒त॒ऽया॒तुः. मृ॒ष॒न्त॒ अध॑. सु॒ऽदि॒ना. वि उ॒. 22.  
द्वे इति॑. श॒ते इति॑. सु॒ऽदासः॑(23). हो॒ता॒ऽइव॑. 23. स्म॒त्  
ऽदि॒ष्टयः॑. पृथि॒वि॒ऽस्थाः. 24. रो॒द॒सी इति॑. उ॒र्वी इति॑. वि  
ऽव॒भाज॑. वि॒ऽभ॒क्ता. स॒म इत्. 25. स॒श्र॒त॒ अनु॑. दि॒वः  
ऽदा॒सम्. सु॒ऽदासः॑. अ॒वि॒ष्टन॑. दुः॒ऽन॒शम्.

## 19.

1. ति॒ग्म॒ऽशृ॒गः. च॒य॒व॒यति॑. प्र॒ऽय॒न्ता अ॒सि. सु॒स्वि॒ऽत॒  
रा॒य. 2. स॒ऽम॒र्ये. यत् शु॒. नि अ॒स्मै. 3. धृ॒ष्णो॑ इति॑.  
वी॒त॒ऽह॒व्यम्. प्र आ॒. सु॒ऽदा॒सम्. क्षे॒त्र॒ऽसा॒ता. वृ॒त्र॒ऽह॒त्येषु॑.  
4. नृ॒ऽम॒नः. दे॒व॒ऽवी॒तौ. ह॒रि॒ऽअ॒श्व. च अ॒. सु॒ऽह॒तु. 5.  
व॒ज्र॒ऽह॒स्त. नि॒ऽवे॒शने॑. श॒त॒ऽत॒मा अ॒. उ॒त अ॒. 6. रा॒  
त॒ऽह॒व्याय॑. सु॒ऽदा॒से. ह॒री इति॑. पु॒रु॒ऽशा॒क. 7. प॒रा॒ऽदै.  
8. अ॒ति॒थि॒ऽग॒वाय॑. 9. चि॒त्. उ॒क्र॒थ॒ऽशा॒सः. 10. स्तो॒माः.  
वृ॒त्र॒ऽह॒त्ये. 11. नु. ब्र॒ह्म॒ऽज॒तः. व॒वृ॒ध॒स्व.

## 20.

1. नृ॒ऽस॒दे॒नम्. 2. प्र आ॒वीत्. सु॒ऽदा॒से. वै. 3.  
ख॒ज॒ऽक॒त्. ज॒नुषा॑ ई॒. वि आ॒से. सु॒ऽओ॒जाः. अध॑. श॒त्रु॒  
ऽय॒न्तम्. 4. उ॒भे इति॑. रो॒द॒सी इति॑. म॒हि॒ऽत्वा आ. वै.

5. चित्. सेनाऽनीः. अस्ति इ०. गोऽएषणः. 6. नु.  
रेषत्. आऽविवासात्. राये. ऋत्. पाः. ऋतेऽजाः. 7.  
अयत्. भर. 8. ते. असत्. सुऽमतौ. नृऽपीतौ. 9. ते.  
ते. आ अ०. 10. त्वऽयतायै.

## 21.

1. गोऽऋजीकम्. नि अ०. जुनुषा ईम्. हरिऽअश्व. बोध.  
नः. 2. सोम्. मादः. दुधऽवाचः. नि ऊं इति. दूरेऽउपब्दः.  
नृऽसाचः. 3. खवित्वै. कुरिति कः. परिऽस्थिताः. धेनाः.  
4. विवेष आ०. वञ्चऽहस्तः. 5. शिश्रऽदेवाः. 6. क्रत्वा  
इ०. विव्यक्. स्वेन. 7. पूर्वे अनु. विऽसहा इ०. 8. हि.  
जुहाव ई०. शतम्. ऊते. अस्मे इति. अभिऽक्षत्तुः. 9. ते.  
नमः. वृथासः. स्म. ते अ०. सम्. ईके अभिऽइतिम्.

## 22.

1. पिब. सुसाव. हरिऽअश्व अ०. सुऽयतः. न अ०. 2.  
हरिऽअश्व. प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो. 3. बोध. आ इ०. प्र-  
ऽशस्तिम्. सधुऽमादः. 4. श्रुधि. विऽपिपानस्य अ०. बोध.  
विप्रस्य अ०. कृष्व. सचा इमा. 5. सुऽस्तुतिम्. स्वऽयज्ञः.  
6. मा अ०. अस्मत्. कुरिति कः. 7. तुभ्य इत्. विश्वधा  
असि. 8. नु. चित्. दुस्म उत्. 9. पूर्वे. अस्मे इति.



23.

1. श्रुत्वा इ०. सऽमर्थे. महय. ततान् उपऽश्रोता.  
मे. 2. देवऽजामिः. यत् गु०. विऽवाचि. तानि इत्.  
3. गोऽएषणम्. रोदसी इति. महिऽत्वा इ०. अग्रति. 4.  
पिप्युः. ते. निऽयुतः. अच्छ. 5. तुविऽराधसम्. गूर. 6.  
एव इत्. वज्रऽबाहुम्. अभि अ०.

24.

1. योनिः ते. पुरुऽहूत. 2. द्विऽबर्हीः. परिऽसिक्ता.  
विसृष्टऽधेना. सुऽवृक्तिः. 3. सोमऽपेयाय. अच्छ. 4.  
सऽजोषाः. हरिऽअश्व. सुऽशिप्र अस्मे इति. 5. महे.  
धुरिऽइव अ०. त्वा अ०. दिविऽइव. 6. एव. सुऽमतिम्.  
सुऽवीराम्.

25.

1. इन्द्र ऊती उ०. सऽमन्यवः. समऽअरंत. दिद्युत्.  
2. दुऽगे. समऽभरणम्. 3. सुऽदासै. वधः. मर्त्यस्य अस्मे  
इति. 4. हि इ०. विश्वा इत्. उग्र. 5. हरिऽअश्वाय. दे-  
वऽजूतम्. सुऽहना.

26.

1. न अ०. तस्मै. यत्. जुजोषत्. नृऽवत्. 2. उक्थे-

ऽउक्थे. सुऽबाधः. समानऽदक्षाः. 3. कृणवत्. जनीः-  
 ऽइव. ममृजे. 4. एव. शृण्वे. विऽभक्ता. मिथुऽतुरः.  
 अस्मे इति. 5. एव.

## 27.

1. नेमऽधिता. पार्याः. नृऽसाता. भुञ्ज. 2. शिक्षे.  
 पुरुऽहूत. विऽचेताः. अप. परिऽवृतम्. 3. विषुऽरूपम्.  
 उपऽस्तुतः. 4. नु. चित्. सऽहूती. अभिऽवीता. 5.  
 नु. कृधि. अश्वऽवत्.

## 28.

1. ब्रह्म. नः. इन्द्र उप. हि. विऽहवन्त. इत् शृ. विश्व-  
 मऽइन्व. 2. ते. वि आ. हस्ते. 3. प्रऽनीती इ. यत्.  
 रोदसी इति. अतूतुजिम्. 4. इन्द्र अ. दुःऽमित्रासः. यत्. 5.  
 वोचेम इत्. ददत्. ब्रह्मऽकृतिम्.

## 29.

1. सुन्वे. तत्ऽऔकाः. पिब. तु अ. सुऽसुतस्य. 2.  
 ब्रह्मऽकृतिम्. जुषाणः अ. ऊर्माति सु. मादयस्व उप. 3. अरम्-  
 ऽकृतिः. सुऽउक्तैः. विश्वाः. त्वाऽया अध. मे. हवा इमा.  
 4. उतो इति. घ. अध अ. इन्द्र असि. प्रऽमतिः. पिताऽइव.  
 5=28,5.

30.

1. भव. नृऽपते. सुऽवज्ज. 2. हवते. विऽवाचि.  
 रंधय. सुऽहंतु. 3. सुऽदिना. विऽउच्छान्. उपऽमम्.  
 समत्ऽसु. नि अ. सुऽभगाय. 4. ते. यच्छ. उपऽमम्.  
 सुऽआभुवः. 5=28,5.

31.

1. हरिऽअश्वाय. सोमऽपात्रे. 2. शंस इत्. सुऽदा-  
 नवे. चकृम. सत्यऽराधसे. 3. शतक्रतो इति शतऽक्रतो.  
 वसो इति. 4. नोनुमः. विद्धि. तु अ. वसो इति. 5. त्वे  
 इति. 6. वर्म असि. सऽप्रथः. पुरऽयोधः. वृत्रऽहन्.  
 7. उत असि. ते अनु. स्वधावरी इति स्वधाऽवरी. मन्नाते  
 इति. रोदसी इति. 8. सऽयावरी. 9. त्वा अनु. 10.  
 महिऽवृधे. प्रऽचेतसे. सुऽमतिम्. चर. चर्षणिऽप्राः. 11.  
 उरुऽव्यचसे. सुऽवृक्तिम्. 12. अनुत्तऽमन्युम्. हरिऽअ-  
 श्वाय. बृहय.

32.

1. मो इति सु. चुन अरि अस्मत्. आरात्तात्. सधुऽमादम्.  
 गृहि इह. 2. ब्रह्मऽकृतः. वसुऽयवः. 3. रायऽकामः.  
 वज्रऽहस्तम्. सुऽदक्षिणम्. 4. इमे. दधिऽआशिरः. वज्र-  
 ऽहस्त. 5. श्रवत् श्रुत्ऽकर्णः. नु. चित्. 6. अप्रतिऽस्कुतः.  
 वृत्रऽहन्. 7. भव. सम्ऽअजासि. त्वाऽहतस्य. दुऽनशः.

भर. 8. सुनोत. सोमऽपात्रे. पचत. 9. दक्षत. राये. आ-  
 ऽतुजे. इत्. 10. सुऽदासः. यस्य अ०. 12. इत्. नु अ०.  
 रिच्यते अं. 13. सुऽधितम्. सुऽपेशसम्. प्रऽसितयः.  
 14. त्वाऽवसुम्. श्रद्धा सिंसासति. 15. वृत्रऽहत्येषु. प्र-  
 ऽनीती. हरिऽअश्व. दुःऽहता. 16. तव इत्. इंद्र अ०. नकिः  
 त्वा. 17. धनुऽदाः. ये. तव अ०. पुरुऽहूत. 18. रदवसो  
 इति रदऽवसो. 19. इत्. कुहचित् ऽविदे. अन्यत्. 20.  
 पुरम् ऽध्या. पुरुऽहूतम्. तष्टाऽइव. सुऽद्वम्. 21. दुः-  
 ऽस्तुती. सुऽशक्तिः. इत्. 22. नोनुमः अ०. स्वः ऽदृशम्. 23.  
 अश्वऽयंतः. 24. अभि सतः. भर इं. पुरुऽवसुः. 25.  
 नुदस्व. सुऽवेदा. वसु महा ऽधने. भवं. 26. शिक्ष. नः. पुरु-  
 ऽहूत. जीवाः. 27. अज्ञाताः. वृजनाः. दुःऽआध्यः. मा  
 अ०. अति.

1. दक्षिणतः ऽकपदाः. धियम् ऽजिन्वासः. प्र ऽमंदुः. उत्-  
 ऽतिष्ठन्. 2. पाराऽद्युमस्य. अवृणाति. 3. एव इत्(3).  
 ततार. सुऽदासम्. प्र आ०. 4. किल. यत् श०. रवेण इं.  
 अदधात. 5. व्याम् ऽइव इत्. तृष्णऽजः. नाधितासः अ०.  
 6. दंडाः ऽइव इत्. गोऽअर्जनासः. परिऽछिन्नाः. अभवत्.  
 पुरः ऽएता. 7. प्रऽजाः. आर्याः. ज्योतिः ऽअग्राः. 8.  
 सूर्यस्य ऽइव. समुद्रस्य ऽइव. वातस्य ऽइव. प्रऽजुवः. न अ०.  
 अनुऽएतवे. 9. ते इत्. प्रऽकेतैः. सहस्र ऽवल्शम्. परि-  
 ऽधिम. 10. विऽद्युतः. सम् ऽजिहानम्. जन्म उत ए०. वसिष्ठ

अ०. आऽजुभारं. 11. उत असि. वसिष्ठ उर्वश्याः. मनसः  
 अ०. त्वा अ०. 12. प्रऽकेतः. प्रऽविद्वान्. सहस्रऽदानः.  
 सऽदानः. परिऽधिम्. 13. सिंसिचतुः. 14. उक्थऽभृतम्.  
 साम्ऽभृतम्. उप ए०. सुऽमनस्यमानाः. प्रऽतृदः.

## 34.

1. शुक्रा ए०. मनीषा. सुऽतष्टः. 2. पृथिव्याः. 3.  
 गूराः मंसते. 4. धूः सु अ०. दधात अ०. हिरण्यऽबाहुः.  
 5. स्थातु अहऽइव. याताऽइव. 6. समत् सु. 7. न  
 आ०. 10. चष्टे. सहस्रऽचक्षाः. 11. विश्वऽआयु. 12. अविष्टो  
 इति. विक्षु. 13. वि एतु. 14. अवीत्. हव्यऽअत्. अ-  
 स्मै. 15. सऽजूः. 16. अपऽजाम्. सीदन्. 17. नः अ० ऋत-  
 योः. 19. न. भूम. महाऽसेनासः. 20. यत्. अच्छ.  
 सुऽपाणिः. 21. नः. अस्मे इति. वसुऽयुः. 22. राति-  
 साचः. रोदसी इति. सुऽशरुणः. सुऽदत्रः. 23. तत् (2).  
 रातिऽसाचः. सऽजोषाः. उभे इति. रोदसी इति. 24. उर्वी  
 इति. रोदसी इति इंद्रऽसखा. 25. तत्. उपऽस्थै.

## 35.

1. इंद्राग्नी इति. रातऽहव्या. वाजऽसातौ. 2. पुरं-  
 धिः. सुऽयमस्य. पुरुऽजातः. 3. रोदसी इति.  
 बृहती इति. सुऽहवानि. 4. ज्योतिःऽअनीकः. सुऽकृताम्.  
 सुऽकृतानि. 5. व्यावापृथिवी इति. पूर्वऽहृतौ. 6. सुऽशंसः.

7. प्र ऽस्वः. 8. उरु ऽचक्षाः. प्र ऽदिशः. पर्वताः.  
 9. सु ऽअर्काः. 10. भवन्तु उ०. वि ऽभातीः. प्र ऽजाभ्यः.  
 शम् ऽभुः. 11. देवाः. विश्व ऽदेवाः. अभि ऽसाचः. राति-  
 ऽसाचः. 12. सु ऽकृतः. सु ऽहस्ताः. 13. एक ऽपात्. नः  
 अ०. देव ऽगोपाः. 14. आदित्याः. रुद्राः. वसवः. जुषन्त इ०.  
 गो ऽजाताः. 15. यज्ञियाः. ऋतु ऽज्ञाः. उरु ऽगायम्.

36.

1. ब्रह्म एतु. सुखे. आ ई०. 2. सु ऽवृक्तिम्. पद ऽवीः.  
 3. रते. जायमानः अ०. 4. हरी इति. ते. सु ऽरथा. धायू  
 इति. सु ऽकृतुम्. 5. स्वे. नृ ऽभिः. 6. सिंधु ऽमाता. सुस्व-  
 यन्त. सु ऽदुघाः. सु ऽधाराः. 7. मंदसानाः. चरन्ती. 8.  
 धियः अ०. राति ऽसाचम्. पुरम् ऽधिम्. 9. अच्छ अ०. अच्छ.  
 निसिक्त ऽपाम्. प्र ऽजायै.

37.

1. त्रि ऽपृष्टैः. सु ऽशिप्राः. 2. स्वः ऽदृशः. 3. वि-  
 ऽभागे. गर्भस्ती इति. 4. स्व ऽयशाः. ऋभुक्षाः. 5. स-  
 निता असि. हरि ऽअश्व. ववन्म. 6. वासयसि ऽइव. सु-  
 ऽवीरम्. नि उ०. 7. निः ऽकृतिः. नक्षन्ते. सु ऽपृक्षः. त्रि-  
 ऽबन्धुः. जरत् ऽअष्टिम्. अस्व ऽवेशम्. 8. सवितुरिति.  
 स्तवधै. सिसृक्तु.

38.

1. स्यः. पुरुऽवसुः. 2. सवितरिति. श्रुधि अ०. हिरण्य-  
 ऽपाणे. प्रऽभृतौ. वि उ०. मर्तऽभोजनम्. 3. स्तुतः. नः. 4.  
 देवी. सम्ऽराजः. सुऽजोषाः. 5. रातिऽसाचः. वरूत्री एक-  
 धेनुऽभिः. 6. तत्. जाऽपतिः. अवसे. 7. मितऽद्रवः. सु-  
 ऽअर्काः. जंभयंतः अ०. 8. ऋतऽज्ञाः. तृप्ताः. देवऽयानैः.

39.

1. सुऽमतिम्. भेजाते इति. अद्री इति. रुध्याऽइव. 2.  
 ववृजे. सुऽप्रयाः. विदपतीऽइवेति विदपतीऽइव. वीरिंटे.  
 इयाते इति. पूर्वऽहूतौ. 3. उरुऽज्जयः. श्रोतं. 4. सुधऽस्थम्.  
 अध्वरे. पुरम्ऽधिम्. 5. आ अ०. पृथिव्याः. आ अ०. 6.  
 धातं. अविऽदस्यम्. सदाऽसाम्. 7. नु. रोदसी इति. अभि-  
 स्तुते इत्यभिऽस्तुते. ऋतऽवानः. उपऽमम्.

40.

1. ओ इति. स्याम अ०. विऽभागे. 2. तत्. रोदसी  
 इति. द्युऽभक्तम्. देवी अदितिः. यत्. नियुवैते इति निऽयु-  
 वैते. 3. सः इत्. पृषत्ऽअश्वाः. उत ईम्. परिऽएता अ०.  
 4. अर्यमा अ०. धुरिति धुः. सुऽहवा. देवी. 5. वयाः.  
 प्रऽभृथे. 6. मा अ०. आऽघृणे. रातिऽसाचः. मयऽभुवः.  
 परिऽज्मा.

41.

1. प्रातरिति सोः. 2. प्रातःऽजितम्. विऽधर्ता. भक्षि  
इति. 3. प्रनेतरिति प्रऽनेतः. सत्यऽराधः. भग इ०. अव.  
ददत् नः. 4. उत्त इ०. स्याम उत्त. प्रऽपित्वे. उत्त उत्ऽइता.  
सुऽभूतौ. 5. इत्. पुरःऽएता. भव इह. 6. अध्वराय उ०.  
दधिकावाऽइव. वसुऽविदम्. रथम्ऽइव अश्वः. 7. अश्व-  
ऽवतीः. उपसः. दुहानाः. प्रऽपीताः.

42.

1. उद्ऽमुतः. अग्नी इति. 2. सुऽगः. सनऽवित्तः.  
युक्ष्व. अरुपाः. वीरऽबाहः. 3. रिरिचे. पुरुऽअनीक. 4.  
स्योनऽशीः. आऽचिकेतत्. सुऽप्रीतः. सुऽधितः. दने. 5.  
कृधि. उषसा उशता. यज इह. 6. एव अ०. रायऽकामः.  
7. एव. विश्वऽप्स्यस्य. अस्मे इति.

43.

1. पृथिवी इति. विऽयंति. 2. सऽमनसः. साधु ऊ०.  
3. विऽभूत्राः. कुरिति कः. 4. सुऽदुवाः. सऽमनसः. स्थ.  
5. एव. विक्षु. सधऽमादः. अरिष्टाः.

44.

1. दधिऽकाम्. अग्निना उ०. सम्ऽइदम्. द्यावापृथिवी



इति. स्व॑रिति स्वः. 2. दधि॑ऽक्राम्. उत्॑ऽईराणाः. उप-  
 ऽप्रयंतः. सु॑ऽहवा. 3. दधि॑ऽक्रावाणम्. ब्रुवे. मंश्च॑तोः. विश्वा  
 अ०. दुः॑ऽइता. यव॑यंतु. 4. दधि॑ऽक्रावा. वा॒जी अवी॑ अ०.  
 प्र॑ऽजानन्. स॒म्ऽविदानः. सूर्ये॑ण आ०. 5. दधि॑ऽक्राः.  
 अनु॑ऽएतवै.

45.

1. सु॑ऽरत्नः. अ॒ंतरिक्ष॑ऽप्राः. नि॑ऽवेशयन्. प्र॑ऽसुवन्. 2.  
 बाहू॑ इति. अ॒स्मै. 3. घ. सह॑ऽवा आ. वसु॑ऽपतिः. नि॑ऽश्र-  
 यमाणः. म॒र्त्त॑ऽभोजनम्. 4. इ॒माः. सु॑ऽजिह्वम्. पूर्ण॑ऽगभ-  
 स्तिम्. सु॑ऽपाणिम्. अ॒स्मे इति.

46.

1. इ॒माः. स्थिर॑ऽधेन्वने. क्षिप्र॑ऽइषवे. ति॒ग्म॑ऽआयुधाय.  
 भर॑त्. 2. च॒र अ०. 3. अव॑ऽसृष्टा. सु॑ऽअपिवात्. रि॒रिषः.  
 4. व॒धीः. दाः. प्र॑ऽसितौ. जीव॑ऽशंसे.

47.

1. इं॒द्र॑ऽपानम्. अ॒रुण॑वत् इ०. घृ॒त॑ऽपुषम्. 2. आ॒शु-  
 ऽहेना॑. 3. श॒त॑ऽपवित्राः. घृ॒त॑ऽवत्. 4. आ॑ऽत॒तानं.  
 धा॒तन्.

48.

1. वाजाः. अस्मे इति. विऽभ्वः. 2. विऽभ्वः. विभुऽभिः.  
वाजऽसातौ. 3. हि. विऽभ्वा ऋभुक्षाः. 4. नु कर्तुन.  
विश्वे अ०. सुऽजोषाः. अस्मे इति.

49.

1. समुद्रऽज्यैष्टाः. पुनानाः. अनिऽविशमानाः. याः. 2.  
स्वयम्ऽजाः. समुद्रऽअर्थाः. 3. सत्यानृते इति. अवऽपश्यन्.  
मधुऽश्रुतः. 4. देवाः. यासु ऊ०. प्रऽविष्टः.

50.

1. मित्रावरुणा इह. विऽश्वयन्. दुःऽदृशीकम्. 2.  
विऽजामन्. अग्निः तत् शो०. 3. यत् शो०. यत्. देवाः.  
4. शिवाः. अशिपदाः. सर्वाः. अशिमिदाः.

51.

3. आदित्याः. विश्वे. तुस्तुवानाः.

52.

1. द्यावापृथिवी इति. 2. तत्. ममहन्त. भुजेम अन्य-  
ऽजातम्. यत्. 3. तुरण्यवः अं०. तत्. सऽमनसः.

53.

1. पृथिवी इति. सऽबाधः. बृहती इति. यजत्रे इति. ते इति. हि. मही इति. देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे. 2. पूर्वजे इति पूर्वऽजे. सदने इति. द्यावापृथिवी इति. 3. उतो इति. रत्नऽधेयानि. द्यावापृथिवी इति. सुऽदासे. अस्मे इति.

54.

1. वास्तोः. सुऽआवेशः. भव. त्वा ई०. तत्. द्विऽपदे. चतुऽपदे. 2. वास्तोः प्रऽतरणः. गयऽस्फानः. इंदो इति. पिताऽइव. 3. वास्तोः समऽसदा. क्षेमै.

55.

1. अमीवऽहा. वास्तोः आऽविशन्. सुऽशेवः. 2. विऽइव. भाजंते. ख. 3. पुनःऽसर. दुच्छुनऽयसे. 6. यथा इ०. 7. सहस्रऽशृंगः. उत्तऽआचरत्. तिन. सहस्येन. 8. प्रोष्टि-  
शयाः. बह्वेऽशयाः. तल्पऽशिवरीः. पुण्यऽगंधाः.

56.

1. के. विऽअक्ताः. सऽनीळाः. अध. सुऽअश्वाः. 2. हि ए०. 3. स्वऽपूभिः. वातऽस्वनसः. 5. सुऽवीरा. 6. समऽमिश्नाः. 7. ओजः. अध. 9. दुःऽमतिः. प्रणक्. 10. तृपत्. 11. सुऽआयुधासः. सुऽनिष्काः. 12. ऋत-

ऽसापः. शुचिऽजन्मानः. 13. उपऽशिभ्रियाणाः. विऽद्युतः.  
 वृष्टिऽभिः. 14. प्रऽयज्यवः. गृहऽमेधीयम्. 15. अधि-  
 इथ इ° मक्षु. सुऽवीर्यस्य. नु. आऽदभत्. 16. सुऽअंचः.  
 यक्षऽदृशः. हर्म्येऽस्थाः. शुभाः. प्रऽक्रीळिनः. पयऽधाः.  
 17. रोदसी इति. सुऽमेके इति सुऽमेके. गोऽहा. नृऽहा.  
 अस्मे इति. 19. रमयति इमे. 20. चित्. अस्मे इति.  
 21. दात्रात्. विऽभागे. नः. भजतु. सुऽजातम्. 22. ह-  
 नंत. गूराः. स्म. 24. अस्मे इति. शुष्मी अ°. विऽधर्ता. सु-  
 क्षितये. तरैम अ°. 25.=34. 25.

57.

1. रोदसी इति. उर्वी इति. 2. निऽचेतारः. प्रऽनेतारः.  
 3. न ए°. यथा इमे. रोदसी इति. विश्वऽपिशः. अंजि अ°. 4.  
 भूम. अस्मे इति. सुऽमतिः. 5. रणंत अ°. नः. सुमतिऽभिः.  
 6. प्रऽजायै. 7. विश्वे ऊती. अच्छ.

58.

साकम्ऽउक्षे. अर्चत्. रोदसी इति. निऽऋतेः. 2. तु-  
 विऽमन्यवः अ°. ओजसा उत. स्वऽदृक्. 3. इत्. सु-  
 ऽस्तुतिम्. न अध्वा. नः. 4. युष्माऽऊतः (3). स्रम्ऽराट्.  
 5. कुवित्. 6. सुऽस्तुतिः. सुऽउक्तम्. आरात्.

59.

1. त्रायध्वे. तस्मै'. मित्र अ०. अवसा अहनि. प्रिये. 3. परिऽमंसते. 4. यस्मै'. आ अ०. सुऽमतिः. 5. ओ इति. सु. घृष्टिऽराधसः. यातनं अ०. मो इति सु अ०. 6. सदेत अवि. नः. स्वाहा इह. 7. सस्वरिति. हि. नीलऽपृष्ठाः. सेद. 8. दुःऽहृणायुः. हुंतन. 9. तत्. युष्माकं ऊती. 10. गृहं ऽमेधासः. मा अप. युष्माकं ऊती. सुऽदानवः. 11. इह ऽइह. स्वऽतवसुः. सूर्येऽत्वचः. 12. No Pada text.

60.

1. ब्रवः अ०. उत्ऽयन्. देवऽत्रा अ०. 2. नृऽचक्षाः. उभे इति. 3. सधऽस्थात्. यूथाऽइव. 4. अरुहत् शु. यस्मै'. सऽजोषाः. 5. इमे. ववृधुः. 6. दुःऽदभासः. चित्. सुऽचेतसम्. सुऽपथा. 7. अनिऽमिषा. प्रऽव्राजे. चित्. 8. सुऽदासे. दधानाः. देवऽहेळनम्. 9. वरुणऽधुतः. वृणक्तु उ०. सुऽदासे. वृषणौ. 10. सस्वरिति. सम्ऽऋतिः. त्वेषी ए०. रेजमानाः. चित्. मृळत. 11. सुऽमतिम्. आऽयजति. सुऽधातु. 12. देवा. पुरऽहिः. दुःऽगा.

61.

1. वरुणा. सुऽप्रतीकम्. 2. ऋतऽवा. दीर्घेऽश्रुत्. सुक्रतु इति सुऽक्रतु. पृणैथे इति. 3. प्र उ०. सुदानू इति सुऽदानू. दधाथे इति. त्रिभु अनिऽमिषम्. 4. शंस. रोदसी इति. युज-ऽमन्मा. 5. इमाः. 6. सऽबाधः. 7.=60, 12.

62.

1. सुऽकृतः. 2. एभिः. वोचः अः. 3. ऋतऽवानः.  
 उपऽमम्. 4. द्यावाभूमी इति. सुऽजनिमानः. ऋषे इति.  
 5. हवा इमा. 6. नु. सुऽगा. सुऽपथानि.

63.

1. सुऽभगः. विश्वऽचक्षाः. चर्मऽइव. सम्ऽअविष्यक्.  
 2. प्रऽसुत्रिता. परिऽआविवृत्सन्. 3. विऽभ्राजमानः. उप-  
 ऽस्थात्. अनुऽमद्यमानः. प्रऽमिनाति. 4. उरुऽचक्षाः. दू-  
 रेऽअर्थः. प्रऽसूताः. 5. यत्र. अमृताः. सुरै. उत्ऽइते. मित्रा-  
 वरुणा उत्.

64.

1. निऽनिजः. सुऽजातः. सुऽक्षत्रः. 2. सिंधुपती इति  
 सिंधुऽपती. मित्रावरुणा उत्. जीरदानु इति जीरऽदानू. 3.  
 तत्. सुऽदासे. देवऽगोपाः. 4. धारयत्. सुऽक्षितीः. 5.  
 पुरम्ऽधीः.

65.

1. सुरै. उत्ऽइते. सुऽउक्तैः. पूतऽदक्षम्. आऽचिता.  
 3. भूरिऽपाशौ. सेतू इति. दुरत्येतू इति दुःऽअत्येतू. दुःऽजुता  
 4. हव्यऽजुष्टिम्.

66.

1. वरुणयोः. तुवि ऽ जातयोः. 2. सु ऽ दक्षा. दक्ष ऽ पि-  
तरा. प्र ऽ महसा. 3. नः. स्ति ऽ पा. तनू ऽ पा. 4. सूरै. उत्-  
ऽ इते अनांगाः. 5. सुप्र ऽ अवीः. सु ऽ दानवः. अति ऽ पिप्रति.  
6. स्व ऽ राजः. 7. सूरै. उत् ऽ इते. 8. मेध ऽ सा-  
तये. 9. स्व ऽ रिति स्वः. 10. सूरै ऽ चक्षसः अग्नि ऽ जिह्वाः.  
ऋत ऽ वृधः. परिभूति ऽ भिः. 11. अहः. च आत्. 12. सु-  
ऽ उक्तैः. सूरै. उत् ऽ इते. 13. ऋत ऽ वानः. ऋत ऽ जाताः. ऋ-  
त ऽ वृधः. अनृत ऽ द्विषः. सुच्छर्दिः ऽ तमे. 14. प्रति ऽ व्हरे-  
16. तत्. देव ऽ हितम्. उत् ऽ चरत्. 17. अदाभ्या आ.  
सोम ऽ पीतये. 18. च आ. आतुजी इत्यातुजी. 19. आ  
ऽ हुतिम्. ऋत ऽ वृधा.

67.

1. नृपती इति नृ ऽ पती. अच्छ. 2. सम ऽ इधानः. अस्मे  
इति. उपो इति. पुरस्तात् श्रिः. 3. सु ऽ होता. सिसृक्ति.  
स्वः ऽ विदा. 4. माध्वी इति. वसु ऽ युः. अस्मे इति. सु ऽ संता.  
5. देवा अ. मे अ. वसु ऽ युम्. वाजै. पुरम् ऽ धीः. शचीपती  
इति शची ऽ पती. 6. धीषु अ. सु ऽ रत्नासः. देव ऽ वीतिम्.  
7. पूर्वगत्वा ऽ इव. नि ऽ धिः. माध्वी इति. अस्मे इति. मनसा  
आ. 8. सु ऽ भवः. देव ऽ युक्ताः. 9. मव ऽ देयम्. 10. न.

68.

1. सुऽअश्वाः. प्रतिऽभृता. 3. मनःऽजवाः. शतऽऊतिः  
 सूर्यावसू इति. 4. देवऽयाः ऊं इति. सोमऽसुत्. वल्गू  
 इति. 5. नु. नि. 6. भूत्. हविःऽदे. इतःऽऊति. 7. दुः-  
 एवासः. 8. चित्. चित् शक्ती अ०. 9. सुऽउक्तैः. सुऽमन्मा.

69.

1. रोदंसी इति. घृतऽवर्तनिः. पविऽभिः. नृऽपतिः. 2.  
 भूमं. त्रिऽवंधुरः. मनसा आ. कुत्र. 3. सुऽअश्वाः. यशसा  
 आ. निऽधिम्. यादमानः अं०. 4. योषा अ०. परिऽतक्म्या-  
 याम्. 5. वस्ते उस्माः. परिऽयाति. विऽउष्टौ. नि अ०. 6.  
 गौराऽइव. विऽद्युतम्. तृषाणा अ०. सर्वना उप०. 7. अव-  
 श्विद्धम्. समुद्रे. 8=67.9.

70.

1. विश्वऽवारा अ०. शुनऽपृष्ठः. 2. सिसक्ति. सुऽमतिः.  
 चनिष्ठा अ०. एतऽग्वा. चित्. सुऽयुजा. 3. दधाथे इति.  
 सदैता इ०. 4. देवौ. अश्वैथे इति. नि अस्मे इति. 5.  
 चक्षथे इति. जनाय. अस्मे इति. सुऽमतिः. 6. कृतऽब्रह्मा.  
 सऽमर्यः. 7. मनीषा. सुऽवृक्तिम्.



71.

1. अश्वऽमघा. गोऽमघा. 2. उपऽआयातम्. माध्वी  
इति. 3. विऽउष्टौ. सुम्नऽयवः. स्यूमऽगभस्तिम्. ऋतयुक्-  
ऽभिः. आ अ°. 4. नृपती इति नृऽपती. त्रिऽवंधुरः. उल-  
ऽयामा. नासत्या उप. विश्वऽप्स्यः. 5. पेदेव. तमसः.  
अंतरिति. 6=70.7.

72.

1. रथेन अश्वऽवता. पुरुऽचंद्रेण. विश्वाः. निऽयुतः. 2.  
सुऽजोषसा. 3. आऽविवासन्. रोदसी इति. धिष्ण्ये इति.  
इमे इति. अच्छ. 4. च इत्. उषसः. ऊर्ध्वम्. समऽइधा. 5.  
पश्चातात्. नासत्या आ. आ अ°.

73.

1. पुरुऽदंसा. पुराऽजा अ°. 2. नि. ऊं इति उपाके. 3.  
सुऽवृक्तिम्. श्रुष्टीवाऽइव. प्रऽइषितः. 4. वल्ली इति. रुक्षः-  
ऽहना. समऽभृता. वीळुपाणी इति वीळुऽपाणी. 5=75.2.

74.

1. अद्वे अ° शचीवसू इति शचीऽवसू. 2. सऽमनसा.  
3. जैन्यावसू इति. 4. मक्षुयुऽभिः. अश्विना आ. अस्मयू  
इत्यस्मऽयू. 5. अघ. 6. नृऽपातारः. सुऽक्षितिम्.

75.

1. वि उ० दिवि ऽजाः. ऋतेन आविः ऽकृण्वाना. आ अ०.  
 आवः. अजीगरिति. 2. अस्मे इति. 3. आ अ०. आ ऽपृ-  
 णंतः. वि अ०. 4. अभि ऽपश्यंती. 5. चित्र ऽमघा. ऋषि-  
 ऽस्तुता. मघोनी. 6. विश्व ऽपिशा. 8. नु. अश्व ऽवत्. पुरु-  
 ऽभोजः. अस्मे इति.

76.

1. विश्व ऽजन्यम्. 2. पंथाः. देव ऽयानाः. प्रतीची आ  
 अ०. 3. तानि इत्. उत् ऽईता. जारः ऽइव आ ऽचरंती.  
 यती ऽइव. 4. ते. सध ऽमादः. ऋत ऽवानः. सत्य ऽमंत्राः.  
 उषसम्. 5. समाने. सम् ऽगतासः. 6. उषः ऽबुधः. सु-  
 ऽभगे. तुस्तु ऽवांसः. वाज ऽपत्नी. उच्छ उ०. सु ऽजाते. 7.  
 दीर्घ ऽश्रुतम्. अस्मे इति.

77.

1. उपो इति. प्र ऽसुवर्ती. सुम् ऽइधे. 2. स ऽप्रथाः. हि-  
 रण्य ऽवर्णा. सुदृशीक ऽसंदृक्. नेत्री. 3. सु ऽभगा. सु ऽदृ-  
 शीकम्. वि ऽअक्ता. चित्र ऽमघा. प्र ऽभूता. 4. अंति ऽवामा.  
 उच्छ उ०. कृधि. यवय. भर. 5. अस्मे इति. प्र ऽतिरंती.  
 विश्व ऽवारे. अश्व ऽवत्. रथ ऽवत्. 6. सु ऽजाते. सा अ०. धाः.

78.

2. सीम् सम्ऽइद्दः. उषाः. दुःऽद्विता अपे. 3. पुरस्तात्  
विऽभातीः. 4. विऽभातीम् आ अ. सुऽयुजः. 5. त्वा  
अ. सुऽमनसः. बुधन्त अ. विऽभातीः.

79.

1. वि उ. सुसुन्दक् ऽभिः. रोदसी इति. चक्षसा आवरि-  
त्यावः. 2. वि अ. सविताऽइव. बाहू इति. 3. मघोनी.  
सुऽकृते. 4. वृषभस्य. 5. चोदयंती. विऽउच्छंती. धाः.

80.

1. वसिष्ठाः. विऽवर्तयंतीम् रजसी इति. समंते इति सम्-  
ऽअंते. आविऽकृण्वतीम्. 2. ज्योतिषा उ. अग्ने. प्र अ.  
3 = 41. 7.

81.

1. ऊँ इति आऽयती उ. अपो इति. ज्योतिः. 2.  
सचा उत्ऽयत्. तव इत्. विऽउषि. 4. प्रऽह्यै. रत्न  
ऽभार्जः. 5. तत् भर उ. दीर्घश्रुत्ऽतमम्. मर्तऽभोजनम्.  
6. सूनृताऽवती.

82.

1. दीर्घऽप्रयज्युम्. दुःऽध्यः. 2. सम्ऽराद्. स्वऽराद्.  
महावसू इति महाऽवसू. विऽओमनि. 3. ओजसा आ.  
प्रऽभुम्. मायिनः अ°. 4. प्रऽसुवे. मितऽज्ञवः. सुऽहवा.  
6. त्विषे. मिमाते इति. आ अ°. 7. दुःऽइतानि. परिऽहृतिः.  
8. अर्वाक्. दैव्येन अवसा आ. 9. पुरऽयोधा. कृष्टिऽओ-  
जसा. हवते. 10. अस्मे इति. सऽप्रथः. ऋतऽवृधः.

83.

1. पृथुऽपर्शवः. सुऽदासम्. इंद्रावरुणा अवसा अ°. 2.  
यत्र. (2). सम्ऽअयते. कृतऽध्वजः. स्वऽदृशः. तत्र. इंद्रा-  
वरुणा अ°. 3. अंताः. अदृक्षत इं. आ अ. हवनऽश्रुता आ.  
4. सुऽदासम्. पुरऽहितिः. 5. अभि. मा अ°. राजयः अ°.  
स्म. 6. हवते. निऽबाधितम्. सुऽदासम्. 7. सम्ऽइताः.  
सुऽदासम्. अद्भ्यऽसदाम्. उपऽस्तुतिः. देवऽहृतिषु. 8.  
परिऽयत्ताय. सुऽदासे. 9. सम्ऽइथेषु. सुवृक्तिऽभिः. अस्मे  
इति. 10.=82. 10.

84.

1. विषुऽरूपा. 2. युवोः. 3. प्रऽशस्ता. उपो इति. दे-  
वऽजुतः. नः. 4. अस्मे इति. विश्वऽवारम्. पुरुऽक्षुम्. 5.  
प्र आ°. सुऽरत्नासः. देवऽवीतिम्.

85.

1. घृतऽप्रतीकाम्. 2. वै. देवऽद्वये. 3. हि. स्वऽय-  
शसः. धुरिति धुः. प्रऽवित्ताः. 4. सुऽक्रतुः. ऋतऽचित्-  
आदित्या. आऽववर्तत्. 5=84. 5.

86.

1. तु अ°. रोदसी इति. उर्वी इति. पप्रथत्. 2. नु अ°.  
सुऽमनाः. 3. दिदक्षु उपो इति. विऽपृच्छम्. इत्. 4.  
तत्. दुऽदभ. स्वधाऽवः अव. त्वा अनेनाः. 5. सृज. नः  
अव. चकृम. पशुऽतृपम्. सृज. 6. विऽभीदकः. उपऽअरे.  
चन इत्. प्रऽयोता. 7. भूर्णये अ°. 8. उपऽश्रितः.

87.

1. प्र अ°. ऋतऽयन्. 2. मही इति. बृहुती इति. रोदसी  
इति. इमे इति. 3. स्मत्ऽईष्टाः. उभे इति. रोदसी इति.  
सुमेके इति सुऽमेके. ऋतऽवानः. यज्ञऽधीराः. प्रऽचेतसः.  
ये. 4. नाम अ°. 5. निऽहिताः. षट्ऽविधानाः. चक्रे. प्र-  
ऽईखम्. 6. गुंभीरऽशंसः. विऽमानः. सुपारऽक्षत्रः.

88.

1. सहस्रऽमघम्. 2. अर्ध. नु अ°. समऽदृशम्. अधिऽपाः.  
3. प्रऽईखे. 4. नावि आ अ°. सुऽअपाः. यात्. उषसः

5. सचावहे इति. सहस्रं ऽद्वारम्. जगम्. 6. ते. स्म. विप्रः.  
7. त्वा आसु. वि अ०. उप ऽस्थात्.

89.

1. मो इति सु. मृत् ऽमयम्. मृळ. सु ऽक्षत्र. 2. प्रस्फु-  
रन् ऽइव. 3. प्रति ऽईपम्. जगम्. 4. तृष्णा अविदत्. 5.  
च इ०. अभि ऽद्रोहम्. धर्म. रिरिषः.

90.

1. वायो इति. नि ऽयुतः. अच्छ. पिब. सुतस्य अ०. 2.  
प्र ऽहुतिम्. ते. शुचि ऽपाः. वायो इति. प्र ऽशस्तम् वाजी  
अ०. 3. जज्ञतुः. रोदसी इति. इमे इति. नि ऽयुतः. वसु ऽधि-  
तिम्. 4. सु ऽदिनाः. प्र ऽदिवः. 5. इंद्रवायू इति. वीर ऽवा-  
हम्. 6. नः. इंद्रवायू इति 7. इंद्रवायू इति सुस्तुति ऽभिः. सु.

91.

1. बाधिताय अ०. 2. इंद्रवायू इति. सु ऽस्तुतिः. 3.  
पीवः ऽअन्नान्. रयि ऽवृधः. सु ऽमेधाः. सिंसक्ति. नि ऽयुताम्.  
अभि ऽश्रीः. स ऽमनसः. विश्वा इत्. सु ऽअपत्यानि. 4. या-  
वत् न०. शुचि ऽपा. अस्मे इति. इंद्रवायू इति. आ इ०. 5.  
नि ऽयुवाना. नियुतः. स्पार्ह ऽवीराः. इंद्रवायू इति. सु ऽरथम्  
प्र ऽभृतम्. अस्मे इति. 6. याः. नि ऽयुतः. इंद्रवायू इति. विश्व-  
ऽवाराः. आ आ०. सु ऽविदत्राभिः. प्रति ऽभृतस्य. 7=90. 7.

92.

1. वायो इति. शुचिऽपाः. निऽयुतः. विश्वऽवार. उपो इति. पूर्वऽपेयम्. 3. अच्छ. नियुत् ऽभिः. वायो इति. सु-  
भोजसम्. 4. वायवे. इन्द्रऽमादनासः. आऽदेवासः. निऽतोश-  
नासः. स्याम्. सस्र्हांसः. 5. नियुत् ऽभिः. वायो इति.

93.

1. नवऽजातम्. अद्य इन्द्राग्नी इति. वृत्रऽहना. सुऽहवा.  
2. सान्सी इति. साकुम्ऽवृधा. 3. उपो इति. प्रऽमतिम्. 4.  
प्रऽमतिम्. पूर्वऽभाजम्. इन्द्राग्नी इति. वृत्रऽहना. सुऽवृज्जा.  
5. यत्. मही इति. मिथुती इति. स्पर्धमाने इति. तनूऽरुचा.  
गूरऽसाता. यतैते इति. सोमऽसुता. 6. सु. सोमऽसुतिम्.  
आ इन्द्राग्नी इति. नु. हि. परिमन्नाथे इति परिऽमन्नाथे. 7.  
अग्ने. सम्ऽईदः. अच्छ. चकुम् अर्यमा अ०. 8. अग्ने. सचा  
अभि अ०. मा इ०.

94.

1. इन्द्राग्नी इति. पूर्यऽस्तुतिः. वृष्टिऽईव अ०. 2. इन्द्रा-  
ग्नी इति. 3. नरा इन्द्राग्नी इति. मा अभिऽशस्तये. 4. सुऽवृ-  
क्तिम्. आ ई०. 5. ईळते. सुऽबाधः. वाजऽसातये. 6. मेध-  
साता. 7. इन्द्राग्नी इति अवसा आ. चर्षणिऽस्रहा. दुः-  
शंसः. 8. इन्द्राग्नी इति. 9. हिरण्यऽवत्. अश्वऽवत्.  
इन्द्राग्नी इति. 10. सोमे. इन्द्राग्नी इति. ससिऽवता. 11.

वृत्रहन्ऽतमा. आऽविवांसतः. 12. दुःऽशंसम्. दुःऽविद्रां-  
सम्. आऽभोगम्. उदऽधिम.

95.

1. सुखे. प्रऽवावधाना. रथ्याऽइव. 2. एका अ०. 3.  
ववृधे. समृजीत. 4. जुषाणा उ०. सुऽभगा. मितजुंऽभिः.  
5. जुह्वानाः. 6. सुऽभगे. वि. आवरित्यावः.

96.

1. इत् मुह्य. सुवृक्तिऽभिः. रोदसी इति. 2. उभे इति  
अंधसी इति. अंधिऽक्षियंति. मरुत्ऽसंखा. 3. सरस्वती  
अकवऽअरी. 4. जनिऽयंतः. नु. पुत्रिऽयंतः. सुऽदानवः  
5. घृतऽश्रुतः. 6. सरस्वतः. विश्वऽदर्शतः. प्रऽजाम्.

97.

1. नृऽसदने. पृथिव्याः. गमत्. 2. वृणीमुहे अ०. मुहे.  
अनागाः. पिताऽइव. 3. सुऽशेवम्. सिंसक्तु. देवऽकृतस्य.  
4. विश्वऽवारः. सुऽवीर्यस्य. पर्वत्. 5. पुराऽजाः. शुचि-  
ऽक्रंदम्. 6. अश्वाः. सहऽवाहः. सुधऽस्यम्. 7. शतऽपत्रः.  
हिरण्यऽवाशीः. स्वऽसाः. सुऽआवेशः. पुरु. आऽसुतिम्.  
8. देवी इति. रोदसी इति. जनित्री इति. ववृधतुः. दक्षत.  
सुऽतरा. सुऽगाधा. 9. सुऽवृक्तिः. ब्रह्म इ०. पुरंऽधीः. 10.  
दिव्यस्य ईशाथे इति.



98.

1. अवऽपानम्, विश्वाहा इत्, सुतऽसौमम्, 2. प्रऽदिवि,  
हुदा उत, प्रऽस्थितान्, 3. आ इं, पप्रथ उरु अं, 4. यो-  
धयाः, इन्द्र अभिऽयुध्याः, त्वया आजिम्, 5. प्र इं, युदा  
इत्, अथ अं, 6. तव इ, गोऽपतिः, प्रऽयंतस्य.

99.

1. उभे इति, रजसी इति, पृथिव्याः, विष्णो इति, 2.  
विष्णो इति, अस्तुभ्राः, 3. इरावती इतीराऽवती, धेनुमती  
इति धेनुऽमती, सुयवसिनी इति सुऽयवसिनी, वि अस्तुभ्राः,  
रोदसी इति, विष्णो इति एते इति, 4. उषसम्, वृषऽशिप्रस्य,  
मायाः, 5. इंद्राविष्णू इति, अप्रति, 6. बृहता उरुऽक्रमा,  
विष्णो इति, 7. तत्, शिपिऽविष्ट, सुऽस्तुतयः.

100.

1. नु, विष्णवे उरुऽगायाय, यजाते, आऽविवासात्,  
2. विष्णो इति, सुऽमतिम्, विश्वऽजन्याम्, अप्रऽयुताम्, ए-  
वऽयावः, अश्वऽवतः, पुरुऽचंद्रस्य, 3. शतऽअर्चसम्, हि  
अं, 4. उरुऽक्षितिम्, सुऽजनिमा, 5. शिपिऽविष्ट, नाम  
अं, 6. विष्णो इति परिऽचक्ष्यम्, शिपिऽविष्टः, अन्यऽरूपः,  
सम्ऽद्वये.

101.

1. ज्योतिःऽअग्राः. मधुऽदोषम्. 2. त्रिऽधातु. त्रि-  
ज्वर्तु. सुऽअभिष्टि अस्मे इति. 3. सूते. यथाऽवशम्.  
चक्रे. 4. उपऽसेचनासः. मध्वः. त्रिऽर्णशम्. 5. स्वऽराजे.  
तत्. मयःऽभुवः. अस्मे इति. सुऽपिप्पलाः. देवऽगोपाः.  
6. रेतःऽधाः. तत्. मा. शतऽशारदाय.

102.

3. तस्मै. जुहोत. सम्ऽयतम्.

103.

1. शश्यानाः. ब्राह्मणाः. व्रतऽचारिणः. पर्जन्यऽजिन्वि-  
ताम्. 2. सरसी इति. अत्र. 3. अभि. आऽगतायाम्.  
अखलीकृत्य. 4. प्रऽसुर्गे. अभिऽवृष्टः. कनिस्कन्. सम्ऽ-  
पृक्ते. 5. शाक्तस्यऽइव. समृधाऽइव. सुऽवाचः. वदथन  
अ. 6. गोऽमायुः. अजऽमायुः. विऽरूपाः. 7. अति-  
श्रान्ते. अहरिति. स्थ. यत्. 8. सिस्विदानाः. गुह्याः. 9. देव-  
ऽहितम्. द्वादशस्य. आऽगतायाम्. तप्ताः. त्रिऽसुर्गम्. 10.  
हरितः. मंडूकाः. सहस्रऽसावे. तिरिते.

104.

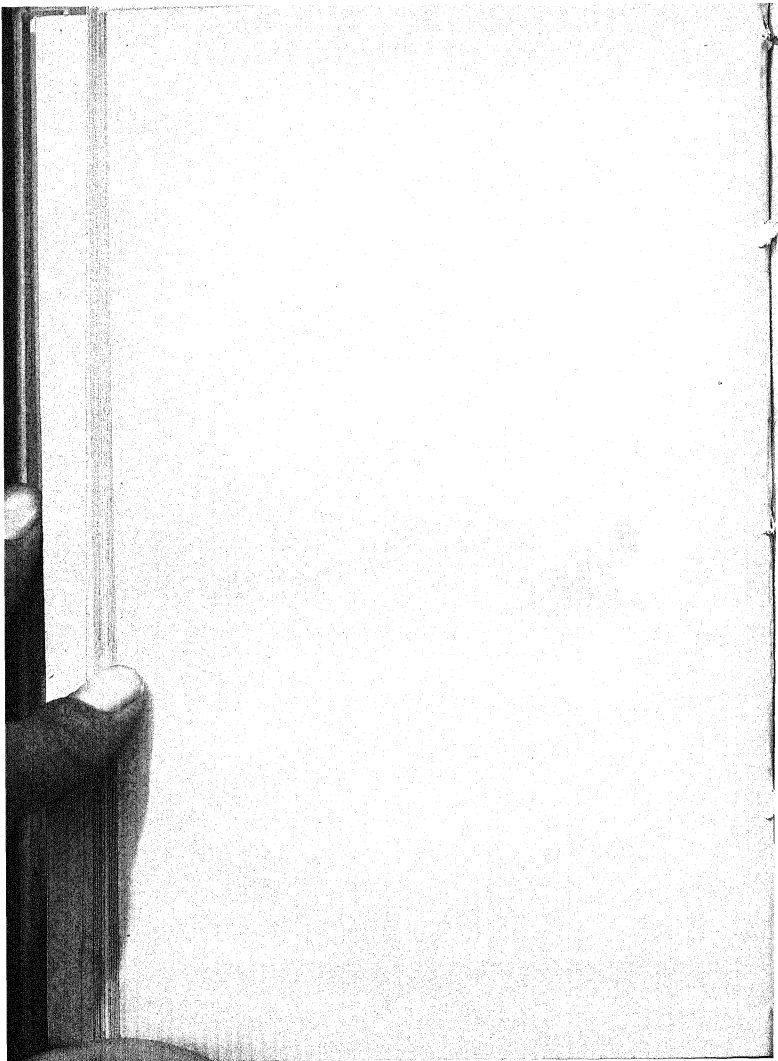
1. नि अ. तमःऽवृधः. नि ओ. 2. अघऽशंसम्. अभि

अ०. ब्रह्म ऽद्विषे. क्वव्य ऽअदे. घोर ऽचक्षसे. 3. दुः ऽकृतः. न  
 अ०. च न उत ऽअर्यत्. मन्यु ऽमत् श०. 4. अ० ऽशंसाय.  
 ववृधानम्. नि ऽजूर्वयः. 5. अग्नि ऽतप्तेभिः. अश्महन्म ऽभिः.  
 तपुः ऽवधेभिः. नि ऽस्वरम्. 6. कृदया अश्वा ऽइव. परि-  
 ष्विनोमि. मेधया इमा. नृपती इवेति नृपती ऽइव. 7. भंगु-  
 र ऽवतः. दुः ऽकृतै. सु ऽगम्. आभ ऽदासति. 8. अभि ऽ चष्टे.  
 सम् ऽगृभीताः. असतः. 9. पाक् ऽशंसम्. वि ऽहरंते. प्र ऽद-  
 दातु. निः ऽकृतेः उ० ऽस्थे. 10. रिपुः स्तेनः स्तेय ऽकृत्. सः  
 11. देवाः. 12. सु ऽविज्ञानम्. सत् च असत्. वचसी इति.  
 पृस्पृधाते इति. असत्. 13. वै. प्र ऽसितौ. शयाति इति.  
 14. वा अ०. अनृत ऽदेवः. अपि ऽऊहे. जात ऽवेदः. द्रोघ-  
 स्वाचः. निः ऽकृत्यम्. 15. अ०. यातु ऽधानः. वा आ०. पुरु-  
 षस्य. अ०. यूयाः. यातु ऽधान इति. 16. मा अ०. अस्मि  
 इति. 17. खर्गला ऽइव. 18. विशु इ०. 19. सोम ऽशि-  
 तम्. 20. एते. अ०. यातवः. दि० ऽसवः अ०. 21. परा ऽशरः.  
 हविः ऽमयीनाम्. अभि. आ ऽविवासताम्. अभि इत्. पात्रा ऽइव.  
 22. उलूक ऽयातुम्. शुशुलूक ऽयातुम्. अ०. यातुम्. कोक-  
 ऽयातुम्. सुपर्ण ऽयातुम्. गृध्र ऽयातुम्. दृषदा ऽइव. 23. या-  
 तु ऽमावताम्. अप० उ०. 24. यातु ऽधानम्. वि ऽग्रीवासः. मूर-  
 ऽदेवाः. उ०. चरतम्. 25. चक्ष्व इन्द्रः.

*ERRATA IN PP. 161 TO 196, EXTRACTS  
FROM THE PADA TEXT.*

---

1, 8. नः need not have been given. 5, 7. ज्ञातुःवेदः. Add (8) to show that the form occurs also in v. 8. 13, 1. स्वे इति. Add (3) to show that the form recurs twice in the verse. 20, 10. Add सु. 23, 6. Add नः. 32, 5. Add वदत्. 14. सिंसासति. Add (20). 35, 13. Write वृवऽगोपा. 42. Dele 7. एव. 59, 1. अवसा Write 2. अवसा 60, 10. Add हि, 65, 1. Write सुरे. 66, 18. Write आनुजी इत्याऽनुजी. 68, 4. Write सोमऽ, सुत्. 70, 7. Write सुऽवृत्तिम्. 71, 5. Write पुर्वे. 72, 4. Dele ऊर्ध्वम्. 73, 5. Write 5=72, 5. 86, 3. Write विवृक्षु. 91, 5. Write निऽयुतः. 93, 3. Add इन्द्राग्नी इति. 94, 8. Add नृक्. 99, 6. विष्णो इति. Add (7). 103, 6. गोऽमायुः. Add (10). अजऽमायुः. Add (10). 104, 12 असत्. Add (13). 15. आतुऽधान इति. Add (16).



## THE COMMENTARY OF SAYANA.

अथ सप्तमे मंडलमारभ्यते । तस्मिन्मंडले षडनुवाकाः । प्रथमेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्राग्निं नर इति पञ्चविंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्निं पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्या इति । सप्तमं मंडलं वसिष्ठोऽपश्यदित्युक्तवान्मंडलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टादश विराजस्त्येकादशकाः । शिष्टा अनादिशपरिभाषया त्रिष्टुभः । मंडलादिपरिभाषयामिदं वता । विश्वजितौ सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च । विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यमिति । अत्रेश्वरुर्वीराख्ये चतुरात्रे चतुर्थेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि । अग्निं नर इति चतुर्थं इति । व्यूळहे वशरात्रे चतुर्थेऽहनीदं सूक्तं जातवेदस्यनिविहानम् । सूत्रितं च । अग्निं नर इत्याग्निमारुतमिति । महाव्रतेऽपीदमाज्यशस्त्रम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते । आज्यप्रउगे विश्वजित इति । अविवाक्येऽहनि प्रातरनुवाके त्वमग्ने वसूनित्यादीनामनुष्टुभां स्थाने आद्यस्त्वचः प्रक्षेपणीयः । सूत्र्यते हि । दशमेऽहन्यनुष्टुभां स्थानेऽग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति त्वचमाग्नेये क्रताविति । आद्याः षड्वचस्तस्मिन्नेवाहन्याग्निमारुते शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं च । अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपचित्ति । मंडलादिहोमेऽप्येषा । आधाने तृतीयायामिदौ प्रेङ्ग इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च । प्रेङ्गो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । प्रायणीयेष्टौ सेहमिरमीनित्यादिके द्वे स्विष्टकृतौ याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च । सेहमिरमीरत्यस्त्वन्यानि हि संयाज्ये इति । आधाने तृतीयायामिदामिदौ अग्न इति स्विष्टकृतौ याज्या । सूत्रितं च । इमो अग्न इति संयाज्ये इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिष्वेषा सोविष्टकृती याज्या । प्रातरनुवाका आग्नेये क्रतौ चैष्टुमे छंदस्याश्विनशस्त्रे च त्वमग्ने सुहव इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च । त्वमग्ने सुहवो रण्वसंकृगिति ॥

### 1.

१. नरो नेतार ऋत्विजाः प्रशस्तं प्रकर्षेण स्तुतं वृरेदृशं दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा गृहपतिं गृहाणां पालकं अथर्ष्यु आगम्यं अलनवंतं वा अभिमरण्योर्विद्यमानं हस्त-

च्युती हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या दीधितिभिरंगुलिभिः जनयंत । दीधितयोऽंगुलयो भवति धीयंते कर्मस्वरणी प्रच्युत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयंत प्रशस्तं दूरदर्शनं गृहपतिमतनवंतमिति ॥

२. योऽग्निर्दमे गृहे वक्षाढ्यः पूजनीयः हविभिः समर्धनीयो वा नित्योऽजस्रः आस बभूव तं सुप्रतिचक्षं सुप्रतिदर्शनमग्निं कुताश्चित् सर्वस्मादपि भयहेतोः अवसे रक्षणाय वसवो वासका ये वसिष्ठाः आस्ते गृहे न्युण्वन् न्यदधुः ॥

३. यविष्ठ युवतम हे अग्ने प्रेद्धः प्रकर्षेण समिद्धस्त्वं अजस्रया सरणशीलया सूर्या उवालयथा नोऽस्मदर्थं पुरः पुरस्तादाहवनीयायतने दीदिहि दीप्यस्व । त्वां शश्वतो बहवः वाजाः अजानि हवींषि उप यंति उपगच्छंति ॥

४. अग्निभ्यो लौकिकेभ्योऽग्निभ्यः वरमत्यंतं द्युमंतो दीप्तिमंतः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्रपदाः तेऽग्नयः न निः शोशुचंत प्रकर्षेण नितरां दीप्यंते । यत्र येष्वाग्निषु सुजाताः सुजन्मानः नरः कर्मणां नेतारो यजमाना कृत्विजो वा समासते सहासते ।

५. सहस्य अभिभवकुशल हे अग्ने सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपौत्रोपेतं प्रशस्तं श्रेष्ठं रथि धर्मं धिया स्तोत्रेण नोऽस्मभ्यं दाः देहि । यं रथिं यावा अभिगंता शत्रुः यातुनावात् हिंसाया निर्गतः नलोपाभावश्छांदसः यद्वा हिंसायुक्तः परो वतिर्नैवर्थ्यः पूरकः न बाधते ॥

इति पंचमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

(P. 4.) ६. सुदक्षं सुबलं यमग्निं हविष्मती हविषा युक्ता घृताची घृतमंचतीति घृताची सुहूः सुवतिः अग्निना ित्ययुक्ता दोषा वस्तोः राजावहनि च उपैति उपगच्छति तमेन स्वा स्वकीया अरुनतिर्हीभिः वसूद्युः स्तोत्रेणां धनमिच्छंती उपैति ॥

७. हे अग्ने विश्वा विश्वान् अरातीः शत्रून् तपोभिस्तेजोभिः अप दह । यमिर्यैस्तपोभिः जरूथं परुषशब्दकारिणं राक्षसं गृणातेरूथप्रत्यये सति जरूथशब्दनिष्पत्तिः अदहः दहसि । किंच अमीनां रोगं निस्वरं न्यकृतोपतापं यथा भवति तथा स्रु शब्दोपतापयोरिति धातुः प्र च्चातयस्व प्रकर्षेण नाशय । चततिर्गत्यर्थो वेति भट्टभास्करमिश्रः ॥

८. वसिष्ठ श्रेष्ठ श्रुत शुभ्र दीदिवो दीप्त पावक शोधक हे अग्ने ते तव अनीकं तेजः यः आ ह्यते समेधयति तस्यैव नोऽस्माकं उतो आपि च एभिः स्तवर्थैः स्तोत्रैः इहास्मिन्यज्ञे स्थाः भव ॥

९. हे अग्ने ते तव अनीकं तेजः पित्र्यासः पितृहिता आर्षेया वा मर्ताः मनुष्याः नरः कर्मणां नेतारो ये यजमानाः पुरुषा बहुषु देक्षोषु वि भोजिरे विभजंते आदधुरिति यावत् तेषामिव नोऽस्माकं उतो अपि एभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा सुमना अनुग्राहकमनाः सन् इह यज्ञे स्थाः भव ॥

१०. ये मनुष्याः मे मर्त्यां प्रशस्तां प्रकृष्टां धियं कर्म स्तुतिं वा पनयंत स्तुवंति स्तुवंति वा त इमे मयि लिग्धाः नरो मनुष्याः वृत्रहृत्षु संग्रामेषु शूराः अदेवीरासुरीः विश्वाः सर्वाः मायाः अभि संतु अभिमवंतु ॥

इति पंचमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

११. हे अग्ने भूने भूय्ये पुत्रादिरहिते गृहे मा नि षवामन निवसाम । नृणामव्येषां च गृहे मा निषवाम । दुर्यं गृहेभ्यो हित हे अग्ने अशेषसोऽपुत्राः तौक्म शेष इति पुत्रनामसु पाठात् अवीरता अवीरतया युक्ताश्च संतः त्वा त्वां परिचरंतः प्रजावतीष्वेव दुर्यासु गृहेषु निवसाम ॥

१२. यं यज्ञं यज्ञाश्रयं अश्वी अश्ववानग्निः नित्यमुपयाति तं प्रजावंतं भृत्यादिसहितं स्वपत्यं शोभनसंतानोपितं स्वजन्मना औरसेन शेषसा पुत्रेण ववृधानं वर्धमानं क्षयं गृहं नोऽस्मभ्यं । हे अग्ने देहीति शेषः ॥

(P. 5.) १३. हे अग्ने नोऽस्मान् अजुष्टात् अप्रीतिविषयात् रक्षसो राक्षसात् पाहि रक्ष । किञ्च अररुषः असातुः अघातः पापानिच्छतः भूतैर्हिसकात् पाहि । अपि च त्वा त्वया युजा सहायभूतेन वृत्तनायुत् वृत्तनाकामान् अभिष्यं अहमभिभवेयम् ।

१४. स इत् स एवाग्निः आहवनीयादिरस्मदीयः अन्यानिदरानन्यदीयानग्नीन् अत्यस्तु अतिभवतु । यत्र यस्मिन्नमौ वाजी अशनवान् बलवान्वा वीळुपाणिर्दृढहस्तः वीळु च्यौत्त्रमिति बलनामसु पाठात् सहस्रपाथाः बह्वन्नो बह्वस्थानो वा बह्वक्तो वा सनयोऽस्मत्पुत्रः अक्षरा अक्षरेण क्षयराहितेन स्तोत्रेण समंति सम्यक् परिचरन्तेति । समर्थपुत्रवत् एवाग्निरन्यदीयानग्नीनामिभवतीति भावः ॥

१५. यः समेद्धारं प्रबोधकं सेदग्निर्यो वसुष्यतो हिंसकात् वसुष्यतिर्हेतिकर्मेति यास्कः उरुष्यात् अधिकादेहसः पापाच्च निपाति अत्यंतं रक्षति यं च सुजानासः सुजन्मान एव वीराः स्तोतारः सुता वा परिचरंत स इत् स एवाग्निः ॥

इति पंचमस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

१६. यमाग्नि ईशानः समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा हविष्मान् यजमानः सर्विधे शम्यक् शीपयति यं चाश्वरेषु हिंसारहितेषु यज्ञेषु हीता देवानामाह्वाता परि एति परिगच्छति सोऽयमाग्निः पुरुषा बहुषु देशेषु बहुषु यज्ञेषु वा आहुत आहुतिभिरभिहितः ॥

१७. हे अग्ने त्वे त्वयि ईशानासः धनानामीश्वराः संतः नित्यानि अग्निहोवाशीनि उभा उभौ बहू बहू वहनहेतू स्तोत्रं शस्तं च कृण्वंतः कुर्वंतः मियेधे यज्ञे भूरि बहूनि आहवनानि हवींषि आ जुहुयाम आ जुह्वाम ॥

१८. हे अग्ने त्वं अजलः अनवरतः सन् हमो इमानि वीततमानि अतिशयेन कांतानि हव्या हव्यानि देवताति देवानां समूहं अभि वक्षि वह अच्छ गच्छ च । नोऽस्मदीयानि सुरभीणि शोभनानि ई एतानि हव्यानि देवाः प्रति व्यंतु प्रत्येकं कामयताम् ॥

१९. हे अग्ने नोऽस्मानवीरते अपुत्रतायै मा परा दाः मा हेहि । दुर्याससे हुष्टव-स्त्राय च नो मा परादाः । अस्यै अमतये अभिहान्यै नोऽस्मान्मा परादाः । क्षुधे अशनायायै नोऽस्मान्मा परादाः । रक्षसे बलिने चास्मान्मा परादाः । हे ऋतावः सत्यवज्रसे नोऽस्मान् इमे गृहे मा जुहूर्थाः मा हिंसीः हुच्छा कौटिल्य इति धातुः वने चास्मान्मा जुहूर्थाः ॥

(P. 6.) २०. हे अग्ने मे मम मर्त्यं ब्रह्माणि अन्नानि नु क्षिप्रं उच्छशाधि उत्कर्षेण शोधितानि कुरु । किञ्च हे देव योतमानाग्ने मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः अस्मभ्यं सूपुदः



अत्रानि प्रेरय । ते त्वहीत्याद्यां रातौ दाने उभयासः स्तोत्रिणः क्षालिणश्च अथवा स्तुवतां यजमानाश्च वयं आ स्याम अत्यर्थं भवेम । नोऽस्मान् द्यूतं त्वत्परिवाराश्च सर्वे स्वस्तिभिरविनाशिभिर्मंगलैः तथा च यास्कः स्वस्तीत्यविनाशनामास्तिरभिपू-  
जितः स्वस्तीति सदा पात रक्षत ॥

इति पंचमस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

२१. सहस्रः सूतो सहस्रः सुत हे अग्ने सुहवः स्वाह्वानः रण्वसंदृक् रमणीयसं-  
दर्शनस्त्वं सुहीती शोभनया दीप्त्या दिदीहि दीप्यस्व । किंच तनये नित्ये औरसे पुत्रं  
त्वं त्वं सचा सहायभूतः मा आ धक् माभिधाक्षीः । अपि च अस्मत् पृथग्भूतः अस्माकं  
वा षष्ठ्यर्थे पंचमी वीरः पुत्रः नयौ नरहितौ मा वि दासीत् मोपक्षीयताम् ॥

२२. हे अग्ने सचा सहायभूतस्त्वं देवेन्द्रेषु कृत्विग्भिः समिद्धेषु अग्निषु दुर्भूतये कृ-  
च्छ्रभरणाय नोऽस्मान्मा प्र वोचः न ब्रूहि । त्वत्सहायभूता अग्नयो यथा मामकृच्छ्रेण  
विभृयुस्तथा ब्रूहीत्यर्थः । किंच सहस्रः सूतो हे बलस्य पुत्राग्ने देवस्य द्यौतमानस्य ते  
तव दुर्भूतयो नियहदुद्धयः भूमाच्चित् अमाद्यपि अत्र संप्रसारणं छांदसं प्रमादादपी-  
त्यर्थः । अस्मान्मा नरांत मा व्यामुर्वतु । नरादिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

२३. स्वनीक सुतेजस्क हे अग्ने अमर्त्ये अमनुष्ये देवतात्मनि त्वयि हर्ष्य हविः यः  
आहुहोति स मर्तो मनुष्यो देवान् धनवान्भवति । यं मर्त्ये सूरिः प्राज्ञः अर्थी धनादि-  
कामः पृच्छमानः असाहुदारः कास्त इति पृच्छन् एति अभिगच्छति स एव मनुष्यो  
देवता देवताभ्यः वसुवर्ति धनपौर्षं दधाति धारयति । यद्वा स देवताभिर्वसुवर्ति  
यजमानं दधाति धारयति यमर्ति सूरिः स्तोता अर्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः को-  
ऽसावभिरिति पृच्छमान एति ॥

२४. हे अग्ने नोऽस्मदीयस्य महो महतः सुवितस्य कल्याणस्य कर्मणः विद्वान्  
अस्मदीयं कल्याणं कर्म जानन्नित्यर्थः त्वं सूरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं बृहंतं महान्तं  
सर्वं धनं आ वह । रथिमेव विदिनष्टि । हे सहसावन् बलवन्नग्ने येन धनेन वयं स्तो-  
तारः अविक्षितासः अविक्षीणाः आयुषा पूर्णायुषः सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राश्च संतः  
महेम हृष्येम ॥

(P. 7.) २५. इयसृक् प्रागेव व्याख्याता (२०.) ॥

इति पंचमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने लभो हार्दै निवारयन् ।

पुमर्थोऽनुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंध-  
रेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पंचमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

## 2.

यस्य निम्नसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहम् ॥

जुषस्व न इत्येकादशार्थं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलोक्यम् । आप्रशब्दोक्तत्वा-  
दिदं तनूनपाद्रहितम् । समिद्धाद्या अग्निविशेषाः प्रत्यृचं देवता उक्ताः । तथा चानु-  
क्रम्यते । जुषस्वैकादशाप्रमिति । सौविष्टाविदमाग्नीसूक्तम् । सूचितं च । जुषस्व नः  
समिधमिति वसिष्ठानामिति । पत्नीसंयाजे त्वाष्ट्यागस्य याज्या त्वाष्ट्रे पश्चादपि  
पुरोडाशस्यानुवाक्येयमिति पूर्वसूक्तम् ॥

१. हे अग्ने नोऽस्माकं समिधं अद्या जुषस्व सेवस्व । यजतं यजनीयं प्रशस्तं धूमं  
कृण्वन् प्रेरयन् बृहन् अत्यंतं शोच दीप्यस्व च । किंच दिव्यं अंतरिक्षभवं सानु समु-  
च्छ्रितं स्तूपैः - रश्मिभिः उप स्पृश । अपि च सूर्यस्य रश्मिभित्तैर्जोभिः संतततनः  
संगच्छस्व ॥

२. ये देवाः सुकृतवः सुप्रज्ञाः सुकर्माणो वा शुचयः क्षीप्तिमंतः धियंधाः कर्मणां धार-  
यितारः उभयानि सौमिकानि च हव्या हव्यानि स्वदंति स्वदयंति भक्षयंति तेषामेषां  
मध्ये यज्ञैर्हविर्भिः स्तोत्रैर्वा यजतस्य यजनीयस्य नराशंसस्य नरैः प्रशंसनी-  
यस्याग्निविशेषस्य महिमानं महत्त्वं उप स्तोषाम वयमुपस्तुमः । तथा च यास्कः ।  
नरा आसीनाः शंसंति अग्निरिति शाकपूणिनैरैः प्रशंस्यो भवति । तस्यैषा भवति ।  
नराशंसस्य महिमानमेवामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैर्यै सुकर्माणः शुचयो धियं  
धारयितारः स्वदयंतु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चोति ॥

३. हे अध्वर्यवः नो सूर्य ईळ्यं स्तुत्यं असुरं बलवंतं सुदक्षं सुप्रज्ञं रोदसी रोद-  
स्योः अंतर्मध्ये दूतं देवानां हविर्वह्नार्थं चरंतं सत्यवाचं मनुष्वत् मनुष्यवत् मनुना  
समिद्धं यथेदानीं मनुष्याः समिधते तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धं अग्निं अध्वराय  
यज्ञाय सप्तमित्सदैव सं महेम सं पूजयत । मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ॥

(P. 8.) ४. सपर्यवः परिचरणनिच्छंतः अभिजु अभिगतजानुक् भरमाणाः पाशौ  
भरंतः बर्हिः नमसा हविषा सहअग्नौ प्र वृजते प्रभरंति । तदेव विशदयति । हे अध्व-  
र्यवः घृतपृष्ठं घृतसंस्तिक्तपृष्ठं प्रषहत् स्थूलबिभुभिर्भुक्तं बर्हिः हविषा सह आजुह्वानाः  
मर्जयध्वं अग्निं परिचरत ॥

५. स्वाध्यः सुकर्माणः देवयंतः देवक्रामा यजमानाः रथयु रथक्रामाश्च जसि  
पूर्वसवर्णो ह्रस्वश्च देवताता देवतातो यज्ञे दुरः यज्ञगृहद्वाराणि वि अग्निश्रयुः  
आश्रितवंतः । किंच समनेषु यज्ञेषु पूर्वी प्राचीनि प्रागग्ने जुहूपभूतो विशुं न वत्समिव  
मातरौ गावौ रिहाणे अग्निं लिहाने अशुवो न यथा नद्यः क्षेबाण्युक्तेन तद्वत् समं-  
जन् अध्वर्यव आज्येन समंजति ॥

इति पंचमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

६. उत अपि च योषणे युवत्यौ स्त्रीरूपे वा बर्हिषसा बर्हिषि सीदंत्यौ पुरुहते बह-  
भिः स्तुते मयोनी धनवत्यौ यज्ञिये यज्ञार्हं उपासानक्ता अहोरात्रे सुदुषेव धेनुः काम-  
धुग्धेनुरिव नोऽस्मान् सुविताय कल्याणाय आ श्रयेताम् ॥

७. हे देव्यौ होतारौ विप्रा मेधाविनौ जातवेदसा जातधनौ मानुषेषु मनुष्यैः क्रियमाणेषु यज्ञेषु कारु कर्मणां कर्तारौ वा युवां यजध्ये यष्टुं मन्थे स्तौमि । किञ्च हवेषु हवनेषु स्तोत्रेषु सत्सु नोऽस्माकं अध्वरमकुटिलं यज्ञं ऊर्ध्वं देवाभिमुखं कृते कुरुतं च । अपि च ता तौ युवां देवेषु विद्यमानानि वार्याणि धनानि वनथः संभजथः तान्यस्मभ्यं संप्रयच्छथ इत्यर्थः ॥

८. एतदादि ऋक्चतुष्टयं द्वितीयाष्टमाध्याये यद्यपि व्याख्यातं तथापि व्यवधानात्संक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी भारतीभिः सजोषाः सहिता इळा मनुष्येभिः मनुष्यलोकभवेदैवैः सार्धं अग्निः आगच्छतु । सरस्वती सारस्वतेभिः सारस्वतेर्मध्यमस्थानैदैवैः सार्धं अर्वाक अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य तिस्रो देवीर्देव्यः प्रथमार्थे द्वितीया बर्हिर्द्विदं आसदंतु ॥

(P. 9.) ९. देव द्योतमान हे त्वष्टः रराणो रममाणस्त्वं नोऽस्माकं तुरीयं स्वरितमाश्रुत् पोषयितुं पोषकरं तद्रेतो वि स्यस्व विशेषेणावसानं प्रापय विमोचयेत्यर्थः । यतो रेतसः कर्मण्यः कर्मसु साधुः सुदक्षः सुबलः युक्तधावा सोमसुत देवकामः वीरः पुत्रो जायेते ॥

१० हे वनस्पते देवान् उपावसृज । अथ परोक्षस्तुतिः । अग्निर्वनस्पतिः शमिता शामिन्नरूपः सन् हविः सूदयाति प्रेरयतु । सन् स एव वनस्पतिर्होता देवानामाह्वाता सत्यतरो ऽपि सन् यजति यजतु । देवानां जनिमानि जनान् यथा स्वयं वेद तथा ॥

११. हे अग्ने समिधानः अर्वागस्मदभिमुखस्त्वं इंद्रेण तुरेभिस्वरितैदैवैश्च सरथं समानरथं यथा भवति तथा आ याहि आगच्छ नोऽस्मान् बर्हिः अध्वरातो अदितिश्च सुपुत्रा कल्याणपुत्रा । स्वाहा देवाश्च सर्वे अमृताः संतो मादयंतामिति ॥

इति पंचमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

### 3.

अग्निं वो देवमिति दशार्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धे त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्निं वो दशेति । अग्निं वो देवमित्येतद्वारीनि दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदस्याभिनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूचितं च । अग्निं वो देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरदिति । व्यूढं दशारात्रेऽष्टमेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूच्यते हि । द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यमिति ॥

१. हे देवाः वो युयं देवं द्योतमानं अग्निभिरन्यैरग्निभिः सजोषाः सजोषसं सहितं द्वितीयार्थे प्रथमा यजिष्ठं यष्टुतमं अग्निं अध्वरं कौटिल्यरहितं यज्ञे दूनं कृणुध्वं कुरुत । योऽग्निर्देवोऽपि सन् मर्त्येषु निधुविः नितरां ध्रुवस्तिष्ठति ऋतावा यज्ञवान् सत्यवान्वा तपुर्मूर्धो तापकतेजाः घृतान्नः पावकः शोधकश्च भवति ॥

२. यवसे घासे आविष्यन् भक्षयन् प्रोथत् शब्दं कुर्वन् संचरन्वा अश्वो न अश्व इव महो महतः संवरणाजिरोधात् सावरूपोऽग्निः यदा व्यस्यत् सततेषु वृक्षेषु वितिष्ठते

आत् तदा अस्य अग्नेः शोचिरर्चिः अनु वातो वाति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । अध अनन्तरं हे अग्ने ते तव व्रजनं वर्त्म कृष्णमस्ति भवति । स्मेति पूरणः ॥

(P. 10.) ३. हे अग्ने नवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य वृष्णो वर्षितुः यस्य ते तव अजराः जरारहिता ज्वालाः इधानाः उच्चरन्ति उद्गच्छन्ति अस्य अरुषः आरोचमानः धूमो द्यामच्छ हिवमभि एति गच्छति । हे अग्ने त्वं वूनः सन् देवान् समीयसे हि सप्रामोषि च ॥

४. हे अग्ने यस्य हावरूपस्य ते तव पाजस्तैजः पृथिव्यां भूम्यां तृषु क्षिप्रं व्यथेत् विश्रयति यद्यदा भजानि काष्ठादीनि जंभेद्वैतैः ज्वालाभिरित्यर्थः समवृत्तं वृत्तं खादति तथा सेनेव सृष्टा उच्युक्ता ते तव प्रसितिज्वाला एति गच्छति । दूम हे दशनी-  
यामे त्वं यवं न यवमिव जुह्वा ज्वालया विवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि व्यामोषि वा ॥

५. यविष्ठं युवतमं अतिथिवत्पूज्यं तमित्तमेवाग्निं दोषा दोषायां रात्रौ उपसि वासरेऽपि तमेव अस्य अग्नेर्योनौ स्थाने आहवनीयायेति धिष्ये वा निशिशानाः दीपयंतो नरो मनुष्याः अत्यं न सततगमनयुक्तं वोढारमन्त्रमिव मर्जयंत परिचरन्ति । आहुतस्य च वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेस्तस्य शोचिज्वाला दीशाय दीप्यते ॥

इति पंचमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

६. स्वर्नीक हे सुतेजस्कामे त्वं यद्यदा रुक्मो न सूर्य इव सुवर्णमिव वा उपाके अंतिके वि रोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा ते तव प्रतीकं रूपमंगं वा सुसंदृक् सुसंदर्शनं भवति । किंच ते तव शुष्मो दिवोऽन्तरिक्षात्तन्यतुर्न अचानिरिव एति निर्गच्छति । चित्रो दर्शनीयः शूरो न सूर्य इव भानुं स्वां दीप्तिं प्रति चक्षि प्रदर्शयसि ॥

७. हे अग्ने अमये अमस्य नेत्रे वः तुभ्यं स्वाहा स्वाहुतं हविः । किंच यथा वयं हव्यानिः गोभिः गाविकारैः क्षीरादिभिः घृतवद्भिः घृतसहितैः हव्यैः पुरोडाशादिभिश्च वाशेम परिचरेम तथा त्वमपि तेभिः प्रसिद्धैः अमितैः अपरिमितैः महोभिस्तेजोभिः शतमपरिमिताभिः आयसीभिर्हिरण्मयीभिः रुक्ममय इति हिरण्यनामसु पाठात् पूभिर्नगरीभिरेव नोऽस्मान् नि पाहि नितरां रक्ष ॥

(P. 11.) ८. सहस्रः सुनो हे बलस्य पुत्र जातवेदोऽग्ने दाशुषे दाशुषः ते तव या वा याश्च ज्वालाः संति अशृष्टाः रक्षोभिरप्रधृषिताः गिरो वा गिरश्च संति याभिर्गीभिः नृवतीः पुत्रवतीः प्रजाः उरुण्याः रक्ष ताभिरुभयीभिर्नोऽस्मान् सादिति प्रशस्तवचनः प्रशस्तान् सुरीन् हविषां प्रेरकान् जरितृन् नि पाहि नितरां रक्ष ॥

९. यद्यदा शुचिरग्निः स्वया स्वकीयया तन्वा ततया कृपा कृपया दीप्यया रोचमानः पूतेव स्वधितिः तक्षिणीकृता स्वधितिरिव निर्गान् काष्ठान्निर्गच्छति तदानीं देवयज्याय भवति । तदेव विशदयति । योऽग्निः उद्योः कर्मनीयः सुक्रतुः सुकर्मा पावकः शोधकश्च मात्रोरण्योः आ जनिष्ट आजायत स देवयज्याय भवतीति ॥

१०. हे अग्ने एता एतानि परिदृश्यमानानि सौभगा सौभगानि शोभनानि धनानि नोऽस्मभ्यं दिदीहि दीपय देहि वा । अपि अपि च क्रतुं कर्म यज्ञानां कर्तारं वा सुचितसं शोभनप्रज्ञानयुक्तं सुप्रज्ञानं पुत्रं वा वनेम संभजेमहि । वनतेः संभजनार्थस्य

वर्णांतरागमे सति रूपम् । विश्वा विश्वानि धनानि स्तोत्रभ्य उद्गात्रभ्यो गृणते शंसते च संतु । यूयं त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमैः सदा सर्वेश पात रक्षत ॥  
इति पंचमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

## 4.

प्र वः शुक्रायेति वशार्थं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे षेष्टभमाश्रेयस् । प्र व इत्यनु-  
क्रांतम् । प्रातःपुनःकाश्विनशस्त्रयोर्देशसूक्तमध्ये द्वितीयं तेनोक्तः सूक्तविनियोगः ।  
एकाक्षिण आश्रेये पशौ प्र वः शुक्रायेत्येषा वषाया याज्या । सूचितं च । प्र वः  
शुक्राय भानवे भरध्वं यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिरिति ॥

१. हे हविषां वोढारः वो यूयं शुक्राय शुभ्राय भानवे दीप्तायाम्रये सुपूतं सुशुद्धं  
हव्यं मर्ते स्तुतिं च प्र भरध्वम् । यो ऽग्निः दैव्यानि मानुषाः मानुषाणि च विश्वा  
विश्वानि जनुषि जातानि अंतरंतरा विघ्नना प्रज्ञानेन मार्गेण वा जिगाति गच्छति  
देवान्मनुष्यांश्चांतरा हवींषि नेतुं वर्तते इत्यर्थः ॥

२. स त्वत्स एव गृत्सो मेधावी । तथा च यास्कः । गृत्स इति मेधाविनाम् ।  
अग्निस्तरुणस्तारको भवति । तदा यतो यदा मातुररण्याः यविष्ठो युवतमः सन्  
अजनिष्ट । योऽग्निः शुचिदन् दीप्तदंतः वना वनानि सं युवते आत्मना सं योजयति ।  
किंच भूरि चित् भूरिप्यपि अन्ना स्वीयान्यन्नानि सद्य इत्सद्य एव समन्ति सम्यग्भ-  
क्षयति ॥

(P. 12.) ३. अस्य देवस्याग्नेः अनीकि मुख्ये संसदि स्थाने द्येतं श्वतं शुभ्रं  
यमग्निं मर्तासो मनुष्याः जगृध्रे परिगृह्णन्ति यश्चाग्निः पौरुषेयीं पुरुषैः क्रियमाणां शुभं  
शुभीतं न्युवोच अत्र यच्चः सवार्थं वर्तते निषेवत इत्यर्थः सोऽग्निरायवे  
मनुष्यार्थं द्रुह्यव आयव इति मनुष्यनामसु पाठात् दुरोकं सप्तैदुःसवं यथा  
भवति तथा शुशोच दीप्यते ॥

४. कविः क्रांतइक् प्रचेताः प्रकाशकः अमृतो मरणधर्मरहितः अयमग्निः अकवि-  
षु अक्रांतइक्षु मर्तेषु मरणधर्मकेषु नि धायि निहितः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । सहस्वो  
बलवत्तमे त्वे यस्मिन् त्वयि सदा वयं सुमनसः सुमतयः स्याम स त्वमत्रास्मिंल्लोके  
नोऽस्मान्मा जुडरः मा हिंसीः ॥

५. योऽग्निः देवकृतं देवैः कल्पितं योनिं स्थानं आ ससाद् अध्यास्ते । किमर्थं देवाः  
स्थानं कल्पयंत्यग्निरित्यत आह । हि यस्मात्कारणात् अग्निः कृत्वा प्रज्ञया अमृतान्दे-  
वान् अतारीत् । विश्वधायसे विश्वस्य धारकं ओषधीरोषधयः वनिनश्च वृक्षाश्च गर्भं  
गर्भं संतं तं विघ्नति भूमिश्च विभर्ति । श्रुतमेव विभर्तीति पदं बहुवचनान्ततया विप-  
रिणते सत् ओषधीर्भिवानिभिश्च संबध्यते ॥

इति पंचमस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

६. अमृतस्य अजमुक्कं वा द्वितीयार्थे षष्ठी भूरेरधिक दातोर्वागुमग्निः ईशे ईष्टे  
हि सुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तं रायो धनं दातुं ईशे ईष्टे । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः ।

सहसावन् हे बलवन्नमे वयं वसिष्ठाः अवीराः पुत्रादिरहिताः संतो मा परि षदाम मा पयुषविशाम । अप्सवी रूपरहिताश्च संतो मा परिषदाम । तथा च यास्कः । पशु इति रूपनामेति । अदुवः परिचरणहीनाश्च मा परिषदाम् ॥

७. अरणस्य अनृणस्य रेकणो धनं परिषद्यं पर्याप्तं भवति हि अतः नित्यस्य अपुनर्यस्य रायो धनस्य पतयः स्थाम । यद्वा अरणस्य अरभमाणस्य रेकणो धनं परिषद्यं परिहर्तव्यं भवति अतो नित्यस्य औरसस्य रायः पुत्राख्यस्य धनस्य पतयः स्थाम । हे अग्ने अन्यजातं अनौरसं शेषोऽपत्यं नास्ति न भवति । अचेतानस्य अविदुषः पथो मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखान्मार्गान् मा वि दूषः मा विदूषः । दूष वैकुस्य इति धातुः । तथा च यास्कः । परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेकणोऽरणोऽपार्णो भवति रेकण इति धननाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्थाम । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदूष इति ॥

( P. 13. ) ८. पुर्वस्यामृच्युक्त एवार्थोऽत्र प्रपंच्यते । अरणोऽरभमाणः अन्योर्द्वयः सुशेवः सुखतमः सन् प्रभाय पुत्रत्वेन ग्रहणाय मनसा मंतवा उ मनसापि मंतव्यो न भवति हि अत्र चित् अपि च सोऽन्योर्द्वयः ओक्त इत् संस्थानमेव पुनरेति प्राप्नोति । अतो वाजी अत्रवान् अभीषाद् बाधूणामभिभविता नव्यो नवजातः पुत्रो नोऽस्मान् आ एतु आगच्छतु ॥

९. हे अग्ने त्वं वतुष्यतो हिसकान् नोऽस्मादि पाहि । त्वा त्वां ध्वस्नन्वत् ध्वस्त-होष पाथोऽन्नं हविः समन्वेतु सम्बक्र प्राप्नोतु । अपि चास्मान् स्पृहयाग्नः स्पृहणीयः सहस्री सहस्रसंख्याको रयिरन्वेतु ॥

१०. एषा ऋग्व्याख्याता ( ३.१०. ) ॥

इति पंचमस्य द्वितीयं षष्ठो वर्गः ॥

## 5.

प्राग्रथे तवस इति नवमं पंचमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थे वैपुत्रं वैश्वानरमिदेवताकम् । तथा चानुक्रांतम् । प्राग्रथे नव वैश्वानरीथं त्विति । विनियोगोऽलङ्कारः ॥

१. हे स्तोतारः तवसे प्रवृद्धाय विवोऽंतरिक्षस्य पृथिव्याश्च अरतये गन्धे अमये वैश्वानरसंज्ञकाय अग्रथे गिरं स्तुतिं प्र भरध्वम् । यो वैश्वानरो विश्वनरहितोऽग्निः विश्वेषां सर्वेषाममृतानां देवानां उपस्थे उपस्थाने यज्ञे जागृवतिः प्रभुर्देवैः सहितः सन् ववृधे स्तुतिभिर्हविर्भिन्नं वर्धते ॥

२. सिंधूनां नदीनां नेता स्तियानां अश्वम् । स्तिया आपो भवति स्तियायनादिति यास्कवचनात् । वृषभो वर्धिता पृष्टोऽचितस्तेजसा संपृक्तो वा योऽग्निदिव्येतरिक्षे पृथिव्यां च धायि न्यधाति स वैश्वानरो विश्वनरहितोऽग्निः वरेण श्रेष्ठेन हविषा तेजसा वावृधानो वर्धमानः सन् मानुषीर्विशोऽग्नि मानुषीः प्रजाः प्रति वि भाति ।

(P. 14.) ३. हे वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने स्वस्वतो भिया भीत्या असिक्रीः असि-  
क्तवर्णा राजस्यः । प्रथमार्यं द्वितीया । विशः प्रजाः असमनाः परस्परमसमेताः भोज-  
नानि धनानि जहतीः त्यजत्यः आयन् आगच्छन् । कहेत्यत आह । यद्यदा पूरवे  
राज्ञे शोशुचानो दीप्यमानः पुरस्तस्य शङ्खणां पुरो वरयन् दारयन् अक्षिदेः अञ्जलः ।  
तथा च निगमः । अहो राजन्वरिवः पूरवे करिति ॥

४. हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतरग्ने । तथा च यास्कः । वैश्वानरः कस्माद्विश्वा-  
न्नराजयति विश्व एनं नरानर्थतीति वेति । तव व्रतं त्वत्पीतिकरं कर्म विधातु अंतरिक्षं  
पृथिवी च उत अपि च द्यौरिति त्रयो लोकाः सञ्चत सेवन्ते । त्रैलोक्यवर्तिन्यः प्रजा-  
स्त्वर्थं कर्म कुर्वतीत्यर्थः । अपि च त्वं अजज्ञेण शोचिषा प्रकाशेन शोशुचानो  
दीप्यमानो भासा दीप्त्या रोदसी व्यावाशुथिव्यौ च आ ततं विस्तारयसि ॥

५. हे अग्ने कुष्टीनां प्रजानां क्षितयः कृष्टय इति मनुष्यनामसु पाठान् पति  
स्वामिनं रथीणां धनानां रथ्यं नेतारं उषसां अह्नां महान्तं केतुं प्रज्ञापकं वैश्वानरं  
विश्वनरहितं त्वां हरितो हरणाद्विधाः वावशानाः कामयमानाः सञ्चते सेवन्ते । तथा  
गिरी नृणां स्तुतिरूपा वाचः धुनयः पापं धुन्वानाः घृताचीः घृतमंचत्यः हविषा  
सहिता इत्यर्थः सञ्चते ॥

इति पंचमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

६. हे मित्रमहः मित्राणां पूजयितरग्ने त्वे त्वयि वसवो वासका देवा असुर्ये बलं  
न्युष्वन् न्यगमयन् । ते कर्तुं त्वत्पीतिकरं कर्म जुषत सेवन्ते हि । किंच त्वं आर्याय  
कर्मवते जनाय उरु ज्योतिः अधिकं तेजो जनयन् दस्युन् कर्महीनान् ओकसः स्था-  
नात् आजः निरगमयः ॥

७. हे वैश्वानर स प्रसिद्धः त्वं परमे दूरस्थे ज्योमन्तरिक्षे जायमानः सूर्यरूपेण  
प्रादुर्भवन् वायुर्न यथा वायुः द्विदेवत्यग्रं हनु प्रथमं सोमं पिबति तथा पाथः सोमं सद्यः  
परि पासि परिपिबसि । यद्वा वायुरिव पाथो जलं परि पासि परिपिबसि शोषयसी-  
त्यर्थः । किंच हे जातवेदः जातधनाग्ने त्वं भुवना भुवनानि उदकानि । भूतं भुवनमि-  
त्युदकनामसु पाठान् । जनयन् अपत्याय अपत्यवत्पालनीयाय यजमानाय दशस्यन्  
कामान्वा यच्छन् अग्निं क्रन् वैद्युतात्मना अभिक्रदसि अभिगर्जसि वा ॥

(P. 15.) ८. हे जातवेदः जातमज्ञं वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने तामिषं एषणीयां  
वृष्टिं क्षुमतीं दीप्तिमतीं अस्मे अस्मभ्यं आ ईरयस्व प्रेरयस्व । वृष्ट्या त्रैलोक्यं द्योतते  
हि । यद्वा क्षुमतीं तामिषमन्नमिषमेरयस्व । तथा च भूयते । तस्माद्यस्यैवैह भूयिष्ठमन्नं  
भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजतीति । अथवा इषमेषणीयां तां क्षुमतीं भास्वतीं दीप्ति-  
मेरयस्व । यथा इषा राधो धनं पिन्वसि पालयसि । अपि च हे विश्ववार विश्वैररणी-  
याग्ने वृष्टुं विस्तीर्णं अवां यशः दाशुषे मर्याय यजमानाय पिन्वसि ॥

९. हे अग्ने मयवद्भ्यो धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्य इत्यर्थः । नोऽस्मभ्यं पुरुशं  
बह्वक्षं बहुयशस्कं वा तं प्रसिद्धं रथि श्रुत्यं श्रवणीयं वाजं बलं च नि युवस्वनितरां  
मिश्रयस्व । किंच हे वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने त्वं रुद्रेभिः रुद्रेषुभिश्च देवैः सर्वाणां  
सहितश्च सन् नोऽस्मभ्यं महि महत् शर्म सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥

इति पंचमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

6.

प्र सन्नाज इति सप्तमं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अनुक्रम्यते च । प्र सन्नाजः सप्त वैश्वानरीयं दिवत्युक्तत्वादस्यापि वैश्वानरोऽग्निर्देवता । विनियोगो लैमिकः ॥

१. हाह पुरां भेत्तारं वंदे वंदमानः सन् सन्नाजः सर्वस्य भुवनस्येश्वरस्य असुरस्य बलवतः पुंसो वीरस्य पौंस्यमिति वीर्यमुच्यते । तथा च यास्कः । पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वेति । कृष्टीनां जनानां अनुमाद्यस्य स्तुत्यस्य तवसो बलवतः इन्द्रस्येव तस्य वैश्वानरस्य प्रशस्तिं स्तुतिं कृतानि कर्माणि च प्र विवक्षिन् प्रब्रवीमि ॥

२. कविं प्राज्ञं केतुं विश्वस्य प्रज्ञापकं धासिं अग्नेर्धर्तारं अन्तुः स्तोतुर्वा भातुं भासकं वां सुखकरं रोदस्थोः व्यावाप्रथिव्योः राज्यं राजानं वैश्वानरमग्निं हिन्वति मदीयाः प्रीणयन्ति प्रेरयन्ति वा देवाः । अहं च पुरंदरस्य पुरां दारयितुरग्नेः पूर्या पूर्याणि पुरातनानि महानि महान्ति व्रतानि कर्माणि गीभिर्वाविवासे परिचरामि ॥

३. अक्रतुन् अयज्ञान् अथिनो जल्पकान् मुध्रवाचो हंसितवचस्कान् पणीन् पणिनामकान्वायुषिकान् अश्रद्धान् यज्ञादिषु श्रद्धारहितान् अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः अयज्ञान् यज्ञहीनान् तान्दस्युन् वृथा कालस्य नेतृन् अग्निः प्रप्र अत्यंतं नि विवाय नितरां गमयेत् । तदेवाह ॥

(P. 16.) ४. नृतमो नेतृतमो योऽग्निः अपाचीने अप्रकाशमाने तमसि निमग्नाः प्रजाः मदीयाः स्तुवतीः शचीभिस्ताभ्यो दत्ताभिः प्रज्ञाभिः प्राचीः क्रजुगामिनीश्चकार । यद्वा नेतृतमो योऽग्निः अपाचीने तमसि निद्यायां मदीतीमांशतीरुषसः शचीभिः प्रज्ञाभिः प्राचीश्चकारित्वर्थः । तं वस्वो धनस्येशानं अनानतमग्रहं पृतन्युन् युद्धकामांश्च दमयंतमग्निं गृणीषे स्तौमि ॥

५. योऽग्निर्देहो देहीरुपचिता आसुरीविद्याः वधज्ञैः वधैरायुधैर्वा अनमयत् हीना अकरोत् । यश्च अर्थपत्नीः अर्यैः सूर्यैः पतिर्यासां ता अर्थपत्न्यः ता उषसश्चकार अकरोत् । स यज्ञो महानग्निर्विशः प्रजाः सहोभिर्बलैः निरुध्य नहुषो राज्ञो बलिहृतः करप्रदाश्चक्रे ॥

६. विश्वे सर्वे जनासो जनाः शर्मन् शर्मणि सुखनिमित्तं यस्य वैश्वानरस्य सुमतिं भिक्षमाणाः प्रार्थमानाः एवैः कर्मभिर्हविर्भिर्वा उपतस्युः यमेवोपतिष्ठते स वैश्वानरो विश्वानरहितोऽग्निः सूर्यैः सन् पित्रोर्मातापित्रोः रोदस्थोः व्यावाप्रथिव्योर्वरमुत्कृष्टं उपस्थं मध्यमंतरिक्षं आ ससाद आगच्छत् ॥

७. वैश्वानरो विश्वानरहितोऽग्निर्देवो द्योतमानः बुध्न्या बुध्न्यानि अंतरिक्षाणि । बुध्नमंतरिक्षम् । तथा च यास्कः । बुध्नमंतरिक्षं बद्धा अस्मिन्धृता आप इति वेति । वसुनि आच्छादकानि तमांसि । वस आच्छादन इति धातुः । सूर्यस्य उदिता उदितौ उदये सति आददे समुद्रादंतरिक्षात् । सगरं समुद्र इत्यंतरिक्षनामसु पाठात् । अवरात्पृथिव्याः



तमांसि आददे । समुद्रात्परस्माद्विद्योऽपि तमांस्याददे । तदेव दर्शयति । अग्निद्विस्त-  
मांस्याददे पृथिव्याश्च तमांस्याददे ॥

इति पंचमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

## 7.

प्र वो देवमिति सप्तमं सप्तमं सुक्तं वसिष्ठस्यार्षे भैरुभमाग्नेयम् । प्र वो देवमिर्येनु-  
क्रांतम् । प्रातरनुवाकाश्विनश्चरस्त्रयोदशसूक्त उक्तो विमिद्योगः ॥

१. हे अग्ने वस्त्वां देवं द्योतमानादिगुणयुक्तं सप्तस्थानं राक्षसानभिभवंतं बलमाच-  
रंतं वा अग्निमग्नस्य नेतारं अथ न अथानिवर्त्तजिर्म वेगवतं बलवतं वा नमोभिः स्तुति-  
भिर्हविर्भिर्वा प्र हिषे चित् प्रीह्योभ्येव । किञ्च हे अग्ने त्वं विद्वान् जानन्  
नोऽस्माकं अध्वरस्य यज्ञस्य वृत्तो भव । अथ परीक्षस्तुतिः । तस्मा आत्मना स्वयमेव  
देवेषु मितवृः वग्धदुमोऽग्निरिव विविदे प्रज्ञायते ॥

(P. 17.) २. हे अग्ने त्वं मंद्रो मद्यिता स्तुत्यो वा देवानां सख्यं देवैः सह  
सख्यमित्यर्थः । जुषाणः सेवमानः पृथिव्याः सानु सनुच्छितं तृणशुल्मादिकं शुष्मैः  
शोषकैर्दाहकैस्तेजोभिः नश्यन् सदायमानः । गह्यमानं हि शब्दायते । जंभेभिर्द्विष्टाभिः  
ज्वालाभिरित्यर्थः । विश्वं विश्वानि धनानि उशधकृ कामयमानो वहन् स्वाः पश्याः  
अनु स्वैर्माचौरित्यर्थः । आ आयाहि । आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

३. अयं यज्ञः प्राचीनः सम्यगनुष्ठीयत इत्यर्थः । यद्वा यज्ञो यष्टा होता प्राचीनः ।  
यद्वा यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राहुस्समासज्ञम् । बहिर्हि बहिश्च सुधितं  
सुनिहितम् । ईळितः स्तुतोऽग्निः प्रीथीति हस्तश्च भवति । होता न होता च । नैति  
चाये । विश्ववारि विश्वैर्वरणीये मातरा द्यावापृथिव्याविडाया आहुवानो भवति । कदे-  
त्यत आह । यतो यदा यविष्ठ हे सुवसमाग्ने त्वं सुरायः सुसुखः जज्ञिषे जायसे ॥

४. विचेतसो विविक्तप्रज्ञाः मानुषासो मनुष्याः अध्वरे यज्ञे गधिरं रथिनं नेतार-  
मग्निं सद्यो जगंत जनयन्ति । य एषां हविर्वहति सोऽथमाग्निर्विदपतिः विदां पतिः वि-  
श्वस्य पतिर्वा मंद्रो मद्यिता मधुवचाः मास्यद्वित्वत्वरकः ऋतावा यज्ञवान् विशां मनु-  
ष्याणां दुरोणे गृहे अधायि आहितः ॥

५. वृत्तो होनुत्वेन वह्निर्हविषां वोढा ब्रह्मा परिवृद्धः विधत्ता विश्वस्य धारकोऽग्निः  
आजगन्वान् सुलोकादागत आशमनशीलो वा नृषदने होतुः स्थाने असादि उपविष्टः ।  
यमग्निं द्यौश्च पृथिवी च उभे ववृधाते वर्धयतः यं च विश्ववारि विश्वैर्वरणीयं होता  
मनुष्यः आयजति ॥

६. एते मदीयाः पुरुषाः द्युमेभिरग्नैः विश्वं पोष्यवर्गं आतिरंतं वर्धयन्ति । अथवा  
द्युमेभिर्योभिः विश्वं जगदातिरंत अभ्यगच्छन्नित्यर्थः । क इत्यत आह । ये नर्या  
मनुष्याः मवं स्तोत्रं स्तुत्यं वा अरं पर्याप्तं अतश्च न समस्कुर्वन् । यैति समुच्चये । ये च  
विशो जनाः औषमाणाः । शृणोतेः सन्यजोरिति द्वित्वमिको झलिति सनः किञ्च  
च सर्वे विधयच्छंदसि विलुप्यत इति न भवतः । ज्ञाश्वदृष्टां सन इत्यात्मनेपदं

च । अतिरंतं वर्धयन्ति । मे मदीया ये वा ऋतस्यास्य सत्यमिममग्निम् । कर्मणि षष्ठी ।  
मानुषाणामश्रीयादितिवत् । आ दीधयन् आदीपयन् ॥

(P. 18.) ७. सहस्रः सूनो बलस्थ पुत्राग्ने वसिष्ठा वयं वसूनामीशानं त्वां  
अस्मदीयेभ्यः स्तोतृभ्यो मधवद्भ्यो हविष्मद्भ्यश्च इषमक्षं नु क्षिप्रं अद्य वा आनदं प्राप-  
यः । नक्षेत्र्याग्निकर्मणोऽतर्णीतण्यर्थाहुडिं छन्दस्यपि हृदयत इत्याडागमः । यूयं त्वत्प-  
रिवाराश्च सर्वे यूयं नोऽस्मान् सदा स्वस्तिभिः पातेत्येवमीमहे याचामहे ॥

इति पंचमस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

## 8.

इधे राज्ञेति सप्तचमष्टमं स्तुक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । इधे राज्ञेत्यनुकृतम् ।  
प्रातरनुवाकाग्निनक्षत्रयोर्विनिर्योगः । आतिथ्यायां प्रप्रायमग्निरिति स्विष्टकृतो  
याज्या । स्तुत्रितं च । प्रप्रायमग्निरुत्तरस्य शृण्व इति संयाज्ये इति ॥

१. राजा दीमः अर्थः स्वामी हविषां श्रेयको वा अग्निः नमोभिः स्तुतिभिः सह सार्धं  
समिधयते । यस्याग्नेः प्रतीकं रूपं घृतेन आहृतं भवति । यं च नरोऽस्मदीयाः सबाधः  
संश्लिष्टाः संजातबाधा वा हव्येभिर्हव्यैः सार्धं ईळते स्तुवंति सोऽग्निरुपसामग्ने  
आ अशोचि आदीप्यते ॥

२. स्यः सोऽयं होता देवानामाह्वाता मंत्री मव्यिता यद्वा महानाग्निः मनुष्यो  
मनुष्यस्य सुमहानवेदि सुमहस्त्वेन प्रज्ञायते । अपि च सोऽयं भाः दीरीः व्यकः विकरो-  
ति अंतरिक्षे । किंच सोऽयं कृष्णपविः कृष्णमार्गोऽग्निः पृथिव्यां ससृजानः सृज्य-  
मानः सन् ओषधीर्निर्ववक्षे वर्धते ॥

३. हे अग्ने त्वं कया स्वधया हविषा नोऽस्माकं सुवृत्तिं स्तुतिं विवसः व्यासृषे आ-  
च्छादयसि वा । कामु कां च स्वधां शस्यमानः स्तूयमानः त्वं ऋणवः प्राप्नुयाः । हे  
सुदन्न शोभनदानाग्ने । तथा च यास्कः । सुदन्नः कल्याणदान इति । वयं कदा बुद्ध-  
स्य शशुभिर्दुर्हिसकस्य साधोः समीचीनस्य रायो धनस्य पतयः स्वामिनो भवेम  
वतारः संभक्तारश्च कदा भवेम ॥

४. अयं प्रसिद्धोऽग्निर्भरतस्य यजमानस्य मम प्रप्र अत्यंतं शृण्वे प्रथितो भवति ।  
कदेत्यत्राह । यद्यदा सूर्यो न सूर्य इव बृहद्भाः बृहद्भासमानो वि रोचते प्रकाशते ।  
किंच योऽग्निः घृतनासु संयामेषु पूर्णं पूरुनामकमसुरं आग्निं तस्यो अभिबभूव सोऽयं  
घृतानो दीप्यमानो देव्योऽतिथिर्देवानामतिथिवत्पूज्यः सन् शुशोच जज्वाल ॥

(P. 19.) ५. हे अग्ने त्वे त्वयि आहवनानि हवींषि आहृतयो वा भूरि बहूनि  
असन्नित् भवंत्येव । त्वं चविधेभिर्विधैरनैकीः तेजोभिः त्वद्विभूतिभिः अग्निभिर्वा सह  
सुमनाः भूयो भव । हे अग्ने स्तुतः स्तोतुः । स्तोतीति स्तुत् । स्तोत्रं शृण्विषे शृणु । हे  
सुजात कल्याणप्रादुर्भावाग्ने गृणानः स्तूयमानस्त्वं स्वयं स्वयमेव तन्वं स्वां तनुं  
मम तनुं वा वर्धस्व वर्धयस्व ॥

६. शतसाः गवां शतस्य संभक्ता संसहस्रं गवां सहस्रेण च संयुतः द्विवर्हा द्वाभ्यां विद्याकर्मभ्यां बृहत् वसिष्ठः द्वयोः स्थानयोर्दुर्लोकयोः महान्वा । तथा च यास्कः । द्विवर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढ इति । इदं वचः इदं स्तोत्रं अग्नय उज्जनिषीष्टं उदजी-जनत् । किं तदित्यत आह । यद्वचः शुभम् दीप्तिमत् यशस्करमित्यर्थः । अमीवचा-तनं रोगाणां निवारकं रक्षाहा रक्षसां हन्तृ च स्तोत्रभ्य आपये तद्वधे पुत्रादिकाद्यापि शं सुखदं भवति भवेत् ॥

७. इयमुक्तं प्रागेव व्याख्याता (७. ७.) ॥

इति पञ्चमस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

### 9.

अबोधि जार इति षड्वचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे वैदुभमाग्नेयम् । अबोधि षड्वि-त्युक्तांतम् । प्रातरनुवाकाग्निशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्य उक्ता विनियोगः ॥

१. जारः सर्वेषां प्राणिनां जरयिता होता देवानामाह्वाता मंत्रो मदयिता स्तुत्यो वा कवितमः प्राप्ततमः पाथकः शोधकोऽग्निः उपसानुपस्थात् मध्ये अबोधि अबुध्यत । किंच उभयस्य द्विपदेशतुष्पश्च वैव्यस्य मातुषस्य वा जंतोः प्राणिनः केतुं प्रज्ञानं दधाति विदधाति । देवेषु च हव्या हव्यानि दधाति । सुकुत्सु यजमानेषु च द्रविणं धनं दधाति ॥

२. सोऽग्निः सुक्रतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा भवति योऽग्निः प्रणीनामसराणां दुरो द्वााराणि गवां पिधानानि विवृतवान् । पुरुभोजसं बहुक्षीरं अर्कमर्चनीयं गवां संघं नोऽस्मदर्थं पुनानः शोधयन् हरन्तित्यर्थः । होता देवानामाह्वाता मंत्रो मदयिता स्तुत्यो वा इमूनाः शान्तमनाः शान्तमना वा राम्याणां रात्रीणां रमयित्रीणां वा विशां जनानां यजमानानां वा तमोऽधकारं तिरस्कुर्वन् वदृशे हृदयते च । यद्वा तमस्तिरो वदृशे नाशयतीत्यर्थः ॥

(P.20.) ३. योऽग्निरमूरोऽमूढः कविः प्राप्तः अदितिः अदीनः विवस्वान्दीप्तिमान् सुसंसत् शोभनसदनः शोभनसंवेदनो वा मित्रः प्रमीतैस्त्राता सर्वेषां अतिथिरतिथिव-त्पूज्यः शिवः शिवकरो जगतः चित्रभानुः चित्रदीप्तिः उपसामन्त्रे मुखे भाति सो-ऽयमपां गर्भः सन् प्रस्वः जायमानाः ओषधीराविवेश ॥

४. हे अग्ने वस्त्वम् । अत्र विभक्तिवचनव्यत्ययः । मनुषो मनुष्यस्य युगेषु याग-कालेषु सर्वेष्वपि दिवसेषु वा ईळेन्व्यः स्तुत्यः । अतः परं परोक्षस्तुतिः । योऽग्निर्जी-तवेशः जातधनः समनगाः युद्धेषु संगता सन् अशुचत् दीप्यते । सुसंदृशा सुसंदर्शनं भातुना तैजसा विभाति च । तमग्निं समिधानं समिध्यमानं गावः स्तुतयः प्रति बुधेत् प्रातिबोधयति ॥

५. वैश्वदेवे पञ्चावग्ने याहीति हविषो आड्या । सूत्रितं च । अग्ने याहि दूत्यं मा रिषण्य इदं नरो नेमधिता हवत इति तिस्र इति ।

हे अग्ने इत्थं दूतस्य कर्म हविर्वहनादि याहि देवानच्छाभिगच्छ । गणेन संधेन सह ब्रह्मकृता ब्रह्मकृतोऽस्मानस्मदीयांश्च तव स्तोतृन्मा रिषण्यः मा हिंसीः । सरस्वतीं मरुतोऽश्विना अश्विनौ अपश्च एतान्देवान् रत्नधेयायास्मभ्यं रत्नदानाय यक्षि च ॥

६. हे अग्ने त्वां वसिष्ठ ऋषिः समिधानो भवति । तं च जरूथं पुरुषमाधिपं जरणीयं वा रक्षोमर्णं हन् जहि । राये धनवते यजमानाय पुरंधि बहुधियं देवगणम् । तथा च यास्कः । पुरंधिर्बहुधीरिति । यक्षि यज । किंच हे जातवेदोऽग्ने पुरुणीथा पुरुनीथेन बहुना स्तोत्रेण जरस्व देवान् स्तुहि । यद्वा पुरुणीथानेकमार्गाणि रक्षांसि जरयेत्यर्थः ॥

इति पंचमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

### 10.

उषो न जार इति पंचर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैलुभमग्निम् । तथा चानुक्रांतम् । उषो न पंचेति । प्रातरनुवाकाश्विनश्चर्योऽन्को विवियोगः ॥

१. अग्निः उषो न जारः उपसो जारः सूर्यः तद्वत् पृथुविस्तीर्णं पाजस्तेजः अग्नेत् श्रयति । किंच हविद्युतत् दीद्यत् शोशुचान इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणस्तथापि दीप्तिभूयस्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्तः । अत्यंतं दीप्यमान इत्यर्थः । वृषा कामानां वर्षिता हरिर्हविषां प्रेरकः शुचिः शुद्धिकृदग्निः धियः कर्माणि हिंज्वानः प्रेरयन् भासा दीप्या आ भाति प्रकाशते । अपि च उशतीः कामयमानाः अजीगः जागरयति । तमसा तिरोहिताः प्रजा उद्गिरति वा ॥

(P. 21.) २. अग्निर्वस्तोरहनि । वस्तोः द्युरित्यहर्नामसु पाठान् । उपसामग्रे स्वर्णं आदित्य इव । तथा च यास्कः । स्वरादित्यो भवति सुभरणः सुहरण इति । अरोचि दीप्यते । उशिजो न ऋषिजश्च यज्ञं तन्वानाः विस्तारयंतः मन्म मन्मानि मन्नीयानि स्तोत्राणि पठंतीति शेषः । नेति संप्रत्यर्थः । अपि च जन्मानि विद्वान् जानन् वृत्तो देवानां देवयावा देवान्प्रति गच्छन् वनिष्ठो सानृतमोऽग्निः व्याद्रवत् विविधमाद्रवति ॥

३. मतयः स्तुतिरूपाः देवयंतीर्देवानिच्छंत्यो द्रविणं धनं भिक्षमाणा याचमाना गिरो वाचः सुसंवृशं कल्याणसंरक्षणं सुप्रतीकं सुरूपं शोभनांगं वा स्वंचं सुधु गच्छंतं । हव्यवाहं हव्यानां वोढारं मानुषा गामरतिं स्वामिनमग्निमच्छ अभियति अभिगच्छति ॥

४. हे अग्ने वसुभिर्देवैः सजोषाः संगतस्त्वं नोऽस्मर्थं इंद्रमावह । रुद्रेभिः रुद्रैर्देवैः संगतो बृहंतं मदांतं रुद्रं चावह । आदित्येभिरादित्यैर्देवैः संगतो विश्वजन्यां विश्वजनहितामर्हितं चावह । ऋकभिः स्तुत्यैः अंगिरोभिर्देवैः संगतो विश्ववारं विश्वैः संभजनीयं बृहस्पतिं चावह ॥

५. उशिजः कामयमानाः विशो मनुष्याः मद्रं स्तुत्यं होतारमाह्वतारं यविष्ठं युवतममग्निं अध्वरेषु यागेषु ईळते स्तुवंति । हि यस्मात्कारणात्सोऽग्निः क्षपावान् रात्रिमान् । रात्रौ खल्वग्नयेऽग्निर्होत्रं हूयते । रयीणां रयिमतां हविष्मतां यजमानानां

देवान् यज्ञाय यत् अतं व्रस्तं प्रारहितोऽभवत् । तथा च श्रूयते । यस्माद्दत्तोऽभवत् तस्माद्दिशस्तनध्वर ईळत इति ॥

इति पंचमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

## 11.

महौ असीति पंचमस्यैकादशं सुक्तं वसिष्ठस्यार्षे चैष्टुभमासेयम् । महानित्यनुक्रान्तम् ॥ प्रातरनुवाक्वाप्तिनशस्त्रयोरुक्ता विनियोगः ॥

१. हे अग्ने त्वं अध्वरस्य प्रकृतः प्रज्ञापनः सन् महानसि । त्वद्वृते त्वया विना अमृता देवा न माश्नते न माद्याति । विश्वेभिरविर्वैदेवैः सरथं यथा भवतु आ याहि च । इह स्त्रीर्ये बहिषि प्रथमो मुखयो होता आह्वाता सन् निषद निषीद च ॥

( P. 22. ) २. वाजपेये ब्राह्मणस्य चरोः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूचितं च । त्वानीळते अजिरं दृष्ट्यायाभि सुदीति सुदृशं गृणंत इति ॥

हे अग्ने अजिरं क्षिप्रगामिनं त्वां मानुषातो मानुषाः हविष्मतो यज्ञमानाः सद्मन्तु सदैव दृष्ट्याय दूतकर्मणे हविर्वहनाय ईळते याचते । 'मि'र्थ इत्यत आह । यस्य हविष्मतो बहिर्वैदेवैः सारथं आसदः त्वमधितिष्ठासि अस्मै हविष्मते अहानि सुदिना सुदिनानि शोभनदिनानि भवन्ति ॥

३. हे अग्ने त्वे त्वयि अंतर्मध्ये अक्तोः अह्नः । यद्यप्यक्तुरिति राज्ञेनाम तथाप्यत्र अ-  
ज्यते व्यज्यते रूपादीन्यस्मिन्नित्यह्नो नाम । चिस्त्ववारं त्रिषु सवनेषु वसूनि हवीषि वाशुषे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय मनुष्याय तदर्थं नित्यर्थः । प्राचिकितुः प्रवेदयति ऋत्विजः । यद्वा अक्तोराह्नि विः लीनमिदं मज्जं च त्वय्यंतर्नाहितानि प्राचिकितुरविदन्नित्यर्थः । अपि च मनुष्यत मनोरित्र इह ममास्मिन् यज्ञे दूतस्त्वं देवान् यक्षि यज । नोऽस्माकम-  
भिवास्तिपावा अभिशंसकात् शात्रवात्पावा रक्षिता भव ॥

४. बृहतो महतः अध्वरस्य कौटिल्यराहितस्य यज्ञस्य अभिरीशो ईष्टे । विश्वस्य सर्वस्य कृतस्य संस्कृतस्य हविषश्चाभिरंवेष्टे । हि यस्मादस्याग्नेः कर्तुं कर्म वस्यो देवा जुषंत संवेते । अथापि च देवाः अग्निं हव्यवाहं हव्यानां वाढारं दधिरे चाक्रिरे इत्यर्थः ॥

५. हे अग्ने हविरयाय हविषां भक्षणाय देवान् आवह । किमित्यत आह । इहा-  
स्मिन्यज्ञे इंद्रज्येष्ठस्य इंद्रप्रमुखा देवाः मादयन्ताम् । इमं यज्ञं यष्टव्यं हविर्विवि स्थि-  
तेषु देवेषु धेहि निधेहि । देवान्वा इह नय इदं हविषां देवेषु नयेति भावः ।  
अंतिमः पारो व्याख्यातचरः ॥

इति पंचमस्य द्वितीये चतुर्दशो वर्गः ॥

## 12.

अगन्म महेति वृत्रात्मकं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं वैष्टुभमाश्रयेत् । तथा चानुक्रां-  
तम् । अगन्म वृत्रमिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः । व्यूळहे दश-  
रात्रे नवमेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूचितं च । तृतीयस्यागन्म महेत्याज्यमिति ॥

१. योऽग्निः स्वे दुरोगे स्वे स्थाने आहवनीये समिद्धः काष्ठैः समिद्धः सन् क्षीवाय  
दीप्यते तमिमं यविष्ठे जुषतमं उर्वी विस्तीर्णं रोहसी रोहस्थोर्ध्वावापृथिव्योरतर्मध्ये-  
ऽन्तरिक्षे चित्रमातुं यिञ्ज्ज्वालं स्वाहुतं सुद्धाहुतिभिर्हृतं संतं विभ्यतः सर्वतः प्रत्येच्च  
प्रतिगच्छंतमग्निं महा महता मनसा नमस्कारेण अगन्म वयमुपगच्छाम ॥

(P. 23.) २. योऽग्निर्नेह्ना महत्त्वेन विश्वा विश्वानि दुरितानि साह्वान् अभवन्  
जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा दमे यज्ञगृहे स्ववे अस्माभिः स्तूयते सोऽग्निरस्मान्  
दुरितान् पापात् अवध्यात् निहिताच्च कर्मणो रक्षिषत् रक्षतु । अस्मान् भृगतः स्तुवतो-  
ऽपि रक्षिषत् । उत अपि च सोऽग्निर्नो मघोनो हविष्मतो रक्षिषत् ॥

३. हे अग्ने त्वं वरुणोऽसि । उत अपि च त्वं मित्रोऽसि जगतः प्रसीतिस्वातासि ।  
त्वां वसिष्ठाः मतिभिः स्तुतिभिर्बोधयन्ति । त्वे त्वयि विद्यमानानि वसु वसून्  
सुसन्तानानि सुतंभजनानि संत्विति । स्पष्टमन्यत् ॥

इति पंचमस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

## 13.

प्राग्नय इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं वैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । तथा  
चानुक्रांतम् । प्राग्नये वैश्वानरीयमिति । विनियोगो लौकिकः ॥

१. हे सखायः विश्वमुचे विश्वे यो क्षीपयति तस्मै धियं धे धियां कर्मणां यो धाता  
तस्मै अचुरेष्टेऽसुराणां यो हंता तस्मै अग्नये मन्म मननीयं स्तोत्रं धीर्तं कर्म च प्र  
भारध्वम् । मतीनामभिमतानां कामानां यतये दात्रे वैश्वानराय विश्वनरहिताय अग्निवि-  
क्षोपाय बहिषि यज्ञे हविर्न हविरिह स्तुतिं प्रीणानः प्रीयमाणोऽहं भरे भराग्नि । यदा  
हविः प्रीणानः प्रीणयन्नहं बहिषि बहिर्भरे संभराग्नि । नेनिसंग्रत्यर्थे ॥

२. हे अग्ने त्वं शोचिषा क्षीत्या शोशुचानो क्षीप्यमानो जायमानो जायमान एव  
रोहसी द्यावापृथिव्यौ आपुषाः आपूरयः । अपि च जातवेदो जातप्रज्ञ जातधन वा  
वैश्वानर विश्वनरहित हे अग्ने त्वं देवान् महित्वा महत्त्वेन अभिशस्तेः अभिशसका-  
च्छ्वोरमुंचः अमोचयः ॥

३. हे अग्ने जातः सूर्यात्मना जातः त्वं इर्यः स्वामी प्रेरयन्वा परिज्मा परितो  
गता सन् पशून् गोषाः । यथा गवां पालकः पशून्पश्यति तद्वत् । यद्यदा भुवनानि  
व्यख्यः रक्षार्थं पद्यासि तदा ब्रह्मणे ब्रह्म स्तोत्रं तदर्थं गातुं गति फल-

प्राप्तिं विद् । यद्वा ब्रह्मणे ब्रह्मणार्थं गानुं विद् । येन ब्रह्मणोपद्रवाभिर्गच्छति  
तं गानुं विदेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

इति पंचमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

14.

(P. 24.) समिधा जातवेदस इति त्वचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणाम्नेयम् ॥  
आद्या बृहती द्वितीयातृतीये त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रम्यते । समिधा बृहत्यादीनि  
विनियोगो लैंगिकः ॥

१. जातवेदसे जातवेदसं जातप्रज्ञं अन्नयेऽग्निं समिधा वयं वसिष्ठा दाशेम परिच-  
रेम । देवाय देवं स्तुत्यमग्निं देवहूतिभिर्देवस्तुतिभिर्दाशेम । शुक्रशोचिषे शुक्रशोचिषे  
शुभवीर्हि नमस्विनो हविष्मता वयं हविर्भिर्दाशेम । अत्र दाशेतियोगात्कर्मणि चतुर्थी ।  
प्रायेण सर्वत्र दाशेतियोगं कर्मणि चतुर्थी दृश्यते ॥

२. हे अग्ने ते त्वां वयं वसिष्ठाः समिधा विधेम परिचरेम । हे यज्ञ च यद्व्यामे  
वयं सुदुती बोभनया स्तुत्या दाशेम त्वां परिचरेम । अध्वरस्य यज्ञस्य होतरमे वयं  
घृतेनाज्येन त्वां दाशेम । हे भद्रशोचं कल्याणज्वाल देव द्योतमानामे त्वां वयं हविषा  
दाशेम ॥

३. हे अग्ने नोऽस्माकं देवहूतिं स्तोत्रं यज्ञं वा देवेभिः देवैः सार्धं वषट्कृतिं हविः  
जुषाणः सेवमानस्त्वं उप आयाहि । देवाय द्योतमानाय तुभ्यं वयं दाशतः परिचरंतः  
स्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥

इति पंचमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

15.

उपसद्योयेति पंचदशार्चं पंचदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणाय च गायत्र्याग्नेयम् । तथा चानु-  
क्रांतम् । उपसद्याय पंचोना गायत्रिमिति । प्रातरनुवाक आग्नेये कर्ता गायत्रे छंद-  
स्यश्विनशस्त्रे चैवं सूक्तम् । सूत्रितं च । उपसद्याय त्वमग्ने यज्ञानामिति तिल उत्समा  
उद्धरेदिति । उपसदि पौर्वाहिक्यामुपसद्यायेत्याद्यास्तिल कृत्वाः सामिधेन्यः । सूत्र्यते  
च । उपसद्याय मीळङ्घ इति तिल एकैकां विरतवातमिति । पवित्रेष्ट्यामग्ने रक्षांसी-  
त्येषा प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च । पावकवंतावाज्यभागवती रक्षांसि सेध-  
तीति । अन्वारंभणीयायामग्नेर्भगिषाज्या । सूत्रितं च । आसवं सवितुर्व्यास नो-  
राधास्या भरेति । स्वस्त्ययन्यामिष्टावग्ने रक्षा ण इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या ।  
सूत्रितं च । स्वस्त्ययन्यां रक्षितवंतावग्ने रक्षा णो अहस इति ॥

१. हे अध्वर्यवः उपसद्याय उपसदनीयाय मीळङ्घे कामानां वषिष्ठेऽग्नेये तत्प्री-  
त्यर्थं आस्ये तस्यैव सुखे हविर्बुद्धत । योऽग्निर्नैष्ठिमात्तं जतमं आप्यं भवति । आसन्न-  
तमो बंधुर्भवतीत्यर्थः । आप्यमिति स्वार्थिकस्ताद्धितः ॥

२. सोऽग्निः कविः प्राज्ञो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता युवा नित्यतरुणः सन् पञ्च वर्षणीः पञ्च जनान् मनुष्यान् अभि अभिमुखं दमे दमे गृहे गृहे निषसाइ निषीदति । उत्तरया वाक्यपरिसमाप्तिः ॥

३. सोऽग्निर्नोऽस्माकं देवो धनं भगवत्यं अतिके भवं सहभूतं वा विश्वतः सर्वतो बाधकाद्रक्षतु । उत अपि चास्मान्वसिष्ठानंहसः पापात्पातु रक्षतु ॥

(P. 25.) ४. दिवो ह्यलोकस्य द्येनाय द्येनसदृशाय नु क्षिप्रं गन्त्रेऽमये यस्मै नवं नूतनं स्तोमं जीजनं अजीजनं जनयामि सोमिनोऽस्मभ्यं कुवित् बह्व वस्वो वसु धनम् । कर्माणि षष्ठी । वनाति द्वात्वित्यर्थः ॥

५. यज्ञस्याग्ने पुरस्ताद्भागो शोचतो दीप्यमानस्य यस्याग्नेः भियो दीप्यः वीर-  
वतः पुत्रवतो रथिर्धनं यथा तद्भूतदृशे ब्रह्म चक्षुषे वा स्पार्हाः स्पृहणीया भवन्ति तस्मै नवं स्तोमं जीजनमित्यनुषंगः । उत्तरञ्च संबन्धो वा ॥

इति पञ्चमस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

६. यजिष्ठो यजनीयतमो यदृतमो वा हव्यवाहनो हव्यानां हविषां बोढा सोऽग्नि-  
रिमां वषट्कृतिमस्मानिर्दयिमानामाहति वेतु कामयतां भक्षयतु वा । नोऽस्माकं गिरः  
स्तुतीश्च जुषत सेवताम् ॥

७. नक्ष्य उपगंतव्य । नक्षतिर्व्याप्तिकर्ता । विदपते विशां पते देव द्योतमान आहत  
सर्वैर्यजमानैरभिहत हे अग्ने द्युमंतं दीप्तिमंतं सुवीरं कल्याणस्तोदकं त्वा त्वां वयं नि  
धीमहि निहितवतः ॥

८. हे अग्ने त्वं क्षपो रात्रिः उक्तः अहानि च सर्वैरेति यावत् दीदिहि दीप्यस्व ।  
दीप्यमानेन त्वया वयं वसिष्ठाः स्वप्नयः शोभमानास्त्रयो भवाम । अस्मद्युः अस्मान्  
कामयमानः । सुप आत्वनः क्यजिति क्यवि कृते क्यच्छर्द्दीर्घाद्युप्रत्ययः । द्वाका-  
रलोपश्छांदसः । तथा च यादकः । अस्मद्युः अस्मान् कामयमान इति । त्वं सुवीरः  
सुस्तोदको भव ॥

९. हे अग्ने त्वा त्वां नरो नेतारी यजमानाः विप्रासो विप्राः मेधाविनः धीतिभिः  
कर्तुमिः सातथे धनाय कामानां लाभाय वा उपयंति उपगच्छंति । सहस्रिणी सहस्र-  
संख्याका अक्षरा क्षयरहिता स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक् त्वामुपयाति च ॥

१०. शुक्रशोचिः शुभ्रज्जालः अमर्त्यः मरणरहितो देवतात्मा शुचिः स्वयं शुद्धः पा-  
वकः अन्येषामपि शोधक ईड्यः स्तुत्योऽग्निः रक्षांसि राक्षसान् सेधति बाधताम् ।  
इति पञ्चमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

११. हे सहस्रो यहो बलस्य पुत्राग्ने स प्रसिद्धस्त्वं ईशानः सर्वस्य जगत ईश्वरः  
सन् नोऽस्मभ्यं राधांसि धनानि आ भर आहर । भगश्च भगो देवोऽपि वार्यं  
धनं दातु अस्मभ्यं ददातु अभ्यासलोपश्छांदसः । भगोऽत्र सूक्ते निपातभागिनी  
देवता ॥

१२. हे अग्ने त्वं वीरवत् पुत्रपौत्रोपेतं यशोऽन्नं देहीति शेषः । देवश्च सविता  
सविता देवोऽपि वार्यं वरणीयं धनं दाति ददातु । भगश्च देवोऽपि ददातु । वितिश्च  
वितिरपि देवी ददातु । सवित्रादिः सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥



(P. 26.) १३. हे अग्ने त्वं नोऽस्मान् अंहसः पापात् रक्ष पाहि । संहितायां दीर्घ-  
इडांसः । अपि च हे देव द्योतमानाग्ने अजरो जरारहितस्त्वं रिषतो हिंसतः शत्रून्  
तपिष्ठैरतिशयेन तापकैस्तेजोभिः वह भस्मीकुरु ॥

१४. अधा अधुना हे अग्ने अनाधृष्टः अप्रतिधर्षणीयः त्वं नोऽस्माकं नृपीतये नृपां  
रक्षणार्थं नही महती आयसी अयसा निर्मिता शतगुञ्जः अत्यन्तं विस्तृता शतगुणा पूः  
पुरी । तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पुरुच्यते । भव । यथा अयसा निर्मिता पुरी तद्रक्षा-  
साधनभूतप्राकारादिर्वा शत्रुभ्यो भीतायक्षति तद्रक्षाक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पार्हीत्यर्थः ॥

१५. हे अशभ्य अहिंस्य दीपावस्तः रात्रिराच्छादयितः तमसो वारयितरित्वर्थः ।  
अग्ने त्वं नोऽस्मान् अंहसः पापात् अघायतः पापमिच्छतः शत्रौश्च दिवा नक्तं अहनि  
रात्रौ च सर्वज्ञ पाहि रक्ष ॥

इति पञ्चमस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥

## 16.

एना व इति द्वादशार्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धमग्निदेवताकम् । अशुजो बृहत्यां  
युजः सतोबृहत्यः । तथा त्वानुक्रांतम् । एना वो द्वादश प्रागायमिति । प्रातरनुवाक  
आग्नेये क्रतौ बर्हते छंदस्याश्विनशस्त्रे चैवं सूक्तम् । सूत्रितं च । एना वो अग्निं प्र वो  
यह्नमिति । आग्निनारुतशस्त्रे देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं  
च । देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपाविति ॥

१. ऊर्जो बलस्य नपातं पुत्रम् । सूनूर्नपादित्यपत्यनामसु पाठान् । प्रियं प्रिय-  
मस्माकं चैतिष्ठं अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञापकं वा अरतिं गतारं स्वामिनं वा स्वध्वरं  
सुयज्ञं विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य दूतमसूतं नित्यमग्निमेना एनेन नमसा स्तोत्रेण ।  
यद्यप्यत्रान्वादेशो नास्ति तथापि छांदसत्वादिविश्वस्थैनादेशः । यद्वा एना एव-  
नित्यमग्नेर्विशेषणम् । सनानार्थत्वात्पूर्वेषु सूक्तेष्वपि द्वादशान्वादिष्यते । वो  
सुष्मदर्थमाहुर्वे आह्वयामि ॥

२. सोऽग्निरूपा आरोचमानौ विश्वभोजसा विश्वस्य पालयितारावश्वौ योजते  
स्थे युनक्तु । यद्वा सोऽरूपा आरोचमानेन तेजसा विश्वभोजसा विश्वस्य रक्षकेण  
योजते अशुच्यत । किंच सोऽग्निर्दुद्रवत् आनेतुं देवान् प्रति भृशं द्रवतु द्रवति वा ।  
स्वाहुतः खट्वाहुतः सुत्रह्मा सुस्तुतिः शोभनाश्वो वा यज्ञो यष्टव्यः सुशर्मा सुकर्मा  
च भवति । तमिमं देवं द्योतमानं वसूनां वासकानां जनानां वसिष्ठानां राधो हवि-  
रभिगच्छत्विति शेषः । यद्वा एवंगुणविशिष्टोऽग्निः वसूनां धनानां मध्ये देवमत्यंतप्रका-  
शमानं राधो धनं जनानां यजमानानां धनवत् प्रियतम इत्यर्थः ॥

३. मीळहृषः कामानां वर्धितुः आशुह्वानस्याभिहूयमानस्याग्नेः शौचिस्तेज  
उदस्थान् उत्तिष्ठति । अरूपासा आरोचमाना दिविस्पृशोऽंतरिक्षस्पृशो धूमासो धूमाश्च  
उदस्थुः । अरथादित्येकवचनांतं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सद्वचन्येति । तमिममग्निं  
नरः कर्मणा नेतारं कृत्विजः समिध्रते सम्यक् दीपयति ॥

(P. 27.) ४. हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्राग्ने यशस्तमं अतिशयेन यशस्विनं तं प्रसिद्धं यं त्वा त्वां वृतं कुण्महे कुर्मः स त्वं देवान् वीतये हविषां भक्षणाय आवह । किञ्च यद्यदा त्वा त्वां ईमहे याचामहे तदैव विश्वा विश्वानि मत्तभोजनानि मनुष्याणां भोग्यानि कल्याणानि धनानि रास्व अस्मभ्यं देहि ॥

५. हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयाग्ने त्वं नोऽस्माकमध्वरे यागे गृहपतिरसि यजना-  
नोऽसि । त्वं होता देवानामाह्वाता । त्वं त्वमेव पीतासि । अतः प्रचेताः प्रकृष्टमति-  
स्त्वं वार्यं वरणीयं हविः यक्षि यज वेधि च कामयस्व भक्षय वा ॥

६. हे सुक्रतो शोभनकर्मन्त्राग्ने यजमानाय मह्यं रत्नं धनम् । त्वाचं रत्नमिति धनना-  
मसु पाठान् । कुभि कुरु देहीत्यर्थः । हि यस्मात्त्वं रत्नधा रत्नस्य दातासि । नोऽ-  
स्माकमृते यते विश्वं सर्वं कृत्विजं आशिषीहि तीक्ष्णीकुरु । किञ्च यः सुशंसः सुस्तु-  
तिरस्मत्पुत्रो दक्षते वर्धते तं वर्धय । यद्वा सुशंसो होता वर्धते तं वर्धयेत्यर्थः ।  
हंतुः पृथगुपादानमादरार्थम् ॥

इति पंचमस्य द्वितीये एकविंशो वर्गः ॥

७. हे अग्ने स्वाहुत यजमानैः सुष्टु आहुत त्वे तव सूरयः प्रेरकाः स्तोतारो वा प्रियासः  
प्रियाः संतु भवन्तु । किञ्च ये मयवानो धनवंतो यंतारः प्रदातारः जनानामस्मदीया-  
नामूर्वान् समूहान् गोनां गवां च ऊर्वान् इयंत प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियाश्च संत्विति  
पूर्वैणान्वयः ॥

८. येषां दुरोगे गृहे घृतहस्ता । घृतशुक्तो हस्तो यस्या असौ घृतहस्ता । घृतेना-  
भिचारितेत्यर्थः । इत्यान्नरूपा हविलक्षणा देवी । इरा इत्येव्यन्ननामसु पाठात् । प्राता  
पूर्णा निर्धादति आसीदति । अपीति पूरणः । तान्हविष्मता यजमानान् हे सहस्र सहस्रे  
बलाय हिताग्ने द्रुहो द्रोऽगुर्निरो निदकाच्च दाचोऽस्वायस्व । नोऽस्मभ्यं दीवश्नुत दीव-  
कालं श्रोतव्यं शर्म सुखं गृहं वा यच्छ च देहि ॥

(P. 28.) ९. हे अग्ने मंत्रया च मोदयिष्या देवानामासा आस्यस्थानीयया जिह्वया  
ज्वालया वह्निर्हविषां वोढा विदुष्टरो विद्वत्तरः स प्रसिद्धस्त्वं मयवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो  
नोऽस्मभ्यं रयिं धनं आवह च । हव्यदाति हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्यजमानः  
तम् । तथा च वाजसनेयिन आमनंति । यजमानो वै हव्यदातिरिति । सुद्वय च  
कर्मसु प्रेरय च ॥

१०. हे यविष्ठय शुव्रतमाग्ने त्वं ये यजमानाः महो महतः भवस्यो यशसः कामे-  
न इच्छन्ता यशस्क्रामाः संत इत्यर्थः । राधांसि साधकानि अथ्या अथात्मकानि मया  
मद्यानि ददति तान्दानान् अंहसः पापात् शत्रोर्वा पतृभिः रक्षासाधनभूतैः शतं अपरि-  
मिताभिः पूर्वनिर्गदीभिश्च पिपुहि पालय ॥

११. ब्रविणोता धनानां दाता देवोऽग्निः वो शुष्मदीयां पूर्णं हविषा आसिचं  
आसिक्तां सुचं विवाष्टि कामयते । अत उत्सिचध्वं वा सोमेन पात्रमुपपुणध्वं वा  
सोमं वाशब्दो समुच्चयार्थो । ध्रुवमहेण होतृचमसं पूरयत च अग्नये सोमं यच्छत  
चेत्यर्थः । आदिदन्तरमेव देवोऽग्निर्वो शुष्मान् आहते वहति ॥

१२. देवाः प्रचेतसं प्रकृष्टमतिमामिध्वरस्य यज्ञस्य वह्निं वोढारं होवारं चाकु-  
ण्वन् अकुर्वन् । किमर्थमित्यत आह । स चाग्निविधते परिचरते दाशुषे हविषां

प्रसात्रे जनाय सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं रत्नं रमणीयं धनं दधाति ददात्वित्यर्थः ॥  
इति पंचमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

## 17.

अग्रे भव सुबनिधेति सप्तमं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम् । सप्तमपि  
ह्रिपदात्रिष्टुभः । तथैवानुक्रम्यते । अग्रे भव सप्त द्वैपरं त्रैष्टुभमिति । अतिरात्रि षष्ठे-  
ऽहनि तृतीयसप्तने मैत्रावरुणशस्त्रेऽग्रे भवेति त्र्योऽनुरूपः । सूच्यते हि । अग्रे एवं  
नोऽतमोऽग्रे भव सुबनिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपाविति ॥

१. हे अग्रे सुबनिधा शोभनया सनिधा समिद्धो भव सम्यक् वीरो भव । उत  
अपि च बहिरुर्विया विस्तीर्णमुपस्तृणीतमध्ययुः ॥

२. उत अपि च उशतोर्देवात् कामयमाना द्वारो यज्ञगृहस्य देव्यो वा । तथा च  
यास्कः । द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वेति । विश्रयताम् । उत अपि च उशतो  
यज्ञं कामयमानान्देवानिह यज्ञं आवह ॥

(P. 29.) ३. हे जातवेदः जातधनाग्रे वीहि देवानभिगच्छ हविषा देवान्यक्षि  
यज्ञं च । स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञान्श्च कृणुहि कुरु ॥

४. जातवेदाः जातधनः अभिरमृतान्मरणरहितान्देवान् स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभ-  
नयज्ञान् करति करोतु । यज्ञं हविषा यजतु च । पिप्रयत् स्तोत्रैः प्रीणयतु च ॥

५. हे प्रचेतः प्रकृष्टमतिमत्रमे विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि धनानि वंस्व  
अस्मभ्यं देहि । नोऽस्माक्रमाशिषोऽद्य सत्या यथार्था भवन्तु ॥

६. हे अग्रे ऊर्जो बलस्य नपातं पुत्रम् । सूनुर्नृपादित्यपत्यनामसु पाठान् । त्वामु  
त्वानेव ते प्रसिद्धा देवासो देवाः हव्यवाहं हविषो वोढारमाश्विरे अकुर्वन्नित्यर्थः ॥

७. हे अग्रे देवाय द्योतमानाय ते तुभ्यं ते प्रसिद्धा वसिष्ठा वयं दाशतः हवींषि  
ददतः स्याम भवेम । अतो महो महांस्त्वभियानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा नो-  
ऽस्मभ्यं रत्ना रत्नानि रमणीयानि धनानि वि दधः विधत्स्व ॥

इति पंचमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

इति सप्तमे मंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

## 18.

द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र त्वे ह यत्पितर इति पंचविंशत्युच्चं प्रथमं  
सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमग्निदेवताकम् । द्वाविंशादिभिश्चतसृभिः सुवासनामो राज्ञो  
दानं स्तुयते । अतस्तास्तदेवताकाः । अनुक्रम्यते हि । त्वे ह यत्पंचाधिकैर्दं सुवासः  
पैजयनस्य चतस्रोऽव्या दानस्तुतिरिति । महाव्रत आदितः पंचदशार्थः शंसनीयाः ।  
तथैव पंचमारण्यकं सूत्रितम् । त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इंद्रेति पंचदशेति ॥

१. हे इंद्र त्वे ह त्वच्छेव नोऽस्माकं पितरश्चित् पितरोऽपि जरितारः स्तोतारः  
संतः यद्यस्मात्कारणात् विश्वा विश्वानि वामा वामानि वननीयानि धनानि । तथा च

यास्कः । वामं वननीयं भवतीति । असन्वन् अलभन्त तस्माद्वयमपि धनकामास्त्वां स्तुमः । तद्युक्तम् । हि यस्मात्कारणात्वे त्वयि गावः सुदुधाः शोण्यं सुशक्राः सन्ति त्वे त्वयि अन्धाः सन्ति त्वं वसु धनं देवयते देवं त्वामिच्छते यजमानाय वनिष्ठो दानृतमो भवसि ॥

२. हे इंद्र त्वं जनिभिर्जायाभिः राजेव युभिर्दीप्तिभिः सह क्षेप्येव निवसस्येव । हीति पूरणः । किंच हे मयवन् धनवानिन्द्र विदुर्विद्वान् कविः क्रांतकर्मा क्रांतप्रज्ञो वा सन् गिरः स्तोतृनस्मान् पिशा रूपेण हिरण्यादिना वा गोभिश्चाप्यैश्वर्यं अभि अभितो रक्ष । त्वायतः त्वत्कामानस्मान् राये शिर्षाहि धनार्थं च संस्करु ॥

(P. 30.) ३. हे इंद्र त्वा त्वां अत्र यज्ञे स्तोतरि वा प्रवर्तमानाः पस्पृधानासः स्पर्धमानाः मन्त्रा मोदमानाः इमा गिरः स्तुतयः उप स्थुः उपतिष्ठति । अतस्ते तव रायो धनस्य पथ्या सुतिर्वाची अस्मदभिमुखी एतु गच्छतु । हे इंद्र वयं च ते सुमतौ सुष्टुतौ वर्तमानाः शमेन् शर्मणि सुखे स्याम भूयास्म ॥

४. हे इंद्र सुयवसे सुतुणे गोष्ठे वर्तमानां धेनुं न धेनुमिव सुहविष्के यज्ञगृहे । दृष्टांतसामर्थ्याद्वाष्टांतिकलाभः । वर्तमानं त्वां दुधुभन् । संहितायां व्यत्ययेन दकारः । कामान् शोण्यमिच्छन्वसिष्ठो ब्रह्माणि वस्सस्थानीयानि स्तोत्राणि उप सत्तुजे उप-सृजते । मे मम विश्वः सर्वो जनः त्वामिस्वामेव गोपति गवां स्वामिनमाह ब्रवीति । अथ परीक्षस्तुतिः । नोऽस्माकं सुमति सुष्टुतिमच्छाभि इंद्र आगंतु आगच्छतु ॥

५. नव्यः स्तुत्य इंद्रः अर्णांसि शशुभिर्विदारितायाः परुण्या उर्वकानि पप्रधाना चित् प्रथमानान्यपि सुशसे राज्ञे गाधानि सुपारा सुपाराणि पारयितुं तर्तुं शोभ्यानि चाकृणोत् अकरोत् । अपि च शर्धतमुत्सहमानं शिम्भुं बोधमानं शापं विश्वरूपोद्भवमात्मनोऽभिशापं अशस्तीरभिशस्तीश्च उच्यस्य स्तोतुः सिधूनां नदीनामकृणोत् अकरोत् ॥

इति पंचमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

६. यक्षुर्यज्ञकुशलः । यज्ञेः सन्प्रत्ययो न तु सन्नतः । अतो न द्विर्भावः । पुरोळाः पुरोगामी पुरोदाता वा । इदिति पूरणः । तुर्वशो नाम राजासीत् । स तुर्वशो राये धनप्राप्तये इंद्रस्य सखायं सुशसे जगाम । मत्स्यास इव जालनिहिता मत्स्या इव निशिता निर्यजिता अपि भृगवो दुह्यवश्च योधाश्च सुशसस्तुर्वशस्य च श्रुष्टि आशुप्राप्तिं चक्रुः । विषूचः विष्वगंचतो रुभयोर्मध्ये सखा सुशसश्चैत्रः सखायं सुशसमततर्त् अतारयत् । तुर्वशं चावधीदित्यर्थः । यद्वा यक्षुर्यज्ञशीलः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वशो नाम राजासीत् । तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा निशिता बाधिता आसन् । अपि च भृगवो दुह्यवश्च श्रुष्टि सुखं तुर्वशस्य चक्रुः । विषूचोर्विष्वगंचतो रुभयोर्मध्ये सखा तुर्वशस्य सखेन्द्रः सखायं राजानमततर्त् अतारयत् ॥

७. पक्थासः पक्थाः हविषां पाचकाः भलानसः भद्रमुखाः । भलेति भद्रवाची । अलिनासः अलिनाः तपोभिरप्रवृद्धा इत्यर्थः । विषाणिनः कंडूयनार्थं कुष्णविषाणहस्ताः दीक्षिता इत्यर्थः । शिवासः शिवाः यागादिना सर्वस्य लोकस्य शिवकराः । यागेन हि शिवं भवति लोकस्य । आ भनंत अभिष्टुवंति तमिन्द्रम् । भनतिः शब्दकर्मा नीति भनतीति शब्दकर्मसु पाठान् । य इंद्रः सधमाः । सोमपानेन सह माद्यतीति सधमाहः सधमाह एव सधमाः । आर्यस्य कर्मशीलस्य गव्या गोसंपानं तृप्सुभ्यो

हिसंकेभ्यः आनयत् । अजगन् अजगत् स्वयं च गोसंघात् लेभे । शुधा युद्धेन तावृन् शत्रून् जघान चेति शेषः ॥

(P. 31.) ८. दुराध्वो दुष्टाभिसंधयोऽचेतसो मंदमतयः सुदासः शत्रवः अद्वितीमहीनां परुष्णीं नदीं खेवयत् चि जग्ध्रे । विग्रहः कूलभेदः । सगकुर्वन् । परुष्ण्याः कूलं विभितु-  
रित्यर्थः । स सुदासो मत्ता इंद्रप्रसादलब्धेन महिम्ना पृथिवीमविष्यक तदैव व्याप्नोत् । न  
पुनरुदकेनाबाध्यत । ततः सुदासः शत्रुः चायमानः चयमानस्य पुत्रः कविः कविनामा  
पत्यमानः पलायमानः पशुयोगे संज्ञतः पशुरिव आशयत् अशेत सुदासा निहत इत्यर्थः ॥

९. अर्थेन्द्रः परुष्ण्या विच्छिन्नानि पर्वणि संदधे । ततः परुष्ण्या आपो यथा-  
पूर्वमर्थं गंतव्यमेव प्रवणदेशं प्रति परुष्णीमीशुः आदधात् चक्रुः । इण् गताविति  
धातोरंतर्भावित्पय्यात् लिट्श्रुतिरिति । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् । न्यर्थमंगंतव्यं परु-  
ष्ण्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्नं देशं प्रति परुष्णीं नेयुः । आशुश्चन राज्ञः सुदासः अन्धो  
ऽपि अभिपित्वमभिप्राप्तव्यमेव जगाम । इंद्रश्च सुदासे राज्ञे मानुषे लोके वध्निवाचो  
जल्पकानभिब्रान् शत्रून् सुतुकान् सुतीकमानान् । तुक लोकाभित्यपत्यनामसु  
पाठात् । अरंधयत् वशमानयत् ॥

१०. यद्वेन्द्रः सुदासो रक्षार्थमागच्छति तदा पुत्रिनिप्रेषितासः पुत्रिनिप्रेषिताः  
पृथ्व्या मात्रा नितरां प्रहिताः चित्तासः संहताः जानतो वा पुत्रिगावः । पुत्रिगर्वा गावो  
ऽश्वा येषां ते पुत्रिगावो मरुतः यथाकृतमिन्द्रस्य साहाय्यं करवानेति यथा पूर्वं सप्तमः  
कृतस्तं समयमनतिक्रम्य मित्रभिद्रं यवसात् । निमित्तार्थे पंचमी । यवसं निमित्ती-  
कृत्य अगोपाः गोपालेनारक्षिता गावो न गाव इव अभीष्टुः अभिजग्मुः । रंतयो  
रममाणा निश्रुतो मरुतामन्वाश्च श्रुष्टिं शीघ्रप्राप्तिं चक्रुः । तस्मिन्पुद्धे मरुत इन्द्रं  
साहाय्यार्थमभ्यगच्छन्नित्यर्थः ॥

इति पंचमस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

११. यः सुदासो राजा श्रवस्था यज्ञस इच्छयानिच्छया वा परुष्ण्याः पार्श्वस्थ-  
योर्वैकर्णयोर्जनपदयोर्विद्यमानानेकं च विंशतिं च जनान् न्यस्तः आत्मना अहन् स  
राजा इतो न दर्शनीया युवाध्वर्युरिव सप्तम् यज्ञगृहं बहिर्वस्मिन्पुद्धे शूर इंद्र  
एषां मरुतां सगं प्रसवनकृणोत् सुदासः साहाय्यार्थमकरोत् ॥

१२. अध अपि च वज्रबाह्विन्द्रः श्रुतं कवषं च वृद्धं च चीन् तथा दुष्टमनु आनु-  
पूर्येणाप्सूत्कोपु नि वृणक्त व्यनज्जयन्नित्यर्थः । अत्रास्मिन्नवसरे ये त्वायतः त्व-  
त्कामाः त्वा त्वामन्वमदन् अस्तुवन् ते सखायः सख्याय सख्यार्थं त्वां वृणानाः  
सख्यं लेभिर इति शेषः ॥

(P. 32.) १३. एषां कवषादीनां विश्वा विश्वानि हंसितानि वृक्षानि दुर्गाणि पुरो नगरीश्च  
सप्तसाधनभूतान् सप्त प्रकारांश्चंद्रः सहसा बलेन सद्य एव वि दद्वेः विचारयामास ।  
अपि च आनवस्य अनोः संबन्धिनो बलस्य अनोः पुत्रस्य वा गय गृहं धनं वा  
दृष्टव्ये दृष्टव्यतामकाय राज्ञे द्रव्सूनां गणाय वा वि भाक् व्यनजत् । अदावित्यर्थः ।  
इत्यमिन्द्रं स्तुवंतो वयं विदधे युद्धे गृध्रवाचं बाधवाचं पूरं मनुष्यं जेष्म जयेन् ॥

१४. गव्यवो गोकामा अनवोऽनोः संबन्धिनः दुष्टवो दुष्टोः संबन्धिनश्च वीक्ष्यतो  
वीराः षष्टिः शता शतानि सप्तसाणीत्यर्थः । षट् सप्तसा सहसाणि च षष्टि-

आधि षडधिकाः षट् च दुर्वास्तु दुर्वीर्युधे । चतुर्थी लुक् । परिचरणक्रामाय सुदासे । नमस्यति दुर्वस्थतीति परिचरणकर्मसु पाठात् । नि सुसुप्तः नितरां शरते निहता इत्यर्थः । तान्येतानि विश्वा विश्वानि कृतानि कार्याणि इंद्रस्येत् इंद्रस्यैव वीर्या वीर्याणीति ॥

१५. कशाचिद्विद्रेण रक्षिता अप्यन्यदा ते नैव बाधन्ते । एते हस्सवो दुर्मित्रासो हुष्टमित्राः प्रकलवित् अजानंत इद्रेण वेविषाणाः सुद्धार्थ संगताः सृष्टाः पलायनार्थ-मुद्युक्ताः नीची नीचीना आपो न आप इव अधवंत अधावंत । तसो मिमानाः सुदासा वाभ्यमाना विश्वा विश्वानि भोजना भोग्यानि धनानि सुदासे राते जहः ॥

इति पंचमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

१६. इंद्रोऽग्निं क्षां भूमिमग्निं भूम्यामित्यर्थः वीरस्य वीर्यशुक्तस्य सुदासः अर्द्धं हिंसकम् । अर्द्धेहिंसाकर्मणोऽर्द्धशब्दस्य निष्पत्तिः । अनिद्रं यस्य बुद्धा-विद्रो नास्त्यसावनिद्रः ते इंद्रमगणयंतमित्यर्थः । श्रुतपां श्रुतस्य क्षीरादेः हविषः पातारं शर्धतं उत्सहमानं परा ननुद । किंच मनुम्यो मनुयुक्तुः मनुया मिनतो हिंसो वा शवोर्मन्थुं क्रोधं मिमाय ववाधे । अथ सुदासः शत्रुः पथो मार्गान् पत्यमानो गच्छन् वर्तन् पलायनमार्गं भेजे प्राप ॥

१७. इंद्रः तत्तदा आध्रेण चित् सरिद्रेणापि सुदासा एकं मुख्यं दानकर्म चकार कारयामास । सिद्धं चित् प्रवयाः सिंहः सिंहः तमपि पेल्वेन छागेन जघान घातयामास । वेद्या वशी सूची तथा सन्तीः शूपादिश्रीनवावृणत् अववृणवान् । वाद्यादेः कृत्यं शूच्यैवाकरोदित्यर्थः । तान्येतानि क्षीणि कर्माणि असंभावितानीति नाशकनीयानीन्द्रस्य महिम्नोऽधिकत्वात् विश्वा विश्वानि भोजना भोग्यानि धनानि सुदासे राते प्रायच्छत् अदात् ॥

(P. 33.) १८. हे इंद्र ते तव राजवोऽरयः शश्वतो बहवः ररधुः वशमीयुः । चिदपि च शर्धतं उत्सहमानस्य भेदस्य भिनत्ति मर्यादा इति भेदो नास्तिकः तस्य । यद्वा भेदो नाम सुदासः शत्रुः कश्चित् तस्येत्यर्थः । रंधि वशीकरं विद लभ । यो भेदः स्तुवतस्त्वो स्तुवतो मतांमिर्त्यान् प्रत्येनः पापं कृणोति करोति तस्मिन् भेदे तिग्मं निशितं योद्धारमुत्साहयतम् । तथा च यास्कः । तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति । वज्रम् वज्रति गच्छत्येव शत्रुं न प्रतिहन्यत इति वज्रः तम् । वज्रशब्दो वज्रैर्कैर्जद्रावज्रविप्रेत्यादिना रन्प्रत्ययांतो निपातितः तं जहि । वज्रेण भेदं प्रहरेत्यर्थः ॥

१९. अत्रास्मिन् सर्वताता सर्वतातो युद्धे इंद्रो भेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासः शत्रुं प्रमुषायत् प्रामुष्णात् अवधीदित्यर्थः । तमिद्रं यामुना आवत् अतो-षयत् तत्तीरवासी जनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः । तृत्सवस्तृत्सोः पुरुषाश्चावत् । आवदित्येकवचनं बहुवचनांततया विपरिणतं सद्रूपं संबध्यते । किंचाजसोऽजा जनपदाः क्षिमो जनपदाः यक्षवश्च जनपदाः अभ्यान्त्यश्वसंबंधीनि क्षीर्षाणि शिरांसि युद्धे हतानामश्वानां शिरांसित्यर्थः । बलिमुपहारं तस्मा इंद्रायोप जहुः उपजहुः । यद्वा अभ्यानि क्षीर्षाणि युद्धे गृहीतान्मुखान्श्वानिद्रायोपहारं जहुरित्यर्थः ॥

२०. हे इंद्र ते तव पूर्वाः पुरातनाः सुमतयः शोभनमतयो रायो धनानि च उपसो न उपस इव संचक्षे संख्यातुं न शक्याः । न नृत्वा नूतनाश्च सुमतयो रायश्च न संचक्षे । किंच त्वं मान्यमानं मन्यमानस्य पुत्रकं देवकं देवकनामानं शत्रुं जघंध अवधीः । त्वना स्वयमेव बृहतो महतः शैलात् शंबरं च अवभेत् अवाभैरसीरिति ॥

इति पंचमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

२१. हे इंद्र पराशरः शतयातुः बहुरक्षाः । बहूनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयते स शतयातुः बहूनां रक्षासां शतयिता वा । शक्तिः वसिष्ठश्चैवमादयो ये ऋषयः त्वाया त्वदिच्छया गृहाहूहं प्राप्य । ल्यङ्गोपै द्वितीयार्थे पंचमी । यद्वा गृहात् गृहे । सप्तम्यर्थे पंचमी । ग्राममनुः त्वां प्रतुष्टुवुः प्रकर्षेण तर्पितवन्तो वा ते पराशरप्रभृतयः भोजस्य भोजकस्य पालस्य ते तव सख्यं सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा न मृषंति न विस्मरंति । मृष मर्षे । मर्षो मर्षणं तन्न कुर्वंसीत्यर्थः । यतो न विस्मरंति अत्र अतो हेतोः सूरिभ्यः सूरिणां स्तोत्रणमेषाम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । सुदिना सुदिनानि सुच्छान् सुच्छाति निवसंति अपगच्छंतीत्यर्थः ॥

२२. देववतो राज्ञो नमुः पौत्रस्य पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासो राज्ञो गौर्गवां द्वे श्वे वधुर्मता वधूस्तंयुक्तौ द्वा द्वौ रथा रथौ च देयं दानं दानभूतान् रेभन् इंद्रः स्तुवन् अत एवाहंन्योग्योऽहं वसिष्ठो हे अग्ने सद्य यज्ञगृहं होतिव वषट्कतैव पयोमि । अत्राग्नेः संबोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं न तु देवतात्वज्ञापनार्थं अतस्तदेवताकत्वादस्य सूक्तस्य ॥

(P. 34.) २३. पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासो राज्ञः स्मद्विष्टयः प्रशस्तातिसर्जनश्रद्धादिदानांगयुक्ताः कृशानिनो हिरण्यालंकारवन्तो निरेके दुर्गतौ सत्यां ऋज्जासो ऋजुगामिनः पृथिविष्ठाः पृथिव्यां सुप्रतिष्ठिताः शाना देयभूताश्चस्वारोऽश्वास्तीक्ष्णं पुत्रवत्पालनीयं मां वसिष्ठं रथे स्थितं तोकाय तोकस्य पुत्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अवसे अन्नाय यशसे वा वहंति । पुनर्मति पूरणः ॥

२४. यस्य सुदासः अचो यश उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यां अंतःविस्तीर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तत इत्यर्थः । यश्च सुदाः विभक्ता धनस्य प्रदाता शीर्ष्णेशीर्ष्णे श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय विभभाज धनं प्रदशौ तं सुदासं ससेत् ससेव लोकाः इंद्रे न इंद्रमिव सृणोति स्तुवंति । किंच स्रवतो नद्यः अभीकों युद्धे सुध्यामधि सुध्यामधिनामकं सपत्नं वि अशिशात् न्यहन् ॥

२५. हे नरो नेतारो मरुतः इमं सुदासं राजानं सुदासो राज्ञः पितरं दिवोवासं न विवोवासमिव । विवोदास इति पिजवनस्यैव नामांतरम् । अनु सञ्चत अनुसेवध्वम् । किंच दुनोद्यु परिचरणकामस्य । षष्ठ्या लुक् । पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः केतं मंत्रं गृहं वा आविष्टन रक्षत । अपि चास्य सुदासः क्षत्रं बलं दूपाशं दुर्नशं अविनाशि अजरं अशियिलं चास्तु ॥

इति पंचमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

## 19.

यस्तिग्मशृंग इत्येकादशार्धं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धं त्रैष्टुभमैत्रम् । तथा चायुक्तां-  
तम् । यस्तिग्मशृंग एकादशेति । आभिष्टविके पंचमेऽहन्येतन्निविधानम् । सूत्रितं च ।  
कया शुभा यस्तिग्मशृंग इति माध्यंदिन इति । विष्णुवति निष्केवल्यशस्त्रेऽप्ये-  
तत्सूक्तम् । सूत्रितं च । यस्तिग्मशृंगोऽभि त्वं मेधमिति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्ये-  
तत्सूक्तम् । सूत्रितं च । यस्तिग्मशृंगो वृषभो न भीम उग्रो जज्ञे वीर्याय  
स्वधावानिति । आयुष्कामिष्टां मा ते अस्यामितीन्द्रस्य प्राप्तर्थाज्या । सूत्रितं च । मा  
ते अस्यां सहसावन्परिधौ पाहि नो अग्ने पायुभिरिति ॥

१. य इन्द्रस्तिग्मशृंगः तीक्ष्णशृंगो वृषभो न वृषभ इव भीमो भयंकरः सन् ए-  
कोऽसहाय एव विश्वाः सर्वान् कृष्टीः शत्रुजनान् स्थानात् प्र-च्यावयति । यथेन्द्रः अ-  
वाशुषो अयजमानस्य शश्वतो बहोर्गयस्य गृहस्य धनस्य वापहतां भवतीति शेषः ।  
हे इन्द्र त्वं सुषितराय अतिशयेन असोमानिषवं कुर्वते जनाय वेदां धनं प्रयंता  
प्रदातासि । तृन्ततत्त्वादव षष्ठ्या अभावः । असीत्यस्याख्यातस्यानुदात्तत्वाद्यद्वृत्त-  
योगाच्चानुदात्तत्वासंभवात् यद्वृत्तयुक्तमाख्यातांतरमध्याहृत्य योजना कृता ॥

२. हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तदा तन्वा शरीरेण शुश्रूषमाणः उपचरन् समर्थं  
मयैर्मैतृयैर्द्विजैः सहितं युद्धे कुत्समावः अरक्षः । कदेत्यत्राह । यद्यसंजुनेयाय  
अर्जुन्याः पुत्राय अस्मै कुत्साय शिक्षन् धनं प्रयच्छन् दासं दासनामकमसुरं शुष्णं  
च कुयवं च न्यरधयः नितरां वशमानयः ॥

(P. 35.) ३. हे धृष्णो शत्रूणां धर्षकैश्च धृषता धर्षकेण वज्रेण बलेन वा वीतहर्ष्यं  
इत्तहविष्के प्रज्जनितहविष्के वा सुदासं राजानं विश्वाभिः सर्वाभिः कृतिभिः रक्षाभिः  
प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । किञ्च वृत्रहृत्येषु युद्धेषु क्षेत्रसाता क्षेत्रसातो क्षेत्रस्य भूमेभजने  
निमित्ते पौरकुत्सि पुरुकुत्सस्यापत्यं असदस्युं पूरुं च प्रावः ॥

४. हे नृमणः नृभिर्ब्रह्मज्ञानं नेदभिः स्तोत्रभिर्भननीय स्तोत्रध्वेन्द्र । नृषु मनो यस्येति  
बह्व्रीहिर्वा । देववीतो यज्ञे क्रियमाणे सति संग्रामे वा । देवा विजिगीषवो यस्मिन्  
विर्यति गच्छति स संग्रामो देववीतिः । नृभिर्मरुद्भिः सह भूरीणि बहूनि वृत्रा वृत्राणि  
शत्रून् हंसि मरितवानसि । किञ्च हे हर्यश्वेन्द्र त्वं दभीतये दभीतिनामकाय  
राजर्षये तदर्धमित्यर्थः । दस्युं द्युमुर्णि च धुनि च सहन्तु सहन्तुना वज्रेण  
नि नितरां अस्वापयः मारितवानसीत्यर्थः ॥

५. हे वज्रहस्त तव च्यौत्नानि बलानि तानि तादृशानि यद्यशस्त्रं शंवरस्य नव  
नवति च परः सद्यो युगपदेव विदारितवानसीति शेषः । तदा निवेशने निवेशनार्थं  
शततमा शततर्मां पुरमविषेषीः व्योमोः वृत्रं चाहन् उत अपि च तमुच्चिमहन् ॥

इति पंचमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

६. हे इन्द्र ते तव रातहव्याय इत्तहव्याय वाद्युपे यजमानाय सुदासे ता तानि  
भोजनानि भोग्यानि धनानि सना सनानि सनातनानि बभूवुरिति शेषः । हे पुरुशाक  
बह्वकमिन्द्र वृष्णे कामानां वर्षिचे ते तुभ्यम् त्वामानेनुमित्यर्थः । वृषणा वृषणौ



हरी अश्वौ युनक्ति रथे योजयामि । ब्रह्माण्यस्मदीयानि स्तोत्राणि राज्ञं बालिनं  
त्वां चर्षतु गच्छन्तु ॥

७. हे सहायन् बलवन् हरिको हरिर्बलिद्वि ते तव अस्यां स्तोत्रेणास्माभिः क्रिय-  
माणाणां परिष्ठावन्वेषणायां पराहै पराक्षनाय अथात्र अहंज्ञे वयं वा युन । किंच नो-  
ऽस्मान् अचक्रेभिः अवार्धैर्वरुधैः वारयन्त्युपद्रवैभ्य इति वरुधाणि रक्षणाणि ते-  
स्मात्स्व पाहि । तव सूरिषु स्तोत्रेषु गच्छेद्वयं प्रियासः प्रियाः स्थान भूयास्म ॥

(P. 36.) ८. हे मघवन् धनवन्निद्व ते तव अभिष्टावन्वेषणे नरः स्तोत्राणां नेतारो  
वयं सखायः समानख्यातयः प्रियासः प्रियाश्च संतः कारण इन् गृह एव नहेम मोदेम ।  
किंच अतिथिभ्याश्च पूजयामिथीन् गच्छतीत्यतिथिभ्यः तस्मै सुहासे द्विवाहा-  
साश्च वा मदीयाश्च राज्ञे शंस्यं शंसनीयं सुखं कारिष्यन् कुर्वन् तुर्वयं राजानं  
नि क्षिणीहि वयं कुरु । यादं च राजानं निक्षिणीहीत्यर्थः ॥

९. हे मघवन् धनवन्निद्व ते तव तु अद्य अभिष्टावन्वेषणे ये नरः उक्थसासः  
उक्थानां शंसितारः उक्था उक्थानि सखाश्चित् सद्य एव शंसन्ति । किंच ते  
तव हवेभिः स्तोत्रैः पणीन् अप्रदानशीलान् वणिजोऽपि व्यक्षान् । धनानि विशेष-  
णादापयन्नित्यर्थः । तानस्मान् तस्मै युज्याय सख्याय तत्सख्यमनुवर्तयितुं वृणीष्व  
परिगृहाण ॥

१०. हे नृप नैतूतमैत्र तुभ्यं नरां नैतृणां य एते स्तोमाः संचाः मयानि मंहनीयानि  
हवींषि वृत्तो वृत्तोऽस्मद्व्यचोऽस्मदभिमुखाः अभुवन्निति शेषः । तेषां नृणां वृहहव्ये  
संज्ञाने शिवः कल्याणकृत् भूः भव । सखा च भूः अविता रक्षिता च भूः ॥

११. हे शूरद्र तु अद्य स्तवमानः स्तूयमानो ब्रह्मजुतो ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरित  
तन्वा शरीरेण ववृधस्व । अपि च नोऽस्मभ्यं वाजान्तान्युप मिमीहि प्रयच्छेत्त्यर्थः ।  
स्तीनं गृहांशोपमिमीहि । स्पष्टमन्यत् ॥

इति पंचमस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्है निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो ह्येवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजागिराजपरमेश्वरैवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरभुक्भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण  
सायणाचार्येण विरचिते माधवीयं वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितानामष्ट्ये

पंचमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उग्रो जज्ञ इति दशार्धं तृतीयं सुक्तं वसिष्ठस्यार्धे वैष्टुभमैद्रम् । तथा चानुक्रम्यते । उग्रो दशैति । आभिष्टविके चतुर्थेऽहनि निष्कैवल्य एतत्सुक्तं निविद्धानम् । सूचितं च । चतुर्थस्योग्रो जज्ञ इति निष्कैवल्यमिति । महाग्रतेऽपि निष्कैवल्य एतत्सुक्तम् । तथैव पंचमारण्यके सूचितम् । उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानुदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति । सोमिकचानुलोम्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथमं पृष्ठमहः । तत्रापि निष्कैवल्ये एतत्सुक्तं निविद्धानम् । सूचितं च । जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति माध्यह्नि इति ॥

१. स्वधावान् बलवान् उग्रः ओजस्वी उग्रो वैद्रः वीर्याय वीर्यं कर्तुं जज्ञे बभूव । नद्यो नरहितः सन् यत्कर्म करिष्यन् भवति तदपः कर्म चाग्निः कर्तव्यं । चक्षिरिति किन्प्रत्ययस्य लिङ्गुवाबलीकाव्ययानिष्ठाखलार्थतुनामिति षष्ठीप्रतिषेधः । अपि च नृषइतं यज्ञगृहं युवा नित्यतरुणः सन् अवीर्यी रक्षणेः सार्धं जग्मिर्गता महश्चिन्महतोऽप्येनसः पापानोऽस्माकं वाता रक्षिता च भवेति ॥

(P. 37.) २. ईद्रः शूश्रुवानो वर्धमानः सन् वृषमसुरं हंता भवति । तुल्यतत्वाद् वृषभभावः । वीरो वीरः सन् जरितारं स्तोतारं नु क्षिप्रमूर्ती कृत्या रक्षया प्रावीत् प्रारक्षच्च । सुदासे राज्ञे लोकं जनपदं कर्ता च । यद्वा सुदासे कल्याणदानाय यजमानाय लोकं कर्ता च भवति । इहाप्युत्तरत्रापि तुल्यतत्वात्पृष्ठभावः । अह वा उ इति त्रयः पूरणाः । दाशुषे यजमानाय वसु धनं मुहूर्त्योभूयो दाता च भूत् अभूत् । आ इति चार्थः ॥

३. युध्मो योद्धा अनर्वा अभिगन्तुरहितो युद्धेष्वपराङ्मुखो वा खजकृद्युद्धकृत् । खले खजे इति युद्धनामसु पाठात् । समद्वा समत् कलहः तद्धान् । शूरः दौर्धैर्पितो जनुषा जन्मना स्वभावत एव सत्रापाद् बहुनामभिभविता अषाढः स्वयं च केनाप्यनभिभूतः स्वोजाः सुबलः ईमयमिद्रः पृतनाः शत्रूणां सेना व्यासे विक्षिपति । अथ अपि च शत्रूयतं शात्रवमाचरतं विश्वं सर्वं जघान इति ॥

४. हे तुविष्मो बहुधनं महित्वा महस्वेन तविषीभिर्बलैश्च उभे चिदुभे अपि रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ पप्राथ आपुरितवानसि । अथ परोक्षस्तुतिः । हरिवानश्ववानिद्रो वज्रं नि मिमिक्षन् शत्रुषु प्रापयन् मरेषु यज्ञेषु निवित्स्व वा अंधसा सोमेन सप्तुवोच संसेव्यते संगच्छते वा । उच समवाय इति धातुः । वा इति पूरणः ॥

५. वृषा सेक्ता पिता कश्यपो वृषणं कामानां वर्धितारमिद्रं रणाय युद्धार्थं जजान । जन जनन इति धातुः । नद्यै नरहितं तमु तमेवैन्द्रं नारी चित् अदितिरपि ससृव सुषुवे । अधापि च य ईद्रो नृयो नृणां सेनानीः सेनानां नेता सन् प्राप्तिं प्रभवति स ईद्र इतः सर्वस्य जगतः ईश्वरो भवति । नियुत्वानिन इतीश्वरनामसु पाठात् । सत्वा शत्रूणां सारकश्च गवेषणो गवामन्वेष्टा च धृष्टुः शत्रूणां धर्षकश्च भवतीति शेषः ॥ इति पंचमस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

६. यो जनोऽस्यैन्द्रस्य घोरं शत्रूणां बाधकं मनो यज्ञैराविवासात् परिचरति स जनः । नु इति प्रतिषेधे वर्तते । चिदित्येवकारार्थः । नूचित् नैव श्रेषते स्थानात् न श्रदयति । न रेषत् नैव क्षीयते । अपि च यो जनो दुर्वांसि परिचरणसाधनानि स्तोत्रशस्त्राणि दधते निधत्ते तस्मै जनाय ऋतपाः यज्ञपाता ऋतेजा यज्ञे जातश्च स ईद्रो राये धनाय क्षयत् निवसति भवेदित्यर्थः ॥

(p. 38.) ७. हे चित्र चायनीयैर्द्र यद्धनं पूर्वं पिता ज्येष्ठो भ्राता वा अपराय पुत्राय कनीयसे वाशिक्षन् प्रयच्छन् । शिक्षतिर्ज्ञानकर्मा प्रीणाति शिक्षतीति ज्ञानकमस्तु पाठात् । भवतीति शेषः । यच्च देष्टव्यं देयं धनं ज्यायान् ज्येष्ठः कनीयसोऽयत्नं प्राप्नुयात् । यच्चापि धनं पितृतो लब्ध्वा पुत्रोऽमृत इत् अमृत एव सन् पितृगृहं विहाय दूरः पर्यासीत आस्ति तत् त्रिविधं चित्र्यं चायनीयं रयिं धनं नोऽस्मभ्यमाभर आहर ॥

८. हे इंद्र ते तुभ्यं प्रियः सखा जनो ददाशत् हवींषि दद्यात् हे अद्रिषः स सखा ते तव निरंके हनिऽसत् स्यात् । वयं च वसिष्ठाः अन्नतोऽह्निषतस्ते तव अस्यां क्षमतावनुग्रहदुद्धौ वर्तमानाश्चनिष्ठाः स्तुतिमत्तराः अतिशयेनान्नवंतो वा ॥ चनोऽन्नम् । नृपीतो नृणां रक्षके वरूथे गृहे वरणीयं वा धने स्याम वसेम भवेम वा ॥

९. हे मधवन् धनवन्निद्र ते त्वदर्थं वृषा सेक्ता एष स्तोम सोमः सूयमानोऽचिक्रदत् क्रवतिऽतापि च स्तासुः स्तोता अक्रपिष्ट । अस्तौत् । अपि च हे शक्र ते तव जरितारं स्तोतारं मां रायो धनस्य कामोऽभिलाष आगन् आगतः । अतस्त्वं वस्वी धनम् । कर्मणि षष्ठी । नोऽस्मभ्यं अंग क्षिप्रं आशकः धेहि ॥

१०. हे इंद्र स त्वं त्वयतायै इषे त्वया दत्तमन्नं भोक्तुं नोऽस्मान् धाः धारय । ये च मधवानो हविर्भन्तः त्वना स्वयमेव जुनन्ति हवींषि त्वां प्रति प्रेरयन्ति तानपि त्वयताया इषे धाः । अपि च वस्वीषु अत्यन्तं प्रशस्तास्तु त्विषु ते तव जरित्रे स्तोत्रे मह्यं शक्तिः सामर्थ्यमस्तु । यद्वा जरित्रे मह्यं ते तव वस्वीषु प्रशस्ता शक्तिर्ज्ञानमस्तु । स्पष्टमन्यत् ।

इति पंचमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

## 21.

असावि देवमिति दशार्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैटुभमैत्रम् । तथा चानुक्रांतम् । असावीति । माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमानमिदं सूक्तम् । असावि देवमिहोप याते त्वनुसवनमिति । इंद्रस्य वृक्षः पशावपि क्रत्वन्ति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च । अभि क्रत्वन्तं भूरध उमन् त्वं महर् इंद्र तुभ्यं हं क्षा इति ॥

१. देवं रीतिं गोक्रजीकं गोभिः संस्कृतं गन्धेन मिश्रितमित्यर्थः । अंधः सोमरूप-मन्नमसावि अभिषुतम् । ईमयमिन्द्रोऽस्मिन्नभिषुते सोमरूपेऽधिसं जनुषा स्वभावत् एव न्युवोच नितरां संगतो भवति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे हव्यंश्च त्वा त्वां यज्ञैः स्तोत्रैः हविर्विर्वा बोधामसि बोधयामः । अंधसः सोमस्य मद्देशु नोऽस्माकं स्तोमं स्तोत्रं बोध बुध्यस्व च ॥

(P. 39.) २. यज्ञं प्रयन्ति यष्टारः बहिंश्च विपयन्ति स्तृणन्ति विपिः स्तरणकर्मा विदधे यज्ञे सोममासौ मावाणश्च दुध्रवाचो दुध्रवाचोः भवन्ति । अपि च यशसो यशस्विनो दूरउपब्धः दूरे उपब्धिः शब्दो येषां ते दूरउपब्धः । नृषाचः नृजैर्नृत्तृत्विजाः सचन्त इति नृषाचः । वृषणो प्रावाणो सुमादृहात् गृहमध्यमवावा तस्मात् । आ इति चार्थः । निप्रियन्ते अभिषववेलायां निगृह्यन्ते । उ इति पूरणः ॥

३. हे शूरेंद्र त्वं अहिना वृत्रेण परिष्ठिता आक्रांताः पूर्वर्बिहारीप उदकानि क्षवितवै क्षवितुं कः अकार्षीः । धेना नद्यश्च त्वस्वत्तो हेतोः रथ्यो न रथिन इव वाक्त्रे निर्गच्छति । वक्ति कौटिल्य इति धातुः । विश्वा विश्वानि कृत्रिमाणि भुवनानि च भीषा त्वत्तो भीष्या रेजंते कपते ॥

४. इंद्रो नर्याणि नरहितानि विश्वा विश्वानि अपांसि कर्माणि विद्वान् जानन् आशुधेनिराशुधैः भीमो भयंकरः सन् एषाम् । कर्मणि षष्ठी । एतानसुरान् विवेष व्यासवान् । पुरंश्च तेषां विदूषोन् अकंपयत् । अपि च जर्हषाणः हृष्यन् महिना महिम्ना युक्तो वज्रहस्तः सन् तान् विजघान ॥

९. हे इंद्र यातवो राक्षसाः नोऽस्मान्न जूजुवुः न हिंस्युः । जूजुवुरिति हिंसाक्रियः पृथक्करणक्रियो वा । अपि च हे शविष्ठ बलवत्तमं वंदना वंदनानि रक्षांसि वेद्याभिः वेद्याभ्यः प्रजाभ्यः नोऽस्मान्न जूजुवुः न पृथक्कुर्वंतु । किंच अर्थः स्वामी स इंद्रः विष्णुस्य विषमस्य जंतोः प्राणिनः शासने शार्धत् उत्सहेत । अथ च शिश्रदेवाः । शिश्रं न दीव्यंत इति क्रीडंत इति शिश्रदेवाः अन्नह्यचर्या इत्यर्थः । नोऽस्माकं ऋतं यज्ञं सत्यं वा मा अपि गुः मातिगमन् । तथा च यास्कः । स उत्सहतां यो विष्णुस्य जंतोर्विषमस्य मा शिश्रदेवा अन्नह्यचर्याः । शिश्रं अथतेः । अपिगुर्ऋतं नः सत्यं वा यज्ञं वेति ॥

इति पंचमस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

६. हे इंद्र त्वं कत्वा कर्मणा उमन् पृथिव्यां वर्तमानान् जंतून्वा अभिअभुः अभ्यभुः । अध अपि च ते तव महिमानं रजांसि सर्वे लोका न विव्यक्त । व्यचिर्व्याप्तिकर्माः न व्यामुवान्नित्यर्थः । स्वेना ह्यात्मीयेन च शवसा बलेन वृत्रं जघंथ त्वमवधीः । शत्रुश्च शुभा युद्धेन ते तव अंतं हिंसां न विविदन् न लब्धवान् ॥

( P. 40 ) ७. पूर्वे देवाश्चिदसुरा अपि असुर्याय बलाय क्षत्राय । क्षदिहिंसा-कर्मा । बलं हिंसां चोभे कर्तुमित्यर्थः । हे इंद्र ते तव सहांसि बलानि अनु ममिरे । हीने इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः । तव बलेभ्यो हीना ममिर इत्यर्थः । तथा च निगमांतरम् । अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं ममेति । अथ परोक्षस्तुतिः । इंद्रः शत्रून्विषह्य मघानि मंहनीयानि धनानि दयते भक्तेभ्यः प्रयच्छति । अपि चेंद्रं वाजस्यान्नस्य सातो लाभार्थं जोडुवंत स्तुवंति स्तोतार आह्वयंति वा ॥

८. हे इंद्र ईशानं त्वां कीरिः स्तोता । कारुः कीरिरिति स्तोतृनामसु पाठान् । वसिष्ठः अवसे रक्षणाय जुहाव हि स्तोति हि ह्वयति वा । चिचित् पूरणः । अपि च हे शतमते बहुरक्षेत्रं अस्मे अस्माकं भूरेः प्रभूतस्य सौभगस्य धनस्य अगो रक्षा बभूथ बभूविथ । अभिक्षन्तुर्भित्सकस्य त्वावतः त्वत्सदृशस्य वरूता वारयिता च भव ॥

९. हे इंद्र ते तव नमोवृथासो नमसा स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारो वयं विव्व्ह सर्वदा सखायः स्यान् भवेम । महिना महिम्ना तरुणा अत्यंतं तारकैर्द्र ते तव अवसा रक्षणं समीके संग्रामे अर्याभीतिमभिगमनं वनुषां हिंसकानां शवांसि बलानि च यन्वंतु स्तोतारो हिंसंतु ॥

१०. इयसृक् व्याख्यातचरी (२०. १०.) ॥

इति पंचमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ।

पिवा सोममिन्द्र मंदतु त्वेति नवर्चं पंचमं सूक्तम् । अनुक्रयते च । पिब नव वैरा-  
जमृतेऽत्यामिति । वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टौ विराजो नवमी चिष्टुप् । इंद्रो देवता ।  
दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे पिवा सोममिन्द्रेति षट् स्तोत्रियानुरूपौ । सूचितं  
च । वैराजं चतुष्टं पिवा सोममिन्द्र मंदतु त्वेति षट् स्तोत्रियानुरूपाविति । महाव्रतेऽपि  
निष्केवल्य आद्याः षड्वचः । सूचितं च । पिवा सोममिन्द्र मंदतु त्वेति षडिति ।  
आद्या निष्केवल्यशस्त्रयाज्या । सूचितं च । पिवा सोममिन्द्र मंदतु त्वेति याज्ये-  
ति । चतुर्थेऽहनि माध्यह्निसवने होचकशस्त्रेषु सप्त विराजस्त्रीस्तृचान् कृत्वैकैक-  
स्तुचः शंसनीयः । तत्र न ते गिर इत्याद्यश्चतस्रः ऋचः । सूचितं च । न ते गिरौ अपि  
मृष्ये तुरस्य प्र वो महे महिवृधे अरध्वमिति ॥

१. हे इंद्र सोमं पिब । स सोमः त्वा त्वां मंदतु मादयतु । हे हर्यश्च ते त्वदर्थं  
सोतुरभिषवकर्तुः बाहुभ्यामर्वा न रश्मिभ्यामथ इव सुयतः सुष्टु परिगृहीतः अद्रिर्धोवा  
र्चं सोमं सुपाव ॥

(P. 41.) २. हे हर्यश्च ते तव यो युज्यो गुणः चारुः सर्वाचीनो मद्गो मदकरः सोमोऽस्ति  
विद्यते । येन च पीतेन सोमिन वृक्षाणि हंसि हे प्रभूवसो प्रभूतधनेन्द्र त्वां स सोमो ममन्तु  
मादयतु ॥

३. हे मघवन् धनवज्रिन्द्र ते तव प्रशस्तिं स्तुतिरूपां यां वाचं वसिष्ठः अर्चति  
वदति तामिमां मे वसिष्ठस्य संबोधिर्मी वाचं सु आ बोध सुष्टुभिमुध्यस्व । किंच इमा  
इमानि ब्रह्मा ब्रह्माणि सधमाहे यज्ञे सुषस्व सेवस्व ॥

४. हे इंद्र विपिपानस्य विपीतवतो विपिपतो वा ममाद्रिर्धोवो हवमाह्वानं श्रुधि  
भूयु । तथा च निगमांतरम् । प्रावभ्यो वाचं वदना वदज्ञा इति । विप्रस्य प्राज्ञस्य  
वसिष्ठस्य अर्चतः स्तुवतो मनीषां स्तुतिं बोधं बुध्यस्व च । इमा इमानि क्रियमाणानि  
बुधांसि परिचरणानि अंतमा अंतिकतमानि बुद्धिस्थानि सचा सह सहायभूतः  
सन्वा कृष कुरु च ॥

५. हे इंद्र तुरस्य शत्रूणां हिंसकस्य ते तव गिरः स्तुतीः असुर्यस्य । द्वितीयाथै  
षष्टी । त्वदीयमसुर्यै बलं विद्वान् जानन्नहं नापि मृष्ये सृषिर्माजिनकर्मा न मार्जयामि  
न परित्यजामीत्यर्थः । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च नापिमृष्ये । सृषिर्माजिनकर्मेत्वमन्य-  
त्रापि वृद्ध्यते । तद्यथा । ना नो अन्नं सख्या वित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा इति । किंतु स्वयशो-  
ऽसाधारणयशः ते तव नाम स्तोत्रं सदैव विचक्षिमं ब्रवीमि ॥

इति पंचमस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

६. हे मघवन् ते तव सवना सवनानि सोमानिषवणानि भूरि भूरीणि मानुषेष्वस्मात् ।  
वर्तते इति शेषः । मनीषी स्तोता त्वामिस्थामेव भूरि हवते नितरां स्तौति । अतो-  
ऽस्मादस्मत्त ओर दूरे ज्योक् चिरकालं या कः आत्मानं वा कार्षीः । क्षिप्रना-  
त्मानमस्मात्सन्नं कुर्वित्यर्थः ॥

७. हे ब्रू तुभ्येत् तुभ्यमेव इमा इमानि विश्वा विश्वानि सवना सोमानिषवणानि भया क्रियत इति शेषः । तुभ्यं स्वर्धमेव वर्धनां वर्धनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि कृणोमि करोमि । त्वमेव नृभिर्ब्रह्मणां भेदभिः विश्वेषा सर्वप्रकारैः हव्यो ह्वातव्यः स्तुत्वो वासि ॥

८. हे दम्प दर्शनीय मन्यमानस्य स्तुयमानस्य ते तव महिमानम् । नु चिदिति प्रतिषेधार्थः । नु क्षिप्रं नृभिर्बुद्धश्रुवन्ति केचन न प्राप्नुवन्ति । हे उग्र उद्धूतं ते तव शयो धनं नोदश्रुवन्ति ॥

(P. 42.) ९. ये च पूर्वे प्राक्तना कृषयः ये च नूत्ना नूतनाः विप्राः मेधाविनः कृषयः ब्रह्माणि स्तोत्राणि अजयन्त अजनयन्त तेष्विवास्मै अस्मास्वपि हे इंद्र ते तव सख्या सख्यानि शिवानि भद्राणि संतु । स्पष्टमन्वत् ॥

इति पंचनस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

### 23.

उदु ब्रह्माणीति षड्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं वैदुर्भमैर्द्रम् । अनुक्रम्यते च । उदु षडिति । अग्निष्टोमं माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिषास्त एतत्सूक्तम् । सूचितं च । उदु ब्रह्माण्वृजीषी वज्जी वृषभस्तुरापाकिति याज्या इति । चातुर्विधिकऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिषास्ते एतदहरः वास्यसंज्ञकं सूक्तम् । सूचितं च । उदु ब्रह्माण्वग्निं तद्वेत्तीतरावहरहःस्ये इति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वेतंइव सूक्तम् । महाव्रतेपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूचितं च । उदु ब्रह्माण्यैरत अवस्या ते मह इंद्रोत्प्रेयसीति पंच सूक्तानीति ॥

१. अवस्या अन्नेच्छया ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवींषि चंद्रार्थमुद्देरत । सर्वं कृषय इति शेषः । उ इति पूरणः । हे वसिष्ठ त्वमपि समर्थं यज्ञ इंद्रं मह्यं स्तोत्रेण हविषा च पूजय । अपि च य इंद्रो विश्वानि भुवनानि शवसा बलेन आततान स ईवत उपगमनवन्तो मे मम वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि उपश्रोता भवतु ॥

२. यद्यज्ञा गुरुषः श्रुचं रुधंतीति गुरुष ओषधयः इरज्यन्त वर्धन्ते तदा हे इंद्र स्वर्धं विवाचि स्तोत्रि देवजामिदैवानां बंधुर्योषः स्तुतिरूपः शब्दो घोषः अयाभि अकारि । अपि च जनेषु मध्ये केनापि स्वमायुः स्वजीवितं नहि चिकिते न ज्ञायते । यैरायुः क्षीयते तानीत् तानि सर्वाण्येव अहांसि पापान्यस्मानति पयि अतिपारय ॥

३. गवेषणं गवां प्रापके इंद्रस्य रथं हरिभ्यामिन्द्रवाहाभ्यां युजे स्तोत्रैरहं युनज्मि । ब्रह्माणि स्तोत्राणि जुहुषाणं परिवारैः सेव्यमानमिन्द्रमुप अस्थुः उपातिष्ठत । स्यः सोऽयमिन्द्रो महित्वा महत्त्वेन रोइसी द्यावापृथिव्यौ विनाधिष्ट व्यवाधिष्ट च । अपि च इंद्रो वृत्राणि शत्रून्प्रतिहंद्वाणि जघन्वान् हतवान् ॥

४. हे इंद्र त्वत्प्रसारादापश्चित् आपः स्तर्यो न गावः स्तर्यो वशा गाव इव पिप्प्लुः वर्धताम् । अप्रसूता गावो मांसला भवन्ति हि । ते तव जरितारः स्तोतारश्च कृतमुदकं

नक्षत्रं व्यासुवन् । अपि च त्वं नोऽस्मान् निशुतो वासुर्न वाशुरिव अच्छ याहि अभि-  
याहि । त्वं हि धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा वाजानजानि विदयसे स्तोत्रभ्यः प्रयच्छासि ॥

(P. 43.) ५. हे इंद्र त्वा त्वां त एते मदा मदकराः सोमाः मादयंतु । अपि च जरित्रे  
स्तोत्रे शुष्मिणं बलवतं सुविराधसं बहुधनं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । हे शूर त्वं देवत्रा  
द्वेषु एक एव मर्तान्मनुष्यान् दयसे दयतिरतुर्कपार्थः । अस्मिन् सवने यज्ञं मादयस्वा ॥

६. वसिष्ठासो वसिष्ठाः वज्रबाहुं वज्रकल्पनाहं वृषणं कामानां वर्षितारमिंद्र एवे-  
स्त उक्तेन प्रकारेणैव अर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्च्येति अभिपूजयति । स्तुतः स इंद्रो  
नोऽस्मभ्यं वीरवत्पुत्रादिभ्युक्तं गोमद्भ्युक्तं च धनं धातुं ददातु । स्पष्टमन्यतु ॥

इति पञ्चमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

## 24.

योनिष्ट इंद्र सवने अकारीति षडुचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं वैद्युभमैद्रम् । अनु-  
क्रम्यते च । योनिरिति । महाव्रते निष्कंवक्ष्य एतत्सूक्तम् । सूचितं च । योनिष्ट  
इंद्र सवने अकारीत्येतस्य चतस्रः शस्त्योत्तमासुपसंतत्योपौत्तमया परिधृतातीति ॥

१. हे इंद्र ते तव सवने सदनार्थं योनिः स्थानमकारि । हे पुरुहूतं सुभिर्भुजैः सार्धं  
तं योनिं आप्रयाहि । नोऽस्माकं यथाविता रक्षिता असः भवसि । नोऽस्माकं वृधे  
वर्धनाय चासः । तथा च वसूनि ददः अस्मभ्यं देहि । सोमैरस्मदीयैः ममदः मादय च ॥

२. हे इंद्र द्विचर्हाः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । द्विचर्हसः द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धस्य ते तव  
मनो गृभीतमस्माभिः परिसृहीतम् । सोमश्च सुतोऽभिपुतः । मधूनि च परिषिक्ता पात्रेषु  
परिषिक्तानि । विसृष्टधेना विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा सुवृक्तिः सुसमाप्ति-  
रियं मनीषा स्तुतिरिंद्रं जोडवती भृशमाह्वयती भरते संश्रियते च ॥

३. हे ऋजीषिभिंद्र नोऽस्माकमिंद्रं बर्हिर्निं यज्ञं सोमपेयाय दिवः स्वर्गाद आयाहि  
आगच्छ पृथिव्या अंतरिक्षाच्च । आपः पृथिवीत्यंतरिक्षानामसु पाडात । आयाहि ।  
अपि च तवसं प्रवृद्धं बलवतं वा मद्राचं मवभिसुखं त्वा त्वां आंगूषं स्तोत्रं अच्छाभि  
मवाय मवार्यं हरयोऽश्वा वहंतु ॥

(P. 44.) ४. हे हर्यश्च हरिनामक्राश्च सुशिप्रं शोभनहनां इंद्र विश्वानिः सर्वाभिः  
ऊतिभी रक्षाभिः सजोषाः संगतः स्थविरैर्भिर्भुजैर्मरुजैः सह वरीवृजत शत्रून् भृशं  
हिंसन् अस्मे अस्मभ्यं वृषणं कामानां वर्षितारं शुष्मं बलवतं पुत्रं दधत प्रयच्छन् ब्रह्म  
स्तोत्रं जुषाणः सेवमानः नोऽस्मानायाहि ॥

५. महे महत उमाय उहूर्णाय ऊजस्विने वा वाहे विश्वस्य वोडे इंद्राय धुरीव रथस्य  
अस्थो न अश्व इव वाजयन् बलं कुर्वन् एष स्तोमः अधायि व्यधायि । अथ प्रत्यक्ष-  
स्तुतिः । हे इंद्र यं त्वां अयमर्कः स्तोता वसूनां वसूनि धनानि ईहे प्राच्यते स त्वं  
नोऽस्मासु यां दिवीष आंसतं श्रवणीयमखं पुत्रं वा अभिधाः अभिपेहि ॥

६. हे इंद्र नोऽस्मान् एव एवं वार्यस्य । तृतीयार्थे षष्ठी । वरणीयेन धनेन पूर्धि पूरय । ते तव महीं महतीं सुमतिमनुग्रहकुट्टिं देविदाम् भृशं लभेमहि । मघवद्भ्यो हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यं सुवीरां शोभनपुत्रादिशुतां इषमन्नं पिब्व प्रयच्छेत्यर्थः । स्पष्टमन्यन् ॥

इति पंचमस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

### 25.

आ ते मह इंद्रेतिः षड्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थे वैष्टुभमैद्रम् । आ त इत्यनुक्रांतम् । महाद्रते निष्केवल्य इदमादीनि पंच सूक्तानि । सूत्रितं च । आ ते मह इंद्रोदयुमेति पंच सूक्तानीति ॥

१. हे उग्र उद्गूणौजस्विन्द्र यत् यद्दः समन्यवः समो मन्थुरभिमानो यासां ताः समन्यवः सेनाः समरंत युध्यन्ते युद्धार्थे संगच्छन्ते वा तदा नर्यस्य नरहितस्य महो महतः ते तव बाह्वोः स्थिता दिद्युत् आयुधम् । दिद्युत् हेतिरिति वज्रनामसु पाठात् । ऊती ऊत्यै अस्मद्रक्षायै आ पताति आपततु । तव विष्वक्द्रक् विष्वग्गतु मनश्च मा विचारीत् अस्मास्वैव स्थिरं भवतु ॥

२. हे इंद्र दुर्गे युद्धे ये मर्तासो मर्ताः अभि अभियुखाः । संतो नोऽस्मान् अमंति अभिभवति तानमित्रान् शत्रून् निग्रथिहि निजहि । अपि च निनिस्सोः अस्मान्निहितु-मिच्छतो नरस्य तं शंसमाशंसनं आरि दूरे कृणुहि कुरु । अपि च नोऽस्मभ्यं वसूनां धनानां संभरणं समूहं आ भर आहर ॥

(P. 45.) ३. हे शिशिन् उष्णीषिन्द्र ते त्वदीयाः शतं बद्धयः ऊतयो रक्षाः सुदासे शोभनदानाय मह्यं संतु । सहस्रं शंसाः शंसतीयाः कामाश्च संतु । उत अपि च रातिर्यनमस्तु । वनषो हिंसकस्य मर्त्यस्य वधः हिंसासाधनमायुधं च जहि । अपि चास्मे अधि अस्मासु युद्धं दीप्तिमद्भ्यं यशो वा रत्नं च धेहि । तथा च यास्कः । युद्धं योततेर्यशो वाजं वा । अस्मे युद्धमधि रत्नं च धेहि अस्मासु युद्धं च रत्नं धेहीति ॥

४. हे इंद्र त्वावतः त्वत्सदृशस्य क्रत्वे कर्मणे अस्मि भवामि हि । हे शूर अविनुः विश्वस्य रक्षितुः त्वावतस्त्वत्सदृशस्य रातौ दाने च अस्मीति शेषः । हे तविपीवो बलवान् उग्र ओजस्विन्द्र विश्वेन् विश्वान्येव अहानि ओकोऽस्माकं स्थानं कृणुष्व कुरु । हे हरिवो हरिवन् न मयीः अस्मान्न हिंस्याः ॥

५. एते वयं वसिष्ठाः हर्यश्वाय हरिनामकाश्चार्थेन्द्राय भूयं सुखकरं स्तोत्रं कुत्साः कुर्वाणाः । करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः । इंद्रे देवजुतं देवैः प्रेरितं सहो बलं इयानाः याचमानाः तरुत्राः दुर्गाणि तीर्णाः संतो वाजं बलं सनुयाम लभेमहि । अपि च हे शूर वृत्रा वृत्राणि शत्रून् सुहृन् हंतुं सुशकानि सत्रा सर्वेषां कृधि कुरु ॥

६. इयं व्याख्यातचरी (२४. ६). ॥

इति पंचमस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥



26.

न सोम इंद्रमिति पंचमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं वैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चालुक्रम्यते । न सोमः पंचेति । महाव्रत उक्तो विनियोगः ॥

१. मघवानं धनवंतमिन्द्रं अस्तुतो न अभिषुतः सोमो न ममाद् न तर्पयति । सुतासोऽभिषुता अपि सोमाः अन्नह्याणः स्तोत्रहीना न मनवः । नमादिस्थितदाख्यातं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सद्यः संबध्यते । अत एव विष्वपि सवनेषु पावमानैः स्तोत्रैः स्तुता एव सोमा हूयन्ते । अपि च नोऽस्मदीयं यदुक्तमिन्द्रो जुजोषत संवेत । यथा च नृवत् राजेव आदरेण शृणवत् शृणुयात् तथा नवीयो नवतरं उक्थं शस्त्रं तस्मा इंद्राय जनये पदामीत्यर्थः ॥

(P. 46.) २. यदास्मान् उक्थ उक्थे शस्त्रे शस्त्रे क्रियमाणे सोमो मघवानमिन्द्रं ममाद् मादयति । नीथे नीथे स्तोत्रे स्तोत्रे क्रियमाणे सुतासोऽभिषुताः सोमा मादयन्ति । तस्मात् ईमेनमिन्द्रं सबाधः परस्परं मिलिताः समानदक्षाः समानोत्साहा कृत्विजः पुत्राः पितरं न पितरमिव अवसे तर्पणाय स्वरक्षणाय वा हवन्ते शस्त्रैः स्तोत्रैश्च स्तुवन्ति ॥

३. वेधसः स्तोत्राणां विधातारः सुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु शान्ति कर्माणि श्रवन्ति तानि वृत्रवधादीनि कर्माणीन्द्रः पूर्वस्मिन्काले चकार । नूनं संयति अन्या अन्यानि कर्माणि कृणवत् कुर्यात् । अपि च स इंद्रः सर्वो पुरः शत्रुनगरीः समानः समवृत्तिः पति-जनीरिव जाया इव सु निनामृजे सम्यक् शोधयेत् ॥

४. यस्वैन्द्रस्य मिथः परस्परं तुरो बाधमानाः संक्षिप्ता वा पूर्वाः पूर्वा बह्वचः ऊतयो रक्षाः संति । तं एव एवमुक्तगुणमाहः पूर्वं कृषयः । उत अपि चाद्यापि स इंद्रो मघानां मंहनीयानां धनानां विभक्ता दातेति तरणिरापदस्तारयितेति शृण्वे श्रूयते । तस्य च प्रसादास्मे अस्मान् प्रियाणि भद्राणि कल्याणानि सञ्चत संवेताम् ॥

५. वसिष्ठो नृत् नृणाम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । ऊतये रक्षायै कृष्टीनां प्रजानां वृषभं कामावां वर्षितारं इंद्रं एव एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गृणाति स्तौति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इंद्र नोऽस्मभ्यं सहस्रिणः सहस्रसंख्याकान्वाजानजान्शुप माहि प्रयच्छेत्त्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

इति पंचमस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

27.

इंद्रं नर इति पंचमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं वैष्टुभमैन्द्रम् । इंद्रं नर इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्क्रैवल्य एतस्मूक्तमुक्तं तृतीयत्वेन । इंद्रे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्या-

स्तिष्ठः क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितं च । इंद्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्युरं नो लोकमनु  
नेषि विद्वानिति ॥

१. यद्यदा पार्था युद्धभरणनिमित्तास्ताः प्रसिद्धाः धियः कर्माणि युज्जते प्रयु-  
ज्यन्ते तदा नरो नेतारो यमिन्द्रं नेमधिता नेमधितौ संग्रामे हवन्ते ह्वयन्ति स त्वं दुर्यो-  
धृपाता नृणां संभक्ता च शवसो बलस्य बलं चकानः कामयमानश्च सन् गोमति  
गावः संत्यस्मिन्निति गोमत् तस्मिन् ब्रजे गोष्ठे गोसमूहे नो ऽस्मानामञ्ज  
प्रापय ॥

(P. 47.) २. हे पुरुहूत बहुभिराहुर्ते ते तव यः शुभ्रो बलमस्ति तं शुभ्रं  
सखिभ्यः स्तोत्रभ्यो नृभ्यः शिक्ष हेहि । अपि च हे मघवन् हि यस्मादृक्का वृद्धानि ।  
पुरां द्वाराणि विभेदियेति शेषः । तस्मात्स त्वं विचेताः विविक्तप्रज्ञः सन् परिहृतं  
तिरोहितं राधो धनमपञ्चयि अस्मभ्यमपवृणु । नोति संग्रह्यर्थे ॥

३. स इंद्रो जगतो जंगमस्य पश्चादेः यतो राजेश्वरो भवति । चर्षणीनां मनुष्याणां  
च राजा भवति । अधि क्षमि क्षमायां विषुरूपं नानारूपं यद्धनमस्ति तस्यापि राजा  
भवति । ततो दायुषे यजमानाय वसूनि धनानि ददाति । स इंद्रोऽस्माभिरुपस्तुतं एवं  
सन् राधो धनं अर्वागस्मदभिमुखं चावत् प्रेरयतु ॥

४. मघवा धनवान् दानो ददानः स इंद्रो नोऽस्माकं सहूती सहूत्या मरुद्भिः सहा-  
ह्वानेन वाजमघ्नं नोऽस्मभ्यं ऊती ऊत्यै रक्षायै नू चित् क्षिप्रमेव नियमते प्रयच्छतु ।  
यस्येन्द्रस्य अनुना संपूर्णा अभिवीता अभिप्राप्ता दक्षिणा दानं सखिभ्यः स्तोत्रभ्यो  
नृभ्यो वामं वननीयं धनं पीपाय दोग्धि ॥

५. हे इंद्र नोऽस्मभ्यं राधे धनप्राप्तये नु क्षिप्रं वरिवो धनम् । वेदो वरिव इति धन-  
नामसु पाठात् । त्वं कृधि हेहि । वयं ते तव मनो मघाय मंहनीयाय स्तुत्या आवृ-  
त्याम आवर्तयाम । स्पष्टमन्यत् ॥

इति पंचमस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

28.

ब्रह्मा ण इंद्रेति पंचमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे चैष्टुभनैष्टम् । ब्रह्मा ण इत्य-  
नुक्रातम् । महाव्रते निष्कैवल्ये पंचमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । अष्टमेऽह-  
नि प्रउगशस्त्र आद्यस्तत्र ऐंद्रः ॥

१. हे इंद्र त्वं विद्वान् जानन् नोऽस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं उप याहि । ते तव हरयोऽधा-  
श्वावीचोऽस्मदभिमुखाः युक्ताः संतु । हे विश्वमिन्वि विश्वप्रीणयितरिद्र त्वा त्वां विश्वे  
सर्वे मर्ता मनुष्याः चिद्धि यद्यापि विहवन्त पृथक् हवन्ते तथाप्यस्माकमित् अस्मा-  
कमेव हवं शृणुहि शृणु ॥

(P. 48.) २. हे शवसिन् बलवन्निद्र यद्यदा ऋषीणां ब्रह्म स्तोत्रं पाप्सि रक्षसि  
स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानम् । तदा ते तव महिमा हवं हवः स्तोता तं व्यानद  
द्यामोतु । हे उग्र ओजस्विन्निद्र यद्यदा हस्ते पाणौ वज्रं आ दधिषे धारयसि तदा

क्रत्वा शत्रुवधादिना कर्मणा घोरः सन् अवाक्यः शत्रुभिरनभिभूतो जनिष्ठाः अज-  
निष्ठाः अभवः ॥

३. हे इंद्र बन्धुस्त्वं तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन जोडवानान् भूशं स्तुवतो नूनं सो-  
दसीं यावापुषिष्यौ संनिधेय संगमयसि । दिवि पुषिष्यौ च स्तोतृन् प्रतिष्ठापयसीत्यर्थः ।  
स त्वं महे महते क्षत्राय धनाय । रयिः क्षत्रमिति धननामसु पाठात् । शवसे बलाय च ।  
यजमानेभ्यो महद्भुजं बलं च दातुमित्यर्थः । जज्ञे जज्ञिषे । हीति हेत्वर्थः । यत् एवमतः  
कारणात् अनुवृत्तं अशतारमयजमानं नूतुजिज्ञाता यजमानोऽक्षिभत् । अथतिर्हि साकर्म  
तस्माद्भुजं लुब्धं हिनास्ति । चिदित्येवकारार्थः ॥

४. हे इंद्र बुमिवासो वृष्टिमिचभूता बाधकाः क्षितयो जनाः पवन्ते अभिगच्छन्ति ।  
पवतिर्गतिकर्मा । तेभ्यो धनमाच्छिद्य नोऽस्वभ्यमेभिः सात्त्विकैः अहमिरहोभिर्दशस्य  
देहि । किंच अनेनाः एनसां निःस्ता मायीं प्रज्ञावान् वरुणो यदनुत् नोऽस्मात्  
प्रतिचष्टे अभिपद्यति तदनुत् हे इंद्र स्वध्रुवादात् द्विता द्विषा भवसात् अवस्यतु  
विमोचयतु । तथा च यास्कः स्वतिरुपस्तृष्टो विमोचन इति ॥

५. यत् य इंद्रो महो महतो राधसः संराधकरय रायो धनस्य । द्वितीयायै षष्ठी ।  
संराधकं महद्भुजं नोऽस्वभ्यं दत्तं प्रायच्छत् । यथेन्द्रोऽर्चतः स्तुवतो ब्रह्मकृतिं क्रिय-  
माणं ब्रह्म स्तोत्रं अविष्टोऽतिशयेन रक्षिता गता भवति तमेन मघवानं धनवतमिन्द्रं  
वोचमेत् स्तुवमेव । स्पष्टमन्यत् ॥

इति पंचमस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

29.

अयं सोम इंद्रेति पंचर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैदुभमैन्द्रम् । अयं सोम इत्यनु-  
क्रांतम् । व्यूळहे दशरात्रे नवमेऽहन्ययं सोम इंद्रेति प्रउगशास्त्र ऐंद्रस्तवः । सूचितं  
च । अयं सोम इंद्र तुभ्यं सुन्व आ तु ब्रह्मा ण इति । षोडशिशक्ने ब्रह्मन्वीर इत्येषा  
त्रिष्टुप् । सूचितं च । ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति त्रिष्टुबिति ॥

१. हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थमयमेण सोमः सुन्वे अभिषुतोऽभवत् । हे हरिवो हरिवर्जिद्र  
तर्होकाः सेवनीयो यस्यासौ तर्होकाः । तु क्षिप्रं आ याहि सुषुतस्य सम्यगभिषु-  
तस्य चारोः शोभनस्यास्य सोमस्य । द्वितीयायै षष्ठी । सम्यगभिषुतं शोभनमित्यर्थः ।  
तु क्षिप्रं पिब च । अपि च हे मघवन् इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा त्वं मघानि  
धनानि ददः अस्मभ्यं देहि ॥

(P. 49.) २. हे ब्रह्मन् परिवृढ वीरेंद्र ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं स्तोत्रं जुषाणः से-  
वमानः अर्वाचीनोऽस्मदभिमुखः सन् हरिभिरश्वैः नृथं क्षिप्रं याहि । अस्मिन्नु अस्मिन्नेव  
सर्वत्र यज्ञे स्र सुषु मादयस्व च । नोऽस्मदीयानि इमा इमानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि  
चोपशृणुष्वः उपशृणु ॥

३. हे इंद्र ते तव सूक्तैरस्माभिः क्रियमाणैः स्तोत्रैः अर्ककृतिः अलंकृतिः कास्ति  
कटिशी भवति । हे मघवन् ते तव कशा नूनं कवा खलु दाशोमं प्रीतिमुत्पादयेम । त्वाया

स्वत्कामनयैव विश्वा मवीः सर्वाः स्तुतीः आततने करोमि । अध अतः कारणात् हे इंद्र मे मरीयानि इमा इमानि इवा हवानि स्तोत्राणि शृणवः शृणु ॥

४. उत अपि च । चेति पुराणः । हे मघवन् येषां पूर्वेषामृषीणां स्तुतीरशृणोः ते पूर्वं ऋषयः पुरुषा इत् पुरुषेभ्यो हिता एवासन् । अध अतो ऽहं त्वा त्वां जीहवीमि भृशं स्तौमि । अपि च हे इंद्र त्वं नो ऽस्माकं पितेव जनक इव प्रमतिः बंधुरसि ॥

५. इयं व्याख्यातचरी ( २८. ५. ) ॥

इति पंचमस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

### 30.

आ नो देवेति पंचर्च त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धं वैटुभर्मैद्रम् । आ नो देवेत्यनु-  
क्रातम् । प्रथमे छंदोमे प्रउगशस्त्र आ न इत्ययमैद्रस्तुचः । सूच्यते हि । आ नो देव  
शवसा याहि शुभिमन् प्र वो यज्ञेषु देवयंतो अर्चन्ति ।

१. हे देव द्योतमान शुभिमन् बलवज्जिद्र नोऽस्मान् शवसा बलेन सार्धं आ याहि ।  
अस्यास्मभ्यं देवस्य रायो धनस्य वृधो वर्धयिता च भव । हे नृपते सुवज्र महे महते  
नृम्णाय बलाय च भव । बाधो नृम्णानिति बलनामसु पाठात् । हे दूर महे महते  
क्षत्राय शत्रूणां हिंसकाय । क्षदिर्हिसा क्रमा । पौंस्याय वीर्याय च भव ॥

( P. 50. ) २. हे इंद्र हव्यं ह्लातव्यं त्वा त्वां विवाचि विविधा वाचो यस्मिन् प्रादु-  
र्भवति तस्मिन्मुद्धे शूराः पुरुषाः तनूष्वंगेषु रक्षणीयासु सूर्यस्य सातो संभजने सरति  
गच्छतीत्याशुरत्र सूर्यो विवक्षितः तस्य चिरकालं प्राप्स्यर्थं हवते हव्यति । विन्धेषु  
सर्वेषु जनेषु त्वमेव सेन्यः सेनार्होऽसि । अपि च त्वं वृत्राणि शत्रून् सुहंतुनामवज्जेण  
रंधय अस्मभ्यं वशीकुरु ॥

३. हे इंद्र यद्यदा अहा अहानि सुदिना सुदिनानि व्युच्छान व्युच्छेद्यः । यद्यथा  
च समस्त संघामेषु केतुं ज्ञानमुपमं अंतिकं दधः धारयेः तथा असुरो बलवान् होता  
देवानामाह्वता अग्निः सुभगायास्माकं शोभनधनप्राप्तये देवान् इवानो ह्वयन् अत्रा-  
स्मिन्यज्ञे निषीदन् न्यसीदन् ॥

४. हे देव शूरेंद्र ते तव वयं वसिष्ठाः स्वभूताः । ये जनाः मरीयपुत्रपौत्रादयो  
मयानि मंहनीयानि हवींषि ददतः प्रयच्छंतः सतवतं स्तुवंति तेऽपि तव स्वभूताः ।  
तेभ्य उभयेभ्यः सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः उपमं श्रेष्ठं वरूथं गुहं यच्छ प्रयच्छ । अपि च  
त उभे स्वाशुवः सुसमुद्धाः संतो जरणां जरां अद्वनवंतं प्राप्नुवंतु ॥

५. एषा सिद्धा ( २८. ५. ) ॥

इति पंचमस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः ॥

प्र व इंद्रायेति द्वादशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं वैदुभनैद्रम् । दशम्याद्या-  
स्तिस्रो विराजः शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतम् । प्र वो द्वादश गायत्रं त्रिविरा-  
जंतमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे प्र व इंद्रा-  
येत्याद्यस्तत्र स्तोत्रियः । सूत्रितं च । प्र व इंद्राय मादनं प्र कृतान्नृजीषिण इति ।  
अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वयमिन्द्र त्वायवोऽभीत्यनुरुपस्तत्र्यः ।  
तथा च सूत्रितम् । वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वार्धहत्यायेत्युत्तमामुद्धरसिति । चतु-  
र्थेऽहनि माध्यह्निसवने हावक्रशस्त्र आरंभणीभ्य ऊर्ध्वं वैराज एकस्तु च आहव-  
नीयः । तदर्थः प्र वो महे महिवृधे भरध्वमित्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च । प्र वो महे  
महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराज इति ॥

१. हे सखायो वो यूयं हर्यश्वाय सोमपात्रे सोमानां पात्रे इंद्राय मादनं भरध्वरं  
स्तोत्रं प्र गायत ॥

२. उत अपि च हे स्तोतः सुदानवे सोमनदानाय सत्यराधसे सत्यधनायेन्द्राय उक्थं  
स्तोमं यथा नरोऽन्ये स्तोतारो युक्षं दीप्तिः साधनभूतं स्तोत्रं शंसति तद्वत्स्वमपि शंस  
उच्चारय । इति पूरणः । वयं च चक्रम स्तोत्रं करवाम ॥

३. हे इंद्र त्वं नोऽस्माकं वाजयुरज्जकामो भव । हे शतक्रतो त्वं नोऽस्माकं गत्यु-  
र्मौक्तमो भव । हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं हिरण्ययुः हिरण्यकामोऽपि भव । छंसि  
परच्छायामपि इदृश्यते कथञ्जिति कथ्य ॥

४. हे वृषन् कामानां वसितरिन्द्र त्वायवः स्वत्कामा वयं वसिष्ठाः स्वामिभिर्प्रणुमः  
प्रकर्षेण स्तुमः । हे वसो वासयितरिन्द्र अस्य इदं अस्मदीयं स्तोत्रं नु क्षिप्रं विद्धि  
अवधारय ॥

५. हे इंद्र अर्यः स्वामी त्वं वक्तवे परुषवाक्यानां वक्तवे निरे निदिचेऽराध्यंऽवात्रं  
नोऽस्मान् ना रधीः वशं मा कार्षीः । अपि अपि च त्वे त्वयि मन क्रतुः मदीयं  
स्तोत्रलक्षणं कर्म गच्छत्विति शेषः । अस्मदीयं स्तोत्रं भवद्विसे प्रदिशत्वित्यर्थः ॥

६. हे वृत्रहन् शत्रूणां हिसंकेद्र त्वं वर्म अस्माकं कवचमसि कवचवन्नसकोऽसी-  
त्यर्थः । सप्रथः सर्वतः पृथुश्चासि । पुरीयोधश्च पुरीयोद्धा चासि । त्वया युजा त्वया  
सहायेन प्रतिश्रुवे शत्रून् प्रतिब्रवीमि प्रतिहन्मीत्यर्थः ॥

इति पंचमस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

७. उत अपि च हे इंद्र त्वं महानसि सर्वाधिकोऽसि । हे इंद्र यस्य ते तव सहो  
बलं स्वधावरी अन्नवत्स्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुमन्नाते अनुमन्यते । त्वदीयं सहः  
सर्वाधिकमित्यत्रोभावपि लोको विस्ववारं न कुरुत इत्यर्थः ॥

८. हे इंद्र तमुक्तगुणविशिष्टं त्वा त्वां सयावरी त्वया सह शंची यत्र यत्र त्वं  
यासि तत्र तत्र यांतीत्यर्थः । युभिः तेजोभिः नक्षमाणा व्यामुवंती मरुत्वती महतः  
स्तोतारः तद्वती वाणी स्तुतिः परिमुवत् परिभवत् । परिभवतिरत्र परिग्रहाधीनः  
परिगृह्णात्वित्यर्थः ॥

१. हे इंद्र उग आनि शुलोकसभीपि स्थितं हसं दर्शनीयं त्वा त्वामनुद्दिश्य ऊर्ध्वासः  
ऊर्ध्वा इंद्रवोऽस्मदीयाः सोमाः भुवन् भवन्ति । कृष्टयः प्रजाश्च ते भुभ्यं संनमत । अवि  
सोमास्त्ववर्धयेव जायते प्रजाश्च त्वामेव प्रणमन्तीतीन्द्रस्तुतिः ॥

१०. हे मदीयाः पुरुषाः वो यूयं महिष्यथे महता धनानां वर्धयिषि मे महत इंद्राय प्र  
भरध्वं सोमाप्प्रणयत । प्रचेतसे प्रकृष्टमतथ इंद्राय सुमतिं सुदृष्टिं च प्र कृणुध्वं  
प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इंद्र चर्षणिप्राः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं पूर्वीहै-  
निषां पूरयित्रीविशः प्रजाः प्र चर अभिगच्छ ॥

(P. 52.) ११. उरुव्यचसे पृथुव्यासये महिने महते यस्मा इंद्राय सुहृदि  
स्तुतिं ब्रह्म अजं हविश्च विप्राः प्राज्ञाः जनयंत जनयन्ति । तस्यैद्रस्य व्रतानि रक्षणाभीपि  
कर्त्तव्या धीराः प्राज्ञा देवा अपि न मिनन्ति न हिंसन्ति ॥

१२. सचां राजानं सर्वतो जगत ईश्वरं अनुत्तमल्लं केनाप्यनुत्तोऽवाधितो गन्धुः  
प्रोभो यस्य सः तमेवेन्द्रं वाणीः स्तुतयः सहभ्यै स्तोत्रुणां शङ्खुणांभिर्भावितुं क्षमिषे ।  
अनीत हेतोर्है स्तोतस्त्वमपि हर्यश्वायेंद्राय हर्यश्वायेंद्रं स्तोतुमिच्छथः । आदीत बध्नु  
संयर्ह्य उत्साहय ॥

इति पंचमस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

## 32.

मो पु त्वेति सप्तविंशत्युच्चं पंचदशं सूक्तम् । अत्रेयमुक्तमणिता । मो पु सप्तधिका  
प्रागर्थं तृतीया द्विपदा सोदासैरमौ प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरस्यं प्रगाथमाल्ले सोऽर्धचं  
उक्तेऽहस्यत । तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयतेति शाठ्यायनकं वसिष्ठस्यैव हस्तपुत्रस्या-  
धिमिति तांडकमिति । मंडलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः इंद्रं कर्तुं न इति प्रगाथस्यार्धचस्य च  
वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्वसिष्ठो वा । इंद्रो देवता । अयुजो बृहत्यः सुजः सतोबृहत्यः  
तृतीया तु द्विपदा विराट् । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावेतत्सूक्तम् । सत्र द्विप-  
दानि त्वा धुरेत्येतं राधेतरं प्रगाथं नक्तिः सुदास इति प्रगाथं च वर्जयेत् । तथैव  
पंचमारण्यके सूचितम् । मो पु त्वा वायतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति राधेतरं च  
प्रगाथमथ हास्य नक्तिः सुदासो रथमित्येतं प्रत्यववधातीति । चातुर्विधिकोऽहनि  
पंचमोऽहनि च निष्केवल्ये मो पु त्वा वायत इति प्रगाथः सद्विपदः । सूचितं च ।  
मो पु त्वा वायतश्चनेति सद्विपद उपसमस्येद्विपदमिति । चातुर्विधिकोऽहनि  
मरुत्वतीथे प्रकृतात्मरुहवीयात्प्रगाथादनंतरं नक्तिः सुदास इति प्रगाथं शंसिम् ।  
पृष्ट्यागिभ्रवपडहयोस्तृतीये पष्ठेऽहनि चार्थं प्रगाथः । तथैव सूचितम् । नक्तिः  
सुदासो रथमिति मरुत्वतीयादूर्ध्वा निस्थासिति । एवंस्थितान् प्रगाथांश्चोद्धागिः  
भ्रवयोरन्वहं पुनः पुनरावर्तयेयुरिति । अमिष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र  
उदित्रवस्य रिच्यत इति प्रगाथः । तथा च सूचितम् । उदित्रवस्य रिच्यते भूय इति ।  
अमिष्टोमे माध्यंदिनसवने भैत्रावरुणशस्त्रे कस्तमिष्टेति प्रगाथः । सूचितं च । कस्त-  
मिष्टं त्वावसुं सद्यो ह जात इति । चातुर्विधिकोऽहनि माध्यंदिनसवने भैत्रावरुणश-  
स्त्रस्यायं प्रगाथः । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहसु । सूचितं च । कस्तमिष्टं त्वावसु  
कज्ज्यो यतसीनामिति । आरंयणीयाः पर्यासान् कहतोऽहर्गणस्यायीति

लोकका इति । पृष्ठपङ्क्त्यस्य तृतीयोऽहनि निष्कैवल्ये वैरूपसामपक्षे यदिद्र यावत् इत्युक्तपक्षश्च । सूत्रितं च । यदिद्र यावत्स्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियायानुरूपाविति । अग्निष्टोमे चातुर्विधिकोऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे तरणिरित्तिपास-  
तीति वैकल्पिकस्तुचः । सूत्रितं च । तरोभिर्वा विद्वत्सु तरणित्तिपासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियायानुरूपाविति । अग्निष्टोमे निष्कैवल्यशस्त्रे रथंतरसामपक्षेऽभि  
त्वा शूरति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च । अभि त्वा शूर नोनोऽभि त्वा पूर्वपीतय  
इति स्तोत्रियायानुरूपाविति । आश्विनशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं च ।  
अभि त्वा शूर नोनो बहवः सूरक्षस इति प्रगाथा इति । महाव्रते निष्कैवल्ये  
वृक्षिणपक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितम् । अभि त्वा शूर नोनोऽभि त्वा  
पूर्वपीतय इति रथंतरस्य स्तोत्रियायानुरूपौ प्रगाथाविति । आश्विनशस्त्रे इन्द्र क्रतुं न इति  
प्रगाथः । सूत्रितं च । इन्द्र क्रतुं न आ भराभि त्वा शूर नोनो इति । चातुर्विधिक-  
ोऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छासि शस्त्रेऽयं वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रित  
च । इन्द्र क्रतुं न आ भरेन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेति ॥

१. हे इन्द्र त्वा त्वया वायवश्चन यजमाना अग्न्येनोऽस्मदस्मत् आरे दूरे ना नि  
रीरमन् न नितरां रमयन् । अतः त्वं आरात्ताञ्चित् दूरेऽपि वर्तमानोऽस्मदीयं सधमाह  
यत्तं आ गहि आगच्छ । इह वा अत्रापि वा सन् विद्यमान उप श्रुधि अस्मदीयं  
स्तोत्रमुपशृणु ॥

२. हे इन्द्र ते त्वदर्थं सुते अभिषुते सोमे ब्रह्मकृतः स्तोत्रकृतो मधो न मधुनीव  
मधो मक्षिकाः सचा सह आसते उपविशति । अथ परोक्षस्तुतिः । वसुधयो धनकामाः  
अरितारः स्तोतारः काममिष्टं इन्द्रे रथे न पावं रथे पादमिह आ वधुः समर्पयन्ति ॥

३. रायस्कामो धनकामोऽहं सुदक्षिणं शोभनदानं वज्रहस्तमिन्द्रं पुत्रो न पुत्र इव  
पितरं इवे ह्वयामि ॥

४. हे वज्रहस्त दध्याशिरो दधिनिश्रणा इमे सोमासः सोमाः इन्द्राय तुभ्यं सुन्विरे  
- - - । तान् सोमान्मदाय महार्थं पीतये पानाय ओंक्रो यज्ञसदनं आ अभि  
हरिभ्यामश्वार्भ्यां आ याहि आगच्छ ॥

(P. 53.) ५. श्रुत्कर्णः याज्ञाभरणरूपकर्ण इन्द्रो वसुनां वसुनि ईयते याच्यते  
नोऽस्मदीया गिरो याज्ञावाक्यानि अवत् शृणोतु । नू चिन्नैव मर्षिषत् हिनस्तु । अश्र-  
वणेन याज्ञावाक्यानि निष्फलानि न करोत्वित्यर्थः । अपि च इन्द्रः सद्यश्चित् सद्य एव  
याज्ञानंतरमेव सहस्राणि शतानि च दत्तं प्रयच्छेत् । दित्संतं शतुमिच्छंतं समिन्द्रं नकि-  
रा भिनत् न हिंस्यात् कश्चिदपि न वारयेदित्यर्थः ॥

इति पंचमस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

६. हे वृत्रहन् ते त्वदर्थं यः पुमान् गभीरा गभीराणि सवनानि सोमान् सुनोति आ  
धावति च त्वां स्तुतिभिरुपधावति च स वीर इन्द्रेण हेतुना अप्रतिष्कृतः कनाप्यप्र-  
तिगतः अप्रतिशब्दितो वा भवेत् । नृभिः परिवारकैः शृशुवे उपगम्यते च । श्वश-  
तिर्गतिकर्मा ॥

७. हे मयवन् धनवन्निद्र मघोनां हविष्मतां वरूथं उपद्रवाणां वारकं वर्म भव ।  
यद्यस्त्वं सार्धत उस्सहमानान् शत्रून् समजासि संप्रेरये । अपि च त्वाहृतस्य त्वया  
नृतस्य शत्रोः वेदनं धनं वि भजेमहि विशेषेण लभेमहि । किञ्च दुर्नशो नाशयितुमश-  
क्यस्त्वं सार्धं गृहं धनं वा आ भर अस्मभ्यमाहर ॥

८. हे मरीयाः पुष्ट्याः वज्रिणे सोमपात्रे सोमस्य पात्रे इंद्राय सोमं सुनोत अभिषु-  
तुत । अवसे इंद्रं तर्पयितुं पक्तीः पक्कव्यान् पुरोडाशासीन् पचत च । कृणुध्वमित्  
इन्द्रप्रियकराणि कर्माणि च कुरुतैव । इंद्रो हि मयः सुखं वृणन्नित् यजमानाय  
प्रयच्छन्नेव पुणते हवींसीति शेषः ॥

९. हे मरीयाः जनाः सोमिनः सोमवतो यागात् मा वेधत मा हिंसिष्ट । दक्षत  
यागादिकं कर्तुमुत्सहध्वं च । महे महते आ तुजे तुजिहिंसाकर्मा दानकर्मा वा  
शत्रूणामभिहिंसकाय धनानां प्रदात्रे वैद्राय राये धनलभार्थं कृणुध्वं कर्माणि कुरुत  
च । तरणिरित् कर्मेसु स्वरित एव जयति शत्रुन् क्षेति गृहे निवसति च ।  
पुष्यति प्रजया पशुभिश्च पुष्टी भवति । कवस्त्वे कुत्सितक्रियायै कवोपसृष्टस्य  
अन्तेः सातस्यगमनकर्मणो रूपं कवन्नुरिति । देवासो देवाः न भवंतीति शेषः ।  
सुखप्राप्तये भवंतीत्यर्थः ॥

(P. 54.) १०. सुवासः शोभनदानस्य यजमानस्य रथं नकिः पर्यास कश्चिन् पर्यस्यति  
न रीरमन् न रमयति च । आत्मार्यं न कश्चिदेनं गृह्णातीत्यर्थः । अपि च यस्यैन्द्रो ऽविता  
रक्षिता यस्य च मरुतो ऽवितारः स गोमति गोयुक्ते व्रजे गोष्ठे गमत् गच्छेत् ॥

इति पंचमस्य तृतीये ऽष्टादशो वगः ॥

११. हे इंद्र त्वं यस्य मर्त्यस्य अविता रक्षिता युवः भवेः स मर्त्यः वाजयन् स्तोत्रेण  
त्वं बलिनं कुर्वन् वाजमजं गमत् गच्छेत् । अपि च हे शूर अस्माकं वासिष्ठानां  
रथानां अविता रक्षिता बोधि भव । भवतेर्लोष्टि रूपम् । भकारस्य बकारच्छांसः ।  
अस्माकं नृणां पुत्रादीनां आविता भव ॥

१२. अस्त्रेन्द्रस्य अंशो यज्ञे सोमस्य भागो ऽतिरिच्यते ऽन्येभ्यो ऽपि देवेभ्यः । इंद्रस्य  
जिष्पपि सवनेषु समानमस्ति । माध्यदिनं हि सर्वमैत्रमिति । जिरगुषो जितवतो धनं न  
धनमिव । उद्विक्विति त्रयः पूरणाः । अपि च यो हरिवामिन्द्रः सोमिनि यजमाने  
दक्षं बलं दधाति संरधाति तं रिपो रिपवो न वभंति न हिंसति ॥

१३. हे जनाः अत्यर्थं अनल्पं सुधितं सुविहितं सुपेशसं शोभनरूपं मंत्रं स्तोत्रं यज्ञि-  
येषु यजनीयेषु देवेषु मध्ये इंद्राय दधात विधत् । यो जनः कर्मणा स्तुत्यादिरूपे-  
ण इंद्रे इंद्रस्य चित्ते भुवत् भवेत् तं जनं पूर्वीर्ब्रह्मः प्रसितयः पाशादीनि बंधनानि  
चनेति समुदायो नेत्यर्थं वर्तते न तरति न व्यामुवंतीत्यर्थः ॥

१४. हे इंद्र तव चित्ते यो भवेत् त्वावच्छं त्वं वसुर्व्यापको यस्येति बहुव्रीहिः तं  
जनं को मर्त्य आ दधर्षति आधर्षेत् । हे मयवन् ते त्वर्थं यः श्रद्धा श्रद्धया युक्तः  
सन् वाजी हविष्मान् भवेत् पार्थे दिवि सौत्ये ऽहनि स वाजमजं बलं वा सिपासति  
सेवते ॥

(P. 55.) १५. हे इंद्र मघोनो धनवतस्ते त्वर्थमित्यर्थः प्रिया प्रियाणि वसु  
वसूनि धनानि ये जनाः ददति प्रयच्छति तान् जनान् वृत्रहत्येषु संग्रामेषु चोदय प्रे-  
रय । हे हर्षय तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन सूरिभिः स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सार्धं  
विश्वं विश्वानि दुरिता दुरितानि तरेम ॥

इति पंचमस्य तृतीये एकोनविंशो वगः ॥

१६. हे इंद्र अवमं अधमं वपुसीसादिकं वसु धनं यद्वा भौमं वस्ववमं तवैव तवैव  
त्वं त्वमेव मध्यमं वसु रजतहिरण्यादिकं आंतरिक्षं वा पुष्यसि विश्वस्य सर्वस्य



परमस्यान्तमस्यापि रत्नादेर्दिव्यस्य वा वस्तुनो राजसि ईशेषि सत्ता सत्यमेव । अपि च त्वा त्वां गोषु निमित्तेषु नकिंवृण्वते केऽपि न वारयति ॥

२७. हे इंद्र त्वं विश्वस्य सर्वस्य स्तोत्रयजमानस्य वा धनदाः धनस्य सत्ता सन् श्रुतः प्रसिद्धोऽसि । य ई य एते आजयो युष्टानि भवंति तेष्वपि धनदाः श्रुतोऽसि । हे पुरुहूत विश्वः सर्वोऽप्ययं पार्थिवो जनः तव त्वत्त इत्यर्थः । अवस्तुः रक्षामिच्छन् नाम अन्नं उदकं वा । बर्हिर्नामिच्छुदकनामसु पाशात् । निक्षते याचते स्वामिर्वीत शेषः ।

२८. हे इंद्र यद्यतो यावतो धनस्य ईशेषि एतावत् । षष्ठ्या लुक् । एतावतो धन-  
स्याहमीशीय ईश्वरो भवेयं हे रत्नवसो रदति दसाति वसूनीति रत्नवसुः ततोऽहमस्म-  
दीयं स्तोतारमिद्विधिषेय धनप्रदानेन धारयेयमेव पापत्वाय न रासीय न दद्याम् ॥

२९. कुहचिद्विदे कुहचिद्विद्यमानः कुहचिद्विद् तस्मै यत्र कापि विद्यमानाये-  
त्यर्थः महयते पूजयते जनाय दिवेदिवे प्रतिदिनं रायो धनानि शिक्नेयमित् प्रयामेव ।  
आकारः पूरणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा संतुष्टः कविर्वदति । हे मघवन् त्वत्त्वत्तो-  
ऽन्यवस्माकं आप्यं ज्ञातेयं न ह्यस्ति । वक्ष्यः प्रशस्यः पिता च न पालयिता च त्वदन्यो  
नास्तीत्यर्थः ॥

( P. 56. ) २९. तरागिरित् स्तुत्याशौ कर्त्तव्यं त्वरित एव पुनान् पुरंध्या महत्या  
प्रिया युजा सहायभूतया वाजमर्षं सिषासति संभजते । पुरुहूतं बहुमिश्राहूतमिन्द्र  
वस्त्वां गिरा स्तुत्या अहं आनमे नेमि चक्रस्य बलव्यं सुष्ठं शोभनसहं तदेव यथा  
वर्धकिर्दारुनेमिमानमयते तद्वदित्यर्थः ॥

इति पंचमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

२१. मत्स्यो मनुष्यो वृष्टुती वृष्टुत्या वसु धनं न विदते इंद्रं रत्नवज्रेण वसु त्वमेव  
इत्यर्थः । सेधंतं हिंसंतं इंद्रविषयस्तुत्यादिकर्माण्यकुर्वंतमित्यर्थः । रयिर्यं च  
पशान् न व्याप्नोति । हे मघवन् त्वया पार्थे दिवि सौख्ये दिवरो मानते मत्सृष्टाय  
दृष्यं क्षातव्यं यद्धनमस्ति तनुभ्यं त्वत्तः शुशक्तिरित् सुकर्मेव । विदत इति व्यवहित-  
मप्यनुषज्यतेऽप्याहारस्यांतिकत्वात् ॥

२२. हे शूरेंद्र अस्य जगतो जंगमस्येजानमीश्वरं तस्थुषः स्थावरस्य चैजानम् ।  
ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादशार्था । स्वर्दृशं त्वा त्वां अनुग्धा इव धेनवो यथापुग्धा  
धेनवः क्षीरपूर्णधस्त्वेन वर्तते तद्वत्सोमपूर्णचमसत्त्वेन वर्तमाना वयं अभि नोऽमुः  
भूतमभिष्टुमः ॥

२३. हे मघवन्निद्र दिव्योदिवि भवः त्वावान् त्वत्सृष्टशोऽन्यो न जायते पार्थिवः  
पार्थिव्यो भवोऽपि त्वावानन्यो न जायते दिव्यः पार्थिवो वा त्वावानन्यो न जातः  
न च जनिष्यते पृथिव्यां दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सृष्टशः कश्चिन्नास्तीत्यर्थः ।  
अन्धायंतोऽजानिच्छंतो वाजिनो वाजमिच्छंतः । इच्छायामितिप्रत्ययः । हविष्मंतो  
वा गन्धंतो गा इच्छंतश्च वयं त्वा त्वां हवामहे ह्वयामः ॥

२४. हे ज्यायो ज्यायन्निद्र । आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवर्तिर्द्विपदरयाविद्यमानव-  
ज्ञावान् ज्याय इत्यस्य सर्वालुहात्त्वाभावः । नकारस्य हत्वं व्यत्ययानुमभावो वा ।  
क्षनीयसः सतो मन तत्प्रसिद्धं धनं अभ्याभर । हे मघवन् त्वं सनाधिरादेवारभ्यं पुक्-  
वसुर्हं बहुधनो ह्यसि । भरेभर संग्रामे यते वा हय्यः हविष्यध्यासि ॥

(P. 57.) २६. हे मधवन् परा पराचीनाममित्रान् शत्रून्नुदस्व श्रेयम् । नोऽस्मभ्यं वशु वसूनि सुवेदा सुलभानि कृधि कुरु । महाधने संश्रामे । वाजसत्तो महाधन इति संश्रामनामसु पाठान् । सखीनां स्तोत्राणामस्माकं वसिष्ठानामविता रक्षिता बोधि भव वृषः वर्धयिता च भव ॥

२६. हे इंद्र नोऽस्मभ्यं कर्तुं कर्म प्रज्ञानं वा आ भर आहर । अपि च यथा पिता पुत्रेभ्यो धनं प्रयच्छति तथा नोऽस्माभ्यं शिक्ष धनं देहि । हे पुरुहुत बहुभिराहूत आभनि यज्ञे जीवाः वयं ज्योतिः सूर्यमशीमहि प्रतिदिनं प्राप्नुयामः ॥

२७. हे इंद्र अज्ञाता अज्ञातगमनाः वृजनाः हिंसका दुराध्यः नोऽस्मान्माय क्रमुः वावचक्रमुः । हे दूर त्वया वयं वसिष्ठाः प्रवतः प्रवणकाः संतः शश्वतीर्वाहीरांसोऽस्मिन् रामशि अतितरामः ॥

इति पंचमस्य तृतीय एकाविंशो वर्गः ॥

### 33.

श्वित्थं इति चतुर्विंशौ षोडशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका । श्वित्थं च पल्लवाः सस्तवा वसिष्ठस्य सपुत्रस्येद्रेण वा संवाद इति । आदिनो नवानां वसिष्ठ ऋषिः । वसिष्ठपुत्राणां स्मृत्यमानस्वास्त एव देवता । विद्युतो ज्योतिरित्यादिचिद्विश्वमाप्तिनिः सपुत्रैर्वसिष्ठः स्तूयते । अतो वसिष्ठो देवता । त एव ऋषयः । या तेनोच्यत इति ज्योतिषात् । अनुक्तत्वाच्चिष्टम् ॥

१. श्वित्थं च श्वित्थं श्वेतवर्णं अन्वतीति श्वित्थं च श्वेतवर्णा इत्यर्थः । धियजिन्वासाः कर्णनां पूरयितारो वक्षिणतत्कपर्शः दक्षिणे शिरसो भागे कपर्शशुद्धा येषां ते दक्षिणतत्कपर्शः । शुद्धाकर्णयो वक्षिणतो वसिष्ठानामिति स्मर्यते । मा मां अग्नि प्रमदुः निद्याबलेनानिग्राह्यथन् । यतो मामग्निप्रमदुरतो बर्हिषो यज्ञान् परीति पंचम्यथास्तु वाहः उत्तिष्ठन्नहं नृम्यज्ञस्य नेतृन्वोच्ये ब्रवीमि । मे मत्तो दूराद्वसिष्ठा वसिष्ठस्य मम पुत्राः अवितवे गंतुं न अर्हतीति शेषः ॥

२. यदा वसिष्ठस्य पुत्राः सुहासं राजानमयाजयन् तदैव पाशद्युम्नाख्योऽपि राजा सोमान्यष्टमुद्यमं चकार । तदा ते वसिष्ठपुत्राः पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य तस्यैव यागे सोमं पिबन्तमिदं मंत्रबलेन तस्मादाच्छिद्य सुहासो यज्ञे स्थापयामासुः । तदैवब्रुतांतं कीर्तयन् वसिष्ठः स्वसुताननेन मंत्रेण स्तौति । वैशंतं वैशंतः पल्वलं अत्र वैशंतशब्देन सोमाधारश्चनलो लक्ष्यते । तत्स्थं सोमं पातं पिबंतं उग्रमुदूर्णमिदं सुतेन सुहासो यज्ञेऽग्निषुतेन सोमेन हेतुता तिरः पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य दूरादानयन् वसिष्ठा मंत्रबलेनानीतवन्तः । इद्रेऽपि वायतस्य वयतः पुत्रस्य पाशद्युम्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । वायतं पाशद्युम्नं अति अतिहाय सुहासो यज्ञेऽग्निषुतात्सोमाद्धेतोः वसिष्ठान्वसिष्ठस्य पुत्राः नवृणीत । पाशद्युम्नस्य सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्नपीद्वस्तं पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य मंत्रसामर्थ्यबलेन सुहासो यज्ञ आहवनकाले वसिष्ठानाजगामेत्यर्थः ॥

(P. 58.) ३. एवेद्यथा पाशद्युम्नस्य सवाख्ये सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तमपीदं वसिष्ठैः सुहाः प्राप्तवान् एवमेव सिधुं नदीं एभिर्वसिष्ठैः कं मुखेन ततार वीर्ण आसीत् । तु इति पूरणः । तथा च निगमांतरम् । अर्णांसि चित्प्रयाणा सुहास

इति । एवेदेवमेव भेदं भेदनामकं शत्रुमपि एभिर्वसिष्ठैरेव जयान् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । एवेदेवमेव हे वसिष्ठाः वो शुष्मदीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण दाशराज्ञे दशमी राजभिः सह शुद्धे प्रवृत्ते सति सुदासं राजानमिन्द्रः प्रावत् प्रारक्षत् । तथा च भिगमांतरम् । दाशराज्ञानः समिता अव्ययवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुरिति । दाशराज्ञे परित्यक्त्या विध्वत इति च ॥

४. हे नरो वो शुष्मदीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण पितृणां सुप्री प्रीतिर्भवति । पितृणामित्यनेन पारोक्ष्येण वसिष्ठस्यैव कीर्तनम् । अहं प्रीतो भवामीत्यर्थः । अथेदानीं स्वमाश्रमं गंतुमुद्यतोऽहं अश्वं रथस्याश्वं अव्ययं व्ययामि लडयं लड् चालयामीत्यर्थः । युयं न किल रिषाथ न च क्षीणा भवथ । हे वसिष्ठाः यद्यस्माच्छकरीण्वक्षु बृहता श्रेष्ठेन रथेण साम्रा इदं शुष्मं बलं अध्यात आधारयत ॥

५. दृष्ट्वजो जातदृष्ट्या वृतासः दृष्टुमी राजभिर्हृता नायितासो वृष्टिं याचमाना वसिष्ठाः व्यामिव आदित्यमिदं दंशराज्ञे दशानां राज्ञां संग्रामे उर्वीधयुः उदवीधयन् । स्तुवतो वसिष्ठस्य स्तोत्रमिन्द्रोऽश्वोत् अभृणोच्च । उरं विस्तीर्णं लोकं वृत्तुभ्यो रा जभ्यः अकृणोत् अकरोच्च अदाद्यैत्यर्थः ॥

इति पंचमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्यः ॥

६. गोअजनासो गवां प्रेरका वृंदा इव यथा वृंदाः परिच्छिन्नपत्रोपशाखा भवन्ति तद्वद्भरताः दृष्टुनामेव राज्ञां भरता इति नामान्तरणोपादानं शत्रुभिः परिच्छिन्ना एवासन् । अर्भकासोऽर्भका अल्पाश्वासन् । आदित्यपरिच्छिन्नब्रह्माइवंतरमेव तेषां दृष्टुनां वसिष्ठः पुरस्तादुरोहितोऽभवच्च । तस्मैरोहित्यसामर्थ्यात्तृत्सूनां विशाः प्रजाः अग्रयंत अवर्धत ॥

७. भुवनेषु पृथिव्यंतरिक्षद्युषु त्रयोऽभिवाद्युसूयोः यथाक्रमेण रेतोविश्वस्य धारकः सुदकं कृण्वति कुर्वति । तेषां त्रयाणां ज्योतिरमा आदित्यप्रमुखाः आर्याः श्रेष्ठाः तिस्रः प्रजा भवन्ति । ते च त्रयोऽभिवाद्युसूयो घर्मासो दीप्यमानाः उपसं सचंते समवर्धन्ति । दुर्ज्ञानात्सर्वानित्सर्वानेव तान्वासिष्ठा अनुविशुः अभिजानति । तेषां रहस्यविज्ञानादियमपि वसिष्ठानामेव स्तुतिः । तथा च शाट्वायनकम् । त्रयः कृण्वति भुवनेषु रेत इति अग्निः पृथिव्यां रेतः कृणोति वायुरंतरिक्ष आदित्यो विवि तिस्रः प्रजा आर्या ज्योतिरमा इति वसवो रुद्रा आदित्यास्तासां ज्योतिर्यवसावादित्यस्त्रयो घर्मासः उपसं सचंत इत्यमरुपसं सचते वायुरुपसं सचते आदित्य उपसं सचत इति ॥

८. हे वसिष्ठाः एषां वो शुष्माकं स्तोमो महिमापि वा सूर्यस्य ज्योतिरिव वक्ष्यः प्रकाशोऽस्ति । हे वसिष्ठा वो शुष्माकं महिमा स्तोमोऽपि वा समुद्रस्येव गर्भीरो गर्भीरोऽस्ति । तथा हे वसिष्ठाः एषां वो शुष्माकं स्तोमं ऋक्समूहो महिमापि वा वातस्येव प्रजवः यथा वातस्य प्रवेगोऽन्येनान्वेतुं न शक्यस्तद्वन्त्येन तव महिमा अन्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः ॥

(P. 59.) ९. त इत् न एव वसिष्ठाः निण्यं तिरोहितं दुर्ज्ञानं निण्यं सस्वरित्यंत-हितनामसु पाठात् सहस्रवल्शं सहस्रशाखं संसारं हृदयस्य प्रकृतेः प्रज्ञानैरभिसंचरन्ति । एवं स्वाच्छ्रेयनाभिसंचरन्तस्ते वसिष्ठाः यमेन कारणात्मना सर्वनियंत्रा तत् विस्तृतं परिधिं वक्ष्यन् । परिधिरित्यनेन जन्मादिप्रवाहो विवक्षितः । तं वयंतोऽप्सरसो जननी-

त्वेनोप सेतुः । अत्र वसिष्ठा इति बहवचनं पूजायाम् । वसिष्ठः पूर्वं प्रजापतेरुत्पन्नं देहमुत्सृज्याप्सरःसु जायेयति बुद्धिमकरोदिति भावः ॥

१०. एतास्वृक्षु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते । एताश्चेन्द्रस्य वाक्यमित्येके वर्णयन्ति अपरे वसिष्ठपुत्राणामिति । हे वसिष्ठ यद्यदा विद्युतो विद्युत इव स्वीयं ज्योतिः देहांतरपरिग्रहार्थं परि संजिहानं परि त्यजंतं त्वा त्वाम् । छांदसमात्मनेपदम् । यद्वा जिघृक्षितदेहार्थं स्वीयं ज्योतिः परिसंजिहानं परिजिघृक्षंतमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे जहातिर्गत्यर्थत्वादात्मनेपदं छांदसं न भवति । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अपश्यतां आवाभ्यामयं जायेतेति समकल्पतामित्यर्थः । तत्तदा ते तवैकं जन्म । उतापि च यद्यदागस्त्यो विशो निवेशनाभिमित्रावरुणावावां जनयिष्याव इत्येतस्मात्पूर्वावस्थानात्त्वामा जभार आजहार ॥

इति पंचमस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

११. उत अपि च हे वसिष्ठ मैत्रावरुणौ मित्रावरुणयोः पुत्रोऽसि । हे ब्रह्मन् वसिष्ठ उर्वदद्याः अप्सरसः मनसः ममार्यं पुत्रः स्यादिति दृशात्संकल्पात् द्रप्सं रेतः मित्रावरुणयोः उर्वशीदृशनात्स्कन्ममासीत् । तस्मादपि जातोऽसि । तथा च वक्ष्यते । सत्रे ह जातवित्युचि । एवं जातं त्वा त्वां दैव्येन देवसंबंधिना ब्रह्मणा वेदराशिनाहंमुवा युक्तं पुष्करे विश्वे देवा अददंत आधारयंत । तथा चादितेमित्रावरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते ॥

तयोरदित्ययोः सत्रे इष्टाप्सरसमुर्वशीम् ।  
रेतश्चस्कंद तत्कुंभे न्यपतद्वासतीवरे ॥  
तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवती तपस्विनी ।  
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः ॥  
बद्ध्वा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।  
स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः ।  
कुंभे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ॥  
उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्भ्यामात्रो महातपाः ।  
मानेन संमितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ॥  
यदा कुंभावृषिर्जातः कुंभेनापि हि मीयते ।  
कुंभ इत्यभिधानं च परिमाणस्य लक्ष्यते ॥  
ततोऽप्सु गृह्यमाणोऽसु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ।  
सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा आधारयन् ॥

१२. स वसिष्ठः प्रकेतः प्रकृष्टज्ञानः उभयस्य उभयं दिवं च पृथिवीं च प्रविद्वान् प्रकर्षेण जानन् सहस्रदानोऽभवत् । किमनेन सहस्रदानं हाति विशेषणेन उत वा अपि वा सदानः सर्वदानसहित एवाभवत् । किंच वसिष्ठो यमेन कारणात्मना सर्वनियंत्रा ततं विस्तृतं परिधिं वस्त्रम् । परिधिरित्यनेन संसारप्रवाहो विवक्षितः । तं वयिष्यन् अप्सरसः उर्वदद्याः । परीति पंचम्यर्थोलुवाद् । जले जातः ॥

१३. सत्रे बहुकर्तृके यागे । हेति पूरणः । जातो वीक्षितो मित्रावरुणौ इषिताभ्ये-  
षितौ स्वयमभ्यर्जनैर्नमोभिः स्तुतिभिः कुंभे वासतीवरे कलशे समानमेकैव रेतः सि-

सिञ्चतुः अस्मिन्नन्ताम् । ततो वासतीनराकुञ्चान् मध्याह्नमस्थो वानः शशीप्रभाय उदित-  
याय प्रापुर्वेभ्यः । तत एव कुम्भाद्वसिष्ठमप्युपि ज्ञातमाहः ॥

(P. 60.) १४. हे प्रतुरः । प्रतुर इति तुरस्त्व एवाभिधीयते नामान्तरेण । नो बुध्या-  
न्वसिष्ठ आ गच्छति आगच्छति । एवं वसिष्ठं सुमनस्यमानाः सुमनसः संतः उपस्थं  
उपतिष्ठत । आगतश्चासौ वसिष्ठो यज्ञे अभि पुरोहितो ब्रह्मा सन् उक्त्यभूतं वास्त्वानां  
सोमकारं विभर्ति सामभूतमुद्गातारं विभर्ति यावाणामभिषवणं विभ्रत विषममध्वरुं  
च विभर्ति प्रवसति यज्ञे यत्प्रवदितव्यं श्रेयादिनिमित्तं कर्तव्यमस्ति तदपि वयनीति  
तुष्टून् प्रवीक्षो ब्रवीति ॥

इति पंचमस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्यः ॥

इति सप्तमे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

## 34.

तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिः सूक्तानि । तत्र प्र शुक्लेति पंचविंशत्तुल्यं प्रथमं सूक्तम् ।  
अथैकमुक्तवर्णिका । प्र शुक्ला पंचाधिका वैश्वदेवं रात्र्या एकविंशतिर्द्विपदा अष्टमः  
महर्षेर्व उततोऽहिर्बुध्यायेति । वसिष्ठ ऋषिः । आत्रा एकविंशतिर्द्विपदा त्रिसप्त-  
क्षरा विराजो द्वाविंशत्याश्वतलश्चिद्रुमः । निषे देवा देवता । चूळो वृक्षरात्रे चतुर्वै-  
ऽश्वनि वैश्वदेवरात्र इह सूक्तं वैश्वदेवनिविज्ञानम् । सूत्रितं च । प्र शुक्लेति  
वैश्वदेवमिति । षोडशिन्या भूर्ध्वस्मा इति द्विपदा इति । महाप्रतेऽप्येवा द्विपदा ।  
तथैव पंचवारण्यके सूत्रितम् । आ भूर्ध्वस्मा इत्येका सुहृदोहा इति ॥

१. शुक्ला सीता देवी सर्वेषां कानानां प्रदात्री मनीषा स्तुतिस्मदस्यतोऽस्मिन्  
सूक्तं स्तोत्र्यमाणान्देवान् वाजी वेगवाह सुतपः सुसंस्कृतो रथो न स्थ इव गेह  
प्रगच्छतु ॥

२. अस्यामुच्यपः स्तूयते । क्षरतीः क्षरत्य आपो दिवः पृथिव्याश्च । उभयोरपि  
लोकयोरित्यर्थः । अनिवशमुत्पत्तिं विदुः जानति । अथ अपि च भूतयति स्तोत्राणीति  
शेषः ॥

३. इंद्रोऽस्मिन् ब्रूचे स्तूयते । पृथ्वीः पृथग्यः प्रथमाना अपविशन्ती ऽप्यरसा  
इन्द्राय पिबन्त्येव प्यायते । वृत्रहृत्प्रवेणु सस्त्रमा उडूर्णास्तेऽस्त्रिको वा शूरा योद्धारोऽ-  
पि भंसते इदमेवैवं स्तुयति ॥

४. अस्मै पश्ययै चतुर्थी । अस्त्येद्रस्यागमनायासान भूर्ध्वं रथस्यादधान । इंद्रो  
न । नेति चार्थः । इंद्रो वज्री वज्रवान् हिरण्यवाहुर्हिरण्यहस्तश्च भवान् । पार्श्वशनि  
संस्थमानत्वादस्या इंद्रत्वं गम्यते । आ भूर्ध्वस्मा इत्यचास्मा इत्यस्य परस्यानुवात्तत्वं  
पूर्वस्यामिदमः प्रकृतत्वान् । अत एव पूर्वाण्येन्द्रोति विज्ञायते । पूर्वस्यामप्यात्र अस्मा  
इत्यवागुद्गतात्त्वमन्पीयो ऽप्येतरमनुज्ञातमिति । तथा च यास्कः अस्त्येति श्रोत्राभं  
प्रथमादेशोऽनुज्ञातमन्वादेशो तीव्राप्येतरमुद्गातमन्पीयोऽर्थेतरमनुज्ञातमिति । अल्पी-  
यस्त्वं चैवंशकप्रवृत्तिनिमित्तस्य संनिधानस्य कूरस्यत्वेनेत्यवगतव्यम् ॥

५. यज्ञस्तुतिरियम् । हे जनाः यज्ञमाभि प्र स्थान् अभिक्रमत । अहेवेति पूरणी । अपि च पत्मन् पत्मनि यज्ञमार्गे त्मना स्वयमेव यातिव गतेव हिनोत गच्छत । हि यताविति धातुः ॥

६. उक्तस्यैव विवरणमत्र । हे मदीया जनाः समस्तु संग्रामेषु त्मना स्वयमेव हिनोत गच्छत । अपि च कर्तुं प्रज्ञापकं वीरं पापानां वारयितारं नाशकमिच्छर्थः । यज्ञं जनाय लोकाय तद्गन्तव्यमिच्छर्थः । दधात विधत् ॥

(P. 61.) ७. अस्य यज्ञस्य शुष्माद्वलाद्भ्रातुः सूर्य उवात उदच्छति । भूम भूतानि प्राथिवीव भारं लोकस्यायं यज्ञो विभर्ति च ॥

८. अस्मिंस्तु च देवाः स्तुयन्ते । हे अग्ने अथातुरर्हिसादिनियमयुक्तेन ऋतेन यज्ञेन साधनं कामान् साधयन् देवान् ह्वयामि । अपि च धियं देवानां परिचरणात्मकं कर्म दधामि करोमीत्यर्थः ॥

९. हे जना वो सूर्यं अभि देवानुद्दिश्य देवीं दीप्तां धियं कर्षं धिध्वं विधत् । अपि च वो सूर्यं देवचा देवेषु वाचं स्तुतिरूपां प्र कृणुध्वं प्रकर्षेण कुरुध्वम् ॥

१०. सहस्रचक्षाः बहुचक्षुः वरुणः आसां नदीनां पाथो जलमाचष्टे अभिपद्यति । कीदृशो वरुणः । उग्रः उग्रूर्णः औजस्वी वा ॥

इति पंचमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

११. राष्ट्राणां राष्ट्राणां गत्वाभावभ्रष्टांसः । ईश्वराणामपि वरुणो राजा ईश्वरो भवति । नदीनां पेशो रूपं रूपकृदपि भवतीत्यर्थः । अस्मै षष्ठ्यर्थं चतुर्थी अस्य वरुणस्य क्षत्रं बलं अनुत्तं अन्यैरवाधितं विश्वाद्यु सर्वतो गन्तुं भवतीति ॥

१२. अयं कृचो देवः । हे देवा नोऽस्मान् विश्वाद्यु सर्वासु विश्वे प्रजासु । अविष्ट उ इति समुदितमविष्टो इति । अविष्ट रक्षत शंसं निनिस्सोर्निदितुमिच्छतः शत्रोः अद्युं अदीप्तिं कृणोत कुरुत च ॥

१३. द्विषां शत्रूणां दिव्युदाद्युधं अशेवा असुखकरी विष्वक् सर्वतो व्येतु अपगच्छतु । तनूनामंगानां रपः पापं देवा गुयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत ॥

१४. हव्यात् हव्यानामत्ताग्निः नमोभिरस्मरिथैर्नमस्कारैः प्रेष्टः प्रियतमः सन् नोऽस्मान् नवीत् रक्षतु । अस्मा अग्नये स्तोत्रमधायि अस्माभिर्व्यधायि ॥

१५. हे स्तोतः अपामुदकानां नपातं पुत्रमग्निं सूनूर्नपादित्यपत्यनामसु पाशान् । देवेभिर्देवैः सज्जः सह सखायं मित्रं स्तुतिभिः कृध्वं कुरुध्वम् । स चापां नपाजोऽस्मभ्यं दिावः सुखकरोऽस्तु भवतु ॥

(P. 62.) १६. अहिं मेघानामाहृतारं नदीनामुदकानां बुध्ने स्थाने । बुध्नमंतरिक्षं बद्धा अस्मिन्भृता आप इति व्युत्पत्तेः । तस्मिन्त्रजःसु उदकेषु सीदन् सीदंतमब्जामप्लु जातं द्रुममग्निं उक्थैः स्तोत्रैर्गुणीषे । बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु सीदन् । बुध्नमंतरिक्षं बद्धा अस्मिन्भृता आप इतीति ॥

१७. अहिर्बुध्नयः । बुध्नेऽंतरिक्षे भवो बुध्नयः । अहिश्चासौ बुध्नयेत्यहिर्बुध्नयोऽग्निः । नोऽस्मान् रिषे हिंसकाय मा धात् मा दधातु । अस्य ऋतायोर्यज्ञकामस्य यज्ञमानस्य

यज्ञो मा च क्षिपत् न क्षीयेत् । यद्वा अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममहिर्बुध्न्यमुद्दिश्य ऋतायो-  
यज्ञकामस्य यो यज्ञः स न क्षीयेत्तत्पर्यः ॥

१८. अयं ब्रूचो देवो मरुतो वा । उत अपि च नोऽस्मदीयेषु एषु नृषु पुरुषेषु  
अवोऽन्नं दुः देवा मरुतो वा धारयन्तु । राये धनार्थं शर्धत् उत्सहमानाः प्रियमाणा वा  
अर्थो ऽरयः प्र यन्तु प्रगच्छन्तु त्रिर्धत्तामित्यर्थः ॥

१९. महासेनासो महासेनाः राजानः एषां मरुतां देवानां वा अमेभिर्बलैर्मृगा  
भुवनानि स्वर्ग आदित्य इव शत्रुं स्वकीयं तपन्ति बाधन्ते । महान्तोऽपि राजानोऽमेर्बलैः  
शत्रून् बाधन्ते । तानि बलानि देवानामिवेत्यर्थः ॥

२०. अस्यां देवपत्न्यस्त्वष्टा च देवता । यद्यस्य पत्नीर्देवानां पत्न्यो नोऽस्मान-  
च्छाभ्यागमन्ति आगच्छन्ति तस्या सुपाणिः शोभनहस्तः त्वष्टा देवो वीरात् पुत्रान्  
दधातु अस्मभ्यं ददातु ॥

इति पञ्चमस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

२१. नोऽस्माकं स्तोमं स्तोत्रं त्वष्टा प्रतिजुषेत् प्रतिसेवेत् । अपि चारमतिः  
पर्याप्तशुद्धिः सर्वविषयव्यापिशुद्धिर्वा त्वष्टा अस्मे अस्मदर्थं वसूधुर्धनकामः स्यात्  
भूयात् ॥

२२. ता ग्रान्यस्माकमभीष्टानि तानि वसूनि धनानि रातिषाचो दानसमवेता  
देवपत्न्यो नोऽस्मभ्यं रासन् प्रयच्छन्तु । अपि च वरुणानी वरुणस्य पत्नी आशृणोतु  
अस्मदीयं स्तोत्रमभिपूषोतु । रोदसी द्यावापृथिव्यौ चाभिपूषुताम् । सुदृचः कल्याण-  
दानः त्वष्टा च वरुणीभिरुपद्रवाणां वारयित्रीभिर्देवपत्नीभिः सह नोऽस्मभ्यं सुशरणः  
सुशरणमवोऽस्तु राये धनानि च विदधातु ॥

२३. नोऽस्माकं तदित्यव्ययं ता रायो धनानि पर्वताः परिपांतु नोऽस्माकं  
तत्ता रायः आपश्च परिपांतु । तद्रातिषाचो दानसहिता देवपत्न्यश्च परिपांतु । ओष-  
धीरोषधयश्च तत्परिपांतु । उत अपि च द्यौस्तत्परिपांतु । वनस्पतिभिः सज्जीषाः  
सहिता पृथिव्यंतरिक्षं च तत्परिपांतु । आपः पृथिवीत्यंतरिक्षनामसु पाठात् ।  
नोऽस्माकं तदुने रोदसी द्याव्यापृथिव्यावपि परिपासतः परिरक्षताम् ॥

( P. 63. ) २४. तद्वक्ष्यमाणमुर्वी विस्तीर्णै रोदसी द्यावापृथिव्यावतु जिहातां  
अनुगच्छताम् अनुमन्येतामित्यर्थः । द्युक्षो दीप्तेनिवासभूत इन्द्रसखा इन्द्रसखः इन्द्रः  
सखा यस्येति बहुव्रीहिः । वरुणश्च तदनुजिहाताम् । द्विवचनांतस्यैकवचनांततया  
विपरिणामः । ये सहासः शत्रूणामभिवितारः ते मरुतोऽपि तदनुजिहाताम् । अत्र  
बहुवचनांततया विपरिणामः । यदनुमंतव्यं तदाह । धियध्वै भरणीयां धारयितुं राये  
धनस्य धरुणं धाम स्थानं वयं स्थाम भवेमेति ॥

२५. नोऽस्मभ्यं तदिदं स्तोत्रमिन्द्रो वरुणश्च मित्रश्चाग्निश्चापश्चौषधीरोषधयश्च व-  
निनो वृक्षाश्च जुषन्तं जुषन्तां सेवेताम् । वयं च मरुतामुपस्ये उपस्थाने वर्तमानाः श-  
र्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा स्थाम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥

इति पञ्चमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥

शं न इंद्राग्नी इति पंचवर्षार्थं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका । शं नः पंचोना  
शांतिरिति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । वैश्वदेवं हेत्युक्तत्वादिसमपि वैश्वदेवम् ।  
महानाग्नीव्रत एतत्सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितम् । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं  
न इंद्राग्नी भवतामवाभिरिति । एव -- लु ॥

१. नोऽस्माकमस्मभ्यं वा इंद्राग्नी अवोभी रक्षणैः शं शांत्यै भवताम् । रातहव्या  
रातहव्या यजमानैर्वत्तहविष्कौ इंद्रावरुणा इंद्रावरुणावपि नोऽस्मभ्यं शं शांत्यै  
भवताम् । इंद्रासोमा इंद्रासोमावपि नः शं शांत्यै सुविताय कल्याणाय च भवताम् ।  
शं शांत्यै सुखाय च । पुनरुक्तिराद्वयार्था । अथवा शं शमनहेतुकं सुखं योः विषययो-  
गनिमित्तं सुखमित्यपुनरुक्तिः । इंद्रापूषणा इंद्रापूषणावपि वाजसातो बृद्धे अन्नलाने  
निमित्ते वा नः शं शांत्यै भवतामित्यर्थः ॥

२. नोऽस्माकं शं शांत्यै भगो देवोऽस्तु भवतु । नोऽस्माकं शशु शांत्यै एव शंसो  
नराशंसोऽस्तु भवतु । नोऽस्माकं शं शांत्यै पुरंधिर्वहधीरप्यस्तु । रायो धनान्यपि शशु  
शांत्यै एव संतु । नोऽस्माकं सुयमस्य शोभनयमशुक्तस्य सत्यस्य शंसो वचनमपि  
शमस्तु । नोऽस्माकं शं शांत्यै पुरुजातो बह्मद्राहुर्भावोऽर्थमा देवोऽप्यस्तु ॥

३. नोऽस्माकं शं शांत्यै धाता देवोऽस्तु । नोऽस्माकं शशु शांत्यै एव विभर्ता  
पुण्यपापानां विधाययिता वरुणो देवोऽप्यस्तु । नोऽस्माकं शं शांत्यै उरुची विवर्त-  
गमना पृथिव्यपि स्वधाभिरक्षैः सहास्तु । बृहती महत्यौ रोवसी द्यावापृथिव्यावपि  
शं भवताम् । अग्निः पर्वतोऽपि नोऽस्माकं शं शांत्यै भवतु । शं शांत्यै नोऽस्माकं देवानां  
सुहवानि सुदृतयः संतु भवंतु ॥

( P. 64. ) ४. ज्योतिरनीको ज्योतिर्मुखोऽग्निर्नोऽस्माकं शं शांत्यै अस्तु भवतु ।  
मित्रावरुणा मित्रावरुणावपि नोऽस्माकं शं शांत्यै भवताम् । अश्विनाश्विनावपि शं भव-  
ताम् । सुकृता पुण्यकर्मणां पुरुषाणां सुकृतानि पुण्यकर्माण्यपि नोऽस्माकं शं शांत्यै  
संतु भवंतु । इषियो गमनशीलोऽपि वातो वायुरपि नोऽस्माकं शं शांत्यै अभिवातु ॥

५. नोऽस्माकं शं शांत्यै द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्वहूतो --- भवताम् ।  
अंतरिक्षमपि नोऽस्माकं वृक्षये दर्शनाय शमस्तु । नोऽस्माकं शं शांत्यै ओषधीरोषधयो-  
ऽपि भवंतु । वनिनो वृक्षाश्च शं भवंतु । जिष्णुः जयशीलो रजसो लोकस्य पतिरि-  
न्द्रोऽपि नोऽस्माकं शं शांत्यै अस्तु ॥

इति पंचमस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

६. देवो द्योतनादिगुणयुक्त इंद्रो वसुभिर्देवैः सार्धं नोऽस्माकं शं शांत्यै भवतु । सुशं-  
सः शोभनस्तुतिर्वरुणो देव आदित्येभिरादित्यैर्देवैः सार्धं शं शांत्यै अस्तु भवतु । जलाशः  
--- रुद्रो दुःखद्रावको देवो रुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं शं शांत्यै नोऽस्माकं भवतु ।  
इह यज्ञे त्वष्टा देवो ज्ञानिर्देवपत्नीभिः सार्धं नः शं शांत्यै भवतु । इह यज्ञे नः  
स्तोत्रं शृणोतु च ॥

७. नोऽस्माकं शं शांत्यै सोमो भवतु । ब्रह्म स्तोत्रमपि नोऽस्माकं शं शांत्यै भवतु ।  
द्रावाणोऽग्निषवसाधनभूताः पाषाणा अपि नोऽस्माकं शं शांत्यै भवंतु । यज्ञाश्च नः शशु



शांत्यै एव संतु । स्वरूपां शृपानां मितयः उन्मानान्यपि नोऽस्माकं शं शांत्यै भवन्तु । प्रस्व ओषधयोऽपि नोऽस्माकं शं शांत्यै भवन्तु । वेदिरपि नः शमु शांत्यै एवास्तु ॥

८. नोऽस्माकं शं शांत्यै सूर्य उरुचक्षाः विस्तीर्णतेजाः सन् उदेतु उदयं प्राप्नोतु । चतस्रः प्रदिशो महादिशोऽपि नोऽस्माकं शं शांत्यै भवन्तु । नोऽस्माकं शं शांत्यै पद्मता ध्रुवयो ध्रुवा भवन्तु । नोऽस्माकं शं शांत्यै सिधवो नद्योऽपि भवन्तु । आपश्च नः शमु शांत्यै एव संतु ॥

९. अदितिर्देवी व्रतेभिर्भ्रतैः कर्मभिः सार्धं नोऽस्माकं शं शांत्यै भवतु । स्वर्काः शोभनस्तुतयो मरुतोऽपि नोऽस्माकं शं शांत्यै संतु । विष्णुः व्यापकः नोऽस्माकं शं शांत्यै अस्तु । पूषा देवोऽपि नोऽस्माकं शमु शांत्यै एवास्तु । भवित्रं भुवनमंतरिक्ष-मुदकं वा नोऽस्माकं शं शांत्यै अस्तु । वायुरपि नः शमु शांत्यै एवास्तु ॥

(P. 65.) १०. देवः क्रीडनादिगुणशुक्तः सविता चायमाणो रक्षन् नोऽस्माकं शं शांत्यै भवतु । विभातीर्च्छत्य उषसोऽपि नोऽस्माकं शं शांत्यै भवन्तु । नोऽस्माकं प्रजाभ्यः पर्जन्योऽपि शं भवतु । शंसुः सुखस्य भावयिता क्षेत्रस्य पतिर्नोऽस्माकं शं शांत्यै अस्तु ॥

इति पंचमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

११. विश्वदेवा बहुस्तोत्रका देवा नोऽस्माकं शं शांत्यै भवन्तु । सरस्वती च धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा सह नोऽस्माकं शं शांत्यै अस्तु । अमिषाचो यज्ञमभितः सेवमानाश्च नः शं शांत्यै भवन्तु । रातिषाचो हानं सेवमाना अपि शमु शांत्यै एव भवन्तु । दिव्या विवि भवाश्च नोऽस्माकं शं शांत्यै भवन्तु । पार्थिवाः पृथिव्यां संभूताश्च नः शं भवन्तु । अग्न्याः अप्सवंतरिक्षे भवाश्च । आकाशं आप इत्यंतरिक्षमामसु पाठात् । नोऽस्माकं शं शांत्यै भवन्तु ॥

१२. सत्यस्य पतयः पालकाः सत्यशीला नोऽस्माकं शं शांत्यै भवन्तु । अर्व-तोऽश्वाश्च नोऽस्माकं शं शांत्यै भवन्तु । गावोऽपि नः शं शांत्यै भवन्तु । सुकृतः सुकर्माणः सुहस्ताः शोभनहस्ताः ऋभवोऽपि नोऽस्माकं शं शांत्यै संतु । हवेषु स्तोत्रेषु सत्सु पितरोऽपि नोऽस्माकं शं शांत्यै भवन्तु ॥

१३. अज एकपात् अज एकपात्रामध्ये देवो नोऽस्माकं शं शांत्यै अस्तु । अहि-रुद्रश्च नोऽस्माकं शं शांत्यै अस्तु । समुद्रोऽपि नः शं शांत्यै अस्तु । पेरुः उपद्रवोभ्यः पारयिता अपां नपात् अपानपात्रामध्येऽपि देवो नोऽस्माकं शं शांत्यै अस्तु । देवगो-पा देवा गोपयितारो यस्यां सा पृथिर्मरुतां माता नोऽस्माकं शं शांत्यै भवतु ॥

१४. नवीयो नवतरमस्माभिः क्रियमाणमिदं ब्रह्म स्तोत्रं आदित्या दिव्याः । अदिति-द्यौरिति श्रुतेः । रुद्रा आंतरिक्षाः वसवः पार्थिवाश्च जुषंत जुषंतां सेवंताम् । अन्ये दिव्याः विवि भवाः पार्थिवासः पार्थिवाः गोजाताः गोः वृधेर्जाताः । नाको गौरिति साधारणमामसु पाठात् । उत अपि च ये यज्ञियासो यज्ञार्हाः ते सर्वेऽपि नोऽस्माकं हवं शृण्वन्तु ॥

(P. 66.) १५. यज्ञियानां यज्ञनीयानां देवानामपि यज्ञिया यज्ञनीया मनोः प्रजापतेश्च यज्ञा यज्ञनीया अमृता मरणरहिता ऋतज्ञाः सत्यज्ञा ये देवाः संति

ते सर्वे उरुगायं बहकीर्तिपुत्रमद्य नोऽस्मभ्यं रासतां प्रयच्छंतु । सिद्ध एवोत्तमः  
पादः ॥

इति पंचमस्य तृतीये त्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसायनाज्यधुरंध-  
रेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पंचमाष्टके  
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

### 36.

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पंचमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकात्मकस्य वासिष्ठस्य  
सप्तमस्य मंडलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिः सूक्तानि । तत्र प्र ब्रह्मेति नवर्चं तृतीयं  
सूक्तं वसिष्ठस्यार्धे त्रैष्टुभं पूर्ववद्वैश्वदेवम् । अनुक्रांतं च प्र ब्रह्म नवेति । विनिर्गो  
लैगिकः ॥

१. ऋतस्य यज्ञस्य सद्मान् स्थानदिवयजनदेशात् ब्रह्म स्तोत्रं स्तुत्यान् सूर्यादीन्  
प्रेतु प्रकर्षेण गच्छन्तु । किं तद्ब्रह्मेति तदाह । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनवीर्यो वा देवो  
रश्मिभिरात्मीयैः किरणैः गा अपो वृष्ट्युत्पत्तयः विसृजं विसृजति विमुञ्चति  
प्रवर्षति । श्रूयते हि । याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षतीति ।  
स्मृतिश्च भवति । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । अत ईदृशं माहात्म्यं  
सूर्यस्यैव विद्यते नान्यस्य चिदित्यनेन पवित्रं सूर्यः स्तूयते । अपि च पृथिवी  
प्रथिता भूमिः सानुना समुच्छिन्तेन पर्वतादिना उर्वी विस्तीर्णा सती विसर्जे विसरति  
व्याप्नोति । तथा अग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीकं पृथिव्या अवयवं देवयजनलक्षणं स्थानं  
अधि अधिपरी अनर्थकादित्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां कर्मप्रवचनीययुक्तं इति  
सप्तम्यर्थे द्वितीया । ईदृशे स्थान आ ईधे आसीष्यते ॥

२. हे असुरा असुरौ बलवंतौ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवाभ्यां इषं न हवीरूपं  
अन्नमिव नवीयो नवीयसीमिमानस्मदीयां पुरोवर्तिनीं स्रष्टुं किं स्तुतिं कृण्वे अहं स्तोता  
करोमि । वां युवयोरन्यः अन्यतरः इनः प्रभुः अदब्धः शत्रुभिरहिंसितो वरुणः पद्वीः  
पदस्य स्थानस्य प्रजनयिता । वरुणो हि धर्माधर्मयोर्धारयितेति पद्वीरित्युच्यते ।  
ब्रुवाणः अस्माभिः स्तूयमानो मित्रश्च जनं सर्वं प्राणिजातं यतति यातयति प्रवर्त-  
यति । तथा च श्रूयते मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति ॥

३. भ्रजतो गच्छतो वातस्य वायोः इत्याः गतयः आ रते अभितो रमंते । तथा  
सूदाः सूद प्रेरण इति धातुः क्षीरस्य प्रेरयिष्यः धेनवो न नेति चार्थं गावश्च  
अपीपर्यंतं व्यायंते एधंते । अपि च महो महतो दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य सद्मे

स्थानेऽन्तरिक्षे जायमानः उत्पद्यमानः वृषभो वर्षणशीलः पर्जन्यः सास्मिन् जघनं तस्मिन्नन्तरिक्षेऽचिक्रवत् ॥

४. अस्याः पूर्वोऽर्धे च इंद्रस्तुतिरपरोऽर्धेऽयं स्तुतिः । हे शूर विक्रांतेन्द्र ते तव प्रिया प्रियो सुरया सुदुःसहणौ धातू धारकौ एता एतौ हरी त्वरीयावश्वौ यो जनः गिरा स्तुतिरूपया वाचा युनजत् रथे - - - इंद्र त्वमस्य यागमायाहीति शेषः । योऽर्धमा रिरिक्षतः हिंसितुमिच्छतः शत्रोः संबन्धिनं मन्त्रं कोपं प्र मिनान्ति प्रकर्षेण हिनस्ति सुक्रतुं शोभनकर्मणं अर्यमणं आ ववृत्त्यां स्तुत्यावर्तयामि ॥

( P. 67. ) ५. अनया रुद्रः स्तूयते । नमास्विनः हविर्लक्षणात्प्रवतः स्वे स्वकीये ऋतस्य यज्ञस्य धामन् धामानि स्थाने । स्वकीये यज्ञगृहे स्थिता इत्यर्थः । वयश्च गन्तारः कर्मणि कुर्वीणाः यजमानाः अस्य रुद्रस्य सख्यं सखित्वमुद्दिश्य यजन्ते पूजयन्तु । नृभिर्नैतद्भिः स्तवानः स्तूयमानो रुद्रः पृक्षोऽजं स्तोतृषु वि वाचधे विव-  
धाति द्वातीत्यर्थः । प्रेष्ठं रुद्रस्य प्रियतममिदं नमस्तस्मै रुद्राय मया क्रियते ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

६. यत्प्रासां गंगादीनां नदीनां मध्ये सिंधुमाता अपां मातृभूता सरस्वती एतदाख्या नदी सप्तमी सप्तमी भवति सुदुषाः कामान्शोर्गुं सुशकाः सुधाराः शोभनधारोपेताश्च नद्यः सुव्यंते कुर्वीणाः यजमानाः अस्य रुद्रस्य सख्यं सखित्वमुद्दिश्य यजन्ते पूजयन्तु । नृभिर्नैतद्भिः स्तवानः स्तूयमानो रुद्रः पृक्षोऽजं स्तोतृषु वि वाचधे विव-  
धाति द्वातीत्यर्थः । प्रेष्ठं रुद्रस्य प्रियतममिदं नमस्तस्मै रुद्राय मया क्रियते ॥

७. उत अपि च मंसानाः मोदमानाः वाजिनो वेगवतः स्ये ते मरुतो नोऽस्मदीयं धियं यज्ञार्थं कर्म तोकं च अस्मदीयं पुत्रं च अवेतु रक्षन्तु । अक्षरा व्यासा चरन्ती वाग्देवता च नोऽस्मान् परि त्यक्त्वा अस्मद्वातिरिक्तानन्यान् मा ख्यन् मा द्राक्षीन् । ते पूर्वोक्ता मरुतो वाक्च युज्यं युक्तमपि नोऽस्मदीयं रथि धनं अवीवृधन् वर्धयन्तु ॥

८. हे स्तोतारो वो गृथं अरमति उपरतिरहितां महीं महतीं भूमिं प्र कृणुध्वं आह्वयत । तथा विद्वथं यज्ञाहं वीरं न सर्वैषां प्रेरकं च पूषणं एतन्नामकं देवं प्रकृणुध्वम् । तथा अस्या धियः नोऽस्मदीयस्यास्य कर्मणः अवितारं रक्षितारं भगं देवं आह्वयत । अपि च सातो अस्मदीये यज्ञे शुद्धे वा वाजं ऋभूणामन्यतमं देवं आह्वयत । कीदृशं वाजं रातिषाचं सनसेवकं पुरंधि पुराणां धारयितारम् ॥

९. यज्ञपुच्छे अच्छाद्यं व इति चमसिनः स्वं स्वं चमसमभिमुखोऽयुः । सूत्रितं च । अच्छाद्यं वो मरुतः श्लोक एत्वित्येतयामिष्टशंतीति ॥

हे मरुतो वो गुणान् अयं श्लोकः अस्मदीयमिदं स्तोत्रं अच्छ एतु अभिगच्छतु । निषिक्तपां निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम् । यद्वा चमसे निषिक्तानां सोमानां पातारं अवोभिरस्मद्विषयरक्षणैर्गुणं विष्णुं च अस्मदीयं स्तोत्रमच्छेत्तु । उत अपि च मरुतो विष्णुश्च गुणते स्तुवते मह्यं प्रजायै पुत्ररूपां प्रजां वयोऽजं च ध्रुः अशुः दधतु । हे मरुतः हे विष्णो गृथं स्वस्तिभिरविनाशैर्नोऽस्मान् सदा सर्वदा पात रक्षत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

## 37.

( P. 68. ) आ वो वाहिष्ठ इत्यष्टर्थं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं नैष्टुभं वैश्वदेवम् । अनुक्रम्यते च । आ वोऽष्टाविति । विनियोगो लैंगिकः ॥

१. अनेन वृक्षेन ऋभवः स्तूयते । ऋभुक्षणो विस्तीर्णस्य तेजसो निवासभूता हे वाजाः ऋभवः वाहिष्ठो वोद्भूतमः स्तवध्वै स्तोतुमर्होऽमुक्तः केनाप्यर्हंसितः युष्मदीयो रथः वो युष्मान् आ वहतु आ समंतात् अस्मदीयं यज्ञं प्रापयतु । हे सुशिवाः शोभनहनवः यूयं तेन रथेनागत्य सवनेष्वस्मदीययज्ञेषु महे महनिमित्ते त्रिष्टुष्टैः क्षीरस्रसिस्तुमि-  
श्रैः महभिर्नह्नैः सोमैः अभि पुणध्वं युष्मदीयं जठरमभिपूरयत । स रथो युष्मानावह-  
त्विति पूर्वैणान्वयः ॥

२. हे ऋभुक्षणः हे ऋभवः स्वर्गः स्वर्गं पश्यतो यूयं ह यूयमेव मघवत्सु हवि-  
र्लक्षणान्नवस्वस्मासु निमित्तेषु अमुक्तं अर्हंसितं चौरादिभिर्नापहतमित्यर्थः । रत्नं  
रमणीयं धत्व धारयथ । तदनंतरं स्वधावंतो बलवंतस्ते यूयं यज्ञेषु अस्मदीययज्ञेषु सं  
पिबध्वं सम्भक्त्यं सोमं पिबत । अपि च यूयं मतिभिर्नहेतुभिः नोऽस्मभ्यं राधांसि  
धनानि वि दयध्वं विशेषेण दत्त ॥

३. उवोचिथेत्याद्याः पंचर्च इंद्रदेवताकाः । हे मघवन् धनवन्निद्र त्वं महो मह-  
तः अर्भश्चाल्पस्य च वसुनो धनस्य विभागे परिचरणानुकूले दाननिमित्ते देष्णं धने  
उवोचिथ हि सेवसे खलु । उचतिः सेवाकर्मा । तथा ते त्वदीयौ उभा उभौ गभस्ती  
बाह्व वसुना धनेन पूर्णा संपूर्णौ भवतः । ते त्वदीया सुनृता वाक् वसव्या वसुनि  
धनानि न नियमते न नियच्छति । यद्वा वसव्या वसुषु धनेषु साधुः सुनृता वाक्  
धनेन संपूर्णौ त्वदीयौ बाहू न नियच्छति नाल्पं प्रहापयतीत्यर्थः ॥

४. हे इंद्र स्वयंशाः असाधारणकीर्तिः ऋभुक्षाः ऋभुनिवासकः ऋभूणामीश्वरो वा  
त्वं साधुः साधकः वाजो न अन्नमिव ऋक्ता ऋकणः स्तोतुः मम अस्तं गृहं एषि प्राप्नुहि ।  
नु अद्य वसिष्ठाः एतत्संज्ञका ऋषयो वयं हे हरिवः स्वक्रीयाधोषितेन्द्र ते त्वर्थं  
हार्थांसः द्विलक्षणान्नं वृत्तवतः ब्रह्म स्तोत्रं कृष्वतः कुर्वतः संतः स्याम भवेम ॥

५. हे हर्यश्च हरिनामक्रात्रेन्द्र त्वं यामिर्धामिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः विवेपः व्यामोषि  
स त्वं दातुषे चित् हविर्त्तवते यजमानायापि प्रवतः प्रवणस्य धनस्य सनितासि  
दाता भवसि । अपि च हे इंद्र त्वं नोऽस्मभ्यं कदा कस्मिन् काले राधो धनानि आ द-  
शास्येः प्रयच्छेः । नु अद्य ते तव जुड्याभिः योग्याभिः ऊती कृतिभिः रक्षाभिः ववन्म  
त्वां संभजेम ॥

इति पंचमस्य चतुर्थं तृतीयो वर्गः ॥

( P. 69. ) ६. हे इंद्र त्वं कदा कस्मिन्काले नोऽस्मदीयं वचसः वचोरूपं स्तोत्रं  
बुधोः अवगच्छेः । तथा स त्वं वेधसः स्तोतृन् अस्मान् वासयसीथ इवेदानीमर्थं इदानीं  
स्वकीये स्थाने अवस्थापयसि । किंच वाजी बलवान् अर्वा वेगवान् त्वदीयोऽथः  
तास्या तनोतेरिदं रूपं संततया धियास्मत्प्रेरितया स्तुत्या हेतुभूतया सुवीरं  
शोभनपुत्रोपेतं रयि त्वदीयं धनं प्रक्षोऽन्नं च नोऽस्मदीयं अस्तं गृहं न्युहीत निवहेत् ॥

७. देवी द्योतमाना निर्ऋतिश्चित् भूमिरपि ईशे । कृत्यार्थे केन्द्रप्रत्ययः । ईशितव्या अस्वभूता सती यमिन्द्रं आनि नक्षते व्याप्नोति । सुपुत्रः शोभनाज्ञैरुपेताः शरदः संवत्सराश्च यमिन्द्रं नक्षते व्याप्नुवन्ति । मर्तोः मरणधर्माणः स्तोतारो वयं यमिन्द्रं अस्वेवशं स्वकीये स्थानेऽनुपविशन्तं कृण्वन्तं कुर्वन्ति त्रिविधः त्रयाणां लोकानां बंधको विधायकः स इंद्रः जरदंष्ट्रं जरज्जीर्मदंष्ट्रं रशानं यस्य बलस्य हेतुभूतं तद्वलं उपैति उपगच्छति ॥

८. हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव त्वत्सकाशात् स्तवध्वै स्तोतुं योग्यानि राधांसि धनानि नोऽस्मान् आ यंतु आगच्छंतु पर्वतस्य पर्वत इति कश्चिद्विद्वत्स्य सखा एतत्संज्ञकस्य देवस्य रातो दाने सति रायो धनानि अस्मानायंतु । पाशुः सर्वस्य पालको दिव्यो दिवि भवः स इंद्रः सखा सर्वेषां नोऽस्मात् सिषन्तु रक्षकत्वेन सेवताम् । अस्मिन्सूक्ते ये प्रतिपादका देवास्ते सर्वे यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः सखा पात पालयत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

### 33.

उदु ष्य देव इत्यष्टम्यै पंचमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । सप्तम्यष्टम्यौ वाजिदेवताके । भगमुग्रोऽवस इत्यर्थश्चो भगदेवस्यः सावित्रो वा । तथा चानुक्रमणिका । उदु ष्य सावित्रमंत्ये वाजिन्यौ भगमिति आगो वार्धर्च इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

१. सविता सर्वस्य प्रेरकः स्यः स देवो हिरण्ययीं सुवर्णमयीं यां अर्भति रूपनावैतत् रूपं प्रभावित्यर्थः । अशिभ्रेत् आश्रयति तामर्भति उद्ययाम उद्यच्छति उद्गमयति । उ इति पादपूर्णः । नूतमद्य भगो भजनीयो यः सविता मानुषेभिः मनुष्यैः स्तोतुभिः हव्यो हवनीयः स्तोतव्यो भवति । पुरुवसुः बहुधनो यो देवः स्तोतृभ्यो रत्ना रत्नानि रमणीयानि धनानि विधाति करोति स सविता देवस्तामर्भतिमुद्ययामेति पूर्वेण संबंधः ॥

२. हे सवितः सर्वस्य प्रेरयितेव त्वमुत्तिष्ठ ऊर्ध्वं गच्छ । ततः हे हिरण्यपाणे हे सुवर्णहस्त त्वं अस्मदीप्सितप्रदानाय ऋतस्य यज्ञस्य प्रभूतो प्रणयने अस्य अस्मदीयमिदं स्तोत्रं श्रुधि शृणु । उ इति पूर्णः । कीदृशस्त्वम् । उर्वीं विस्तीर्णां पृथ्वीं प्रथितां अर्भति रूपं प्रभां विस्जज्ञानो विस्जज्ञन् नृभ्यो नेतृभ्यः स्तोतृभ्यः मर्तोभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धने आसुवानः प्रेरयन् । एवंभूतस्त्वमिदं स्तोत्रं शृण्वति संबंधः ॥

( P. 70. ) ३. अपि च सविता देवः अस्माभिः स्तुतोऽस्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोत्वित्यर्थः । विश्वे वसवश्चित् सर्वे देवा अपि यं सवितारं आ गृणन्ति अभिगृह्णन्ति नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः स देवः स्तोमान् नोऽस्मदीयानि स्तोत्राणि चनः अन्नं धानं दधानु अन्नफलानि करोतु । विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैः पाशुभिः पालनैः सूरीन स्तोतृनः स्मान्नि पातु नितरां पालयतु ॥

४. देवी श्रोतृमाना भवितिरसीना देवमाता यं सवितारं अभि गृणाति अभिष्टीति । कीदृशी । सवितुर्देवस्यैव सर्वं प्रसवमनुज्ञां जुषाणा सेवमाना । सन्नाजः सम्यग्नाज-मानाः वरुणः उपलक्षणमेतत् वरुणादयो देवाः यं सवितारमभि गृणन्ति अभि-ष्टुवंति । मित्रासौ मित्रादयश्च सज्जोषाः समानप्रीतिः अर्थमा एतस्संज्ञको देवश्च यमभिगृणन्ति स नः स्तोमांश्चनो धादिति पूर्वैयर्चा संबंधः ॥

५. रातिषाचो शनसेविनः वनुषः संभक्ताः ये यजमानाः मिथः परस्परं संहता भूत्वा सवितारमभिलक्ष्य संपते परिचरन्ति । कीदृशम् । दिवो द्युलोकस्य पृथिव्या भूमेश्च राति मित्रभूतम् । उतापि च अहिर्बुध्न्यः बुध्नेऽतरिक्षे भवो बुध्न्यः एतीत्यहि एतत्पदद्वयाभिधो मध्यमस्थानोऽग्निरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितुर्मित्रभूतः सोऽपि तेषां नोऽस्माकं सविदविषयं स्तोत्रं शृणोतु । तथा वरुची वाग्देवी च सविद्वसहिता सती एकधेनुमिर्मुखाभिर्गोभिः नि पातु नितरामस्मान्पालयतु ॥

६. इयानः अस्माभिर्योच्यमानः जास्पतिः प्रजानां पालकः सविता देवः सवितु-र्देवस्य स्वस्य संबंधि रत्नं रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनं याति याचते ॥

७. वैश्वदेवपर्वणि वाजिनस्य हविषः शं नो भवंत्वित्यादिके द्वे याज्यानुयाक्ये । सूत्रितं च । शं नो भवंतु वाजिनो हवेषु वा जेवाजेऽवत वाजिनो न इत्यूर्ध्वजुरनवानं याज्यामिति ॥

देवताता देवतातौ यज्ञे हवेष्वस्मरीयेषु स्तोत्रेषु मितद्रवः मितद्रवणाः मितमार्गाः स्वर्काः शोभनाज्जाः वाजिनः एतन्मिधायका देवाः नोऽस्माकं शं सुखाय भवंतु । अपि च आहं आगत्य हंतारं वृकं वसूनामादातारम् । चौरमिति शैषः । रक्षांसि च जंभयंतो हिंसंतो वाजिनो देवाः सनेमि पुराणनामेतत् पुरातनाः अमीयाः रोगान् अस्मदस्मत्तः ग्रयवन् पृथकुर्वंतु ॥

८. हे वाजिनः एतन्नामका देवाः विप्राः मेधाविनः अमृताः अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्त्वं जानन्तः एवंप्रभूताः संतो द्यूयं वाजेवाजे सर्वेषु युद्धेषु नोऽस्मान् धनेषु धननिमित्तेषु अवत पालयत । ततो द्यूयं अस्य मध्वः मधुरोपेतमिमं सोमं पिबत । सोमपानानंतरं मादयध्वं द्यूयं तृप्ता भवत । ततस्तृप्ता द्यूयं देवयानैः देवगम-नसाधनैः पथिभिर्नैर्गैर्वात गच्छत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

ऊर्ध्वो अभिरिति सप्तमं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे वैश्वभं वैश्वदेवम् । ऊर्ध्वः सप्त वैश्व-देवं त्वित्यनुक्रमणिका । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । द्वितीये छंदोमे प्रउगशास्त्रे ऊर्ध्वो अभिरिति वैश्वदेवसूक्तः । सूत्रितं च । ऊर्ध्वो अग्निः सुमति वस्वो अभ्युतु तस्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगमिति ॥

( P. 71. ) १. अग्निरगनादिगुणविशिष्टः ऊर्ध्वं उद्गमनः सन् यस्वो वासकस्य स्तोत्रोः सुमतिं अस्मदीयां शोभनां स्तुतिं अश्रेत श्रयतु सेवताम् । प्रतीची अभिमुखी चाग्निः सर्वोसां प्रजानां जरयित्री उपोदेवता देवताति यज्ञमेति गच्छति । अग्नी आद्रियतो अश्रुवावगौ पत्नीयजमानौ पंथां पंथानं यज्ञमार्गं रथेव रथिनाविवभेजाति सेवते । तथा हृषितः संप्रेषितः नोऽस्मदीयो लोता ऋतं यज्ञं यज्ञाति यज्ञतु करोत्वित्यर्थः ॥

२. एषां यजमानानां संबंधि सुप्रयाः शोभनात्नेन युक्तं बहिः कुरामयं प्र ववृजे प्रवृज्यते आसाद्यत इत्यर्थः । विद्वपतीव इवेतीदानीमर्थे इदानीमस्मदीयानां प्रजानां पालकौ नियुत्वान् नियुच्छद्वेन वडवा उच्यते तद्वान्वायुः पूषा च विशां प्रजानां स्वस्तये क्षेमाय अन्तोः रावः संबंधिन्या उपसः सकाशात्पूर्वदूतौ पूर्वस्मिन्वाहानि सति जोरिटेऽतरिक्षे आ इयातं आगच्छताम् । यद्वा विद्वपतीवेत्युपमा । विशां मनुष्याणां जोरिटे गणे विद्वपतीव राजानौ यथागच्छतां तद्वत् । अस्मिन्पक्षे विशामित्युभयत्र संबध्यते ॥

३. वसवो वसुसंज्ञका देवाः अत्रास्मिन्यज्ञे जमयाः पृथिव्याः रतं रमयताम् । उरौ निस्तीर्णेऽतरिक्षे स्थिताः शुभ्राः दीप्यमानाः मरुतश्च मर्जयंत परिवर्तते । हे उरुज्यः प्रभुतगमनाः वसवो मरुतश्च युयं पथः शुष्मदीयान्मार्गान् अर्वाग् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा कृगुध्वं कुरुत । अपि च युयं जरमुषः शुष्मान् प्रति गतवतो नोऽस्मदीयस्य अस्य वृत्तस्याग्रेराह्वानं श्रौत शृणुत । अग्निर्हि यजमानानां दूतः सन् देवानाह्वयतीत्यर्थः ॥

४. यज्ञेषु यागेषु ते हि ते खलु प्रसिद्धाः यज्ञियास्तौ यज्ञार्हाः कृमाक्षकाः विष्णु सर्वे देवाः सधस्यं सहस्र्यान् अभि संति अभिभवन्ति आकाशेति । हे अग्ने अश्वरे अस्मदीयि यज्ञे उशतः कामयमानान् तान्देवान्यक्षि यज । तथा श्रुष्टी क्षिप्रनामैतत् क्षिप्रं भगं एतत्संज्ञकं देवं नासत्या नासत्या अश्विनौ च पुरंधि पुरुणां ध्यातारं इंद्रं च यज ॥

( P. 72. ) ५. हे अग्ने त्वं दिवः कुलोकात्सकाशात् गिरो - - स्तुत्यान्देवानस्मदीयं यज्ञं प्रति आवह आह्वानं कुरु । पृथिव्याः अंतरिक्षाच्च आवह । कान्देवानिति तदुच्यते । मित्रं एतत्संज्ञकं वरुणं च इंद्रं च देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं चाग्नि अर्थमभेतत्संज्ञकमहिमदीनां पृथिवीं च विष्णुं च । एवंभूतान्देवान् एषामस्माकं यजमानानां अर्पय आवह । सरस्वतीं वाग्देवता च मरुतश्च मादयेताम् । अस्मदीयैः स्तोत्रैर्विभिन्नेषु माधेतु ॥

६. यज्ञियानां चतुर्थ्यर्थे षष्ठी यज्ञार्हैभ्यो देवेभ्यः मतिभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः सह हव्यं हविः ररे अस्माभिर्दीयते । मर्त्यानां मनुष्याणामस्माकं काममभिलाषं असिन्ध्वन् अप्रतिबध्नन् अग्निः नक्षत् अस्मदीयं यज्ञं व्याप्नोतु । हे देवा युयमविवेक्यमनुपक्षपणीयं सहासां सर्वसां संभजनीयं रयिं धनं धातु अस्मभ्यं दत्त । नु अद्य वयं युज्येभिः सहायभूतैः इह यज्ञे समागतैर्देवैः सक्षीमहि । यद्वा नु इत्युपमार्थः । युज्येभिर्नु बंधुभिरिव देवैः सक्षीमहि ॥

७. नु अद्य रोवसीं द्यावापृथिव्यौ वसिष्ठैरस्माभिः पूजार्थं बहुवचनं । अभिष्टुते अभितः सर्वतः स्तुते अभूताम् । तथा क्रतावान् अस्माभिः क्रियमाणैर्यज्ञैरुपेता वरुणौ

गिर्वाऽभिषेवभूता देवा अस्माभिरभिष्टुता आसन् । सूक्तं प्रतिपादिता ये देवास्तै सर्वे  
सूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा पातं पालयत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे षष्ठी वर्गः ॥

40.

आ श्रुष्टिरिति सप्तमं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्वर्चं वैदुर्भं वैश्वदेवम् । ओ श्रुष्टि-  
त्यनुक्रांतम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. हे देवाः विद्वद्वा विद्वेधेन त्वदीयेन चित्तेन संपाद्या श्रुष्टिः सुखं अस्मान् ओ  
आ समेतु आगच्छतु । वयं सुराणां वेगवतां देवानां स्तोमं स्तोत्रं प्रति वर्धामहि कु-  
र्धामहि । अद्येशानां सविता देवः यद्धनं सुवाति अस्मभ्यं प्रेरयेत् रत्निनो रमणीयधन-  
वतः अस्य सवितुस्तस्य धनस्य विभागे दाने स्याम वयं भवेम ॥

२. भिक्षो देवः नोऽस्मभ्यं तत्प्रसिद्धं धनं ददातु प्रयच्छतु । तथा वरुणो ददातु ।  
शिवस्त्री द्यावापृथिव्यौ च दत्ताम् । तथा इंद्रः सुभक्तं द्युभिः द्योतमानैः स्तोत्रभिः  
सेविनं तद्धनं ददातु । अर्यमा च ददातु । तथा अदितिदेवी रेवणेन धनं विंशष्टु  
तद्धनमस्मभ्यं दिशतु । वायुश्च भगश्च उभौ देवौ यद्धनं नियुवेत अस्मान्नितरा  
योजयेताम् । यद्धनमिति पूर्वेण संबंधः ॥

( P. 73. ) ३. हे पृषदश्वाः पृषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषा उच्यन्ते त एवाश्वा  
वाहा येषां ते एवंभूता हे मरुतो रुद्रपुत्रा देवाः सूर्यं मर्त्यं मरणधर्माणं ये यजमानं  
अवाप्य पालयेत सन्त स एव यजमानः उभोऽस्तु औजस्वी भवतु । तथा स शुष्मी बल-  
वान् भवतु । तथा उतापि च अग्निरेगनादिगुणयुक्तो देवः सरस्वती वार्वदेवता चेत्या-  
द्या सर्वे देवाः ईमेन यजमानं जुनन्ति प्रवर्तयन्ति । तस्य यजमानस्य संबंधिनां राशौ  
धनस्य कश्चिदपि पर्येता परिगता नास्ति नाशको न भवतीत्यर्थः ॥

४. ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा नेता प्रापायिता अयं हि अयं खलु वरुणश्च मित्रश्च  
अर्यमा चैते राजानः समर्था देवा अपः अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणं कर्म धुः अधुः वर्धति ।  
अनर्वा केनाप्यप्रतिगता देवी द्योतमाना अदितिरशीना देवमाता सुहवा शोभनाह्वाना  
भवति । ते वरुणादयो देवाः अरिष्टानबाधितान् सती नोऽस्मान् अहो दुरितं अति  
पर्यन् अतिपारयंतु ॥

५. प्रभूये हविर्निर्हवीरूपैरजैः एषस्य प्रापणीयस्य मीळद्वयः कामानां सेक्तुः त्रिणोः  
सर्वदेवात्मकस्य अस्य देवस्य । विष्णुः सर्वा देवता इति श्रुतेः । अन्ये देवा वयाः शास्त्रा-  
द्वयं भवति । रुद्रो देवः रुद्रियं रुद्रसंबन्धिं सुखं महित्वं महत्वं च विदे हि अस्मा-  
दप्रापयति खलु । अपि च हे अश्विनी देवौ सुवां इरावत् हविलक्षणालुक्तं वर्तिरस्म-  
दीयं गृहं यासिष्टं अयासिष्टं आगच्छतम् ॥

६. हे आघृणे प्राग्ग्रीसे एवंभूत हे पुष्य देव अत्रास्मिन्वाने मा इरस्यः विधातं मा  
कृपाः । वरूची सर्वैर्वरणीया सरस्वती रातिषाचश्च रातिर्वानं तस्य संभक्तयो  
देवपत्न्यश्च यद्धनं रासन् अस्मभ्यं प्रयच्छेयुः । अत्र मा कृपा इति पूर्वेण संबंधः ।  
किंच मयामुवः सुखस्य भावकाः अर्वातो गच्छंतो देवाः नोऽस्मान्नि पातु नितरां  
पालयंतु । परित्रमा परितो गता वानां वायुवैष्टिं दृष्टिलक्षणमुक्तं ददातु प्रयच्छ-  
स्वस्मभ्यम् ॥



७. पूर्वं व्याख्यातेषुम् । अक्षरार्थस्तु । आवापुष्यिष्यौ वरुणादयो देवाश्च वसिष्ठैर-  
स्माभिरभिष्टुता भवन्ति । एवंभूता आह्लादका देवाः सर्वोत्कृष्टमजमस्मभ्यं ददन्तु ।  
अस्मिन्सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवा मूर्धं कल्याणैरस्मान्सर्वदा पालयन्त ॥

इति पञ्चमस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

## 41.

प्रातरग्निमिति सप्तर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका । प्रातर्भागं जगत्याद्या  
लिपोक्तदेवतांस्थोपस्थेति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्याः  
अग्नीन्द्रादिदेवत्या द्वितीयाद्याः पञ्च भगदेवत्याः सप्तम्बुधादेवत्या । अत्र केचिदाहः ।

निवेष्टुकामो रोगार्त्तो भगसूक्तं जपेत्सदा ।

निवेशं विशति क्षिप्रं रोगैश्च परिमुच्यते ॥

( P. 74. ) १. प्रातरुषःकाले अग्निं देवं हवामहे वयं स्तोतार आह्वयामः । तथा  
प्रातःकाले इन्द्रं हवामहे । तथा मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अहोरात्राभिमामिनौ देवौ  
प्रातर्वयं हवामहे । तथा अश्विनौ देवानां भिषजौ प्रातर्वयं हवामहे । तथा प्रातर्भगं देवं  
पूषणं देवं ब्रह्मणस्पतिं मंत्राभिमामिनमेतत्संज्ञकं च आह्वयामः । तथा प्रातः सोममेत-  
त्संज्ञकं देवं उतापि च रुद्रं देवं च हुवेम आह्वयामः ॥

२. यो भगो देवः विधर्ता विश्वस्य जगती धारकः जितं जयशीलं यमं उद्धूर्णं अदितेः  
पुत्रं भगं देवं प्रातःकाल एव वयं हुवेम आह्वयामः । आश्रित्व हरिद्रोऽपि स्तोता यं  
भगं देवं मन्यमानः स्तुवन् भगं भजनीयं धनं भक्षि भज विभज मह्यं देहीत्याह  
अवीति तुरश्वित् तुरतिर्गतिकर्मा प्राप्तधनोऽपि राजा चित् समर्थोऽपि जनो यं  
भगं देवं भजनीयं धनं मह्यं भक्षि देहीत्याह तं भगं प्रातरेव वयं हुवेमेति संबंधः ॥

३. हे भग देव त्वं प्रणेता प्रकर्षणं नेतासि । तादृशप्रणेताः हे भग त्वं सत्यराधः  
सत्यधनोऽसि । तादृशसत्यराधः हे भग त्वं नोऽस्मभ्यं ददन्तु कामान्प्रयच्छन्तु इमान-  
स्मदीयां धियं स्तुतिं उदव उद्रक्ष फलयुक्तां कुरु । हे भग त्वं गोभिरभ्यैष नोऽस्मान्  
प्र जनय प्रोद्धूतान् कुरु । हे भग त्वत्प्रसादात् वयं नृभिर्नैतृभिः पुत्रादिभिः नृवंतो  
मनुष्यवंतः प्र स्याम प्रभवेम ॥

४. उतापि च इदानीं वयं भगवंतः स्याम हे भग भगेन त्वया स्वामिना युक्ता  
भवेम । यद्वा भगवंतो धनवंतः स्याम । उतापि च प्रपियेऽह्नां प्राप्ते पूर्वाह्णे भगवंतः  
स्याम । उतापि च अह्नां दिवसानां मध्ये मध्याह्ने भगवंतः स्याम । उतापि च हे  
मघवन् धनवन् भग देव सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य उरिता उदितो उदये सति  
वयं त्वत्पुत्रानुग्रहादिनामिन्द्रादीनां सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम ॥

५. हे देवाः भगो देव एव भगवान् धनवानस्तु । तेन भगेन देवेन धनेन वयं  
भगवंतः स्याम धनवंतो भवेम । हे भग तं प्रसिद्धं त्वा त्वां सर्वं इत्सर्वं एव जनः  
जोहवीति भूषं पुनः पुनर्वाहयन्ति । हे भग देव स त्वं इहास्मिन्मन्त्रे नोऽस्माकं  
पुरेता पुरोगता भव ॥

(P. 75.) ६. शुचये शुद्धाय गमनयोग्याय पदाय स्थानाय बधिक्राविष अशो यथा तथा उषसः उषोदेवाः अश्वराय अस्मदीयाय यागाय सं नमंत संगच्छंतु । धाजिनो वेगवंतोऽश्वाः रथमिव रथं यथा तथोषसोऽर्वाचीनमस्मदभिसुखं वसुविदं धनस्य प्रापकं भगं देवं नोऽस्मान्प्राप्ति आ वहंतु आनयंतु ॥

७. भद्राः भजनीयाः उषसः उषोदेवताः अश्ववतीः अश्ववत्यः अश्वसहिताः सत्यः गोमतीर्गोमत्यश्च वरिवतीर्वरिवत्यः पुत्रादिजनोपेताश्च भद्रंत्यः नोऽस्मभ्यं सखं सर्वदा उच्छंतु नैशं तमो विवासयंतु । कीदृदयः । घृतमुदकं तुहानाः सिंचंत्यः विश्वतः सर्वैर्गुणैः प्रपीताः प्रवृद्धाः एवंभूता उषसस्तम उच्छंतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः हे सर्वे देवाः यूयं नोऽस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः कल्याणैः पात पालयत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

## 42.

प्र ब्रह्माण इति षड्वचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्याग्नें त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रांतम् । प्र ब्रह्माणः षड्वैश्वदेवं त्विति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । तृतीये छंदोने प्रउगशब्दे प्र ब्रह्माण इति वैश्वदेवस्तुचः । सूत्रितं च । प्र ब्रह्माणो अंगिरसो नक्षंत सरस्वतीं देवयंतीं हवतेति ॥

१. ब्रह्माणोऽंगिरसः एतन्नामका ऋषयः प्र नक्षंत सर्वत्र व्यासुवंतु । कंवतुः पञ्ज्यैः नभन्यस्य स्तोत्रस्य अस्मदीयं स्तोत्रं प्र वेतु प्रकल्पेणच्छतु । धेनवः प्रीणयिष्यो नद्यः उदमुतः उदकानि सिंचंत्यः प्र नवंत सर्पंतु । अद्री आद्रियंती पत्नीयजमानो अश्वरस्य यज्ञस्य पेशः रूपं युज्यातां योजयेताम् ॥

२. हे अग्ने सनवित्तः सनाधिरकालादारभ्य लब्धः ते त्वदीयोऽश्वा मार्गः सुगः सुष्टु गंतव्यो भवतु । किंच हरितः इयामवर्णाः रोहितश्च लोहितवर्णाश्चेत्युभयविधाः ये वा ये च ते त्वदीया अश्वाः सन्नन् सन्ननि यज्ञगृहे वीरवाहः वीरं शूरं त्वां वहंतः अरुषाः आरोचमाना भवति तांश्च त्वं सु युंक्ष्व । त्वदीये रथे सुष्टु संयोजय । सत्तः यज्ञ-गृहे निष्पण्णोऽहं होता सन् देवानामिन्द्रादीनां जनिमानि जनान् संधान्द्वये आह्वयामि ॥

३. हे देवाः वो युष्माकं यज्ञं नमोभिः नमस्कारैः युक्ता इमे स्तोतारो वा यजमाना वा सं महयन् सम्प्यक् पूजयति । उ इति पूरकः । मंद्रः स्तुतिशीलः उपाकेऽस्माकं समीपे स्थितोऽस्मदीयो होता प्र रिरिच्ये अन्येभ्यो होत्रेभ्योऽतिरिच्यते । हे यजमान त्वं देवान् सु सुष्टु यजस्व । हे पुर्वणीक बहुते जस्विन्नग्ने त्वं यज्ञियां यज्ञाहोमरमतिं भूमिं आ बवृत्वाः आवर्तय । तथा च निगमांतरे । आ नो महीमरमतिं सजोषा इति ॥

( P. 76. ) ४. अतिथिः सर्वेषामतिथिभूतोऽग्निः यदा वीरस्य स्तोत्राणां प्रेरयितुः रेवतः हविष्मतो यजमानस्य दुरोणे गृहे स्थोनशीः सुखेन शयनीयः आचिक्रेतत् प्रजायते अमिर्वमे यज्ञगृहे सुधितः आकारधार्थं सुनिहितश्च सुष्टु निहितः सन् यदा सुप्रतीतो भवति तदा सोऽग्निः आ ह्यत्यै उपगच्छत्यै विषो प्रजायै वार्यं वरणीयं धनं दाति ददाति प्रवच्छति ॥

५. हे अग्ने त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज्ञं शुभस्व सेवस्व । किंच मरुतु इन्द्रस्य साख्यभूतेषु देवेषु इदं च यशसं यशोयुक्तं हविर्लक्षणान्नवंतं नोऽस्मदीयं यज्ञं हे अग्ने त्वं कृधि कुरु स्थापयेत्यर्थः । तथा नक्ता रात्रिश्च उपसा दिवस्तथ अहर्निश इत्यर्थः बर्हिः बर्हिषि कुशमये आ सवतां उपविशताम् । अपि च हे अग्ने उशंता उशंतौ यज्ञ-मिच्छंतौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ इहास्मिन्यज्ञे यज पूजय ॥

६. वसिष्ठः एतदाख्य ऋषिः रायस्क्रामः पश्चादिधनानीच्छन् एव एवं उक्तप्र-कारेण सहस्रं सहो बलं तस्य पुत्रं तर्ह्यतमिति वा आग्निं देवं विश्वप्स्यस्य पुरुरूपस्य धनस्य लाभाय स्तौत् । एवंभूतौऽग्निरस्मे अस्मभ्यनिषमन्नं रयिं धनं वाजं बलं च प्रप्रयत् प्रथयत् विस्तारयत् इदमित्यर्थः । अस्मिन्सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवा यूयमस्मान्कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

43.

प्र वो यज्ञेष्विति पंचर्चं इशमं सूक्तं वसिष्ठस्यापै त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । प्र यः पंचेत्यनु-क्रीतम् । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । प्रथमे छंदोमे प्रउगशास्त्रे प्र वो यज्ञेष्विति वैश्व-देवस्तत्र च । सूचितं च । प्र वो यज्ञेषु देवयंतो अर्चन् प्र क्षौद्रसा धायसा सख एवेति प्रउगमिति ॥

१. देवयंतो देवान्कामयमानाः विप्राः यज्ञेषु नमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भर्वा वो शुभान् इषध्नै अभिप्राप्तुं प्रार्चन् प्रार्चयति प्रकर्षेण स्तुवंति । द्यावा दिवं च पृथिवीं भूमिं च प्रस्तुवंति । येषां विप्राणां मेधाविनां ब्रह्माणि स्तोत्राणि वनिनो न शाखाः वृक्षस्य शाखा इव दिव्यक् विश्वतः विर्यति विशेषेण गच्छति ते विप्राः प्रार्चन्ति पूर्वेषु संबंधः ॥

२. अयमस्मदीयो यज्ञः प्र एतु देवान्प्रति गच्छतु । तत्र दृष्टांतः । हे त्वो न सग्निः शीघ्रगाम्यश्वो यथा तद्वत् । हे कृत्विजः सर्वै यूयं समनसः समृशमनस्काः संतः धृता-न्वीः सुत्रः उद्यच्छध्वं हस्ते उद्यम्य धारयत । तथा अध्वराय यागं कर्तुं साधु साधकं बर्हिः कुशमयं स्तुणीत वेद्यां छादयत । हे अग्ने देवयूनि देवान्कामयमानानि त्वदीया-नि शोचीषि अचीषि ऊर्वा ऊर्ध्वमुखानि अस्पृः तिष्ठन्तु ॥

(P. 77.) ३. मातरं जननीं विशुत्राः विशेषेण भर्तव्याः पुत्रास्तो न पुत्रा इव तद्-इमान् भरणीयाः देवास्तो देवाः बर्हिषः कुशमयस्य वेद्यामास्तीणस्य सानौ उन्नतं देशे आ सवतु उपविशतु । हे अग्ने विदध्यां यज्ञयोग्यां त्वदीयां उवालां विश्वाचीं विश्वं सर्वै हविरं चति गच्छतीति विश्वाची जुहूः आ अनक्तु आ समंतात्सिचतु । देवतानां देवतानौ शुद्धे नोऽस्माकं मूढः हिंसकान् हे अग्ने त्वं मा कः मा कार्षीः । यज्ञा-चको देवतातिशब्दोऽत्र संग्रामे वर्तते ॥

४. यजनीयाः यजचाः ते इंद्रादयो देवाः ऋतस्य उदकस्य सुदुषाः सुसैन वीर्यं  
शक्याः धाराः दुहानाः वर्षतः जीषं पर्याप्तं यथा भवति तथा आ सीषपंत सपतिः  
परिचरणार्थः स्तुतिभिः आ समंतात् पर्यन्ती चरन् अस्मान्परिचरणं कुर्वन्तु स्वीकुर्वन्त्विति  
यावत् । अद्यास्मिन्दिने हे देवाः वसुनां धनानां मध्ये उयेष्टं श्रेष्ठं वो युष्मदीयं महो  
महनीयं धनं आगच्छतु । यूयमपि समनसस्तुत्यमतयः संतः आ गंतन आगच्छत ।  
हे देवाः यूयं आगंतनेति संबोधः ॥

५. हे अग्ने एव एवं स्तुतस्त्वं विशु प्रजासु मध्ये नोऽस्मभ्यं आ दशस्य धनमभि-  
प्रयच्छ । हे सहसावन् बलवन्ने त्वया आस्क्राः अस्कृजाः वयं युजा नित्ययुक्तेन  
राया धनेन सधमाहः सह माद्यंतः अरिष्टाः अहिंसिता भयेम । अस्मिन्सूक्ते प्रतिपा-  
दिताः सर्वे देवा यूयं नोऽस्मान्कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे दशमो वर्गः ॥

## 44.

वधिकां व इति पंचमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थे वधिकाख्यदेवताकम् । आद्या  
जगती सा तु वधिकादिलिंगोक्तदेवताका द्वादशतस्रिष्टुभः । अनुक्रम्यते हि । व-  
धिकां वधिक्रं जगत्याद्या लिंगोक्तदेवतेति । गती विनियोगः ॥

१. हे स्तोतारः वो युष्माकं ऊतये रक्षणाय प्रथमं वधिक्रामन्वाभिमानिनीं देवतां  
हवे आह्वयामि । ततः अश्विना अश्विनौ देवी उषसमुषोदेवतां च समिद्धं सम्यग्वीर्यमग्निं  
च भगमेतदुक्तं देवं च आह्वयामि । इंद्रं विष्णुं पूषणं च ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्  
द्यावापृथिवी अपः उदकवृताः स्वः सूर्यमित्येतान्देवानाह्वयामि ॥

२. वधिक्रामेत्तन्नामन्वाविशेषं देवं नमसा स्तोत्रेण बोधयंतः प्रज्ञापयंतः उर्ही-  
राणां प्रेरयंतः यज्ञं यागमुपप्रयंतः उपक्रममाणा वयं वहिषि इळां हवीरूपां देवीं  
सादयंतः आस्थापयंतः सुहवा शोभनाह्वानौ विप्रा विप्रौ मेधाविनौ अश्विना अश्विनौ  
देवी हवेम आह्वयाम । उ इति पूरणः ॥

( P. 78. ) ३. वधिक्रावाणमन्वाविशेषं बुबुधानः स्तोत्रेण बोधयन्नहमग्निं देव-  
मुप हवे उपस्तौमि । तथा च उषसमुषोदेवतां सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवं गां भूमिं वाग्हे-  
वतां वा एवंभूतान्देवानहमुपस्तौमि । मन्थतीः मन्यमानान् स्तुवतो जनान् चेतयते  
जानातीति । यद्वा अभिमन्यमानांश्चातयते नाशयतीति मन्थतुः । तस्य वरुणस्य ब्रह्मं  
महांतं बभुं पिंगलवर्णमश्वं तस्यानयनार्थमहमुपमुवे । ते देवा अस्मद्वत्सन्तः विश्वा  
विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि यवयंतु पृथक्कुर्वन्तु ॥

४. प्रथमः सर्वेषामन्वानां मुख्यः वाजी शत्रिगामी अर्वा गमनशीलः वधिकाया  
अश्वरूपो देवः प्रजानन् रथसंयोजनीयांस्तान्स्तान्वाधिकाया ज्ञातव्यानि सम्यक्  
ज्ञानं रथानामग्रे प्रमुखो भवति । कीदृशोऽश्वः । उषसा उषोदेवतया सूर्येण सर्वस्य  
प्रेरकेण देवेन आदित्येभिरादित्यैश्च वसुभिश्च अंगिरोभिर्देवैः सह स्तोतव्यैर्कषिभिश्च  
संधिवानः सम्यक् ज्ञानं एकमर्थं प्राप्त इत्यर्थः ।

६. इधिकाः अश्वरूपी देवः ऋतस्य यज्ञस्य पथां पथानं मार्गं अन्वेतवै अनुगंतुं प्रवृत्तानां नोऽस्माकं पथ्यां पथ्यां आ अनक्तु उदकेनासिंचतु । उ इति पूरणः । ईद्वयं शब्दः देवसंबन्धि बलं ईद्वयुपोऽग्निः नोऽस्मदीयं हवं शृणोतु । अमूराः अमूदाः महिषा महांतः विन्धे सर्वे देवाः अस्मदीयं हवं शृण्वंतु ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे एकादशो वर्गः ॥

## 45.

आ देवो यात्विति चतुर्कचं द्वादशं सुक्तं वसिष्ठस्यापि सवितृदेवताकं वैदुभम् । आ देवश्चतुष्कं सावित्रमित्यनुक्रांतम् । व्यूढहे वसारात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशास्त्र इदं सावित्रनिधिद्वानम् । सूच्यते हि । चतुर्थेऽह्न्या देवो यातु - - - इत्येषा वपानुवाक्या । सूचितं च । आ देवो यातु सविता सुरस्त्रः स धा नो देवः साविता सहाविति । अश्वमेधे अनुसवनं तिस्रः सावित्र्य इष्टयः तत्र द्वितीयस्यामिष्टौ याज्येयम् । सूचितं च । य इमा विश्वा जातान्या देवो यात्विति ॥

१. सुरस्त्रः शोभनस्त्रोपेतः अंतरिक्षप्राः स्वकीयेन तेजसांतरिक्षस्थ पूरयिता अश्वैः स्वकीयैर्वाहैः वहमानः उह्यमानः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः आ यातु आगच्छतु । कीदृशः । नर्या नर्याणि मनुष्याहितानि पुरुषि बहूनि धनानि हस्ते पाणौ दधानः शतं धारयन् भूम भूतानि निवेशयन् च रात्रिषु स्वै रूपायने स्थापयन् प्रसुवन् च अहःसु प्रेरयन् । एवंभूतः सविता देवः आयातु ॥

२. शिथिरा शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ बृहता बृहती महांतौ हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णमयौ अस्य सवितुः संबन्धिनौ बाहू हस्तौ विवोऽंतरिक्षस्यांतान् पर्येतान् उदनश्च ऊर्ध्वौ संतौ व्याघ्रवताम् । नूनमद्य अस्येदंभूतस्य सवितुः स तादृशो महिमा महस्वं पनिष्ट अस्मानिः स्तुयते । सूरश्चिस्त्र्योऽपि अस्मै सवित्रे अपस्यां कर्मच्छामनुदात्त अनुवशात् ॥

३. सावित्रे पशौ पुरोडाशस्य हविषोः स धा न इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् । आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृतीयस्यामिष्टादिमे एव याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । स धा नो देवः सविता सहाविति द्वे इति ॥

(P. 79.) सहावा तेजोऽंतराण्यभिभावुकं तेजो यस्य सः वसुपतिर्धनानां पालकः स सविता देवः नोऽस्मभ्यं वसुनि धनानि आ सावीषत् आ समंतात्प्रेरयति । वेति पूरणः । स सविता देवः उरुक्षीं विस्तीर्णगमनां भ्रमति रूपं हीसिमित्यर्थः । विभ्रयमाणः निषेधमाणः सन् अध अधुना नोऽस्मभ्यं मर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोभ्यं धनं रासते ददातु ॥

४. इमाः ईद्वभूता गिरः शृणंति स्तुवंतीति गिरः स्तोत्र्यः प्रजाः । यद्वा इमाः स्तुतिरूपा वाचः सुजिह्वं शोभनजिह्वं शोभनवाचमित्यर्थः पूर्णगर्भस्ति संपूर्णधनहस्तं सवितारं देवमीळते स्तुवंति । स च सविता चित्रं चायनीयं बृहन्महद्भ्योऽर्चं अस्मे अ-

स्मासु वधानु । यद्वा अस्मै अस्मभ्यं प्रयच्छतु । हे सवितृप्रमुखा देवाः युयं नोऽस्मान्  
स्वस्तिभिः कल्याणैः सर्वं सर्वदा पात पालयत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे द्वावशो वर्गः ॥

46.

इमा रुद्रायेति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे रुद्रदेवताकम् । अंत्या त्रिष्टुप्  
शिष्टा जगत्पत्यः । तथा चानुक्रमणिका । इमा रौद्रं त्रिष्टुवंतमिति । भूलगवादिषु रौद्र-  
यज्ञेष्वनेन सूक्तेनोदीची दिशुपस्थेया । सूच्यते हि । इमा रुद्राय स्थिरधन्वनेन इति  
सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ॥

१. हे अस्मदीयाः स्तोतारो युयमिमा गिरः स्तुतीः रुद्रायेतन्नामकाय रुद्राय  
भरत धारयत । कीदृशाय । स्थिरधन्वने दृढधनुष्काय क्षिप्रश्वे शीघ्रगामिवापाय  
स्वधान्नेऽन्नवते अषाढहाय केनाप्यनभिभूताय सहमानाय शत्रूणामभिविजे वेधसे वि-  
धात्रे तिग्मायुधाय तीक्ष्णास्त्राय एवंभूताय रुद्राय स्तुतीर्भरत । स च रुद्रो नो-  
ऽस्मदीयाः स्तुतीः शृणोतु ॥

२. स हि स खलु रुद्रो देवः क्षम्यस्य क्षमायां पृथिव्यां भवः तस्य जन्मनो  
जनस्य क्षयेणैश्वर्येण चेतति प्रज्ञायते । दिव्यस्य जनस्य च साम्राज्येनैश्वर्येण प्रज्ञायते ।  
शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे रुद्र देव त्वं च अवन्तीस्त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्तीर्नोऽस्मदीयाः प्रजाः  
अवन् पालयन् दुरो दुर्याप्यस्मदीयानि गृहाण्युप चर उपगच्छ । किंच त्वं नोऽस्मदी-  
यासु प्रजास्वनमीवः अमीवा रोगः तामकुर्वन् भव ॥

३. हे रुद्र ते वैद्युतात्मनस्तव संबंधिनी दिवस्परि अंतरिक्षात्सकाशात् अवसृष्टा  
विमुक्ता या दिद्युवशनिरूपा हेतिः क्षमया क्षित्या क्षितौ वा चरति वर्तते सा दिद्युत्  
नोऽस्मान्परि वृणक्तु परित्यजतु । अपि च हे स्वपिवात ते तव सहस्रं बहुनि  
भेषजा भेषजानि यान्यौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः । नोऽस्माकं  
नोकेषु पुत्रेषु तनयेषु च मा रिरिषः हिंसां मा कृथाः ॥

(P. 80.) ४. हे रुद्र त्वं नोऽस्मान्मा वधीः मा हिंसीः । तथा मा परा हाः मा  
च त्याक्षीः । अपि च हीळितस्य क्रुद्धस्य ते तव प्रसितौ प्रकर्षेण बंधने वयं च मा  
भूम । किंच जीवशंससे जीवैराशंसनीये बहिषि यज्ञे नोऽस्मान् आ भज भागिनः  
कुरु । हे रुद्रप्रमुखा देवा युयं नोऽस्मान्कल्याणैः सर्वं पालयत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

47.

आपो यं व इति चतुर्कचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे त्रैष्टुभमदेवताकम् । आपो  
यमापमित्यनुक्रांतं च । गतां विनियोगः ॥

१. देवयंता देवानिच्छतोऽध्वर्यवः हे आपो हे अब्देवताः वो शुष्मदीयं कार्यभूत-  
मिन्द्रानामिन्द्रेण पातव्यं इच्छः इच्छाया भूम्याः संभूतं यमूर्तिं सोमाख्यं यं रक्षे प्रथमं  
पुरा अकृण्वत अभिषवणवचनादिभिः समस्कुर्वत अद्येदानीं वयमपि वो शुष्मदीयं  
तमूर्तिं वनेन संभजेमहि । कीदृशम् । शुचिं शुद्धं अरिं पापरहितं वृतपुष्पं वृटिलक्षण-  
भुवकं सिञ्चतं मधुमेतं मधुररसेपितम् । एवंभूतं तं वनेमेति संबंधः ॥

२. हे आप एतस्संज्ञका देवाः वो शुष्मदीयं मधुमत्तमं रसवत्तमं तमूर्तिं प्रसिद्धं  
सोमाख्यं रसं आशुहेमा शीघ्रगतिः अपां नपात् एतदाख्यो देवः अवतु पालयतु ।  
इन्द्रो यस्मिन्मूर्तिं वसुभिर्वीर्यैर्देवैः सह माद्याते माद्येत् अद्यास्मिन्निन देवयंता  
देवकामा वयं वो शुष्मदीयं तमूर्तिं अद्याम प्राप्नुयाम ॥

३. शतपवित्राः शतं बहूनि पवित्राणि पावनानि रूपाणि यासां ताः स्वधया  
स्वकार्यभूतेनानेन मरुतीजानाम्मादयंत्यो देवीर्देव्यो द्योतमाना आपो देवानामिन्द्रादीनां  
पायः स्थानं अपि यंति प्रविशन्ति । तास्तादृश्य आप इन्द्रस्य धीणवानि व्रतानि यज्ञादीनि  
कर्माणि न मिनन्ति न हिंसन्ति उत्पादयन्तीत्यर्थः । हे अध्वर्यवो यूयं सिञ्चुभ्यस्ताभ्यो-  
ऽङ्गो घृतवहुपस्तरणाभिधारणलक्षणज्यशुक्तं हव्यं पुरोडाशादिकं हविर्बुहोतं सुहृत् ॥

४. सूर्यो देवो या अपो रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैरागतान विस्तारयति । सूर्यो हि  
रश्मिभिरुत्सारमादाय वर्षतीत्यर्थः । याभ्योऽङ्गश्च ऊर्भिर् अर्तैरिदं रूपं गमनयोग्यं  
गातुं मेवेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गमिन्द्रोऽप्यरवत् वज्रेण मेघान् ताडयत् प्रयच्छति हे  
सिंधव आपः ते यूयं नोऽस्मभ्यं वरिवो धनं धातन धत्त प्रयच्छत । ते इति सि-  
ञ्चुशब्देन समानाधिकरणत्वात्पुंलिङ्गत्वम् । हे अब्देवता यूयं सर्वदा नोऽस्मान्कल्पा-  
नः पालयत ॥

इति पञ्चमस्य चतुर्थे चतुर्दशो वर्गः ॥

48.

(P. 81.) ऋभुक्षण इति चतुर्कचपंचदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे त्रेष्टुमं ऋभुदेवता-  
कम् । अन्वयाया विकल्पेन विश्वे देवा देवता । तथा चातुर्कातम् । ऋभुक्षण आर्भवंत्या  
वैश्वदेवी वेति । दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविद्धानम् । सूत्र्येते हि । ऋभुक्षण  
इत्यार्भवमिति ॥

१. ऋभुक्षा इत्युभूनां ज्येष्ठस्याख्यया वाज इति तु कनिष्ठस्य । अत्र ऋभुक्षणो वाजा  
इति बहुवचनेन ऋभवस्तयो गृह्यते । हे ऋभुक्षणो वाजाः नरो नेतारः मघवानो धन-  
वन्तः एवंभूता हे ऋभवो यूयमस्मै अस्मासु स्थितेन सुतस्याभिपुतेन सोमेन मादयध्वं  
तस्मा भवत । नेति संप्रत्यर्थः । इदानीं यातां गच्छतां वो शुष्मदीयाः क्रतवः कर्मणां  
कर्तारः विभो विभवः समर्थो अश्वाः अवीचोऽवीचोऽस्मवभिमुखाः नयं मनुष्यरथं  
शुष्मदीयं आवर्तयतु ॥

२. हे ऋभवः क्रमुभिर्द्युष्मानिर्वयं क्रमुः ऋभवः संतः विभुभिर्द्युष्मानिर्विभो विभवश्च संतः शशांति शत्रूणां बलानि शवसा युष्मदीयेन बलेन अभि स्थाम अभिभवेम । तथा वाजसातो संप्रामे वाज एतस्संज्ञक क्रमुस्मानवतु पालयतु । अपि च युजा सहायभूतेर्नेत्रेण वृचं शत्रुं वयं तरुषेम हनाम । प्रायेण ऋभवोऽपीद्रेण सह स्तूर्यत इति ॥

३. ते तावृशा इन्द्र ऋभवश्च पूर्वीर्बह्वीरस्मच्छत्रुलेनाः शासा शासनेन स्वकीय-याज्ञया यद्वा विशस्यते हिंस्यतेऽनेनेति शासशब्द आयुधवाची तेन अभि संति अभिभवन्ति । चिच्छीतीमौ पूरणी । किंच उपरताति सप्तम्या लुक् उपरैरुपलैः पाषा-णसदृशैरायुधैस्तायते विस्तार्यत इत्युपरताति युद्धं तस्मिन्विधान् समस्तानयौऽरीन् शत्रून्वन्वन् हिंसति । विभ्वा क्रमुक्षा वाज एतस्संज्ञका ऋभवश्चेन्द्रश्चायैः शत्रूणामभि-गन्तारः संतः शत्रोः संबन्धि नृम्णं बलं मिथया मिथतिर्हिंसा तथा वि कृणवत् विकुर्वतु विनाशयत्वित्यर्थः ॥

४. हे देवासो देवा द्यौतमाना ऋभवो द्युयं नु अद्य नोऽस्मभ्ये वरिवो धनं कर्तेन कुरुत प्रयच्छत । तथा विश्वे सर्वे ऋभवो द्युयं सजोषाः सह प्रीयमाणाः संतो नोऽस्माकमवसे रक्षणाय भूत भवत । अपि च वलवः प्रज्ञास्या ऋभवः इषमन्नमस्मे अ-स्मभ्यं सं दरीरन् संप्रयच्छतुः । हे ऋभवो यूयमस्मान् सर्वदा कल्याणै रक्षत ॥

इति पञ्चमस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥

49.

समुद्रज्येष्ठा इति चतुर्कचं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे वैदुभमवदेवताकम् । तथा चानुक्रांतम् । समुद्रज्येष्ठा आपमिति । गतो विनियोगः ॥

१. समुद्रज्येष्ठाः समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठः प्रज्ञास्यतमो यासानपां ताः सलिलस्य अंतरिक्षनामितत् अंतरिक्षस्य मध्यात् माध्यनिकात्स्थानात् यति गच्छति । कीदृश्यः । पुनानाः विश्वं शोधयंत्यः अनिविशमानाः सर्वदा गच्छंत्यः । वज्जी वज्रभूतं वृषभः क्रानानां वर्षितैर्नः याः निरुद्धा अपः सराद् लिखति देवीर्वैद्यस्ता आप इहास्मिन् प्रदेशे स्थितं मामवतु रक्षतु अभिगच्छतु वा ॥

(P. 82.) २. या आपः दिव्या अंतरिक्षभवाः सन्ति उत वा अपि च या आपो नद्यादिगताः सत्यः स्रवन्ति गच्छन्ति याश्च खनिभिः खननेन निर्वृत्ताः उत वा अपि च याः स्वयंजाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः समुद्र एवार्थो गंतव्यो यासां नाः समुद्रार्थाः शुचयो दीप्तिशुक्ताः पावकाः शोधयिष्यश्च भवन्ति ता आपो मामवत्विति ॥

३. वरुणः यासानां राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोके याति गच्छति । किं कुर्व-न् । जनानां प्रजानां सत्यानृते सत्यं चानृतं च अवपदयन् जानन्नित्यर्थः । या आप



मधुश्रुतः रसं क्षरन्त्यः शुच्यो वीसिद्युक्ताः पावकाः शोधयित्र्यः ता आपो देव्यो मां रक्षन्त्विति ॥

४. अगं राजा वरुणो यास्वप्सु वर्तते । स कः सोमो यास्वप्सु वर्तते । यास्वप्सु स्थिताः विश्वे सर्वे देवाः ऊर्जमन्नं मयंति । वैश्वानरोऽभिर्धानु प्राविष्टः ता आपो देव्य इह स्थितं मामवंतु ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः ॥

50.

आ मां मित्रावरुणेति चतुर्द्ध्वं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । चतुर्द्ध्वंतिजगतीं ऋहेन शक्नोती वादितस्तिष्ठो जगत्यः । प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया वैश्वानरी चतुर्थी गंगादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमणिका । आ मां मैत्रावरुण्यग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुतिर्जागतमंत्यातिजगती शक्नोती वेति । अस्य सूक्तस्य प्रत्युच्चं विषादिहरणे विनियोगो लिंगाद्वगंतव्यः ॥

१. हे मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवां इहास्मिन्नोको मां आ रक्षतं आभिमुख्येन पालयतम् । कुलाययम् कुलायं स्थानं तत्कुर्वद्विश्वयद्विशेषेण वर्धमानं विषं नोऽस्मान् आ आभिमुख्येन मा गन् मा गमत् मा गच्छतु । तथा अजकावं अजका नामरोगविशेषः तद्वत् दुर्दृशीकं दुर्दृशनं विषं तिरो वक्षे तिरो धत्तां नश्यत्वित्यर्थः । तथा त्सरः छन्नगामी जिल्लगः सर्प इत्यर्थः मां पद्येन पादभवेन रपसा रपिः शब्दकर्मा शब्देन मा विदत् न जानातु ॥

२. वंदनं एतत्संज्ञकं यद्विषं विजामन् विविधजन्मनि परुषि वृक्षादीनां पर्वणि भुवत् उद्भवेत् । यच्च विषं अष्टीवंतो जानुनी कुल्फौ गुल्फौ च परि देहत् दिह उपचये उपचितं कुर्यात् । अग्निर्देवः शोचन् वीप्यमानः सन् इतोऽस्माज्जनात्तद्विषमपबाधतां अपहंतु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

(P. 83.) ३. यद्विषं शल्मलौ एतत्संज्ञके वृक्षे भवति । यद्विषं नदीषु तत्रस्यास्वप्सु प्रादुर्भवति । परीति पंचम्यर्थानुवादी । ओषधीभ्यः सकाशाद्यद्विषं जायते उत्पद्यते विश्वे सर्वे देवाः तद्विषं इतोऽस्माज्जनाद्देशाद्वा निःसृवंतु निःक्षेपेण प्रेरयंतु । मा मामिति शिष्टं व्याख्यातम् ॥

४. या नद्यः प्रवतः प्रवणदेशे गच्छन्त्यः या उदन्वतीरुदन्वत्यः उदकयुक्ताः अनुवकाश्चोदकरहिताश्च या नद्यः याति पयसोदकेन पिन्वमानाः विश्वमाप्याययन्त्यः देवीर्देव्यो द्योतमाना तास्तावुदयो नद्यः अस्मभ्यं अशिपदाः शिपदं नाम रोगविशेषः तदकुर्वन्त्यः सत्यः शिवाः कल्याण्यो भवंतु । अपि च सर्वास्ता नद्यः अशिमिदाः शिमिर्वधकर्मा अहिंसाप्रदा भवंतु ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः ॥

51.

आदित्यानामिति त्वचमष्टावशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । अनुक्त-  
मर्थं च । आदित्यानां त्वचमादित्यं त्विति । गतः सूक्तविनियोगः । आदित्यदेवता-  
के पशौ आदित्यानामवसोति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च । आदित्यानामवसा नू-  
तनेनेमा गिर आदित्येभ्य इति । आदित्यग्रहस्यैवानुवाक्या । सूत्रितं च । आदित्या-  
नामवसा नूतनेन होता यक्षसादित्यामिति ॥

१. आदित्यानां अदितेः पुत्राणां एतत्संज्ञकानां देवानां अवसा रक्षणेन तद्धेतुभूते-  
नेत्यर्थः । नूतनेनाद्यतनेन संतमेन शं सुखं अतिशयेन तत्करणेन शर्मणा शर्मति  
गृहनामैतत् गृहेण सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । तुरासः तुराः स्वरिता आदित्याः ओ-  
षमाणाः अस्मदीयानि स्तोत्राणि शृण्वन्तः यज्ञं यष्टारमिमं जनं अनागास्त्वे ऽ नपराधत्वे  
च अदितित्वे असीनत्वे च दधतु स्थापयन्तु ॥

२. आदित्यासो अदितिरित्यादित्यग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च । आदित्यासो  
अदितिर्मादयतामिति नैतं ग्रहमीक्षेत हूयमानमिति ॥

आदित्यास आदित्या देवा अदितिस्त्वेषां माता च यद्वा अदितिरिति देवविशे-  
षणं अदितिः अदितयः असीनाः रजिष्ठाः अतिशयेन ऋजवः मित्रः अर्यमा  
वरुणश्च एतत्संज्ञकाः मादयन्तां तसाः संतु । भुवनस्य सर्वस्य जगतः गोपा रक्षका  
एवंभूता देवाः अस्माकं संतु । अस्माकमेव रक्षका भवत्वित्यर्थः । अद्यास्मिन्दिने नो-  
ऽस्माकमवसे रक्षणाय सोममस्माभिरभिषुतं पिबन्तु ॥

(P. 84.) ३. आदित्याः अदितेः पुत्रा विश्वे सर्वे द्वादशसंख्याका अर्काः विश्वे मरु-  
तश्च सर्वे एकोनपञ्चाशत्संख्योपेताश्च विश्वे देवाश्च विश्व ऋवमश्च इंद्रो ऽग्निरश्विना-  
श्विनौ एतत्संज्ञका एवंभूता ये देवाः तुष्टुवानाः अस्माभिः स्तुता बभूवुः सर्वे ते देवाः  
यूयं सदा सर्वदा नो ऽस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः पात रक्षत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे ऽष्टादशो वर्गः ॥

52.

आदित्यासो अदितय इति नृचात्मकमेकोनविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमा-  
दित्यदेवताकम् । आदित्यास इत्यनुक्तमणिका । गतो विनियोगः ॥

१. हे आदित्यासः आदित्या देवाः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वाभावः यद्वा आदित्यानामिमे  
आदित्याः तस्येवमित्यर्थे प्राग्गीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः आदित्यानां शेषभूता वयं अदि-  
तयः अखंडनीयाः स्याम भवेम । देवत्रा देवेषु वसवो वासका देवाः युष्मदीयं पूः पालनं  
मर्थ्यं च मनुष्यैर्वसमासु भवतु । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ सन्तः शुभां संभजंतो वयं

सनेन युवाभ्यां वृत्तं धनं संभजेमहि । हे यावापृथिवी यावापृथिव्यौ युवयोः प्रसादान् वयं भवतो भवेम भूतिमंतः स्याम ॥

२. मित्रो वरुणः अहर्निशाभिमामिनौ देवौ एतदाद्याः सर्वे आदिस्थाः नोऽस्मभ्यं तत्प्रसिद्धं शर्म सुखं मनहंतं मंहतिर्दानकर्मा ददतु । गोपाः विश्वस्य रक्षकास्ते देवास्तोः कायास्मदीयाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च शर्मं प्रयच्छंतु । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ह देवाः यो युष्मदीया वयं अन्यजातमन्येनोत्पादितं एनः पापं मा भुजेम मा भुक्त्वंतः स्याम । हे वसवो वासका देवाः यद्येन युष्मदग्निमेण कर्मणा चयध्वे युयमस्मान्नाशयत तत्तावृशं कर्म वयं मा कर्म मा कार्म । लुङि करोतेरुत्तमस्य बहवचनम् । मंत्रे वसहरेत्यादिना ज्ञेर्लोपः ॥

३. तुरप्पयः यज्ञादिकर्मसु स्वरिताः अंगिरसः एतन्नामका ऋषयः इयानाः सवितारं याचमानाः संतः सवितुः प्रेरकस्य देवस्य संबंधि रत्नं रमणीयं यद्दत्तं नक्षंत आभुवंत उत्तरार्धगततच्छब्दपेक्षया यच्छब्दोऽत्राभ्याद्विद्यते यजत्रः यजनशीलः महान् प्रभुः तः पिता च वासिष्ठस्य पितृभूतो वरुणश्च यद्वा सर्वेषां पिता प्रजापतिः विश्वे सर्वे देवाः समनसः समानमनस्काः तत्तावृशं रत्नं नोऽस्मान् जुषंत सेवयंतु । यद्वा नोऽस्मभ्यं ददतु ॥

इति पंचमस्य चतुर्थं एकाविंशो वर्गः ॥

### 53.

प्र यावा यज्ञैरिति तृचात्मकं विंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थे वैष्टुभं यावापृथिव्यम् । अमुक्रन्यते च । प्र यावा यावापृथिव्यमिति । चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं यावापृथिव्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च । आ देवो यातु प्र यावेति वासिष्ठमिति । यावापृथिव्यं पशो वषापुरोडाशयोः प्र यावेति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रितं च । प्र यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति द्वे इति ॥

१ यजत्रे यजनीये बृहती बृहत्या महत्या यावापृथिवी यावापृथिव्यौ यज्ञैर्यागैः नमोभिः स्तोत्रैश्च अहं स्तोता सबाधो बाधासहितः ऋत्विजां संबाधयुक्त इत्यर्थः प्रद्वेष्टे प्रकर्षेण स्तौमि । मही महत्या देवपुत्रे देवाः पुत्रा ययोस्ते ते चिद्धि तावृश्यौ खल्वपि यावापृथिव्यौ पूर्वं पुरातनाः कवयः गृणंतः स्तुवंतः पुरो दधिरे पुरस्तास्थापयामासुः ॥

( P. 85. ) २. आग्रयणे यावापृथिव्यैककपालस्य प्र पूर्वजे इति याज्या । सूत्रितं च । मही द्यौः पृथिवी च नः प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिरिति ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारो युयं नव्यसीभिर्नवतराभिः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ऋतस्य यज्ञस्य सहने स्थानभूते पूर्वजे पूर्वं प्रजाते पितरा पितरौ विश्वस्य माता-पितृभूते यावापृथिव्यौ प्र कृणुध्वं पुरस्कुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे यावापृथिवी यावापृथिव्यौ युवां देव्येन देवसंबंधिना जनेन सह नोऽस्मान् अभि आ यातम् आग-

छत्तम् । किमर्थमायातमित्युच्यते । वां युवयोः वरूपं अस्माभिर्वरणीयं महि महत् । यत्तुनमस्तीति शेषः । तत्तुनमस्मभ्यं वीर्यतामित्यर्थः ॥

३. उतो हि अपि च खलु हे आवापृथिवी आवापृथिव्यौ वां युवयोः सुशसे शोभ-  
नहविर्शनाय यजनानाय देयानि पुरुणि बहूनि रत्नधेयानि रमणीयानि धनानि सन्ति  
भवन्ति । तेषां मध्ये यत्तुनं अस्कुधोयु कृधुको ह्रस्वः अह्रस्वमनल्पं असत् भवेत्  
तत्तुनमस्मे अस्मभ्यं धत्तं प्रयच्छतम् । हे आवापृथिव्यौ यूयं युवां नोऽस्मान् सर्वश  
कल्याणैः पात पालयतम् ॥

इति पञ्चमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥

## 54.

वास्तोष्पते इति तृचात्मकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे वैष्टुभं वास्तोष्पत्यम् । तथा  
चानुक्रम्यते । वास्तोष्पते वास्तोष्पत्यमिति । स्मार्तैर्गृहनिर्माणे वास्तोष्पस इति  
चतसृभिः प्रत्यृचं जुहुयात् । सूत्रितं च । वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मानिति  
चतसृभिः प्रत्यृचं हुवेति ॥

१. हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितवैव त्वं अस्मान् त्वदीयान् स्तोतृनि प्रति  
जानीहि प्रबुध्यस्व । तद्नेनरं नोऽस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशः अनमीवः अरोगकृच्च  
भव । किञ्च वयं त्वा त्वां यत्तुनमीमहे याचामहे त्वमपि तत्तुनं नोऽस्मभ्यं प्रति  
जुपस्व प्रयच्छ । अपि च नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय शं सुखकरो भव ।  
चतुष्पदे अस्मदीयाय गवाश्वादिवर्गाय च शं सुखकरो भव ॥

२. हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितवैव त्वं नोऽस्माकं प्रतरणः प्रवर्धकः गयस्फानः  
गयस्यास्मदीयस्य धनस्य स्फाययिता प्रवर्धकः एधि भव । हे ईशो सोमवशाद्भुदक  
ते त्वया सह सख्ये सति वयं गोभिः पशुभिरश्वेभिरधैश्च सहिता अजरासो जरा-  
रहिताः स्याम भवेम विनाशरहिता इत्यर्थः । पितेव पुत्रान् यथा पिता पुत्रावक्ष-  
कस्त्वेन सेवते तथा त्वमपि नोऽस्मान्पति जुपस्व सेवस्व ॥

३. हे वास्तोष्पते देय शग्मया सुखकर्ता रज्यया रमणीयया गातुमत्या धनवत्या  
ते त्वया देयया संसृश स्थानेन सक्षमहि वयं संगच्छेमहि । त्वमपि क्षेमं प्राप्तस्य  
रक्षणे उतापि च योगो अप्राप्तस्य प्रापणे वरं वरणीयं नोऽस्मदीयं धनं पाहि रक्ष । हे  
वास्तोष्पते यूयं त्वं नोऽस्मान् सर्वश कल्याणैः पात पाहि ॥

इति पञ्चमस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः ॥

(P. 86.) अमीवहेत्यष्ट्यै द्वाविंशं सूक्तम् । आद्या गायत्री पञ्चमाद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभो द्वितीयाद्यास्तिस्र उपरिष्टाद्बृहत्स्यः । व्यष्टका चतुर्थद्वादशकी बृहतीति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तोष्पतिदेवताक्रा शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुक्रातिम् । अमीवहाद्यौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषास्त्युपरिष्टाद्बृहत्स्यादयोऽनुष्टुभः प्रस्वापिन्य उपनिषदिति । गतो विनियोगः । बृहदेवतायां यदुक्तं तदिह लिख्यते ।

वरुणस्य गृहाचारौ वसिष्ठः स्वममाचरन् ।  
प्रविवेसाथ तं तत्र श्वा नदन्नभ्यवर्तत ॥  
क्रवंतं सारमेयं स धावंतं वृष्टुमुद्यतं ।  
यदञ्जुनेति च द्वाभ्यां सांतयित्वा ह्यसूषुपत् ।  
एवं प्रस्थापयामास जनमन्यं च वारुणम् ॥

अत्र केचित्पुनरेवमाहुः ।

आसां प्रस्वापिनित्वं नु कथासु परिकल्प्यते ॥  
वसिष्ठस्तृथितोऽज्ञार्थी विराजालब्धभोजनः ।  
चतुर्थेतावौ चौर्यार्थं वारुणं गृहमेत्यनु ॥  
कोष्ठागारे प्रवेशाय पालकश्चादिसुप्तये ।  
यदञ्जुनेति सप्तमं दर्शं च जज्ञाप च ॥

१. हे वास्तोष्पते गृहस्य पालक एतत्संज्ञक देव अमीवहा अमीवानां रोगाणां नाशकस्त्वं विश्वा विश्वानि बहूनि रूपाणि आविशन् । यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवा विशंतीति यास्कः । नोऽस्माकं सखा मित्रभूतः सुशेवः सुष्टु सुखकरः एधि भव ॥

२. हे अञ्जुन श्वेत हे सारमेय सरमा नाम देवशुनी तस्याः कुलोद्भव हे पिशंग केपु चिदंगेषु पिगलवर्ण एवंभूत हे शुनक त्वं वतो वंतात् यद्यदा यच्छसे विवृणोषि अस्मान्वृष्टमित्यर्थः । तदानीं वीव भ्राजंत ऋष्टयः यथा आयुधानि विशेषेण भासन्ते तथा उप अस्मत्समीपे बन्धतः भक्षयतस्तव वंताः लक्षेपु सक्तासु भासन्ते । सक्ताशब्द ओष्ठदेशविशेषवाचीत्यर्थः । तथाभूतस्त्वमितानीं सु सुष्टु नि स्वप नितरां निद्रां कुरु ॥

३. हे पुनःसर गतमेव देशं पुनः सरतीति पुनःसरः तादृग्भूत हे सारमेय त्वं स्तेनं प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनः तं तस्करं प्रत्यक्षधनापहारी तस्करः तं वा राय गच्छ । इन्द्रस्य स्तोतृनस्मात् किं रायसि गच्छसि । अस्मान्दुच्छुनायसे । किं बाधसे नि षु स्वप अत्यंतं निद्रां कुरु ॥

४. हे सारमेय त्वं सूकरस्य वराहस्य द्वितीयार्थे षष्ठी वृद्धि विहारय । सूकरोऽपि तव वृद्धे विहारयतु । युवयोरनित्यवैरित्वात् । अस्मान्मा वृशेत्यर्थः । स्तोतृनित्यधैर्यः पूर्वस्यामृचि व्याख्यातः ॥

५. हे सारमेय माता स्वहीया जननी सस्तु स्वपतु । पिता च सस्तु । श्वा सारमेयो भवान् सस्तु । विषपतिर्जामाता यद्वा विशां जनानां पालको गृही सस्तु । सर्वे ज्ञातयो बंधवोऽपि सस्तु स्वपतु । अभितः परितः स्थितः अयमपि सर्वो जनः सस्तु स्वपतु ॥

६. यो जन आस्ते अस्मिन्प्रदेशे तिष्ठति यश्च चरति गच्छति यश्च जनः नोऽस्मान् पश्यति एवंभूतानां तेषां जनानां अक्षार्णोद्वियाणि सं हन्मः संहनाम संहति-  
निमीलनं निमीलयामेत्यर्थः । इदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं हर्म्यं प्रासादादिस्थावरात्मकं  
वस्तुजातं यथा निश्चलं भवति तथा इमे सर्वे जनाः निश्चला भवन्त्वित्यर्थः ॥

७. सहस्रशृंगः सहस्रकिरणः वृषभः कामानां वर्षिता यः समुद्रादंशुधेः स-  
काशादुवाचरत् उदागच्छति सहस्येन अभिविक्त्वा तेन सूर्येण वयं स्तोतारः जनान्  
सर्वान् निष्वापयामसि नितरां स्वापयामः ॥

८. या यावृद्धयः नारीनार्यः स्त्रियः प्रोष्ठेदद्याः प्रांक्ष्ये शयानाः या वह्नेशयाः  
वह्नं वाहनं तस्मिन् शयानाः यास्तल्पश्रीवरीः तल्पशयाः याः स्त्रियः पुण्यगंधाः  
मंगल्यगंधाः तास्तावृशीः सर्वाः स्त्रीः स्वापयामसि वयं निद्रां कारयामः ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥

इति सप्तमे मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

### 56.

(P. 87.) अथ चतुर्थेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र क ई व्यक्ता इति पंचविंश-  
त्युच्चं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यायै मरुदेवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विंशत्यक्षरा वि-  
राजः त्रिष्टुप् अर्चुर्दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतम् । क ई पंचाधिका मारुतं हाद्या एकाद-  
श द्विपदा इति । इक्षराणे चतुर्थेऽह्न्याग्निमारुते शस्त्रे इदं मारुतनिविद्धानम् । सूच्यते  
हि । वैश्वानरस्य सुमती क ई व्यक्ता नर इति ॥

१. व्यक्ताः कांतियुक्ताः नरो नेतारः सनीळाः समानौकसः रुद्रस्य महादेवस्य  
पुत्राः मर्याः मर्येभ्यो नृभ्यो हिताः अथा अपि च स्वधाः शोभनवाहाः ई इमे एवंभूताः  
के भवन्तीति रूपातिशयादृषिराश्वयेणाह ॥

२. एषां मरुतां जन्मूषि जन्मानि नकिर्हि वेद कश्चिदपि न खलु जानाति । ते  
तावृशाः मरुतः मिथः परस्परं जनित्रं रुद्रशृग्भिभ्यां सकाशात्प्रातुर्भूतं स्वकीयं जन्म  
अंगं विद्रे स्वयमेव विवर्तते ॥

३. मरुतः स्वपूभिः स्वकीयैः पवनैः संचरणैः स्वयमेव संचरतः मिथः परस्परं  
अभि वपंत संगच्छन्ते । अपि च वातस्वनसः वायुवत्स्वनंतः शब्दायमानाः द्येनाः  
इयेङ् गताविति धातो रूपं गमनशीलाः । यद्वा द्येना इति लुप्तोपममेतत् द्येनाः  
पक्षिणः तद्वद्गच्छन्तः अस्पृध्नत् परस्परं रूपसौंदर्यादिभिः स्पर्धन्ते ॥

४ धीरो धीमान् शास्त्रज्ञो जनः निष्ण्या निष्ण्यानि श्वेतवर्णानि एतानि मरुदात्म-  
कानि भूतानि चिकेत जानीयात् । किंतु न सर्वे जना जानन्तीत्यर्थः । मही महती  
पृथिमरुतां जननी यत् यानि मरुदात्मकानि भूतानि ऊधः ऊधन्यतरिक्षे स्वकीये  
जठरे वा जभार बभार एतानि चिकेतति पूर्वेण संबंधः ॥

५. सा विद् सा प्रजा मरुतः परिचरति । सा प्रजा मरुद्भिः हेतुभिः सनात् चिरात्सहंती वाचनभिर्भवती नृप्यं बलं पुण्येती सुवीरा शोभनपुत्रयुक्तास्तु भवतु ।

६. मरुतः सामं यातव्यं गंतव्यं प्रदेशं वेष्टाः द्यातुतमाः अतिशयेन गंतारः शुभा अलंकारेण शोभिष्ठाः अतिशयेन शोभायुक्ताः श्रिया कांत्या संनिष्ठाः संगच्छमाना ओजोनिबलैः उन्ना उद्गूर्णाः एवंभूता भवतीति शेषः ॥

७. हे मरुतः यो युष्माकं ओजस्तेजः उन्मृष्टुर्णं भवतु । चावांसि युष्मदीयानि बलानि स्थिरा स्थिराणि कैश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु । अथा अपि च मरुद्भिर्गणः मरुतां संघः सुविमान् वृद्धिमान्भवतु ॥

८. हे मरुतः यो युष्माकं शुष्मो बलं शुभः सर्वतः शोभमानः । किंच यो मनांसि कुम्भी संघामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधनशीलानि । धृष्टोर्वर्षणचालित्य शर्षस्थ बलवती युष्मदीयस्य गणस्य युनिः वृक्षादीनां कंपयिता देवः सुनिरिव मवनाद्युनिः स्तोता स यथा बहुविधं शब्दमुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्थोत्पादका इत्यर्थः ॥

(P. 88.) ११. स्वायुधासः स्वायुधाः शोभनाहताः इमिणो गंतारः सुनिष्ठाः शोभनालंकाराः उत्तमि च तन्वः स्वकीयानि शरीराणि शुभमानाः स्वयमेव शोभयन्ती मरुतः एवंभूता भवतीत्यर्थः ॥

१२. मरुते पशौ शुची यो हव्येति यथाया अनुवाक्या । सूचितं च । शुची यो हव्या मरुतः शुचीनां नृष्टिरं मरुत इति ॥

हे मरुतः शुचीनां शुद्धानां यो युष्माकं शुची शुचीनि हव्या हव्यानि हवीं-  
पि भवन्तु । शुचिभ्यः प्रकाशनानेभ्यो युष्मभ्यं शुचिं शुद्धं अध्वरं यागं हिनामि अहं  
प्रेरयामि । ऋतसाप ऋतमुदकं स्तुतांती मरुतः ऋतेन सत्त्वेनैव सत्यमायम् गच्छं-  
ति । कीदृशाः । शुचिजन्मानः शोभनजननाः शुचयो दीप्यमानाः पावकाः शोध-  
काः एवंभूता गच्छन्तीत्यर्थः ॥

१३. हे मरुतः अन्तेषु युष्मदीयेषु स्वोधप्रदेशेषु स्वाद्योऽलंकारयितोषाः आ युक्ता भवतीति शेषः । सुरुकमाः सुष्ठु रोचमानाः ताराः यो युष्मदीयं वक्षः उरःप्रदेशं उपशि-  
श्रियाणाः आश्रिता भवन्ति । किंच हे मरुतः रादिभिः वर्षैः सार्धं विद्यतो व ताडितो यथा  
रुचायाः रोचमानाः ताडुम्भूता यूयं आशुधनेयताडनैः स्वधामुदकं अनुयच्छमानाः  
प्रयच्छन्ती विचरथेति शेषः ॥

१४. गृहमेधीये प्र बुध्न्या व इति प्रधानस्य आज्या । सूचितं च । प्र बुध्न्या व  
ईरते महांसीति पुष्टिमती विराजो संयाज्य इति ॥

हे मरुतः यो युष्मदीयानि बुध्न्या बुध्न्यान्धतारिके भवानि महांसि तेजांसि प्रे-  
रते प्रकर्षेण गच्छन्ति । किंच हे प्रयज्ययः प्रकर्षेण यदृश्या मरुतां यूयं नामानि  
पांसुन्नमयतीति नामान्युदकानि निरर्ध्वं वर्धयत । हे मरुतां यूयं सहप्रियं सहवसं-  
ख्याकं दम्यं दमे गृहे भवं गृहमेधीयं गृहमेधिसुग्मेभ्यो युष्मभ्यं देयं एतमेतादृशं भागं  
क्षुषध्वं सेवध्वम् । एकं भागं सहस्रियमिति कथमाह । तथा च श्रूयते । यावदेका देवता  
कामयते यावदेका तावदाहतिः प्रपथे न हि तश्चित यत्तावदेव स्याद्यावज्जुहोतीति ॥

१५. वाजिनो हविलक्षणावतः विप्रस्य मेधाविनो मम संबंधिनि हवीमन् हवीमनि हविषा युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति हे मरुतो वृथं यदि यस्मात्कारणात् स्तुतस्य स्तुतं मदीयं स्तोत्रं इत्था इत्थमनेन प्रकारेण अधीथ अवगच्छथ तस्मात्कारणात् हे मरुतो वृथं सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य रायः रायं धनं द्वितीयार्थे षष्ठी मक्षु शीघ्रं दातुं दत्त । अरावा अरातिः सानुभूतः अन्यः जनः यं रायं नू चिदादभूत नैवाभिहन्त्यात् सन्दनमस्मभ्यं इत्येति संबंधः ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः ॥

(P. 89.) १६. मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालमित्यस्या अत्यास इति याज्या। सूचितं च । अत्यासो न ये मरुतः स्वंचो जुष्टो दमूना इति ॥

अत्यासो न अत्याः सततगामिनोऽप्या इव स्वंचः सुदृ गच्छन्तो ये मरुतः यक्ष-  
दृशो न मर्याः यक्षस्थोत्सवस्य द्रष्टारो मनुष्या इव शुभयंत शोभन्ते हर्म्यैः हर्म्यैः स्थिताः  
शिशवो न कुमार इव शुभाः शोभमाना वत्सासो न वत्सा इव प्रकीर्तिनः प्रकर्षण  
क्रीडमानाः ते मरुतः पयोधाः पयस उदकस्य धारवितारो दातारो वा भवति ॥

१७. मरुतः नोऽस्मभ्यं दशस्थंतः धनानि प्रयच्छंतः सुमेको मरुते रोदसी व्यावा-  
पुथिष्यो वरिवस्यंतः स्वमाह्मना पूरयंतः सुळंतु सुळयंतु अस्मान्पुत्र्युत्तमां कुर्वंतु ।  
अपि च हे वसवो वासका मरुतः गोहा यवो मेघस्थानामुदकानां मेदकः वृहा गृणां  
शत्रूणां हंता वो शुष्मदीप्यं वधः आहुयं अरिस्तु अक्षतो हरे भवतु । वृथमपि  
सुमेभिः सुमेः सुमेः सह अस्मै अस्मान् नमभ्यं स्वयमेवाभिसुखा भवत ॥

१८. मारुते पशौ आ वो होतैत्येवानुवाक्या । सूचितं च । आ वो होता जोहवीति  
सत्तः प्र चित्रमको गृणते तुरायति ॥

हे मरुतः सत्तः होतृषवने निषण्णोऽस्मदीयो होता सत्रार्ची सर्वतो गमनशीलं  
रातिं तदीयं दानं गृणानः स्तुवन् वो युष्मान् आ जोहवीति श्रुत्वाह्वयति । हे  
वृषणः कामानां वरितारो मरुतः यो होता ईवतो गच्छतो व्यापारयतो यजमानस्य  
गोपा अस्ति शुष्मवाह्वानभिहितेन रक्षको भवति स होता अद्वयावी मायारहितः  
सन् वो युष्मान् उक्थैः स्तोत्रैर्हवते स्तोति ॥

१९. इमे ईदृशो मरुतः तुरं कर्मसु क्षिप्रयंत यजमानं रमयति क्रीडयति । इमे  
मरुतः सहः सहसा बलेन सहसो बलवतो जनान् आ नयति । इमे मरुतः वनुष्यतः  
हिसकापुरुषाच्छंसं शंसकं स्तोतारं नि पाति नितरां पालयति । अररुषे हविरप्रय-  
च्छते जनाय गुरु महत् द्वेषः अभियं दधति कुर्वति ॥

२०. इमे मरुतः रधं चित् सगृह्णमपि जनं जुगति प्रेरयति । भूमिं चित् भ्रमण-  
शीलमपि हरिद्रं जुनति प्रेरयति । वसवो वासका देवाः शुष्मान्यथा जुषंत  
कामयेरन् हे वृषणः कामानां वरितारस्ते वृथं तयांसि अप वाधध्वं नाशयत ।  
अपि च अस्मै अस्मभ्यं विश्वं बहलं लोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च धत्त प्रयच्छत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे पंचविंशो वर्गः ॥



(P. 90.) २१. हे मरुतः वो शुष्माकं राजाहानात् मा निरराम वयं मा निर्गे माम ।  
युष्मस्मान् परित्यज्यान्धो धनं मा वृत्तेत्यर्थः । हे रथ्यो रथवतो मरुतः विभागे  
शुष्मदीयस्य धनस्य दाने पश्चान्मा धूम इत्यतिर्गतिकर्मा वयं पश्चाद्भागिनो  
मा भूम । युयं प्रथममस्मभ्यमेव वृत्तोति यावत् । स्पर्हं स्पृहणीये वसव्ये धनसमूहे  
युयं नोऽस्मान् आ भजतन भागिनः कुरुत । हे वृषणः वषितारो मरुतः वो शुष्माकं  
सुजातं शोभनजनं यद्वसव्यमस्ति तस्मिन्भागिनः कुरुतेति संबंधः । ईमिति पूरणः ॥

२२. यद्यस्य भूरा विक्रांताः जनासो जनाः यक्षीषु महतीषु ओषधीषु विशु  
प्रजासु च जेतव्यासु मनुष्यभिः कोपैः अभिमानैर्वा संहनत संगच्छन्ते अथ तदानीं हे  
रुद्रियासो रुद्रपुत्रा हे मरुतः युयं वृत्तनासु युद्धेषु अर्यः अरेः शचीः सकाशात्  
नोऽस्माकं वातारो भूत रक्षका भवत ॥

२३. हे मरुतो युयं भूरि भूरीणि बहूनि पित्र्याणि अस्मत्पितृसंबन्धीनि धनदानादीनि  
कर्माणि चक्र कृन्वतो भवत । पुरा चित् पूर्वकालेऽपि वो शुष्माकं उक्थानि प्रशस्यानि  
या यानि कर्माणि शस्यन्ते प्रख्यायन्ते तानि चक्रेति संबंधः । उग्र ओजस्वी  
वृत्तनासु युद्धेषु मरुद्भिर्शुष्माभिर्हेतुभिः साकृहा शत्रूणामभिभविता भवति । मरुद्भिस्तु  
मरुद्भिर्शुष्माभिरेव हेतुभिः अर्वा स्तात्रैः अभिगता वाजमघ्नं सनिता संभक्ता भवति ।  
यद्वा अर्वा अन्धो वाजं युद्धं सनिता भवति ॥

२४. हे मरुतः अस्मे अस्माकं वीरः पुत्रः शुष्मी अस्तु बलवान्भवतु । असुरः प्रजा-  
वान् यो जनानां शत्रूणां विधर्ता विधारकः येन पुत्रेण वयं सुक्षितये सुष्टु निवासा-  
य अपः आयुवतः शत्रून् तरेम हिंसेम स पुत्रो बलवानस्त्विति पूर्वैणान्वयः । अथ  
अपि च वो शुष्मदीया वयं स्वर्गोक्तः आत्मीयं स्थानं अभि स्याम आतिष्ठेम ॥

२५. पूर्वं व्याख्यातैयम् । अक्षरार्थस्तु । इंद्रादयो देवाः अस्मदीयं स्तोत्रं सेवंताम् ।  
मरुतामुपस्थाने वर्तमाना वयं सुखे स्याम । हे मरुतो युयं सर्वदास्मान् अविनाशैः  
पालयत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे षाड्विंशो वर्गः ॥

57.

(P. 91.) मध्वो व इति सप्तचै द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धे त्रैष्टुभं मरुदेवताकम् ।  
मध्वः सप्तैत्यनुक्रांतम् । दशरात्रे षष्ठेऽहनि आग्निमारुत इदं मारुतानि विद्वानम् । सूचितं  
च । मध्वो वा नाम स प्रत्ययेत्याग्निमारुतमिति ॥

१. हे यज्ञचा यजनीया मरुतः वो शुष्मदीयं मारुतं मरुत्संबन्धि नाम नामधेयं म-  
ध्वो मध्वो मादयितारः स्तोतारः यज्ञेषु यागेषु शवसा बलेन प्र महीतं प्रकर्षेण स्तुवं-  
ति उच्चैः स्तुवंतीत्यर्थः । ये मरुतः उर्वी विस्तीर्णे रोहसी चित् व्यावापृथिव्यावपि  
रेजयन्ति कंपयन्ति । किंच उत्सं मेघं पिन्वन्ति वर्षयन्ति उन्ना उद्धृणी यत् ये मरुतः  
अयासुः यांति सर्वत्र गच्छन्ति तेषां मरुतां शुष्माकं नाम प्रमदन्तीति पूर्वैणान्वयः ॥

२. ये मरुतः गृणन्ते स्तुवंतं जनं निचेतारो हि मृगयमाणा भवन्ति खलु । अपि च यजमानस्य मम्म अभिमन्तं कामं प्रणेतारश्च भवन्ति । अपरोऽर्धस्यैः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतो यूयं पिबिष्याणाः प्रीयमाणाः संतः अद्यास्मिन्दिवसे अस्माकं विदधेऽपु यज्ञेषु वीतीये सोमस्य भक्षणाय कर्हिर्बर्हिषि कुशमये आ सद्य आसीदत उपविशत ॥

३. इमे ईदृशा मरुतो यथा यत्परिमाणं धनाविकं ददति अन्ये मरुद्व्यतिरिक्ता देवाः एतावत्तुतादिकं न दद्युरित्यर्थः । ते च रुक्मै रोचमानैरायुधैराभरणैः स्वकीयास्त्रैः तनुभिरास्त्रीयैः केवलैरङ्गैश्च भ्राजन्ते सर्वदा भासन्ते । कश्चिदेकवाक्यतामाह । यथेमे मरुतो रुक्मादिभिर्भ्राजन्ते नैतावदेतद्व्यतिरिक्ता भ्राजन्त इति । अपि च रोदसी व्यावाप्त्यिष्यौ पिशानाः प्रकाशयन्तः विश्वपिशाः व्याप्तवीसयः एवंभूता मरुतः शुभे शोभायै समानं सद्गुणरूपं अञ्जि आभरणं आ अञ्जते स्वकीयावयवेषु अभिव्यक्तीकुर्यन्ति । क्रमिति पूरणः ॥

४. हे मरुतः वो युष्मदीया सा प्रसिद्धा दिद्युन् हेति ऋधक अस्तु अस्मत्तः पृथग्भवतु । यत् यद्यपि वयं वो युष्माकं आगः अपराधं पुरुषता पुरुषतया मनुष्यत्वेन कराम करवाम मनुष्याणां क्षिप्रमाग इत्यर्थः हे यजत्राः यजनीया मरुतः वो युष्मदीयायां तस्यां दिद्युति अपि ईषदपि मा भूम । चनिष्टा अन्नवत्तमा अतिशयेनान्नप्रदेत्यर्थः वो युष्मदीया सुमतिरनुग्रहबुद्धिः अस्मे अस्मास्वस्तु ॥

५. अवास्मिन् कृते चित् अस्मदीये यज्ञकर्मण्येव मरुतो रणन्त रमन्ताम् । कीदृशा मरुतः । अनवद्यासः अनिदिताः शुचयो रीमियुक्ताः पावकाः शोधकाः एवंभूता इति । किञ्च हे मरुतः यजत्रा यजनीया यूयं नोऽस्मान् सुमतिभिरनुग्रहबुद्धिभिः सद्युतिभिर्हेतुभिर्वा प्राप्तं प्रकर्षेण पालयत । तथा नोऽस्मान् वाजोभिर्वाजैरनैः पुण्यसे पोषार्थं प्र तिरत प्रवर्धयत ॥

(P. 92.) ६. उतापि च स्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः मरुतः हवीषि व्यन्तु भक्षयन्तु । कीदृशाः । विश्वेभिर्विश्वैः नामभिरुक्कैः सहिता नरो नैतारः । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः नोऽस्मदीयायै प्रजायै संततये अमृतस्य अमृतमुदकं ददात इत्त । तथा हविषो दानुधेजमानस्य सूनृता सूनृतानि सुष्टु नृत्यन्ति शोभनयोग्यानि मघानि धनानि जिगृत उद्गिरत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

७. हे मरुतः स्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः विश्वे सर्वे यूयं ऊती ऊत्या रक्षया सहिताः सूरिन् स्तोतृन् अच्छामिलक्ष्य सर्वताता सर्वतातौ यज्ञे आ जिगात आगच्छत । ये मरुतः त्वमा आत्मनैव नोऽस्मान् शतिनः शतसंख्याकान् वर्धयन्ति । यथा वयं पुत्रपौत्रादिभिः शतिनो भवेम तथा वर्धयन्तीत्यर्थः । ते यूयमाजिगातोति पूर्वैण संबंधः । एवंभूता मरुतो यूयं सर्वदास्मान्पालयत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः ॥

प्र साकमुक्ष इति षडृचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभं मरुदेवताकम् । अनुक्रांतं च । प्र साकमुक्षे षडिति । गतो विनियोगः ॥

१. हे स्तोतारो यूयं साकमुक्षे संततं वर्षित्रे गणाय मरुत्समूहाय प्रार्चत स्तोत्रं प्रोचारयत । यो मरुद्गणो देवसंबन्धिनः धाम्नः स्वर्गोऽख्यस्य स्थानस्य तुविष्मान् वृद्धिमान्भवति सर्वभ्यो देवेभ्यः प्रवृद्ध इत्यर्थः । तस्मै गणायेति पूर्वेण संबन्धः । उतापि च मरुतः महित्वा स्वकीयेन मरुत्वेन सहिताः रोदसी द्यावापृथिव्यौ क्षीरं न भजंति । तथा निर्धूतेभूमेः अवशार्दतरिक्षाच्च नाकं स्वर्गं नक्षते व्यासुवन्ति ॥

२. हे भीमासो भीमाः विमन्यवः प्रवृद्धमतयः अयासो गंतारः इति त्रीणि सं- बोधनानि । एवंभूता हे मरुतो यो शुष्माकं जनुजं नम त्वेव्येण हीनेन रुद्रेण बभूवन्ति शेषः । उतापि च ये मरुतः महोभिस्ते जौभिः ओजसा बलेन च प्रसंति प्रभवन्ति तेषां यो शुष्माकं यामन् यामनि गमने विश्वः स्वर्दृक् सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जीवसमूहः । यद्वा स्वरंतरिक्षं तत्पश्यतीति वृक्षः स्वर्दृक् सर्वदा उत्तिष्ठन्नित्यर्थः । भयते बिभेति ॥

३. हे मरुतो यूयं मघवद्गो हविर्लक्षणावद्गोऽस्मभ्यं बृहन्महत् वयोऽजं दधात प्रयच्छत । नोऽस्मदीयां सुष्टुतिं शोभनं स्तोत्रं जुजोषन्नित् संवतामेव । गतो मरुद्भिः प्राप्तः अथा मार्गः जंतुं प्राणिनं न वि तिराति नाहंति । उदकेनाप्याययत्येव । यद्वा वितिरतिवर्धनार्थः । नैति चार्थे । मरुद्भिर्गतो मार्गश्च जंतुं वर्धयति । तथा नोऽस्मान् स्पर्हाभिः स्पृहणीयाभिरुतिभी रक्षामिः प्र तिरेत प्रवर्धयते ॥

( P. 93. ) ४. हे मरुतः शुष्मांतः शुष्माभी रक्षितः विप्रः स्तोता शतस्वी शतसं- ख्योपेतधनवान् भवति । शुष्मांतः शुष्माभी रक्षितः अर्वा अभिगता सहस्रिः शत्रूणामभि- भाविता स्तोता सहस्री सहस्रधनवान्भवति । शुष्मांतः शुष्माभी रक्षितः सम्राट् साम्रा- ज्यशुक्तो भवति । उतापि च वृचं शत्रुं हंति शुष्मद्रक्षको हिनस्ति । हे धूतयः कं प- यितारो मरुतः यो शुष्माभिर्दत्तं तत्प्रसिद्धं देव्यं धनं प्रास्तु प्रभूतं भवतु ॥

५. मीळिङ्गः कामानां वर्षितुः रुद्रस्येश्वरस्य पुत्रान् तांमरुतः आ विवासे अहं होता परिचरामि । ते मरुतः नोऽस्मभ्यं कुवित् बहुकृत्वः पुनः भूयः नंसंते नवंतां अभिशुखा भवतु । कुविच्छब्देनैव पुनः शब्दार्थस्य लक्ष्यत्वात्पुनः शब्दग्रहणं किमर्थं आदरार्थम् । सस्वर्ता अंतर्हीनेन अप्रकाशेन यत् येन एनसा जिहीळिरे मरुतः क्रुध्येयुः आविः प्रकाशेन यत् येन एनसा च जिहीळिरे तुराणाम् क्षिप्राणां मरुतां संबन्धि तदुभयमेनोऽपरार्थं अव ईनहे स्तोत्रेण वयमपनयामः ॥

६. मयोनां धनवतां मरुतां संबन्धिनीं सुष्टुतिः या शोभना स्तुतिः आस्मिन्सूक्ते कृता सा स्तुतिरस्माभिः प्र वाचि प्रोक्तासीत् । मरुतः इदमीदृग्भूतं सूक्तं जुषत सर्वताम् । हे वृषणः कामानां वर्षितारो यूयं द्वेषो द्वेषांसि शत्रून् आराधित दूरादेव युयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत । यूयं नोऽस्मान् स्वस्तिभिः सर्वदा रक्षत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

## 59.

यं त्रायध्व इति द्वादशचै चतुर्थं सूक्तम् । अत्रैयमनुक्रमणिका । यं त्रायध्वे द्वादश  
त्रिप्रगाथादि नवम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यो ऽस्यानुष्टुप्त्रौ द्वौ मृत्युविमोचिनीति ।  
आद्यातृतीयापंचम्यो बृहत्यः द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः सप्तम्यष्टम्यावनुक्त-  
त्वाच्चिदुभौ नवमीदशम्येकादशयो गायत्र्यः द्वादश्यानुष्टुप् । सा च रुद्रदेवताका ।  
शिष्टा मारुत्यः । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

१. हे देवासो देवाः इदमिदमितो भयहेतोः यं स्तोतारं त्रायध्वे पालयध्वे । यं च  
स्तोतारं नयथ सन्मार्गं प्रापयथ हे अग्ने वरुण मित्र अर्धमन् हे मरुतः एवंभूता हे देवाः  
तस्मै स्तोत्रे शर्म सुखं यच्छत दत्त ॥

२. हे देवाः शुष्मदीयेन अवसा रक्षणेन प्रिये अहनि सर्वेषां देवानां प्रियभूते  
सुत्याभिधाने दिवसे ईजानः इष्टवान् जनः द्विषः शत्रून् तरति आक्रामति । स यजमानः  
भयं स्वकीयं निवासं प्रतिरते प्रवर्धयति । यो यजमानः वो शुष्मभ्यं नहीः महति इषः  
हविलक्ष्णान्यजानि वराय निवारणाय धूयं नान्यत्र गच्छत अस्मदीयान्येव हवींषि  
स्वीकुरुतेति निरोधनं कर्तुं वि दाशति विशेषेण ददाति । अत एव स स्वकीयं निवासं  
वर्धयतीत्यर्थः ॥

(P. 94.) ३. वसिष्ठ ऋषिः वो शुष्माकं मध्ये चरमं चन अवरमपि नहि परिमं-  
सते वर्जयित्वा न स्तौति । किंतु सर्वानेव शुष्मान् स्तौतीत्यर्थः । अद्यास्मिन्दिने  
अस्माकमस्मदीये सुते सोमे अभिषुते सति हे मरुतः क्रानिनः सोमं कामयमानाः  
विश्वे धूयं सत्त्वा संगत्य पिबत पानं कुरुत ॥

४. हे मरुतः वो शुष्मदीया ऊती रक्षा पृतनासु युद्धेषु नहि मर्धति न खलु हिनस्ति ।  
शत्रुभिः कृतां हिसां न सहत इत्यर्थः । हे नरो नेतारो धूयं यस्मै जनाय अराध्वं कामा-  
नदध्वं तं जनं न हिनस्तीति संबंधः । नवीयसी नवतरा वो शुष्मदीया सुमतिरनुग्रह-  
बुद्धिः अभ्यावर्त अस्मान्भ्यावर्तताम् । तथा हे पिपीषवः सोमपानकामा धूयमपि धूयं  
क्षिप्रं यात आगच्छत ॥

५. हे धृष्टिराधसः परस्परघृष्टानि सुसंहतानि राधांसि येषां ते हे मरुतो धूयं अं-  
धांसि सोमलक्षणानि हवींषि पीतये भक्षणार्थं सु सुष्टु आयातन आयात । हि यस्मा-  
त्कारणात् हे मरुतो वो शुष्मभ्यं इमा इमानि हव्या हव्यानि हवींषि ररे अहं ददामि  
अतः कारणाद्धूयं अन्यत्र सो पु गंतन मा गच्छत ॥

६. हे मरुतो धूयं नोऽस्मदीये बर्हिः कुशमये बर्हिंषि आ सद्यत च उपविशत ।  
स्पर्हाणि स्पृहणीयानि वसु वसूनि धनानि दातवे अस्मभ्यं दातुं नोऽस्मानवितं च  
आगच्छत च । हे मरुतः अवेधंतः अहिंसंतो धूयं इहास्मिन्यज्ञे मधौ मदकरो सोम्ये  
सोमात्मको हविषि स्वाहा स्वाहाकारेण मादयाध्वे मादयध्वं मादयत ॥

इति पंचमस्य चतुर्थं एकोनविंशो वर्गः ॥

७. सस्वः अंतर्हिता मरुतः तन्वः स्वकीयान्व्यगानि शुभमानाः अलंकरणैः शोभ-  
यन्तो मरुतः नीलपृष्ठाः असितवर्णाः हंसासो हंसा इव आपसन् आपतंतु आगच्छंतु ।  
विश्वं शर्धः व्याप्तो मरुद्गणः मा मां अभितः समन्तात् नि वेद निषेदतु निषीदतु ।  
तत्र दृष्टांतः । सर्वनेऽस्मदीये यज्ञे मदंतो हव्यतः रण्वाः रमणीयाः नरो न मनुष्याः  
इव तद्वत् ॥

( P. 95. ) ८. साकनेधेषु मरुद्गणः सांतपनेभ्य इत्यस्य यो नो मरुत इति  
पूर्वाववाक्या सांतपना इदमिति याज्या । तथा च सूत्रितम् । सांतपना इदं हविर्यो  
नो मरुतो अभि दुर्हेणाश्रयति ॥

हे वसवः प्रदास्या हे मरुतः नोऽस्मदीयानि चित्तानि दुर्हेणाश्रुः अशोभनं क्रुध्यन्  
तिरः सर्वैस्तिरस्कृतो यो जनः अभि जिघांसति आभिसुख्येन हंतुमिच्छति । स  
जनः दुहः पापानां द्रोण्युर्वरुणस्य पाशान् अस्मासु प्रति स मुचीष्ट बधीयात् । यूयं तं  
जनं तपिष्ठेन तप्लतमेन हन्मना हननसाधनेनाशुधेन हतन हत हिस्त ॥

९. सांतपनाः शत्रूणां संतापकाः हे मरुतः इदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं हविः शुष्मभ्यं  
कल्पितमिति शेषः । हे रिशावसः रिशतां हिंसतां असितारः रिशानामन्तारो वा यूयं  
शुष्माक शुष्माकं ऊती ऊत्या रक्षया तत्तादृशं हविर्दुष्टेन खेयध्वम् ॥

१०. गृहमेधास इति गृहमेधीयस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च । गृहमेधास  
आ गत प्र बुध्न्या व ईरते महांसीति ॥

गृहमेधासः गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते सुदानवः शोभनदाना हे मरुतो यूयं  
शुष्माक शुष्माकं ऊती ऊत्या रक्षया युक्ताः आ गत अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत । हे  
मरुतः मापभूतन अपगता मा भवत भू प्रमाविति धातुः ॥

११. वैश्वदेवे पर्वणि मारुतस्यानुवाक्येहेह व इत्येषा । सूत्रितं च । इहेह वः स्वत-  
वसः प्र चित्रमर्कं गृणते सुरायति ॥

हे स्वतवसः स्वायन्तबलाः स्वयं प्रवृद्धा वा हे कवयः कान्तवर्शिनः सूर्यत्वचः  
सूर्यवर्णा एवभूता हे मरुतो यूयं इहेह इहेह वः शुष्मदीयं यज्ञं आ वृणे आभजामि  
कल्पयामि ॥

१२. अत्र शौनकः ।

चिरात्रं नियतोऽपोष्य अपयेत्पायसं चरुम् ।

तेनाहतिशतं पूर्णं जुहुयाच्छसितत्रनः ॥

समुद्दिश्य महादिवं व्यवकं व्यवकेत्सृचा ।

एतत्पर्वशतं कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी ।

इति पंचमस्य चतुर्थे त्रिशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंध-  
रेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पंचमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

60.

यस्य निम्नसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।  
निर्ममे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥  
व्याख्याय निगमाभिज्ञः पंचमस्य चतुर्थकम् ।  
अध्यायं सायणाचार्यः पंचमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र यद्व्य सूर्येति द्वादशर्चं पंचमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका । यद्व्य मैत्रावरुणं तु वै सौर्याद्येति । मंडलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । अनुक्तत्वाच्छिट्पृष्ठं छंदः । तु वा इत्युक्त-  
त्वादितरादीनि सप्त सूक्तानि मित्रावरुणदेवस्थानि । आद्या सूर्यदेवत्या । विनियोगो  
लैंगिकः ॥

१. हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक एतन्नामक देव उद्यन् उदयस्त्वं यद्यदि अद्या-  
स्मिन्ननुष्ठानकाले ऽस्मान्मित्रवः ब्रूयाः किमिति अनागाः अनागत इति एते अपापा इति  
यदि देवेषु मध्ये ब्रूयाः तर्हि वयम् । हे अदिते अहीनदेव वयं देवचा देवेषु देवानां मध्ये  
मित्राय वरुणाय च सत्यं अवितर्थां स्याम अनागसो भवेम । किंच हे अर्यमन् दातः त्वां  
गृणंतः स्तुवंतः तव प्रियासः प्रियाः स्याम त्वत्प्रेमविषया भवेम । यद्वोत्तरार्ध एकं  
वाक्यम् । हे अदिते हे अर्यमन् उक्तलक्षण देव वयं देवेषु मध्ये त्वां गृणंतः तवैव प्रियाः  
स्याम । यदि मां देवेष्वपापं ब्रूयास्तर्हि तैरयमनपराधीत्यनुगृहीतस्त्वां स्तुत्वा तव प्रियो  
भवेयमित्यर्थः ॥

२. हे मित्रावरुणा एषः पुरतो दृश्यमानः स्यः सः सवैः स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धः  
सूर्यः उभे द्यावापृथिव्यावभि अभिलक्ष्य उदेति जगन् अंतरिक्षे गच्छन् । स विशेष्यते ।  
विश्वस्य सर्वस्य स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य च गोपाः गोपायिता । किं कुर्वन् ।  
मर्तेषु मनुष्येषु स्थितानि ऋजु ऋजूनि सुकृतानि वृजिनानि पापानि च पश्यन् ॥

( P. 96. ) ३. हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ शुवयोरगमनाय सधस्थान् सह-  
स्थानादंतरिक्षादंतरिक्षे सप्त सर्पणस्वभावान् तत्संख्याकान्वा हरितो हरिद्वर्णान्मृगान-  
युक्तं युक्तवाग्रथे । हरित आदित्यस्येति हि निरुक्तम् । या हरित ईमेन सूर्यं देवं  
घृताचीर्घृतांचना उदकवत्यः उदकप्रदा इत्यर्थः तादृश्यः सत्यो वहति ता अयुक्त ।  
अथोदितः सन् धामानि स्थानानि लोकान् जनिमानि जन्माणि जन्मभाजः प्राणिन  
इत्यर्थः तांश्च शुवाङ्गः शुवां कामयमानो यो देवः सं चष्टे सम्यक् पश्यति श्रुयेव  
गोमृथानीव मृथपाः स यथा सर्वयूथं तदवांतरगोव्यक्तं च सम्यक् पश्यति तद्व-  
त् लोकान्प्राणिनश्च पश्यति ॥

४. हे मित्रावरुणौ पां शुवयोरर्थाय वृक्षासोऽजानि चरुपुरोडाशादीनि मधुमंतो  
माधुर्यपित्तानि तत्साधनान्योषध्यादीनि वा उदस्थः संपादितान्यासन् । सूर्यश्च शुक्रं  
दीप्तं अर्णः अर्णवमंतरिक्षं आरुहन् आरोहति । यस्मै सूर्याय तद्वनमार्थमादित्या अदितेः  
पुत्रा देवा अश्विनो मार्गान् रवेति विलिखति साधयति के ते मित्रोऽर्थमा वरुणश्चैत  
त्रयोऽपि देवाः सजोषसः समानप्रीतयः संतः स देव आरुहवति ॥

५. इमे मित्रोऽर्थमा वरुणश्च त्रयोपि अनुत्तस्य पापस्य भूरेः प्रभृतस्य चेतारो हंतारः सन्ति भवन्ति हि इमे मित्रोदय कृतस्य यत्तस्य दुरोणे गृहे ववृधुः वर्धन्ते हविषा स्तुत्या च । कीदृशास्ते । शम्भासः सुखकरा अदितेः पुत्राः अदृग्धा अहिंसिताः ॥

६. इमे आदित्या मित्रो वरुणश्च एतद्व्यमर्त्यम्णोऽप्युपलक्षणं एते वृद्धासः दुर्धभाः अनभिभाव्या अचेतसं चित् अग्रज्ञानं अनुष्ठानविषयज्ञानरहितमपि दृष्टैः । अपि कर्तुं सुचेतसं प्रकृष्टज्ञानवतं पुरुषं कर्तारं कर्मानुष्ठानवतं वतं तो गच्छन्तोऽही वृद्धास्तं तिरश्चित् तिरौ नयन्तोऽस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण नयन्ति प्रापयन्त्यभिमतं यज्ञं स्वर्गादिकं वा ॥

इति पंचमस्य पंचमे प्रथमो वर्गः ॥

७. इमे मित्रादयो दिवो सुलोकस्य पृथिव्याश्च संबन्धिनः अनिमिषा अनिमेषेण सर्वदा चिकित्वांसो जानन्तः कं अचेतसं अज्ञानं नयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि । प्रजाजै चित् प्रवणेऽपि अत्यन्तनिष्ठेऽपि देशे नद्याः नद्याः गाधमस्ति भवति शुष्मस्त्वामध्यात् । ते नहांतो नोऽस्माकं अस्य विप्लितस्य व्यासितस्य कर्मणः पारं पर्षन् पारयन्तु नयन्तु ॥

(P. 97.) ८. यच्छमं सुखं गृहं वा गोपावत् रक्षणेपितं भद्रं रतुस्थं आदितिरक्षीनोऽर्थमा अदितिर्वा मित्रो वरुणश्चैते त्रयो देवाः सुसासे सुदानाय मह्यं यच्छन्ति प्रयच्छन्ति तस्मिन् शर्मणि लोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रादिकं अथवा तनयशब्दोऽपत्यसामान्यवचनः लोकं बलवंतं पुत्रं आ सर्वतो दधाना धारयंतो वयं हे तुरासः गमनाय त्वरमाणाः देवहेष्ठनं देवानां मित्रादीनां क्रीपनं मा कर्म मा क्वाप्मं ॥

९. हे मित्रादयः सोऽस्मद्देवी देवि यागसाधनं होत्राभिः वाङ्मनैतन् वाग्मुपाभिः स्तुतिभिः सार्धं अवयजेत वेद्यां कर्माणि कुर्वन् देवान् न स्तुत्यादित्यर्थः । अवपूर्वो यजतिस्त्यागार्थः । स किं प्राप्नुयादिति तत्राह । वरुणधृतः वरुणेन त्वया हिसितः स कार्त्थीन्द्रिपो हिंसाः प्राप्नुयादिति शेषः । अस्मास्त्वर्थमा देवो देवोभिः वृष्ट्या रक्षःप्रभृतिभिः परि वृणक्तु वर्जयतु । उरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानं सुसासे शोभनदानाय मह्यं प्रयच्छन्तं हे वृषणा वर्षकौ कामानां मित्रावरुणौ ॥

१०. एषां मित्रादीनां समृतिः संगतिः संहतिर्वा सस्वः अंतर्हिता निगूढा त्वेषी रीप्ता च भवति । तादृशा एते अपीच्छेन एतदप्यंतर्हितनाम निगूढेन सहसा बलेन सहन्ते अभिमवन्त्यस्मद्देवैर् । किंच हे वृषणाऽभिमतवर्षका मित्रादयो शुष्मशुष्मत्तो भिया भीत्या रंजमानाः क्रीपमाना भवन्ति विरोधिनः यस्मादेवं तस्मादक्षय्य शुष्माकं बलस्य महिना महिम्ना महत्त्वेन नोऽस्मभ्यं मृळत उपदद्यां कुरुत ॥

११. यो यजमानो ब्रह्मणे परिवृद्धस्वकर्मणे शुष्मस्तोत्ररूपाय सुमतिं शोभनां बुद्धिं आ यजते आयजते यजतिरत्र दाने ददाति करोति । किमर्थम् । वाजस्य अन्नस्य सातो दाने निमित्ते परमस्योत्कृष्टस्य रायो धनस्य च सातो तस्य अर्थः ईरयति स्तुतीः प्रेरयतां त्यरिः स्तोता तस्य मण्ड्यं स्तोत्रं मघवानां दानवन्तोऽर्थमादयः सीक्षन्त सचन्ते । सेवित्वा च तस्य उरु क्षयाय विस्तीर्णनिवासाय सुधातु सुधाम शोभनस्थानं चक्रिरे कुर्वन्ते ॥

१२. अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे देवा देवौ मित्रावरुणौ युवभ्यां युवाभ्यां यज्ञेषु इयं पुरोहितः पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा अकारि कुताभूत् । तां संवित्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गा दुःस्थानि गंतव्यानि आपहः तिरः तिरस्कुरुतम् । तथा कृत्वा नोऽस्मान्पिपृतं पारयतम् । शिष्टो गतः ॥

इति पंचमस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः ॥

## 61.

( P. 98. ) उद्गां चक्षुरिति सप्तमं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धं वैष्टुभं मित्रावरुणम् । उद्गां सप्तैव्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

१. हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवयोर्द्यौतमानयोर्वा युवयोश्चक्षुः प्रकाशकं तेजः सुप्रतीकं शोभनरूपं एवंरूपः सूर्यः ततन्वान् तेजो विस्तारयन् उदेति उद्गच्छति । अयोदितो यो देवो विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अभि षष्ठे अभिपश्यति स देवो मर्त्येषु प्रवृत्तं मर्त्यं स्तोत्रं कर्म वा आ चिक्रेत आजानाति ॥

२. हे मित्रावरुणौ वां युवयोर्मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि स प्रसिद्धो विश्वो मेधावी कृतावा यज्ञवान् र्षिर्धनुश्चिरकालं श्रोता एवमुक्तलक्षणो वसिष्ठ इत्यति प्रेरयति । यस्य ऋषेर्ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि हे सुक्रतुः शोभनकर्माणौ अवाथो रक्षथः । यत्कर्म शरदौ बहून् संवत्सरान् आ पुण्ये आपुरयेथे स उदियति ॥

३. हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवां उरोर्विस्तीर्णायाः पृथिव्या अपि प्र प्ररिचिचाथे । अस्येदेव प्ररिचिच इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिरिच इत्यनेन सह संबंधदर्शनादब्रह्मचरितक्रियाभ्याहारेण रिरिच इति शोध्यम् । तथा ऋष्याहुर्गैर्महतां बृहत्तः स्वरूपतोऽतिमहतो दिवो ह्यलोकादपि प्ररिचिचाथे हे सुदानु शोभनदानौ । किञ्च ओषधीषु विश्वे प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा स्वशो रूपं दध्याथे धारयेथे । किं कुर्वेती । ऋधक सत्यान् यतो विवेकात्सत्येन गच्छतो जनान् अनिमिषमव्यवधानेन सर्वथा रक्षमाणा पालयंतौ ॥

४. हे ऋषे मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानं शंस स्तुहि । ययोर्देवयोः शुभो बलं रौद्रीयावापृथिव्यौ सह वर्तमाने महित्वा स्वमहत्त्वेन वद्धे बध्नाति पृथक्स्थापयति इयं पृथिवीयं द्यौरिति पृथक्करोति । द्यावापृथिवी सहस्तामिति श्रुतेः । अयञ्चनो अननुष्टातृणां माताः कालावयवा अवीरा अपुत्रा एवायन् यन्तु गच्छन्तु । तद्विपरीतो यज्ञमन्मा यज्ञार्थं मतिमान् यज्वा वृज्जनं बलं प्र तिराते प्रवर्धयन्तु प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

५. हे अमूरा अमूडौ हे विश्वा व्यासी हे वृषणौ वर्षितारौ युवां इमा इमानि स्तुतिवचांसि क्रियते यासु स्तुतिषु चित्रं आश्चर्यं न दृश्यते न दृश्यते न यक्षं न पूजा दृश्यते युवाभ्यां महिम्नोऽपि महत्त्वान् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करो-



तीत्यर्थः । जनानां अतृता अस्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि ब्रह्मो ब्रह्मधारः सचन्ते सेवन्ते न महन्तः । वां शुवाभ्यां क्रियमाणानि निष्पन्थानि अन्तर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि अचिन्ते अज्ञानाय अभूवन् भवन्ति ॥

( P. 99. ) ६. हे मित्रावरुणौ वां शुवयोर्धत्तं नमोभिर्नमस्कारैः स्तुतिभिः समु महयं संपूजयाम्यहम् । तदर्थं हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां सबाधो बाधायुक्तोऽहं हवे आह्वयामि बाधापरिहाराय । वां शुवां ऋचसे सेवितुं नवानि नूतनानि स्तुत्यानि वा मन्मानि स्तोत्राणि प्र भवत्वित्यध्याहारः । कृतानि मया समूहीकृतानि इमानीदानीं क्रियमाणानि ब्रह्म परिवृढानि स्तोत्राणि शुवां शुशुषन् प्रीणयन्तु ॥

७. इयं देवेति सप्तमी गता ( ६०. १२. ) ॥

इति पञ्चमस्य पञ्चमे तृतीयो वर्गः ॥

62.

उत्सूर्य इति षड्भ्यं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका । उत्सूर्यः षड्धाद्यास्तिस्रः सौर्य इति । वसिष्ठ ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः । आद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः शिष्टा मित्रावरुणदेवत्याः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः बृहत् अत्यधिकं पुरु पुरुणि बहूनि अर्चाणि तेजांसि उद्भूतं ऊर्ध्वं अर्थात् । किं प्रति । मानुषाणां मनुष्याणां विन्धा सर्वाणि जनिम जनिमानि जनान् । जनशब्दः संघवचनः तान्प्रत्युद्भूतं । स देवो दिवा अहनि रोचमानः सन् समो वृद्धो एकरूपः प्रातिनियतः सन् दृश्यते । तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवतीति हि श्रुतिः । स देवः क्रत्वा सर्वस्य कर्ता कुतः संपादितः प्रजापतिना कर्तृभिः स्तुतिकर्तृभिः सुकृतः स्तुत्या तीक्ष्णीकृतो भूतः भवति ॥

२. हे सूर्य स प्रसिद्धस्त्वं नोऽस्मान् प्रति पुरः पुरस्तात् उद्गाः उद्गच्छ । कैः साधनैः । एभिः स्तोमैः स्तोमः स्तुत्यैः एतशेभिः एतवर्णैः स्वाधिकैः शकारो या जरता शुवशा ता पुरुषः कृष्णशवाभ्युत्तरत इत्यादिवत् तादृशैः एवैवेगमनशीलैरभ्यैरुद्गाः । अथ तथा कृत्वा अस्माभिः स्तुतः सन् नोऽस्मान् अनागसोऽपापान् प्रवोचः । केभ्यः । मित्राय वरुणायार्थेभ्योऽस्ये च । अत्र सौर्य इतरेषां मित्रादीनां संकीर्तनं तेषामपि निपातमात्ताविरुद्धम् । एवं पूर्वोत्तरत्र च मित्रावरुणेऽथमादीनां संकीर्तनमपि न विरुध्यते ॥

३. नोऽस्मभ्यं शुरुषः शुचेर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः कृतावानः सत्यव्रतो वरुणादयः सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं वि रवंतु वितरन्तु । अथवा शुरुषः उन्मूलकश्रमः सहस्रसंख्याकाः औषधी रवंतु । किंच ते चंद्राः आह्लादकारिणोऽस्मभ्यं उपमं स्तुत्यं अर्कं अर्चनीयं यच्छन्तु । किंच स्तवाना अस्माभिः स्तूयमाना नोऽस्माकं काममपेक्षितं पूरन्तु पूरयन्तु । हे सूर्य त्वया अनुज्ञाता इति स्वर्गस्य स्तुतिः ॥

(P. 100.) ४. हे व्यावाभूमी व्यावापृथिव्यौ हे अद्विते अखंडनीये एतद्व्यावाभूम्योरैकवचनेन संबोधनं हे ऋषे महन्नामैतत् हे महत्यौ नोऽस्मान् आसीथां रक्षतम् । ये वयं सुजनिमानः शोभनजन्मानो वां युवां जनुः ज्ञातवन्तः स्म । किंच वयं वरुणस्य हेळे क्रोधे मा भूम । तथा वायोमां भूम । तथा वृणां मनुष्याणां म्रियत-मस्य मित्रस्य हेळे मा भूम ॥

५. प्र बाहवेति पंचमी मैत्रावरुणे पशौ पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे नो यद्वह्निर्हं नातिविधे सुदानू इति ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ बाहवा युवाभ्यां बाह्व प्र सिद्धतं प्रसारयतं हविः स्वी-काराय धनप्रदानाय वा । किमर्थमिति । नो जीवसेऽस्माकं जीवनाय । किंच नोऽस्माकं गच्छति गावो यति गच्छत्येति गच्छतिर्गोमार्गभूमिः तां हृणादिप्ररोहाय धृतनोदकेन आ समंतात् उक्षतं सिंचतम् । किंच नोऽस्मान् जनेऽस्मत्समाने मनुष्य-समूहे वा नोऽस्मान् श्रवयतं विश्रुतं कुरुतम् । हे युवाना नित्ययौवनौ सर्वत्र व्याप्तौ वा युवां मे मम इमा इमानि हवा आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् ॥

६. मित्रो वरुणोऽर्थमा चैते त्रयो देवा नु अद्य नोऽस्माकं त्वने आत्मने आत्म-हिताय तौकाय पुत्राय च वरिवो धनं दधंतु प्रयच्छंतु । नोऽस्माकं विश्वा सर्वाणि गंतव्यानि सुगा सुगमनानि सुपथानि च संतु भवंतु । शिष्टं गतम् ॥

इति पंचमस्य पंचमे चतुर्थो वर्गः ॥

63.

उद्वेतीति षड्वचममं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे त्रैष्टुभम् । आद्याश्चतस्रः पंचम्याः पूर्वार्धश्च सूर्यदेवत्या अवाशिष्टास्त्रयोऽर्धर्चा मित्रावरुणदेवत्याः । तथा चानुक्रांतम् । उद्वेतीति चार्धपंचमा इति । विनियोगो लैंगिकः ॥

१. उद्वेति उद्वच्छत्ययः सूर्यः सुभगः शोभनभाग्यः सहु भजनीयो वा विश्वचक्षाः सर्वस्य द्रष्टा मानुषाणां सर्वेषां मनुष्याणां साधारणः । साधारणत्वप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता । मित्रस्य वरुणस्य च चक्षुः प्रकाशकः देवो द्योतमानः । यो देवश्चर्मव चर्माणीव तर्मासि सर्मावव्यक् सह विचति संवेष्टयति स महानुभावो देव उद्वेति ॥

२. अयं सूर्यस्य सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः उद्वेति उद्वच्छति । कीदृशोऽयम् । जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता महान् पूज्यः केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः अर्णवः उदकप्रदः । किं कुर्वन्नुद्वेतीत्युच्यते । समानं सर्वेषामेकरूपमेकमेव चक्रं र-थांगं चरणशीलं रथं वा पर्याववृत्सन् पर्यावर्तयितुमिच्छन् । यद्रथचक्रं धूर्षु रथस्य युक्त एतशः एतश्चवर्णो हरितवर्णोऽश्वो वहति । एको अश्वो वहति सप्तनामैत्युक्तम् ॥

(P. 101.) ३. अयं सूर्यो विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः उषसामुपस्थात् उपस्थे मध्ये रणेः स्तोतृभिरनुमद्यमानः सजुह्वेति । किंच एष देवो द्योतमानः सविता मे मह्यं

अच्छं व उपच्छं द्यति कामान् । एष इत्युक्तं क इति । यो देवः समानं सर्वेषां प्रा-  
णिनामैकरूपं धाम स्वीयं तेजःस्थानं न प्रमिताति न हिनस्ति न संकोचयति स देव  
उदेतीति ॥

४. अयं सूर्यो रुक्मो रोचमान उरुचक्षाः प्रभूततेजाश्च सन् दिवोऽन्तरिक्षादुदेति ।  
यद्वा दिवोऽन्तरिक्षस्य रुक्म आभरणस्थानीयः । कीदृशोऽयम् । दूरेअर्थो दूरेगता  
अर्थोऽन्तेः दूरे प्रार्थ्यमानो वा तरणिस्तारकः भ्राजमानो दीप्यमानः सञ्चरेति । नूनं  
निश्चयं जनाः सर्वे प्राणिनः सूर्येण प्रेरकेण देवेन प्रसृता अनुज्ञाताः प्रेरिताः संतोऽ-  
र्थानि गंतव्यानि अनुष्ठेयानि अपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन्ति ॥

५. यत्र यस्मिन्नंतरिक्षे अमृता अमरणधर्माणः पूर्वे देवा अस्मै सूर्याय गातुं मार्गं  
चक्रुः अकुर्वन् तत्पाथोऽन्तरिक्षं अन्वेति अनुगच्छति । क इव । वीथयन् गच्छन्  
इयेनो न शंसनीयगमनो शुभ्र इव । अयमर्थर्चः सौर्य इत्युक्तम् । हे मित्रावरुणा  
मित्रावरुणौ वां युवां सुरे सूर्ये उद्दिने सति प्रातःसवने नमोभिर्नमस्कारैः स्तुतिभिः  
उतापि च हव्यैर्हविर्भिश्च प्रति विधेम परिचरेम ॥

६. नू मित्र इति पृथी गता ॥ ( ६२. ६. )

इति पञ्चमस्य पंचमे पंचमो वर्गः ॥

#### 64.

दिवि क्षयंतेति पंचर्चं नवमं मुक्तं वसिष्ठस्यार्षं मैत्रावरुणम् । दिवि पंचेत्यनुक-  
माणिका । तृतीये छंदोमे प्रउगशस्ते आद्यस्तृचो मैत्रावरुणस्य । सूचितं च । दिवि  
क्षयंता रजसः पृथिव्यामा विश्ववाराधिना गतं न इति ॥

१. दिवि द्युलोके अंतरिक्षे पृथिव्यां च वर्तमानस्य रजस उदकस्य क्षयंता क्षय-  
तिरैश्वर्यकर्मा स्वामिनौ भवतः । हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्यां प्रेरिता मेधा घृतस्य नि-  
र्णिजः उदकस्य रूपाणि वहीरन् ददते प्रयच्छन्ति । अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य नि-  
र्णिजः रूपाणि घृतानीत्यर्थः । तानि वहीरन् वीर्ये । नोऽस्माकं संबंधि हव्यं मित्रः  
सुजातः सुष्टु प्राहुर्भूतः अर्थमा राजा सर्वस्य स्वामी सुश्वत्रः शोभनबलो वरुणश्चेत  
क्षयंत सेवेताम् ॥

( P. 102. ) २. हे राजाना सर्वस्य स्वामिनौ हे महो महत ऋतस्योदकस्य  
यज्ञस्य गोपा गोपायितारौ सुवामन्त्रिते परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावत् षष्ठ्या-  
मन्त्रितसमुदायस्य निघातत्वं हे सिंधुपती नद्याः पालयितारौ हे क्षत्रिया बल-  
वन्तौ युवां अर्वाक अस्मदभिमुखं आयातं आगच्छतम् । किंच हे मित्रावरुणा मित्राव-  
रुणौ हे जीरवान् क्षिप्रवानौ युवां नो अस्मभ्यं इळामन्नं उतापि च प्राष्टं तस्साधकां  
वृष्टिं च दिवोऽन्तरिक्षात् अथ अवस्तात् इन्वतं प्रेरयतम् ॥

३. मित्रो वरुणो देवोऽयोर्यमा चैते त्रयोऽपि नोऽस्मान् तत् तदा यदस्माकं अपेक्षितं तदा साधिष्टोभिः साधकतमैः पथिभिर्मागीः नयन्तु प्रापयन्तु । किंच नोऽस्मान् सुहासे शोभनदानाय जनाय अरिरर्यमा यथा ब्रवत् असौ अनुकंप्य इति ब्रूयात् तथा कुर्वन्तु । अर्यस्यः पुनरभिधानमाह्वार्यम् । देवगोपाः देवा युयं गोपायितारो येषामस्माकं ते वयं इषा युष्माभिर्दातव्येनाज्ञेन सह पुत्रादिसहिता मदेम हृष्येम ॥

४. हे मित्रावरुणौ यो वां युवयोरेतं गतं रथं मनसा तक्षत् स्तौमीति संकल्पयेत् । तथा कृत्वा ऊर्ध्वो उन्नतां धीर्ति कर्म स्तुतिरूपं कृणवत् कुर्यात् उच्चैः स्तुयात् । एवं कृत्वा धारयच्च यागे धारयेत् हे राजाना स्वामिनौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ता तौ युवां जनं घृतेनोदकेन उक्षेथां सिञ्चतम् । तस्मै सुक्षितीः शोभननिवासाः प्रजाः तर्पयेथाम् । यथा सुक्षितयो भवति तथा तर्पयेथामिति ॥

५. अनया स्तुतिश्रुपसंहरति । हे वरुण हे मित्र तुभ्यं युवयोः वायवे वायुर्गता आदित्यः स एवार्थमा तस्मै चैष स्तोमः स्तवः अयामि अकारि । किमिव । शुक्रो हीमः सोमो न युष्मभ्यं पीतिकरः सोमो यथा हीयते तद्वत् । धियः कर्माण्यस्मदीयानि अविवृष्टं पुरंधीः स्तुतीः जिगृत् प्रबुध्यतम् । अन्यद्वतम् ॥

इति पंचमस्य पंचमे षष्ठो वर्गः ॥

### 65.

प्रति वां सूर इति पंचमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे मैत्रावरुणम् । प्रति वामित्यन्-  
क्रांतम् । द्वितीये छंदोमे प्रउगशस्त्रेऽप्येष वृचः । सूत्रितं च । प्रति वां सूर उदिते सू-  
क्तैर्धेनुः प्रत्नस्येति ॥

१. सूरं सूर्यं उदिते प्रातःसवने मित्रं पूतकक्षं शुद्धबलं वरुणं वां सूक्तैर्धेनु आह्वये ।  
ययोरिमित्रावरुणयोः अक्षितं अक्षीणं अत एव ज्येष्ठं असूर्यं बलं आचिता आचिते उप-  
चिते श्रूरस्यैरुपेते यामन् यामनि संप्राप्ते विश्वस्य शत्रुसंवस्य जिगत्सु जेद्व भवति ॥

(P. 103.) २. ता हि तौ खलु देवौ देवानां मध्ये असुरा बलवंतौ अर्था अर्थौ तौ  
सर्वस्येश्वरौ ता तौ नोऽस्माकं क्षितीः पुत्रादिरूपाः प्रजा ऊर्जयंतीः प्रवृद्धाः करतं  
कुरुतम् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयं वां युवां अदयाम व्यामुयाम । यत्र यस्यं  
युवयोर्व्यौतौ द्यावा द्यावापृथिव्यौ । सर्वदा तयोः सहभावादयमर्थौ लभ्यते । अहा  
च एतद्वात्रैरुपलक्षणं अहोरात्राणि च पीपयन् अस्मान् प्याययेयुः ॥

३. ता तौ मित्रावरुणौ भूरिपाशौ प्रभूतबंधनसाधनपाशोपेतौ अनृतस्य यागरहि-  
तस्य सेतु सेतुवद्धधकौ रिपवे मर्त्याय वैरिजनाय दुरत्येतु दुरतिक्रमौ भवतः । हे मि-  
त्रावरुणा तादृशौ मित्रावरुणौ वां युवयोर्ऋतस्य यज्ञस्य युवयोर्थायानुष्ठीयमानस्य  
यामस्य पथा मार्गेण दुरिता वुःस्थानि तरेम नावा अग्नौ न प्रभूतान्मुदकानीव ॥

४. मैत्रावरुणे पशावा नो मित्रावरुणेत्येषा चतुर्धनुवाक्या । सूत्रितं च । आ  
नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इति ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ नोऽस्माकं हव्यमुष्टि हविःसेवनवतं यज्ञं आगच्छ-  
तमिति शेषः । आगत्य चेळाभिरग्नौ सह घृतैरुदकैर्गन्धुतिमस्मदीयां भूमिं उक्षतं सि-  
चतम् । वां युवां प्रति अत्रास्मिन् लोके वरं उत्कृष्टं हविः स्तोत्रं वा कः आ यच्छेदि-  
ति शेषः । अतः केवलं कृपयैव दिव्यस्य दिवि भवस्य चारोश्चरणीयस्य उद्भू-  
तद्वक्तृ कर्माणि षष्ठी उक्तलक्षणमुदकं पृणीतं प्रयच्छतम् ॥

९. एष स्तोम इति पंचमी गता ( ६५. ९. )

इति पंचमस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥

66.

प्र मित्रयोरित्येकोनविंशत्यृचमेकादशं मूर्त्तं वसिष्ठस्यार्घम् । अत्रेयमनुक्रमणिका ।  
प्र मित्रयोरैकोना गायत्रं दशम्याद्याल्लयः प्रगाथाः पुरउष्णिक् चतुर्थ्याद्या दशादि-  
त्यास्तिस्रः सौर्य इति । दशमी बृहती एकादशी सतोबृहती द्वादशी बृहती त्रयोदशी  
सतोबृहती चतुर्दशी बृहती पंचदशी सतोबृहती षोडशी पुरउष्णिक् शिष्टा गायत्र्यः ।  
चतुर्थ्याद्याल्लयोरद्वयता आदित्यदेवत्याः चतुर्दश्याद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः । आद्यंत्यौ  
तृचौ पूर्ववन्मैत्रावरुणौ । अग्निष्टोमे माध्यदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे आदितो नवर्चः  
शस्याः । प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नवेति सूत्रितत्वात् । पृष्ठयाभिष्टवषडहयोः स्तोमवृ-  
द्धिनिमित्तमावापार्या आद्याः षड्वचः । सूत्रितं च । प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति  
षडिति ॥

१. मित्रयोर्वरुणयोः मित्रावरुणयोरित्यर्थः उभयत्र प्रतियोगापेक्षया द्विवच-  
नत्वं लुविजातयोः बहुप्रादुर्भावयोरैवयोः नोऽस्मदीयः श्रुण्यः सुखकरो नमस्वानज-  
वान् हविर्निर्मुक्तः स्तोमः स्तोत्रं प्रेतु गच्छतु । अहोरात्रं वै मित्रावरुणाविति श्रुतिः ।  
अनयोरहोरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुनः पुनरागमनादनयोस्तुविजातत्वम् । अथवा बहूना-  
मुपकाराद्यानयोः प्रादुर्भावाच्चुविजातत्वम् ॥

२. या यौ युवां धारयंत । के । हेवाः आदिकर्तारः असुर्याय बलकरणाय । की-  
दृशौ युवाम् । सुदक्षा शोभनबलौ वक्षवितरा बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा बलप्रदा-  
वित्यर्थः । प्रमहता प्रकृष्टतेजस्कौ तौ साधयतमित्युत्तरत्रान्वयः ॥

( P. 104. ) ३. ता तौ स्तिवा स्थायंत इति स्तयो मूढाः तान्पात इति  
स्तिपौ तनूपा तन्वः पातारौ हे वरुण हे मित्र उक्तलक्षणौ युवां जरितृणां नोऽस्मा-  
कं धियः कर्माणि स्तुतिरूपाणि साधयतं सफलवतिं कुरुतम् ॥

४. यद्भनस्माकमपेक्षितं तदद्यास्मिन्काले सूर उदिते सति प्रातःसवने अनागाः  
पापहंता मित्रोऽयमा सविता भगव्येते प्रत्येकं सुवाति प्रेरयेत् । अथवा अनागा मि-  
त्रोऽयमा वाता भवतु । तवीप्सितं धनं भगो भजनीयः सविता सुवाति प्रेरयेत् ॥

५. स क्षयः स निवासः सुभावीरस्तु सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु प्रशब्द आदरार्थः प्रकर्षेण तु क्षिप्रं भवत्विति शेषः कदेत्युच्यते हे सुदानवः सुदाना युष्माकं यामन् यामानि गमने सति। कीदृशानां गमने। ये यूयमागत्य नोऽस्माकं अंहः पापमतिप्रपति अतिपरयथ तेषां गमन इति ॥

इति पञ्चमस्य पञ्चमेऽष्टमो वर्गः ॥

६. उतापि च ये मित्रादयस्त्रयः स्वराजः सर्वस्य स्वामिनः अदितिः तेषां मातु च सति अदब्धस्य अहिंसितस्य महो महतो व्रतस्यास्य कर्मणो राजानः स्वामिनः ते ईशते समर्था भवन्ति अभिमतं सातुमिति शेषः। अथवैवं योज्यम्। ते मित्रादयोऽदितिश्च अदब्धस्य व्रतस्य स्वराज ईश्वरास्ते महो महतोऽस्मत्प्रभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः संत ईशतेऽस्मभ्यं तद्वातुम् ॥

७. प्रति वामित्येष दृक्चक्षुर्विशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य पर्याप्तार्थः। सूत्रितं च। प्रति वां सूर उदिते व्यंतरिक्षमतिरदिति ॥

हे मित्रावरुणौ मित्रं स्वां वरुणं च युवां रिशादसं शत्रूणामन्तारं अर्यमणं च प्रति प्रत्येकं गृणीषे स्तुवे। कदेत्युच्यते। सूर सूर्ये देवे उदिते सति प्रातरित्यर्थः ॥

८. हिरण्यया हितरमणीयेन राया धनेन सहिताय अवृकाञ्च अहिंसाय शवसे-ऽस्माकं बलाय इयमिदानीं क्रियमाणा मतिः स्तुतिर्भवत्विति शेषः। हिरण्ययेत्यत्र सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य याजादेशः। किञ्च हे विप्राः प्राज्ञाः इयं मे च स्तुतिर्मधसातये यज्ञलाभाय च भवतु ॥

९. हे देव वरुण ते वयं तव स्तोतारः स्याम समृद्धा भवेम। न केवलं वयमेव यजमानाः किन्तु सूरिभिः स्तोतुमिच्छन्ति। सह। तथा हे मित्र देव ते वयं सूरिभिः सह स्याम भवेम। किञ्च इषमन्नं स्वरुदकं च धीमहि धारयामहे ॥

१०. आश्विनशस्त्रे बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथः। सूत्रितं च। बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथा इति। वसरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः। सूत्रितं च। बहवः सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टय इति ॥

बहवो महातः सूरचक्षसः सूर्यसदृशप्रकाशाः सूरः प्रकाशको येषामिति वा अग्निजिह्वाः अग्निरेव जिह्वा अदनसाधनं येषां तादृशाः। कृतावृधो यज्ञस्य वर्धयितारो मित्रादयः। किञ्च ये वीणि विश्वानि व्यासानि विद्वानि क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि परिभूतिभिः परिभावुकैः धीतिभिः कर्मभिः येषु प्रयच्छन्ति ते क्षत्रमाशते-त्युत्तरत्र संबन्धीयम्। अथवात्रैव ये वीणि स्थानानि प्रयच्छन्ति ते बह्वस्वादियुगो-पता आगच्छत्वित्यध्याहार्यम् ॥

इति पञ्चमस्य पञ्चमे नवमो वर्गः ॥

११. ये मित्रादयः शारदं संवत्सरं वि वधुः अकुर्वन् आव अनन्तरमेव मासं अनन्तरं अहः अनन्तरमाहः साध्यं यज्ञं आव अनन्तरमक्तुं रात्रिं च ऋचं मंत्रांश्च। यद्वा सर्वत्र

आदित्ययमपीत्यर्थे वर्तते । तथा सति क्रमोऽविवाक्षितः । ते मित्रो वरुणो ऽर्थमा च त्रयः अनाप्यमन्यैरप्राप्तं क्षत्रं बलं राजानः राजमानाः आशत व्यास्रवन्तः ॥

(P. 105.) १२. तत्प्राप्तिद्वयस्मिन्प्रागकाले वो युष्मान्मनामहे याचामहे । कैः साधनैः सृक्तैः । कस्मिन्काले सूर उदिते प्रातःकाल इत्यर्थः । यद्ब्रह्म हे ऋतस्योद-  
कस्य रश्मिः नेतारो सूर्यं वरुणादय ओहते यूयमित्यनेन सामानाधिकरण्यादोहते  
इत्यत्र पुरुषव्यत्ययः ओहध्व इत्यर्थः । तद्धनं मनामहे इति ॥

१३. ये सूर्यं ऋतावान् ऋतवन्तः यज्ञवन्तः उदकवन्तो वा ऋतज्जाताः । उक्त ऋत-  
शब्दार्थः तदर्थमुत्पन्नाः । अथवा ऋताव्यजापतः संकाशावुत्पन्नाः ऋतावृध उक्ता-  
र्थस्य ऋतस्य वर्धयितारः घोरासो घोराः अनृतद्विषः अयदृष्टद्वारः तेषां वो युष्माकं  
सुच्छादित्वे सुखतमे सुप्ते धने अत्यन्तरमणीयगृहयुक्ते सुखे वा ये वयं ये चान्ये सूरयः  
स्तोतारः ते सर्वे स्याम भवेम ॥

१४. सोमातिरेके माध्यन्दिनसवने नैमित्तिके शस्त्रे उदु त्यदित्ययं प्रगाथोऽसुरूपः  
सृजितं च । वण्महौं अस्मि सूर्योदु त्यदृशतं वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रियासुरूपाविति  
चातुर्विधिकोऽहनि माध्यन्दिनसवनेऽयमेव वैकल्पिकः स्तोत्रियसूत्रचः । सृजितं च ।  
उदु त्यदृशतं वपुरुतु त्ये मधुमत्समा इति ॥

त्यन्तत् दर्शतं दर्शनीयं वपुर्मण्डलं दिवोऽन्तरिक्षस्य प्रतिहरे समीप उदु एति  
उद्वेति । उ इति पूरणः । यदीं यदेतन्मण्डलं आशुः शीघ्रगामी एतदाः एतवर्णोऽश्वो वहति  
धारयति । किमर्थम् । विश्वस्मै सर्वस्मै अरं चक्षसे सम्यक् सर्वलोकादर्शनाय ॥

१५. शीर्ष्णः शीर्ष्णः सर्वस्यापि शिरसः तृतीयाथै पंचमी स्वस्वाशिरसेत्यर्थः  
अयं वहन्तीत्यनेन संबध्यते । अथवा शिरःशब्देन तद्वान्पदार्थो लक्ष्यते वीप्सया  
तस्य कास्त्स्न्यमुच्यते सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थः । जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य  
पति स्वामिनं रथे वर्तमानं सूर्यं विश्वं रजः समया सर्वलोकास्य समीपे अभितः-  
पारितः समयेत्यादिना समयाशब्दयोगात् द्वितीया सप्त सप्तसंख्याकाः स्वसारोऽन्य-  
निरपेक्षेण स्वयमेव सरंत्यो हरितो हरितवर्णा अथा वहन्ति ॥

इति पंचमस्य पंचमे दशमो वर्गः ॥

१६. तत्प्राप्तिद्वयं चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं देवहितं देवानां हितं तेषां हविःस्वीका-  
रस्यैतदीयाधीनत्वात् । अथवा देवेन हितं शुक्रं निर्मलं सूर्यमण्डलमुच्चरत् उद्वच्छति ।  
तच्छरत् शतं शतसंवत्सरं पदयेम जीवेम शरत् शतं पुनःश्रुतिरादरार्थां ॥

१७. पृष्ठब्राभिप्लवषडहयोः स्तोमनिमित्ते आवापे काव्येभिरवाभ्येति त्वचः ।  
काव्येभिरवाभ्येति त्विह इति हि सूत्रितम् ॥

(P. 106.) हे अवाभ्या अवंभनीयो हे वरुण त्वं मित्रश्च युमतं युतिमंतौ युवां  
काव्येभिरस्मत्कृतैः स्तोत्रैरायातम् । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥

१८. हे वरुण त्वं मित्रश्च अदृहा अद्रोग्धारौ युवां दिवो युसंबंधिभ्यो धामभिः  
धामभ्यः स्थानेभ्यः पंचम्यर्थे तृतीया । अथवा धामभिस्तेजोभिः विश्रुतिभिः सार्थं आ

यातं अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । आगत्य च आतुजी शबूणां सर्वतो हिंसकौ आवातारौ  
वा धनानां एवंरूपी संतो सोमं पिबतम् । तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु अत्र  
हिंसायामादाने वा वर्तते ॥

१९. हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे नरा यागनेतारौ आह्वति सोमलक्षणां बुषाणौ  
प्रियमाणौ संतो आ यातं आगच्छतं यज्ञम् । आगत्य च हे कृतावृधा यज्ञस्य वर्षकौ  
युवां सोमं पातं पिबतम् ॥

इति पंचमस्य पंचम एकादशो वर्गः ॥

67.

प्रति वां रथमिति दशचै द्वादशं सूक्तम् । प्रति वां दशाश्विनं तु तदित्यनुक्रमणिका ।  
ऋषिर्वसिष्ठः । छंदोऽस्तिष्टुप् । तुष्टादि ररिभावयैतद्दशान्यष्ट सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ।  
प्रातरनुवाके अश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छंदस्येतदादिसूक्तसप्तके द्वितीयवर्जं शंस्यम् ।  
तथा च सूत्रम् । प्रति वां रथमिति सप्तानां द्वितीयमुदरेदिति ॥

१. हे नृपती-नृणां ऋत्विग्यजमानानां स्वामिनावश्विनौ वां युवयोरथं जरध्वै जरा  
स्तुतिः स्तोतुं प्रतिगच्छामीति शेषः । के - - - - - ति तदुच्यते । हविष्मता हविर्द्युक्तेन  
यज्ञियेन यज्ञार्हेण मनसा स्तोत्रेण । योरथो वां हे धिष्ण्यो धिषणाहौ धिषणा स्तुतिः  
वां युवां वृत्तो न दूत इव अजीगर्जागरयति प्रबोधयति अस्मान्प्रति गंतुं तं रथमच्छा  
विवक्मि आवक्मि । प्रबोधने दृष्टांतः । सुगुर्न पितरा पुत्रौ मातापितराविव । अथवा अत्र  
यो रथो युवामजीगः तेन रथेन गंतुं बुध्यमानौ युवामच्छा विवक्मीति वा योज्यम् ॥

२. अस्मे अस्मानिः समिधानः समिध्यमानः सन् अग्निः अशोचि दीप्यते । तम-  
सश्चित् तमसोऽपि अंताः पर्यताः प्रदेक्षाः उपो अदृशन् उपदृश्यते सर्वैः । केतुः सर्वस्य  
प्रज्ञापकः सूर्या दिवो दुहितुरुषसः पुरस्तात् पूर्वस्यां विशि श्रिये शोभायै जायमानः सन्  
अचेति ज्ञायते । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरगमनसमयः । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

३. हे अश्विना वां युवां सुहोता सुष्टु देवानां स्तोता विवक्तान् स्तुतीनां वक्ताहं हे  
नासस्या सत्यभूतो इदमश्विनावित्यत्र योज्यं स्तोमैः सिषत्सि सेवते । अतोऽर्वाक्  
अस्मदग्निमुखं पूर्वाभिः पथ्याभिः पूर्वशुणैर्मार्गैः स्वर्विहा स्वर्गसुक्तं वा जानता स्वर-  
णवता वा वसुमता धनवता च रथेन यातं गच्छतम् ॥

(P. 107.) ४. हे अश्विना अश्विनौ अयोः रक्षित्रोः युवाभ्यां युवाकृः युवां कामयमा-  
नोऽहं नूनमद्य स्वभूतो भवामीति शेषः । यद्यस्मात् हे माध्वी मधुरस्य सोमरसस्याहौ  
मधुविद्यासंबंधिनौ वा वां युवां सुते अभिषुते सोमे वसूयुवैसुकामो द्वे स्तोमि अतो वा  
स्वभूतः वां युवां आवहंतु । के । स्थविरासः स्थूलाः प्रवृद्धाः अथाः । एतयोरतिप्रवृद्ध-  
त्वात् शीघ्रगतेरपेक्षितत्वाच्च स्थविरैरेव भाव्यम् । आगमनानंतरं अस्मे अस्मानिः  
सुषुता सुष्टु अभिषुतानि मधुनि मधुररसान् पित्राद्यः पिबतम् ॥



९. हे अभिना अभिनौ देवा देवौ युवां प्राचीं ऋज्वीं अमुभ्रां अहिंसितां वसुभ्य धनमिच्छंतीं मे मम धियं बुद्धिं स्तुतिं कर्म वा सातये लाभायोचितां कृतं कुरुतम् । किंच वाज आ संप्रामेऽपि विन्वाः पुरंधीरस्मदीया बुद्धीरविष्टं रक्षतम् । हे शचीपती शचीति कर्मनाम कर्मणां पालकौ ता सौ युवां शचीभिः अस्मदीयैः स्तुत्यादिरूपैः कर्मभिर्नोऽस्मान् शक्तं प्रयच्छतं धनमिति शेषः ॥

इति पंचमस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

६. हे अभिना अभिनौ नोऽस्मान् आसु धीषु एषु कर्मसु अविष्टं रक्षतम् । नोऽस्मभ्यं अहयं अक्षीणं प्रजावत्पुत्राद्युपेतं पुत्रोत्पादनसमर्थं रेतोऽस्तु । वां युवयोरेनुग्रहात् लब्धे लोके पुत्रे तनये तत्पुत्रादौ च तूनुजानाः अभिमतं धनं प्रयच्छंतः सुरत्नासः शोभनधनाश्च संतो देववीतिं देवानां वीतिः प्राप्तिर्यस्मिन् तादृशं यज्ञं आ गमेम आगच्छेम ॥

७. एष पुरतो वीयमानः स्य स युवयोः प्रियत्वेन प्रसिद्धः सोमो हेमाध्वी मधुप्रिया-  
वैश्विनौ वां युवयोः पुरतः निधिः निधिस्थानीयो हितः स्थापितोऽस्मै अस्मान् रातो  
वृत्तः संकल्पितः संनिहितः । किमिव । सख्ये सख्यार्थे पूर्वगत्वेन पुरतो गता वृत्  
इव । स यथा प्रियं जनयन् स्वामिनः पुरतो वर्तत तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्  
अहेळता अकुध्यता मनसा अनुग्रहयुक्तेन चेतसा अवार्कं अस्मदभिमुखं आ यातं  
आगच्छतम् । अभंता हव्यं हविः सोमादिकं अभंती अभ्यवहरंतौ । कुच । मातृषीषु  
विशु मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ॥

८. हे अरुणा सर्वस्य भर्तारौ युवयोरैकस्मिन् समाने उभयसाधारणे योगेऽस्मद्वि-  
षये सति वां युवयोः रथः सप्त स्रवतः सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा गंगाद्याः  
परि गात् परिगच्छति शीघ्रमागच्छतीत्यर्थः । तद्वथानुकूलाः सुभ्यः सुभवनाः देव-  
युक्ताः देवाभ्यां युवाभ्यां युक्ताः अश्वः शीघ्रगमने न वायंति न शुष्यति न आभ्यंते ।  
येऽश्वः वां धूर्तुं रथस्य तरणयः तारकाः शीघ्रगंतारो वहंति युवां ते न वायंतीति ॥

(P. 108.) ९. असञ्चता कुचाप्यसज्यमानौ युवां मधवद्भ्यो धनवद्भ्यो हविष्म-  
द्भ्यो यज्ञमानेभ्यः तेषामर्थाय भूतं हि भवतम् । तेभ्य एवानुरक्तो भवतम् । अनुमाद्या  
एव विशेष्यते । ये राया धनेन निमित्तेन राया युक्ता वा मधदेयं हातव्यं मघं धनं हविर्ल-  
क्षणं वा जुर्नति प्रेरयंति यच्छंति । ये च बंधुं स्नेहेन बध्नातीति बंधुः तं स्वसंबन्धिनम् ।  
अथवा फलेन बध्नातीति बंधुरध्वर्वादिः तं सूनुताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वर्गभिः  
प्र तिरंते प्रवर्धयंति । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । किं कुर्वंतः । गव्या गोरूपाणि अश्व  
अश्वरूपाणि च मयानि धनानि पृच्छंतोऽर्थिभ्यः प्रयच्छंतः तेभ्यो मधवद्भ्यो भूतमिति ॥

१०. हे युवाना नित्ययौवनौ नु अद्य युवां मे हवमस्मदीयां स्तुतिं आ शृणुतम्  
श्रुत्वा च हे अभिनौ इरावत् हविर्युक्तं वर्तिर्गृहं यासिष्टं आगच्छतम् । आगत्य च  
रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं वृत्तम् । सूरीन् स्तोत्रान् जरतं वर्धयतम् । धातूनाम-  
मेकार्थत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

इति पंचमस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥

68.

आ शुभ्रा यातमिति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धमाश्विनम् । आदितः सप्त विराजः अष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । अनुक्रम्यते च । आ शुभ्रा नव सप्ताद्या विराज इति सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

१. हे शुभ्रा सीसौ स्वभ्रा शोभनाश्वौ हे अभिना अश्विनौ आ यातं अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । दक्षा शत्रूणां क्षपयितारौ युवां युवाकौर्युवां कामयमानस्य मम गिरः स्तुतीर्जुञ्जपाणा सेवमानौ भवतमिति शेषः । न केवलं स्तुतिं किंतु नोऽस्मदीयानि प्रतिभूता संभूतानि हव्यानि हवींषि च वीतं भक्षयतम् ॥

२. प्र वामंधांसीत्येषा आश्विनशस्त्रयाज्या । सूचितं च । प्र वामंधांसि मद्यान्य-स्थुरुभा पिबतमश्विनैति ॥

हे अश्विनौ वां युवाभ्यां मद्यानि मदजनकानि अधांसि सोमलक्षणान्वज्जानि प्रास्थुः प्रास्थिषत गृहीतान्यासन्नित्यर्थः अतो युवां मे मम हविषो वीतये पानाय अरं अत्यर्थं शीघ्रं गतं आगच्छतम् । अर्थः अरं अस्मद्विरोधिनो हवनानि तिरः तिरस्कृत्य नोऽस्मदाह्वानं श्रुतं शृणुतम् । श्रुतमित्यस्य वाक्यादित्वाद्भिधातः ॥

३. हे सूर्यावसू सूर्यायाः सह रथे वसंतौ वां युवयोः रथः अस्मभ्यमस्मदर्थं इयानो याच्यमानः सन् इयति आगच्छति अस्मद्यज्ञम् । अथवा वां प्रेरयति गमनाय । कीदृशो रथः । मनोजवाः मनोवेगः शतैरतिः अपरिमितास्मद्विषयरक्षणः । किं कुर्वन् । रजांसि लोकान् तिरः तिरस्कृत्य अतिक्रम्य इयतीति ॥

४. यद्यदा वां युवां प्रति देवया देवौ युवां कामयमानः उ इति पूरणः अयमन्त्रिः अभिषवमावा सोमसुत् सोममभिषुण्वन् युवाभ्यां युवाभ्यामर्थाय अभिषुण्वन्निति संबंधः । एवं कुर्वन् ऊर्ध्वः उन्नतः सन् विवन्ति उच्चैः शब्दयति तदानीं वल्गू सुदरी युवां विप्रो मेधावी यजमानो हव्यैर्हविर्भिः आ ववृतीति आवर्तयति ॥

(P.109.) ५. हे अश्विनौ वां युवयोश्चित्रं चायनीयं यज्ञोजनं धनं अस्ति ह अस्ति खलु न्विति पूरणः तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । अथ तयोः स्तुतिः । अन्नये एतन्नामकादृषेः पञ्चम्यर्थे चतुर्थी तस्मान्महिष्वतं ऋबींसं नि युयोतं पृथक्कुरुतम् । योऽभिः प्रियः सन् स्तोतृत्वाद्युवाभ्यां प्रियभूतः सन् युवाभ्यामेव कृतमोमानं रक्षणं सुखं दधते धारयति ॥

इति पञ्चमस्य पञ्चमे चतुर्दशो वर्गः ॥

६. उतापि च हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः कर्म कुर्वते जुरते जूर्णाय हविर्दे हविर्द्विजे च्यवानायैतन्नामकाय महर्षये त्यक्तत्प्रतीत्यं प्रतिगमनं तत्तस्य रूपस्य प्रत्यास्यै भूत् अभूत् । किं तदिति । यद्वर्णं रूपं इत ऊति इतोगमनाख्यं मृत्योः सकाशादितः प्राप्तिरूपं अधि धत्थः अधिधत्तम् । युवं च्यवानमश्विना जरतं पुनर्युवानं चक्रधुः शचीर्भिरित्यादिषु च्यवनस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धम् ॥

७. उतापि च त्वं तं भुञ्जुं एतन्नामानं समुद्रे मध्ये समुद्रोदकस्य मध्ये सखायो भुञ्जुसखिभूता सुरवासो वृष्टगमनाः जडः त्यक्तवन्तः । ईमेनं समुद्रमध्ये क्षिप्तं निः पर्वत्तं निरपारयतम् । यो भुञ्जुयुं वाकुः शुवां कामयिता अरावा अरणवान् अभिगता च तमेनं निरपारयतम् । अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथाः सूच्यन्ते अत्रिमुञ्च्वादीनामग्निजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः सर्वा महता प्रपंचेनास्माभिर्नासत्याभ्यां वह्निरेवेत्यत्र प्रपञ्चिताः । तास्तत्र द्रष्टव्याः ॥

८. वृकाय धनादात्रे अभिलषत इत्यर्थः । चिदिति पूरणः । अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते । यद्वा वृकाय वृकवर्द्धिसकायैतन्नामकाय जसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमापाय ऋषये शक्तं अभिमतं धनमदत्तम् । शकैर्दानार्थस्य लुब्धेनद्रूपं अडभावच्छांसः । उतापि च शयये एतन्नामकाय ऋषये ह्यमाना आहूयमानौ शुवां श्रुतं अभ्युगतम् । यौ शुवां अष्ट्यां गां अपिन्वतं अपूरयतं क्षीरेण अपो न अद्भिरिव नही तां यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् । कीदृशीमद्रयाम् । स्तयै चित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां वृद्धामपि शक्ती शक्त्या सामर्थ्येन रोहनलक्षणेन युक्तां कृत्वा शचीभिर्मुष्मदीयैः कर्मभिः हे अश्विनाविति । शयये चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तयै पिप्यथुर्गामित्याद्युक्तम् ॥

९. एष स्तोता स्य स प्रसिद्धो वसिष्ठः कारुः स्तोता उपसामग्रे प्रातःसवने बुधानो बुध्यमानः सुमन्मा शोभनमतिः सुदुतिर्वा सूक्तं जर्तते स्तौति । तं इषान्नेन वर्धत् वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः । अष्ट्या अहंतव्या गौश्च वर्धत् वर्धयतु । अथवैकमेव वाक्यम् । अष्ट्या गौर्वसिष्ठस्य प्रतिनियता अग्निहोत्रार्था गौः इषान्नेन वृतादिनेत्यर्थः । पथोभिश्च तं वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु । एवमात्मानं परोक्षेण निर्दिश । शिष्टं स्पष्टम् ॥

इति पञ्चमस्य पञ्चमे पंचदशो वर्गः ॥

69.

आ वां रथ इत्यष्टयै चतुर्दशं सुक्तं वसिष्ठस्यार्षे वैदुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च । आ वां रथोऽष्टाविति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनिर्योग उक्तः ॥

१. हे अश्विनौ वां रथो वृषभिः शुवभिरैधैर्युक्तः सन्नायातु यज्ञमस्मदीयम् । कीदृशो रथः । रथो विशेष्यते । रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्धधानो वाधनानो हिरण्ययः हिरण्मयः द्यूतवर्तेनिः द्यूतमुदकं वर्तन्त्या यस्य तादृशः पवित्री रथनेमिभिः मधुपात्रैर्वा रुचानां हीण्यमानः इषां वोळ्हा यजनानैर्दत्तानां हविषां वाहकः दातव्यानां दानानां वोळ्हा नृपतिः नृपां यजमानानां स्वामी वाजिनीवानजवान् ॥

(P. 110.) २. स रथः पञ्च भूत भूतानि सर्वप्राणिनः पप्रथानः प्रथमानः त्रिवंधुरः वंधुरमुचावचं सारथ्यवस्थानं काष्ठमयं तादृशैस्त्रिभिर्मुक्तो मनसास्मत्सुत्या युक्तोऽप्यायातु । येन रथेन देवयंतीर्विशो यजमानान्प्रति गच्छथः । हे अश्विना अश्विनौ कुत्र चित् यत्र कापि यामं गमनं दधाना धारयंतौ येन विशो गच्छथः स यावति ॥

३. हे देवौ स्वश्वा शोभनाश्वेन यशसा च अर्वाक्र अस्मदभिमुखं यातं आगच्छतम् । हे दक्षा द्युव्यापुपक्षपयितारौ मधुमंतं मधुररसोपेतं निधिं निधिवन्निहितं सोमं पिबाथः पिबतम् । वां युवयो रथौ बध्वा सूर्येया सह यादमानो गंतव्यान्प्रति गच्छन् गमय-  
न्निव्यर्थः । एवं कुर्वन् वर्तनिभ्यां स्वचक्राभ्यां दिवोऽतान् पथेतप्रदेशान् बाधते शीघ्र-  
गमनेन पीडयति ॥

४. युवोर्युवयोः श्रियं श्रयत इति श्री रथः तं सेवामेव वा योषा सर्वदा मिश्र-  
यती योषित् सूरः सूर्यस्य दुहिता पर्यवृणीत । कक्षा । परितक्म्यायां रात्रौ परितस्त-  
कनवति संश्रामे यज्ञे वा गंतव्ये । किञ्च । यद्यदा देवयंतं देवकामं यजमानं यज्ञं वा  
दाक्षीभिर्द्युवयोर्गमनादिलक्षणैः कर्मभिः अवयः रक्षथः तदानीं ग्रंसे वीसं वयोऽङ्गं सो-  
मादिलक्षणं ओमना अवनेन रक्षणेन निमित्तेन वां परिगान् पर्यगात् ॥

५. यो रथो हेति पूरणः स्य स प्रसिद्धो रथो हे रथिरा रथिनौ मत्वर्थीयो  
रः उक्षाः तेजांसि वस्ते आच्छादयति । यश्च रथो युजानः अन्धैर्युक्तः सन् वर्तिमार्गं  
यजमानगृहं वा परियाति परिगच्छति तेन रथेन हे अश्विना अश्विनौ नोऽस्माकम-  
स्मिन् यज्ञे उषसो द्युष्टौ प्रातःकाले शं शमनाय पापानां योः मिश्रणाय च सुखानां  
नि वहतं नितरां प्राप्तुम् ॥

६. हे नरा नेतारावश्विनौ गौरैव गौरा मृगीव विद्युतं विशेषेण क्षीप्यमानं सोमं  
प्रति दृषाणा दृष्यायुक्तौ अद्यास्माकं सवना सवनानि उप यातं उपागच्छतम् ।  
पुरुषा बहुषु यज्ञेषु वां युवां यजमाना मतिभिः स्तुतिभिर्हवन्ति हे स्तुवंति अतो वां युवां  
अन्ये यष्टारो देवयंतो देवौ कामयमानाः वां युवां मा नि यमन् मा निर्यन्तु ॥

( P. 111. ) ७. हे अश्विना अश्विनौ युवं भुज्युं एतन्नामकं अवविद्धं विक्षिप्तं  
सखिभिः समुद्रे तन्मध्ये निमग्नं अर्णस उदकादुद्धृयुः । किं कुर्वताविति तदुच्यते ।  
अस्त्रिधानैः अक्षीयमाणैः अश्रमैः अव्यथिभिश्च पतत्रिभिः पतनवद्भिः गमनवद्भि रथे  
नियुक्तैरथैः वंसनाभिः क्षारीरैः कर्मभिश्च पारयन्ता पारयन्तौ समुद्रमर्णस उद्धृथुरिति ।  
नासत्या भुज्युमूह्युः पतंगैरित्युक्तम् ॥

८. नू मे हवमित्यष्टमी सिद्धा ( ६८. १०. ) ॥

इति पंचमस्य पंचमे षोडशो वर्गः ॥

## 70.

आ विश्ववारेति सप्तर्चं पंचदशं सृक्तं वसिष्ठस्यार्षे त्रैदुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते  
च । आ विश्ववारा ससेति । प्रातरनुवाको आश्विनशस्त्रे च विनियोग उक्तः । आद्य-  
स्तृचस्तृतीयं छंदोमे प्रउगशस्त्रे विनियुक्तः । आ विश्ववाराश्विना गतं नोऽयं सोम  
ईदं इति सूत्रितत्वात् ॥

१. हे विश्ववारा सर्वैर्वरणीयावश्विनाश्विनौ नोऽस्माकं यद्यागमागतमागच्छतं  
वां युवयोस्तत्स्थानं पृथिव्यां वेद्यां प्रावाचि प्रोच्यते । तवर्थं शुनपृष्ठः सुख-

करपृष्ठभागः अत्यंतविपुलत्वादारूढानां सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः । वाञ्छी वेगवान-  
श्वो न अश्वोऽस्यात् तिष्ठतु युवयोः समीपे । यत् यमित्यर्थः । यमश्वं आसेत्सुः  
आसीदथः सोऽश्वः । यद्वा यत्स्थानमासीदथ तत्स्थानमश्व आश्रयत्वितो गमनाय ।  
स्थितौ दृष्टांतः । भ्रुवसे ध्रुवाय निवासाय योनिं न योनिं स्थानमिव ॥

२. सा सुमतिः अस्माभिः क्रियमाणा शोभना स्तुतिश्चानिष्ठा कमनीयतमा अतिशये-  
नाश्रयती वां युवां सिषन्ति सेवते । किंच धर्मैः प्रवर्गश्च मनुषो मनुष्यस्य यजमान-  
स्य दुरोणे यागगृहे अतापि तसोऽभूत् । यद्धर्म इत्यतपस्तद्धर्मस्य धर्मत्वमिति श्रुतिः ।  
यत्तस्य शिरःस्थानीयत्वादस्य । यो धर्मो वां युवां प्राप्नुवन्निति शेषः । समुद्रान् सरित-  
श्च विपत्तिं पूरयति वृष्टिद्वारा । एतन्वा चित्र चिदिति पूरणः अश्वविव यथा सुयुजा  
सुष्टु युक्तौ रथे भवतस्तथेत्यर्थः । नेत्युपमायै । तद्वद्युवां यज्ञे युजानो योजयन् यज्ञः  
स एवं करोति ॥

(P. 112.) ३. हे अधिना युवां दिवो ह्युलोकावागत्य यानि स्थानानि दधथे  
कुरुथः । कुर्वेत्युच्यते । यद्वापि महतीषु ओषधीषु विश्वे यजमानेषु च । तौ युवां पर्वत-  
स्य मेघस्यांतरिक्षस्य वा मूर्धनि स्थाने सदंता निर्वातौ इषमन्नं राशुषे हविर्वाचे जना-  
य यजमानाय वहंता प्रापयंतौ भवतमिति शेषः ॥

४. हे देवा देवौ युवां ओषधीषु ओषधिविकारान् चरुपुरोडाशादिकान् अप्सु सोमर-  
सान् चनिष्टं अत्यंतकमनीयतमं कामयेथामित्यर्थः । यद्यस्मात् योग्या युवयोरुचिता  
ओषधीरपश्च ऋषीणां संबन्धिनीः अश्ववैधे व्यासुथः तस्मादस्मदीया अपि कामयेथामि-  
त्यर्थः । यद्वा ऋषीणामस्माकमिति पूजार्थं बहुवचनम् । यद्यस्मादोषधीष्वप्सु च च-  
निष्टं योग्याः स्तुतीश्च अश्ववैधे तस्मादस्मे अस्मासु पुरुणि बहूनि रत्ना रमणीयानि ध-  
नानि नि दधतौ पूर्वाणि युगानि मिथुनानि जायापातिरूपाणि अनु चख्यथुः ख्यातवंतौ  
अनुकृष्टवंतावनुग्रहार्थम् ॥

५. हे अधिना अधिनौ चिदिति पूरणः युवां शुश्रूषांसा श्रुतवंतौ संतौ पुरुणि बहूनि  
ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि स्तुतिलक्षणानि ऋषीणामस्माकं संबन्धीनि आनि च-  
क्षाथे अभिपदयथौ युवाम् । अतौ जनाय यजमानस्य मम वरं यज्ञं प्रति  
प्र यातम् । वां युवयोश्चनिष्टोक्तलक्षणा सुमतिरनुग्रहमतिरस्मे अस्मासु अस्तु भवतु ॥

६. हे नास्तया अधिनौ वां युवयोर्यो यज्ञो यजमानः समर्थः कृत्विष्वभूपैर्मर्त्यैः स-  
हितः सन् हविष्मान् हविषा युक्तः कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूपकर्मा भवाति भवति तं वरं  
वरणीयं वसिष्ठं आ उप प्र यातं प्रकर्षेणोपागच्छतम् । इमा इमानि ब्रह्माणि मंत्रजा-  
तानि युवभ्यां युवाभ्यामर्थाय आगमनाय ऋच्यंते स्तूयंते क्रियंत इत्यर्थः ॥

७. अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति । हे अधिना अधिनौ इयं मनीषा स्तुतिर्युवयोः  
कृतेति शेषः । तदेवावर्यं पुनरुच्यते । इयं गीः स्तुतिः कृता । हे वृषणा कामानां  
वर्षको इमामस्मस्कृतां सुवृत्तिं शोभनां स्तुतिं जुषेथां सेवेथाम् । इमा इमानि ब्रह्माणि  
कर्माणि स्तुतिरूपाणि युवयूनि युवां कामयमानानि सन्ति अभन् गच्छंतु युवाम् ।  
यूयं पातेति सिद्धम् ॥

इति पंचमस्य पंचमे सप्तवशो वर्गः ॥

इति सप्तमे मंडले अन्तर्थांशुवाकः ॥

## 71.

पंचमेऽनुवाके एकविंशतिः सूक्तानि । तत्र अप स्वसुरिति षड्वचं प्रथमं सूक्तं त्रै-  
दुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च । अप स्वसुः षडिति । गतो विनियोगः ॥

१. स्वसुः स्वसुस्थानीयाया उपसः सकाशात् नक् नक्तं रात्रिरप जिहीति  
अपगच्छति । तस्याः अवकाशं दत्त्वा स्वयमपगतेत्यर्थः । स्वसा स्वले उयायस्यै  
योनिमरैरिगद्युक्तम् । कृष्णीः कृष्णवर्णा रात्रिः अरुषाया आरोचमानायाङ्गे सूर्याय  
वा पंथां पंथानं मार्गं रिणक्ति रेचयति । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरागमनसमयत्वात् हे  
अश्वामया अश्वधनौ हे गोमया गोधनौ उभयोः प्रज्ञातारवित्वर्थः । ईदृशौ वां युवां हुवेम  
स्तुमः आब्रह्मामः । दिवा नक्तं सर्वदा शरं हिंसकमस्मदस्मत्तो युयोतं पृथक्कुरुतम् ॥

२. हे अश्विनौ युवां उपायातं उपागच्छतमस्मदाह्वानं प्रति । किमर्थम् । दाशुषे  
हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थं रथेन वामं वननीयं धनं वहता वहंतौ । अस्मदस्मत्तो  
युयुतं पृथक्कुरुतम् । किम् । अनिरां इरा अन्नं तदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः । अमीवां रोगं च ।  
हे माध्वी मधुमंतौ युवां नोऽस्मान् दिवा नक्तं सर्वदा चासीयां रक्षतम् ॥

३. अवमस्यां आसन्नायां व्युष्टौ व्युच्छने उपसि वां युवयो रथं सुन्नायवः सुखेन  
योजयंतोऽश्वः वृषणो वर्षकाः युवां आ वर्तयन्तु । स्यूमगभर्तित सुखरदिमं स्यूतरदिमं  
वसुमंतं प्रदेयधनयुक्तं रथं हे अश्विनाश्विनौ ऋतयुग्मिः उदकयुक्तरथैः उदकप्रदेरथै-  
रारवहेधाम् ॥

४. हे नृपती नृणां यजमानानां पालकौ अश्विनौ वां युवयोः रथः वोळ्हा  
युवयोर्वाहकोऽस्ति सर्वदा संनिहितो वर्तते । कीदृशोऽसौ । त्रिवधुरः सारथ्यविद्वान-  
स्थानत्रयोपेतो वसुमान् धनवान् उत्तयामा उर्ध्वं दिवसं प्रति गता एना एतेन  
रथेन हे नासत्या अश्विनौ नोऽस्मानुपायातम् । यत् यश्च रथो वां विश्वप्स्यो  
व्यास्रूपोऽभि जिगाति अभिगच्छति । अथ आह यद्यस्माद्विश्वप्स्यो वसिष्ठो  
वां जिगाति स्तौति अत उपायातम् ॥

५. हे अश्विना युवं युवां च्यवानं जरसो जीर्णाद्रूपात् अनुमुक्तं अमुंचतम् । युवं  
च्यवानमश्विना जरतं पुनर्ज्वानमिति ह्यन्यत्र । तथा पेदवे एतज्जामकाय राज्ञे  
आशुं शीघ्रगामिनमश्वं निरूहथुः न्यवहतं युद्धे । युवं श्वेतं पेदव इति निगमः । त-  
थात्रि महर्षि अंहसः ऋषीसारभ्यः सकाशात्तमसश्च गुहानःस्थिताश्च सकाशाजिप्सर्तं  
निपारयतम् । युवमृषींसमुत् तममत्रय ओमस्वंतं चक्रथुरिति निगमः । तथा जाड्षं  
क्षिथिरं क्षिथिलं अष्टे स्वराष्ट्रेऽतर्मध्ये पुनर्नि धातं न्यधातस । परिविष्टं जाड्षं विश्वतः  
सीमिति ह्युक्तम् ॥

६. इयं मनीषिति षष्ठी गता ( ७०. ७. )

इति पंचमस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

(P. 114.) आ गोमतेति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैदुभसाश्विनम् । अनुक्रम्यते च । आ गोमता पंचेति । विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः । आश्विने पञ्चावाद्याश्चतस्रो याज्यानुवाक्याः । सूचितं च । आ गोमता नासत्या रथेनेति चतस्र इति ॥

१. हे नासत्या अश्विनौ गोमता गोजुक्तेन अश्ववता अश्वजुक्तेन अश्वैर्वृषभैश्चोदने-  
त्यर्थः यद्वा गोमता गोप्रदेन पुरुषं द्वेण बहुधनेन धनप्रदेनेत्यर्थः तादृशेन रथे-  
नायातं आगच्छतम् । वां विश्वाः बहुयो नियुतः स्तुतयः सचंचे सेवतेऽस्मत्प्रेरिताः  
हे स्पर्हया स्पृहणीयया श्रिया शोभया तन्वा शरीरेण च शुभाना दीप्यमानौ युवाम् ॥

२. हे नासत्या अश्विनौ युवां देवेभिरितरेर्देवैः सह सजोषसा समानधीनौ परस्परं  
संतौ नोऽस्माकमर्वाक अभिमुखं रथेनायातं आगच्छतम् । आगमने बं - विज्ञायमाह ।  
युवोर्युवयोः नोऽस्माकं च सख्या सख्यानि पित्र्याणि पित्रतः प्राप्तानि । नेषानीं स्तुत्या-  
द्युपाधिना प्राप्तानि भवतीत्यर्थः । तदेवाह । उतापि च युवयोर्मम च बंधुः बंधकः पि-  
तामहः समानः एक एव । तस्य वित्तं तस्येति कर्मणि षष्ठी तं बंधुं तद्वंधुत्वं वा  
वित्तं जानीमः । विषयान्वयरूपश्चोभावपि कश्यपावहितेर्जातौ विवस्वानश्विनोर्जनको  
वरुणो वसिष्ठस्येतीत्येवं समानबंधुत्वम् । तथा च बृहदेवतायामुक्तम् ।

अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युस्त्रिशिराः सह ।  
स वै सरण्युं प्रायच्छस्त्वयमेव विवस्वते ॥  
ततः सरण्युं जाते ते यमयम्यौ विवस्वतः ।  
तावद्युभौ यमावेव ह्यास्तां यम्या च वै यमः ॥  
सद्रा भर्तुः परीक्षं तु सरण्युः सदृशीं स्त्रियम् ।  
निक्षिप्य मिथुनं तस्यामश्व भूत्वा प्रचक्रमे ॥  
अविज्ञानाद्विवस्वारतु तस्यामजनयन्मनुम् ।  
राजर्षिरासीत्स मनुर्विवस्वानिव तेजसा ॥  
स विज्ञाय अपक्रांतां सरण्युमात्मरूपिणीम् ।  
त्वार्ष्टीं प्रति जगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः ॥  
सरण्युस्तु विवस्वतं विज्ञाय स्वसरूपिणम् ।  
मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारुरोह सः ॥  
ततस्तयोस्तु वेगेन शुकं तदपतदुवि ।  
उपाजिप्रश्च सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥  
आप्राणमात्राच्छुक्रं तत्कुमारो संबभूवतुः ।  
नासत्यश्चैव दसश्च यो स्तुतावन्धिवानपि ॥

३. स्तोमासः स्तोमाः स्तवाः अश्विना अश्विनौ उदु अनुभ्रन् उत्कृष्टं बोधयति । उ  
इति पूरणः । जानि बंधुनामैतत् बंधुस्थानीयानि ब्रह्माणं कर्मपरिवृद्धानि कर्माणि  
देवीः द्योतमानाः उपसः चक्रावदश्विनौ च अनुभ्रन् । विप्रो मेधावी वसिष्ठः इमे रोवसी

द्यावापृथिव्यौ धिष्ण्ये विषणाहं स्तुत्ये आविवासन् परिचरन् नासत्या अश्विनौ  
अच्छ अभिमुखं विवन्ति स्तौति ॥

४. हे अश्विनौ उपासः उषसः द्युच्छति चेत् तमांसि विवासयन्ति । चेदिति पूर-  
णश्चार्थे वा । स च वक्ष्यमाणसूर्याद्यपेक्षकः । चैद्योगादुनिघातः । अतो युवयोः स्तु-  
तिसमयत्वाद्गृहाणि स्तोत्राणि कारवः स्तोतारः प्र भरते प्रकर्षेण संपादयन्ति । ऊर्ध्वम-  
श्रेत् आश्रयति भानुं तेजः सविता देवः । अमयोऽपि समिधा समिधनेन बृहत्  
अतिमहत् जरते स्तुयन्ति ॥

(P. 115.) ५. आ पश्चातादिति पंचमी आश्विने पशौ वषाया अनुवाक्या ।  
सूत्रितं च । आ पश्चाताद्वासत्या पुरस्तादा गौमता नासत्या रथेनेति ॥

हे नासत्या अश्विनौ पश्चातात् पश्चाद्देशात् आयातम् । तथा पुरस्तात् पूर्वस्मा-  
द्देशात् तथा अधरात् अधस्तनदिशाद्देशिणत् उक्ताद् उद्देशात् । सर्वत्रायातमिति  
संबन्धः । किं बहुना विश्वतः सर्वस्माद्देशात्पांचजन्येन पंचजनहितेन राथा धनेन  
सह आयातम् । निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णाः पंचजनाः ॥

इति पंचमस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

### 73.

अतारिष्मेति पंचचै तृतीयं सुक्तं वसिष्ठस्यार्षे वैदुभमाश्विनम् । अतारिष्मेत्यनु-  
क्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

१. अस्य तमसोऽज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसारदुःखस्य अथवा  
प्रकृतत्वात् प्रयोगविषयाज्ञानस्य पारं अतारिष्म तीर्णाः स्म । किं कुर्वतः । देवयंतो  
देवकामाः स्तोमं स्तुतिं प्रति दधानाः देवेषु कुर्वाणाः । पुरुंसा बहुकर्माणौ पुरुतमा  
प्रभूततमौ पुराजा पूर्वजातौ अत एवामर्त्या अमरणधर्माणौ अश्विनाश्विनौ  
यीःगरिता स्तोता वसिष्ठो हवते स्तौति आह्वयति वा ॥

२. प्रियो युवयोः प्रियभूतो मनुषो मानुषः मनुषः सकाशाज्जातो वा हाता देवा-  
नामाह्वाता स्तोतायं निषादि न्यसादि निषण्णो भवति । युवयोः कर्मणि वर्तते इत्य-  
र्थः । हे नासत्याश्विनौ यो यजते यागं करोति वंदते स्तौति च तस्य संबन्धिनं मन्त्रो  
मधुरं सोमरसं हे अश्विनाश्विनौ उपाकेऽतिक एव समीपे स्थित्वैव अक्षीतं पिबतमि-  
त्यर्थः । विद्वेषु यज्ञेषु वां युवां प्रयस्वान् अन्नवान् सन् आ वोचं आह्वये ॥

३. उराणाः उरु स्तोत्रं कुर्वाणाः स्तोतारो वयं पथां पततां आगच्छतां देवानाम-  
र्थाय यज्ञं यागं तत्साधनं हविर्वा अहेम वर्धयेमहे । वृषणा वर्षकौ कामानां इमां  
सुवृत्तिं शोभनस्तुतिं जुषेयां सेवेयाम् । वां युवां श्रुटीवैव श्रुटीति क्षिप्रनाम क्षिप्रगता  
वृत्त इव प्रेषिताऽहं अबोधि बोधयति शीघ्रं शंत्यमिति । किं कुर्वन् । स्तोमैः स्तोत्रैः  
प्रति जरमाणः प्रतिस्तुवन् । कः । वसिष्ठोहं अबोधीति ॥



४. त्वा त्वौ तौ बह्वी हविषां वोढारौ नोऽस्माकं विशं प्रजां कृत्विजं उप गमतः उपगच्छताम् । कीदृशौ तौ । रक्षोहणा रक्षतां हंतारौ संभूता सम्यग्भूतौ पुष्टांगौ वीर्यपाणी वृद्धपाणी । यद्वायमर्थचोऽध्वपरतया व्याख्येयः । तथा सति तौ रथस्य वोढारौ वृद्धपादैः अधिनोरक्षौ उपगच्छतामिति तस्यार्थः । अंधांस्वन्नानि मत्सराणि मदकराणि सोनान् समम्मत गच्छतं च युवाम् । नोऽस्मान् मा मर्षितं मा हिंस्तं किं तु शिवेन संगलेन धनेन सार्धमागतमागच्छतम् ॥

(P. 116.) ५. आ पश्चात्तादिति पंचम्या विनियोगो व्याख्या च गता (७२.५.) ॥

इति पंचमस्य पंचमे विशो वर्गः ॥

### 74.

इमा उ वामिति षड्चं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्धम् । आद्यात्वीयापंचम्यो बृहत्यः शिष्टाः सप्तोबृहत्यः । तथा चानुक्रांतम् । इमा उ वां षट् प्रागाथमिति । प्रातरनु-  
वक्ति आश्विने क्रतौ बार्हते छंदस्याश्विनशस्ते च सूक्तम् । सूचितं च । इमा उ वामथं  
वामिति । दक्षरात्रे पंचमेऽहनि प्रउगे शस्त्रे इमा उ वामित्यथमाश्विनस्तृचः । सूचितं  
च । इमा उ वां द्विविष्टयः पिबा सुतस्य रसिन इति ॥

१. इमा द्विविष्टयो द्विविमिच्छंत्यः प्रजा कृत्विजोऽपि उ इति चार्थे हे अ-  
श्विना उक्षा वासकौ वां हवते आह्वयन्ति । अयं वसिष्ठोऽपि हे शर्चीवसू कर्मधनौ  
वां युवां अवसेऽस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणाय वा अह्ने आह्वयामि । किमर्थमेवं  
प्रजा अप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । हि यस्मात्कारणान् युवां विशं विशं प्रजां  
प्रजां प्रति गच्छथः ॥

२. हे अश्विनौ युवां युवां चित्रं चायनीयं भोजनं धनं ददथुः धारयेथे । तद्धनं  
सुनुतावते स्तुतिमते स्तोत्रे चोद्देशां प्रेरयतम् । तदर्थं समनसा समानमनस्कौ संतौ रथं  
युवयोः संबंधिनं अर्वाक अस्मश्मिमुखं नि यच्छतम् । तथा कृत्वा सोम्यं सोमसंबंधिनं  
मधु मधुररसं पिबतम् ॥

३. हे अश्विना अश्विनौ युवां आयातमागच्छतम् । आगत्य चोप समीपे भूषतं भवतम् ।  
मध्वः मधुरं सोमरसं पिबतम् । पीत्वा च हे वृषणा वर्षक्रौ हे जेन्यावसू जेतव्यधनौ  
जितधनावित्यर्थः युवां पर्या वृष्ट्युदकं जंतरिक्षाहुग्धम् । नोऽस्मान् मा मर्षितं मा  
हिंस्तम् । ईदृशप्रार्थनाकरणमेव हिंसा । आगतमागच्छतं शीघ्रम् ॥

४. येऽश्वासोऽश्वाः वां युवयोः स्वभूताः वाशुषो हविर्वातुर्गृहं युवां बिभ्रतो धारयंतो  
वीर्यति गमयन्तीत्यर्थः । मक्षूद्युभिः शीघ्रगंतुभिर्हयभिर्हयैरथैः हे नरा नेतारौ अश्विना  
अश्विनौ देवा देवौ अस्मयू अस्मान्कामयमानौ आयातं अस्मद्यत्तमागच्छतम् ॥

(P. 117.) ५. अधा ह अपि च अश्विना अश्विनौ यतः स्तुतिनिर्गच्छंतो यज-  
मानाः सूरयो मेधाविनः स्तोतारः पृक्षोऽन्नं प्रभूतं सच्यंत सेवन्तं संयन्ति वा । ता तौ युवां

मयवद्भ्योऽन्नवद्भ्योऽस्मभ्यं ध्रुवं आविचलितं यशोऽन्नं यश एव वा छदिर्गृहं यंसतः प्रयच्छतं हे नासत्याश्विनौ ॥

६. हे यजमानाः अवृक्षासः परकीयधनस्यानाशतारः जनानां मनुष्याणां मध्ये नृपातारः ऋत्विग्नृपाणां नृपां रक्षितारः संतो ययुः युवां प्रामुवन्ति हविर्भिः । प्राप्नो वृष्टांतः । रथा इव त्रीह्यादिपूर्णा रथा यथा प्रामुवन्ति स्वामिगृहम् । उतैत्ययमुत्तरवाक्यापेक्षः । अपि च नरो यजमानाः स्वेन शवसा स्वीयेन बलेन शूशुवुः वर्धन्ते । उतापि च सुक्षितिं सुनिवासं क्षियन्ति गच्छन्ति प्रामुवन्ति ॥

इति पंचमस्य पंचम एकविंशो वर्गः ॥

75.

व्युषा आव इत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रानुक्रमणिका । व्युषा अष्टानुष-  
स्थं तु वा इति । तु वा इत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेद्भावीनि सप्त सूक्ताव्युषोदेवत्या-  
नि । प्रातरनुवाक्रे उपस्थे क्रतौ चैष्टुभं छंदसि आश्विनशस्त्रे चैदमादीनि षट् सूक्तानि ।  
तथा च सूत्र्यते । व्युषा आवो दिविजा इति षडिति चैष्टुभमिति । ऋग्विधाने आख्या-  
तां विनियोगोऽत्र लिख्यते ।

राज्या अपरकाले य उत्थाय प्रयतः शुचिः ।

व्युषा इत्युपतिष्ठेत् षड्भिः सूक्तैः कृताञ्जलिः ॥

प्रामुष्यात्स हिरण्यादि नानारूपं धनं बहु ।

वा अश्वान्पुरुषान्धन्यान् स्त्रियो वासांस्यजाविकम् ॥

१. इयमुषा दिविजाः दिव्यतरिक्षे प्रादुर्भूता सती व्यावः व्याच्छत् विभानं  
कृतवतीत्यर्थः । वसिन्निवासवाची अत्र विपूर्वा व्युच्छने भवेत् । छंदस्यपि दृश्यत  
इत्याद् । वृक्षिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वादनजादेरप्याडागमः । हल्ङ्वाभ्य  
इति लोपः । सैवोषा ऋतेन तेजसा महिमानं स्वमहत्त्वमाविष्कृण्वाना आगात् आ-  
गतवती । आगत्य च दुहोऽस्मद्द्वौग्धून् अमुष्टं सर्वेषामप्रियं तमश्च अपावः अपवृ-  
णांति । किंच अगिरस्तमा अंगैर्गत्थैर्यादंगिराः गन्तव्याः पथ्याः पथ्वीः अजीगः  
उद्विरति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

२. अद्य नोऽस्माकं महे महते सुविताय सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा बोधि भव ।  
किंच हे उषः महे महते सौभाग्याय सौभाग्याय प्र यथि प्रयच्छ अस्मान् । किंच चित्रं  
चायनीयं यशसं यशोयुक्तं रथि धनं धेहि धारय अस्मे अस्मासु । हे मानुषि मनुष्य-  
हिते देवि मर्त्येष्वस्मासु अवस्थुं अन्नवतं पुत्रं धेहीत्यनुषंगः ॥

३. वर्धतायाः वर्धनीयायाः प्रकाशयुक्ताया उषसः एते पुरो दृश्यमानाः स्ये ते प्रसि-  
द्धाश्चित्राः पूज्या आश्चर्यभूता वा अमृतासोऽमरणाः अनन्धराः भानवो रश्मयः आगुः  
आगच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । देव्यानि देवानां संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि जनयन्तः

उत्पादयंतः । तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पादकत्वमेवाम् । अंतरिक्षा अंतरिक्षाणि आपृणतः आपूरयंतः । एकस्यैवांतरिक्षस्य वायुनेत्रपक्षिणामालंबनोपाधिना त्रिविधत्वं अतो बहुवचनमुपपन्नम् । एवं कुर्वतो भानवो व्यस्तुः विविधं तिष्ठति प्रसरति ॥

( P. 118. ) ४. एषा स्या सोषाः पराकात् दूरदेशात् दूरे स्थितापि शुजाना उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशाय पंच क्षितीः निषादपंचमाश्रित्वारो वर्णाः तान् सद्यः परिजिगाति । किं कुर्वती । जनानां प्राणिनां वयुना प्रज्ञानानि अभिपद्यती साक्षित्वेनावलोकयती । कीदृशी सा । दिवो दुहिता दुहितृस्थानीया भुवनस्य भूतजातस्य पत्नी पालयित्री । परिजिगातीत्यन्वयः ॥

५. वाजिनीवती बह्वना यद्यप्युषोनामैतत् तथापि चित्रामघेत्वस्याप्युषोनामकस्य पृथग्विद्यमानत्वादेवैको योगरूढोऽवर्गतव्यः सूर्यस्य योषा योषित् चित्रामघा विचित्रधना विचित्ररश्म्याख्यधना वा रायो धनस्य अविशिष्टस्य तस्य वसुनां देवमनुष्यादिसर्वीश्रयाणां धनानां चेशे ईष्टे । अथवा वसवो वासका रश्मयः तेषामपीष्टे । ऋषिपुता ऋषिभिः स्तुता जरयती प्राणिजातानि उषाः खलु पुनः पुनरावर्तमाना प्राणिनामाशुः क्षपयति मघोनी धनवती उषाः वद्धिभिः कर्मबोद्धुभिः यजमानैर्गृणाना स्तूयमाना उच्छति विभानं करोति ॥

६. द्युतानां द्योतमानामुषसं वहंतो धारयंतः अरुषासः आरोचमानाश्चित्राश्चायनीया अन्धाः प्रत्यदृभन् प्रतिदृश्यन्ते । सा योषाः शुभ्रा दीप्यमाना विश्वपिशा बहुरूपेण रथेन याति सर्वत्र गच्छति । विधत्ते परिचरते जनाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति ददाति च ॥

७. सत्या अन्यैरबाध्या महती पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः देवी द्योतमाना यजना यजनीयोषाः सत्येभिः सत्यैर्महद्भिर्देवैर्यजज्ञैरुत्कलक्षणैः किरणैर्निपातमान्भिरन्यैर्देवैश्च सहिता सती दृढहान्यत्यंतस्थिराणि तमांसि रुजन् भिनन्ति । उल्लियाणां गोनामैतत् उत्स्त्राधिण आसां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः तासां संचाराय ददत् ददाति । सामर्थ्यात्प्रकाशमित्यर्थः । अथवा उल्लिया गाः ददत् ददाति स्तोत्रभ्यः । किञ्च गावः उपलक्षणमेतत् सर्वेऽपि तमोऽवरुद्धाः प्राणिनः उषसं वावशतं उशति कामयन्ते । विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थमुषसोऽपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्येनोक्तिः ॥

८. हे उषः तु नोऽस्माभ्यं गोमद्वह्निगोभिर्गोभिर्भुक्तं वीरवद्द्वैरः पुत्रैरुपेतं रत्नं रमणीयं धनं पुरुषोजो बह्वजं चास्मे अस्मान्मु धेहि देहि । पादभेदादस्मै इति पुनरभिधानम् । नोऽस्माकं बहिर्ह्यजं पुरुषता पुरुषतायां पुरुषसमूहेष्वस्मत्सदृशेष्वित्यर्थः । निदं निदायै मा कः मा कार्षीः । यथा ते निदंति तथा मा कुर्वित्यर्थः ॥

इति पंचमस्य पंचमे द्वाविंशो वर्गः ॥

## 76.

उदु ज्योतिरिति सप्तर्षे षष्ठं सूक्तं त्रैष्टुभमुपस्यम् । तथा चातुक्रांतम् । उदु सतेति ।  
प्रातनुवाकाश्विनश्चस्तयोरुक्तो विनियोगः ॥

(P. 119.) १. अमृतं अमृतत्वसाधकं अविनाशि वा विश्वजन्यं विश्वेषां जनानां  
हितकरं ज्योतिः विश्वानरः सर्वेषां नेता सविता देवः उद्भूत ऊर्ध्वं अयति देवानां  
व्यवहर्तृणां स्तोत्राणां वा यजमानानां कृत्वा कर्मणा निमित्तेन यागानुष्ठानमित्यर्थः  
तदर्थम् । यद्वा देवानां चक्षुश्चक्षुःस्थानीयमौषसं तेजः कृत्वा कर्मणा निमित्तेन अजनिष्ट  
प्रादुरभूत् । उत्पन्ना चोषा विश्वं सर्वे भुवनं भूतजातमाविरकः प्रादुरकः अकरोत्  
समस्तं जगदाविष्कृतवती ॥

२. मे मया देवयानाः देवप्रापकाः पंथाः पंथानः प्रादृशन् प्रदृश्यते । कीदृशाः पं-  
थानः । अमर्षतो अहिंसतः वसुभिस्तेजोभिरिष्कृतासः संस्कृताः । पुरस्तात् पूर्वस्थां दि-  
शि उषसः केतुः प्रज्ञापकं तेजः अभूत् अचेति ज्ञायते । सोषाश्च प्रतीची प्रत्यगंचना  
अस्मद्भिमुखी हर्म्येभ्योऽधि उच्छिन्तेभ्यः प्रदेशेभ्यः हर्म्यशब्द उन्नतप्रदेशोपलक्षकः  
आगात् आगच्छति ॥

३. हे उषः तानीत् तान्येव तव तेजांसि बहुलान्यहानि आसन् उषःप्रकाशयुक्त-  
स्यैव कालस्याहःशब्दव्यवहारात् । तानीत्युक्तं कानीत्याह । या यानि सूर्यस्य उदिता  
उदितौ उद्भूतौ सति प्राचीनं तस्य प्राग्देशं प्रत्युद्यति । यद्वा सूर्यस्य प्राचीने देशे या या-  
न्युदिता उदितानि तानीत्यर्थः । हे उषः यतो यैश्च तेजोभिः परि दृक्षे दृश्यसे त्वं जार  
इव पत्याविष आचरंती समीपे संचरंती साध्वी नारीव जारे राजेर्जरयितरि सूर्ये संचरं-  
ती दृश्यसे । यथा लोके दुष्टं भ्रमणशीलमपि पतिमत्यत्कैव साध्वी संचरति तद्वत्  
तमविमुच्यती त्वमित्यर्थः । न पुनर्यतीव यती पतिं परित्यज्येतततः संचरंती व्य-  
भिचारिणीव सूर्यमपरित्यजंती त्वम् । पुनरित्यर्थं वैलक्षण्यद्योतनार्थः । एवं यैस्तेजो-  
भिर्द्युक्ता परितृड्यसे तान्येवाहान्यासन्निति संबंधः ॥

४. त इत्ते ऽगिरस एव ऋषीणां मध्ये देवानां सधमाद्ः सह माद्यंत आसन् अभ-  
वन् । त इत्युक्तं क इत्याह । ये ऋतावानः सत्यवंतः कवयोऽनुचानाः । ये वा अनु-  
चानास्ते कवय इति श्रुतेः । पूर्व्यासः पूर्वकालीनाः पितरः पालयितारः सर्वस्यागिर-  
सो गूळहे तमसाहृतं ज्योतिः सौर्यं तेजोऽन्वाविदन् लब्धवन्तो मंत्रसामध्याव सत्य-  
मंत्राः सत्यस्तुतयः संतः उषासं उषसमजनयन् प्रादुरकुर्वन् । तुरीयेण ब्रह्मणाविदद्विजः  
अत्रयस्तमन्वाविद्वन्निति निगमौ । अत्रागिरसां स्तुत्योषस एव स्तुतिर्ज्ञातव्या ॥

५. समाने सर्वेषां साधारणे ऊर्ध्वं गोसमूहे पणिभिरपहृते पुनर्लब्धव्ये सति  
अधीत्यनर्थकः संगतासो मिलिताः संतः ते सं ज्ञानते एकदुद्धयो भवति । न मिथः  
परस्परं यतते सहैव साधनमनुतिष्ठतीत्यर्थः । तेऽगिरसो देवानां व्रतानि कर्माणि  
यागलक्षणानि न निनंति न हिंसति किंतु परिपालयंतीत्यर्थः । किं कुर्वंतः । अमर्षतो-  
ऽहिंसतो वसुभिर्वासकैरुषसां तेजोभिः आदमानाः गच्छंतः ॥

(P. 120.) ६. हे सुभगे वेद्युषः त्वा त्वां उपर्द्धुषः उषसि बुध्यन्तः सुदुर्वांसः स्तुवंतः वसिष्ठाः स्तोमनिः स्तोत्रैः ईच्छन्ते स्तुवंति । गवां नेत्री प्रापयित्री वाजपत्नी अन्नस्य पालयित्री अन्नदात्रीत्यर्थः । ईदृशी त्वं नोऽस्मदर्थं उच्छ विभाहि । हे उषः सुजाते सुप्रादुर्भावे प्रथमा इतरदेवेभ्यो मुख्यभूता जरस्व ॥

७. एषोषा राधसः स्तोतुः सुनुतानां स्तुतीनां नेत्री सती उच्छन्ती तमो विवासयन्ती वसिष्ठैः वसिष्ठगोत्रोत्पन्नैः रिभ्यते स्तुयते । दीर्घश्रुतं दीर्घं श्रूयमाणं सर्वत्र प्रसिद्धं रायं धनमस्मे अस्मासु दधाना धारयन्ती ॥

॥ इति पंचमस्य पंचमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

77.

उपो रुरुचे इति षडृचं सप्तमं सृक्तं वसिष्ठस्यार्षसुषस्यम् । तथा चानुक्रांतम् । उपो रुरुचे षडिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्वथोरुक्तो विनियोगः ॥

१. इयमुषाः उपो समीप एव सूर्यस्य रुरुचे क्षीयते उवतिर्यौवनोपेता योषा न योषिविव सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रक्षीयते तद्वत् । किं कुर्वती । विश्वं सर्वं जीवं जीवसंघं चरायै संचाराय प्रसुवन्ती प्रेरयन्ती । किंच अग्निः मानुषाणां मनुष्याणां अर्थाय समिधेऽभूत् समिधनीयोऽभवत् कृत्यार्थे केन समिद्धः सन् तमास्यंधकारान् बाधमाना बाधमानं ज्योतिस्तेजः संघं अकः अकार्षात् । अथवा उषसं ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानानि अकः अकरोत् ॥

२. विश्वं कृत्स्नं जगत्प्रति प्रतीची अभिमुखी सप्रथाः सर्वतः पृथुतरा उरुस्थान् उदगच्छत् । उदित्य च रुद्रात् क्षीमं श्रुतं तेजोमयं वासो वसनीयं तेजःसमूहं विभ्रती धारयन्ती अश्वेन वर्धते । हिरण्यवर्णा हितरमणीयवर्णोपेता सुदृशी कसंदृक् संदर्शयतीति संदृक् तेजः सुदृ दर्शनीयं संदृक् तेजो यस्याः सा तादृशी गवां वाचां गवानेव वा माता निर्मात्री । उषःकाले हि पश्चिमनुष्यादीनां वाचो निर्गच्छन्ति । गवामपि तस्मिन्काले संचारात्तन्निर्मादत्वम् । अथवा रश्मीनां निर्मात्री अरोचि रोचते अह्नां नेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

३. देवानां चक्षुश्शुक्लः स्थानीयं तेजो वहती धारयन्ती सुभगा शोभनधना सुदृशीकं सुदर्शनं अश्वं सर्वदा गंतारं आदित्यं नयन्ती प्रापयन्ती । किम् । श्वेतं श्वेतवर्णोपेतं सूर्यं प्रकाशशुक्तं कुर्वतीत्यर्थः । कीदृशी उषाः । राक्षसिभिः स्वकीयैर्व्यक्ता अदृशी दृश्यते च । चित्रागव्या चित्रिन्नधना विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य प्रभूता प्रवृद्धा सर्वजगद्व्यवहारायेत्यर्थः ॥

(P. 121.) ४. हे उषः अंतिवामा अंति अस्मदेतिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा अंतिवामा त्वं अमित्रं अस्मच्छुद्धं दूरं अस्मत्तो विप्रकूटदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि । यथामित्रो दूरं भवति तथा व्युच्छेत्यर्थः । तथा उर्वी गव्यूर्ति भूमिभयं

नोऽस्माकं कृधि कुरु । किंच द्वेषोऽस्महेदृन् यावय अस्मत्तः पृथक्कुरु । राधो धनं चोदय  
मेरय गृणते स्तुवते मह्यं हे मघोनि धनवति ॥

९. हे उषो देवि अस्मे अस्मभ्यं श्रेष्ठभिः प्रशस्यैर्मानुभी रश्मिभिः प्रकाशैर्वि  
भाहि प्रकाशय । किं कुर्वती । नोऽस्माकमाद्यराष्ट्रं प्रतिरंती वर्धयती । हे विश्ववारे  
विश्वैः संभजनीये देवि नोऽस्मभ्यमिषं च गोमहोभिर्वह्निरुपेतं अन्धावत् अन्धैश्चोपेतं  
राधो धनं च दधती विभाहीति ॥

६. हे दिवो दुहितरुषः सुजाते शोभनजनने थां त्वा त्वां मतिभिः स्तोत्रैर्वसिष्ठा  
वर्धयति सा त्वमस्मात्सु वसिष्ठेण ऋषेः प्रदीप्तं बृहत् महान्तं रथि धनं धाः वेहि ॥

इति पंचमस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

78.

प्रति केतव इति पंचममष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे वैदुषमुषस्यम् । प्रति पंचम्यनुक्र-  
मणिका । उक्तो विनियोगः ॥

१. अस्याः प्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः केतवः प्रज्ञापका रश्मयः प्रत्यदृशन् प्रतिवृ-  
द्ध्यते । अस्या अंजयो व्यंजका रश्मयः ऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखा वि श्रयंते विविधं सवैत्रा-  
श्रयंति । हे उषो देवि अर्वाचा अस्मदभिमुखेनागच्छता बृहता महता ज्योति-  
ष्मता रथेन वामं वननीयं धनमस्मभ्यं वक्षि वहसि ॥

२. अग्निः समिद्धः सन् सीं सर्वतः प्रति जरते अभिवर्धते । विप्रासो विप्रा मेधा-  
यिन ऋत्विजश्च मतिभिः स्तुतिभिरुषसं गृणंतः स्तुवंतो जरते । उषाश्च देवी ज्योति-  
षा विश्वा सर्वाणि तमांसि दुरितास्मदुरितानि अपबाधमाना याति ऊर्ध्वं गच्छति ॥

(P. 122.) ३. एता उ इति पूरणः त्वाः ताः प्रसिद्धा एता विभातीर्विभा-  
त्यो विभानं कुर्वत्यो ज्योतिस्तेजो यच्छंतीः प्रयच्छंत्यः उषसः पुरस्तात्पूर्वस्यां  
दिशि प्रत्यदृशन् प्रतिवृद्ध्यते । ता उषसः सूर्यं यज्ञं अग्निं च अजीजनन् प्रादुरकुर्वन् ।  
उषस उदयानंतरं तेषां संभवात्तज्जनकत्वमुपचर्यते । किंच अपाचीनं नीचीनमजु-  
ष्टमप्रियं सर्वेषां दृष्टिनिरोधकत्वादप्रियत्वं तादृशं तमः अग्रात् अपगतमभूत् ॥

४. दिवो दुहिता मघोनी धनवती उषाः अचेति सर्वैर्ज्ञायते । विश्वे सर्वेऽपि प्रा-  
णिनो विभाती उच्छंती उषसं पश्यति । तादृशी देवी स्वधयानेन शुज्यमानं रथं  
आस्थान् आतिष्ठत् आरोहति । यं रथं सुयुजः शोभनयोजना अन्धासोऽन्धाः आ  
वहन्ति अभिमतं देशं प्रापयंति तं रथमास्थादिति ॥

५. हे उषस्त्वा त्वां अद्यास्मिन्काले सुमनसः शोभनस्तुतिका मघवानो हविर्लक्ष-  
णाज्वन्तोऽस्माकासोऽस्माका अस्मदीयाः पुरुषा ऋत्विजः यद्वा मघवान इत्येतद्वय-  
मित्येतस्य विशेषणं हविर्भूतो वयं प्रति बुधंत प्रत्यबोधयन् स्तुतिभिः । हे उषसो

युयं च विभातीर्द्युच्छत्यः सत्यस्ति त्विलायध्वं जगत् त्रिग्धभूमिकं कुरुत । तिल  
ज्वेहन इत्यस्मात्तिलुः तिलुरिला भूमिः यस्य तत्तिल्वलं तत्कुरुत शिष्टं स्पष्टम् ॥

इति पंचमस्य पंचमे पंचविंशो वर्गः ॥

79.

व्युषा आव इति पंचमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यं चैष्टुभम् । व्युषा इत्यनुक-  
मणिका । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्वयोरुक्तो विनियोगः ॥

१. जनानां सर्वप्राणिनां पथ्या पथि हिताषाः व्यावः व्यौच्छत् । यद्वा जनानां  
हिताय व्यौच्छदिति शोध्यम् । किं कुर्वती । मानुषीर्मनुष्यरूपाः पंच क्षितीः निषादपं-  
चमांश्चतुरो वर्णान्बोधयन्ती । ईदृश्व्याः सुसंभृग्भिः संदृश्यते संदर्शयतीति वा संदृक्  
तेजः सुतेजोभिः उक्षभिः गोभिर्मानुमश्वत् । अरुणरूपा आजिमभावदिति हि  
श्रुतिः । अरुण्यो गाव उषसामिति निरुक्तम् । सूर्यश्च सौदसी व्यावापृथिव्यो तमोयुक्ते  
चक्षसा प्रकाशकेन तेजसा व्याधो विवृणोति ॥

२. उषसः अन्कन् तेजांसि दिवोऽतरिक्षस्यांतेषु पर्यंतप्रदेशेषु व्यञ्जते व्यक्तीकुर्व-  
तीत्यर्थः । युक्ताः परस्परं संयुक्ताः विंशो न प्रजा इव सेना इव यतंते तमो-  
नाशनाय । अथ प्रत्यक्षवाहः । हे उषस्ते तव गावो रश्मयस्तमोऽधिकारं समावर्तयति  
नाशयति । ज्योतिस्तेजो यच्छति प्रयच्छति सविता सूर्यो बाहू इव ॥

(P. 123.) ३. इदं तमा सर्वस्येश्वरतमा मघोनीं धनवतीं उषा अभूत् प्रावुरभूत् ।  
सुविताय कन्यापाय श्रवांस्यन्तानि अजीजनत् उवपाद्यत् प्रकाशितवर्तीत्यर्थः । विवो  
बुहिता अंगिरस्तमा गततमा । यद्वा अंगिरोगोत्रैर्भारद्वाजैः सह रात्रेरण्युत्पत्ते रात्रि-  
वसानस्योषोरूपत्वादांगिरस्तमेत्युच्यते । भारद्वाजै रात्रेः सहोत्पत्तिरनुक्रमण्यामुक्ता  
रात्री कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी इति । तादृश्व्याः सुकृते यजमानाय  
वसूनि धनानि वि दधाति करोति ॥

४. हे उषो यावद्वाधो धनं स्तोतुभ्यः पूर्वं अरवो वत्तवत्यसि तावद्वाधो धनं सू-  
पाना त्स्यमाना अस्मभ्यमपि रास्व देहि । यां त्वा त्वां वृषभस्य रवेण लुप्तोपमैवा  
वृषभस्येति कर्मणि षष्ठी वृषभं रवेणैव त्वां प्रकाशेन जजुः जानन्ति प्राणिनः । अ-  
थवा वृषभस्य प्रवृद्धस्य स्तोत्रस्य रवेण शब्देन जजुः ज्ञापयति दृढस्य दृढस्याग्नेः  
दुरो द्वाराणि पथिभिर्वाः प्रवेदय पिहितानि व्यौर्णोर्विवृतान्यकरोः ॥

५. देवं देवं सर्वमपि स्तोतारं राधसे धनाय चोदयती प्रेरयती अस्मद्वक् अस्मद्व-  
भिमुखं सृजता वचांसि ईरयती प्रेरयती व्युच्छती व्युच्छन् कुर्वती नोऽस्माकं सनये  
हानाय धनलाभाय धियो बुद्धीर्धाः देहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

इति पंचमस्य पंचमे षड्विंशो वर्गः ॥

## 80.

प्रति स्तोमेभिरिति त्वच्चात्मकं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे वैष्टुभमुषस्यम् । प्रति त्वच-  
मित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनश्चर्योक्तो विनियोगः ॥

१. विप्रासो मेधाविनो वसिष्ठाः वसिष्ठगोत्राः स्तोमोभिः स्तोतृभिः प्रयुज्यमाना  
गीर्भिः स्तुतिभिः प्रथमा इतरयजमानेभ्यः पूर्वभूताः संतः उपसं प्रत्यङ्मुप प्रतिसोध-  
यन्ति । कीदृशीमुषसं च । रजसी व्यावायुधिव्यौ समन्ते समानपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते  
विवर्तयन्ती व्यावर्तयन्ती विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याविष्कृण्वतीं प्रकटी-  
कृष्वतीं स्वभासा ॥

२. एषोषाः स्या सा गतदिवसेषु प्रसिद्धा वृद्धयमानैषा नव्यं नवतरं आयुरायुष्यं  
यौवनमित्यर्थः तादृशं दधाना धारयती गृह्णी गृहं तमोऽधकारं ज्योतिषा स्वतेजसा  
निवारयन्ती अबोधि बुध्यते । अये पुरोदेशे सूर्यस्य पुरस्तात् देवानामग्रे वा इतरदेवेभ्यः  
पूर्वमित्यर्थः युवतिर्नित्यतरुणी अह्याणा लुप्तोपमेषा अलज्जा युवतिरिव । सा यथा  
पत्न्युग्रे संचरति तद्वत् सूर्यस्य पुरस्ताद्वति । एवंभूता सती सूर्ये यज्ञमग्निं च  
प्राचिकितत् प्रज्ञापयति ॥

(P.124.) ३. अश्ववतीर्बहुभिरस्मभ्यं प्रदैरथैस्तद्वत्यः तथा गोमतीर्गोमित्यो  
गोप्रदा वीरवतीर्वीरवत्यः पुत्रदा अत एव भद्राः स्तुत्या उषास उपसः सह सर्वदा  
उच्छन्तु । पुनः कीदृशयः । घृतं उदके दुहानाः दोग्ध्र्यो विश्वतः प्रपीताः सर्वतः  
प्रवृद्धाः । द्यूयं पातेति गतम् ॥

इति पंचमस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हारिं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुर-  
दण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पंचमाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

## 81.

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठो व्याख्यायते । सप्तमे मंडले पंचमेऽनुवाके दश सूक्तानि व्याकृतानि ।  
प्रत्यु अवर्शति षड्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम् । प्रथमाद्या अष्टुजो बृ-  
हत्यः द्वितीयाद्या अष्टुजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रांतम् । प्रत्यु षट् प्रागाथमिति ।  
प्रातरनुवाके उपस्ये क्रतौ बार्हते छंदसि आश्विनश्चस्ते च इदं सूक्तम् । सूत्रितं च ।  
प्रत्यु अवर्शे सह वामेनेति बार्हतमिति ॥



१. आयती आगच्छती व्युच्छती तमांसि विवासयती वर्जयती दिवः सुलोकस्य सूर्यस्य वा बुहिता पुत्री एवंभूता उषाः प्रत्यवशी सर्वैः प्रतिदृश्यते । उ इति पूरकः । सौषा महि महत् तमी नैशमंधकारं अप उ इति निपातद्वयसमुदायः अपेत्यस्थायै अपो व्यसति अपवृणोति । किमर्थम् । चक्षसे दर्शनार्थम् । एवं कृत्वा सुनरी जनानां सुदु नेली उषा ज्योतिः प्रकाशं कृणाति करोति ॥

२. सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः आदित्यः उलियाः रश्मीन् सत्त्वा सह युगपदेव उत्स-  
जते उद्गमयति । तथा उद्यत् प्रादुर्भवत् नक्षत्रं नभसि दृश्यमानं महनक्षत्रादिकं आर्ष-  
वत् क्षिप्रमत्करोति । सौरिण तेजसा हि नक्तं चंद्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासते ।  
सुषुप्नः सूर्यरश्मिर्वाग्रमा गंधर्व इति हि निगमः । एवं च सति हे उषः उपोदेवते  
तव सूर्यस्य च व्युषि विवासने प्रकाशने सति भक्तेनाग्नेन संगमेमहि संगच्छे-  
महि । इच्छद्दः पूरकः ॥

३. हे दियो बुहितः दिवोऽतिरिक्षाज्जायमानि हे उषः उपोदेवते त्वा त्वां जीराः  
क्षिप्रकारिणी वयं प्रत्यभुस्महि प्रतिबोद्धारी भवेम । हे वनन्वति वननं संभजनं सं-  
भक्त्यर्थं धनं वा तद्वति या त्वं पुरु बहु स्याहं स्पृहणीयं धनं वहसि प्रापयसि दाभुषे  
हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नं रमणीयं धनमिव नयः सुखं च या त्वं वहसि तां  
त्वां प्रत्यभुस्महीत्यन्वयः ॥

४. हे महि महति हेनि दानादिगुणशुक्ते उपोदेवते उच्छती तमांसि वर्जयती  
महना महिमा युक्ता यद्वा महतिर्दानकर्मा दानशुक्ता या त्वं स्वः सर्वं जगत् प्रख्ये  
प्रबोधनार्थं दृष्टो दर्शनार्थं च कृणांषि करोषि तस्यास्तादृश्याः रत्नभाजः रत्नानां  
रमणीयानां धनानां भाजयिष्याः सेवयिष्याः ईमहे याचामहे । किम् । रत्नभाज  
इति समभिष्याहाराव्रजानीति गम्यते । अपि च वयं तव प्रियतमाः स्याम भवेम  
मातुर्न सूनवः यथा मातुर्जनन्याः सूनवः पुत्राः प्रियतमा भवति तद्वत् ॥

(P.125.) ५. हे उषः तच्चित्रं चायनीयं राधो धनं आ भर आहर अस्मभ्यं प्रय-  
च्छ । यद्दत्तं दीपश्चुत्तमं देशकालयोर्विप्रकर्षे ऽप्यतिशयेन श्रोतव्यम् । अपि च हे दि-  
वो बुहितः ते तव स्वया देयं मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगयोग्यं यद्भक्ष्यमस्ति तत्रा-  
स्व देह्यस्मभ्यम् । वयं च त्वदन्तं धनमन्तं च भुनक्तामहे अन्धवहरेम ॥

६. हे उषः सूरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं अमृतं मरणरहितं नित्यं वसुत्वनं वासकं  
वसुत्वशुक्तं वा भवः श्रवणीयं यशः रास्वेत्यनुषंगः । तथा गोमतो बहुभिर्गोभिर्मुक्तान  
वाजान् अन्नानि चास्मभ्यं रास्व । शिष्टः परोक्षकृतः । मयोानो हविष्मतो यजमानस्य  
चोसवित्री प्रेरयित्री सूनृतावती प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनृता तद्वती उषाः सिधः  
शोषकान् शनून् अपोच्छत् अपरामयन्तु ॥

इति पंचमस्य षष्ठे प्रथमो वर्गः ॥

इन्द्रावरुणेति दशार्चं द्वादशं सुक्तं वसिष्ठस्यार्चं जागतम् । इन्द्रावीनि चत्वारि सुक्तानिन्द्रावरुणदेवतानि । तथा चानुक्रांतम् । इन्द्रावरुणा दशैन्द्रावरुणं ह जागतं त्विति । तृतीये सवने उक्थ्ये प्रशास्तुः शस्त्रे एतत्सुक्तम् । सूत्रितं च । इन्द्रावरुणा शुवमा वां राजानाविति ॥

१. हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ शुवं शुवां नोऽस्माकं विश्वे निवेशयिष्वे परिचारकाय जनाय पुत्रपौत्रादिलक्षणाय अध्वराय यज्ञानुष्ठानार्थं महि महत् हर्नं गृहं सुखं वा यच्छतं प्रयच्छतम् । अपि च दीर्घप्रयज्युं दीर्घप्रतयज्ञं अस्मदीयं जनं यः शत्रुः अति वनुष्यति अतिजिघांसाति पृतनासु संभ्राणेषु वृद्धयः दुर्धियः दुष्टाभिसंधीन् तान् शत्रून् दयं जयेम अभिभवेम ॥

२. द्वितीयः पादः परोक्षकृतः शिष्टाः प्रत्यक्षकृताः । हे इन्द्रावरुणौ वां शुवयोर्मध्ये अन्य एको वरुणः सम्राट् सम्यग्नाजमान इति उच्यते । ता सव्राजा घृतासुतीत्यादिषु कीर्त्यते । अन्य इन्द्रः स्वराट् स्वयमेव अन्यनिरपेक्षयैव राजमान इति उच्यते । स्वराट्न्द्रो दम इत्यादिषु कीर्त्यते । तथाविधाविन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ महान्तौ गुणैरधिकौ महावसू महाधनौ च भवतः । हे वृषणा कामानां वर्धिताराविन्द्रावरुणौ वां शुवां परमे व्योमनि उत्कृष्टे आकाशे विश्वे देवासः सर्वे देवाः ओजः सं दधुः समयोजयन् शरीरवाढ्याय तद्धेतुभूतं तदोज इत्युच्यते । स्पर्धते च । ओजोनामाष्टमी दशेति । तथा बलं वृत्रवधादेः कार्यस्य हेतुभूतं साधयै च शुवाभ्यां सं दधुः समयोजयन् ॥

३. हे इन्द्रावरुणौ अपासुदकानां खानि द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि ओजसा बलेन अन्ववृत्तं अन्वविध्यतम् । आवरकस्य वृत्रस्य वधेन वृष्टिप्रतिबंधं निराकृतवन्तावित्यर्थः । तथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरकमादित्ये दिव्यतरिक्षे प्रभुं प्रभूतं संतं प्रेरयतं अभ्यगमयतं स्वर्गानुनावृत्तं सूर्ये तद्वधेन प्रकाशितवन्तावित्यर्थः । हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ मायिनः प्रज्ञाकारस्य अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति आपितः जलरहिता नदीः अपिन्वतं जलेनापूरयतम् । तथा च निविस्पद्माप्तायते । अस्य मदे जरितारिद्रोऽपिन्वद्वज्रुवोऽपिन्वदपित इति । अपि च धियः कर्माण्यस्माभिरनुष्ठितानि कर्माणि पिन्वतं सिञ्चतं फलेन पूरयतम् ॥

(P. 126.) ४. हे इन्द्रावरुणौ वृद्धयो हविषां स्तोत्राणां वा वोढारः ऋत्विजः शुस्तु शुद्धेषु पृतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं शुवामित् शुवामेव हवन्ते आह्वयन्ति मित्तज्ञवः संकुचितजातुकाः अंगिरसोऽपि क्षेमस्य रक्षणस्य प्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति शुवामेव हवन्ते । अतः कारणात् हे इन्द्रावरुणौ कारवः स्तोतारो वयमपि उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वस्वो वसुनो धनस्य ईशाना ईश्वरो सुहवा सुखेन ह्लातव्यो शुवामेव हवामहे आह्वयामहे ॥

५. हे इन्द्रावरुणौ यत् यौ शुवां शुवनस्य लोकस्य संबंधीनि इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमन्ति भूतजातानि मज्जमा आत्मीयेन बलेन चक्रयुः कृतवन्तौ तयोऽशुवयोर्मध्ये एकं वरुणं क्षेमेण रक्षणहेतुना मित्रो देवो

दुवस्यति परिचरति । मित्रावरुणौ हि परस्परं प्राप्तसख्यौ अत एव सहचरौ वृद्धयेते । अन्य एक इंद्रः मरुद्भिर्मरुद्गणैः उग्र उद्गूर्णबलः सन् शुभं शोभनमलंकारं ईयते प्राप्नोति । यद्वा मरुद्भिर्मध्यस्थानिदैवगणैः सार्धं उग्र ओजस्वी इंद्रः शुभमुदक्रं ईयते प्रेरयति ॥

इति पंचमस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

६. वरुणस्य उपलक्षणमेतत् इंद्रस्य वरुणस्य च त्विषे कीदृशार्थं ओजो बलं तु क्षिप्रं मिमाते स्तोत्रेण निर्मिमाते यजमानपक्षयोः । स्तोत्रेण हि बलं जायते । किमर्थम् । महते महते शुल्काय धनाय ईदृशस्य धनस्य लाभार्थम् । अस्थेन्द्रस्य वरुणस्य च भुवं नित्यं स्वं स्वकीयं असाधारणं यदोजो विद्यते तदोजो मिमाते इत्यन्वयः । तयोर्निद्रावरुणयोः अन्य एको वरुणः अर्जामि अबंधुं अस्तुवंतं अथयंतं हिंसंतं कर्माण्यकुर्वंतं अस्तोतारमयजमानं च आतिरत् अभिहंति । अन्य एक इंद्रः दग्धेभिरत्पैरेवोपायैः भूयसः बद्धतरान् शत्रून् प्र वृणोति प्रकर्षणावृत्तान् बाधितान् करोति । यद्वा भूयसो यजमानान् प्र वृणोति प्रवरानुत्कृष्टान्करोति ॥

७. हे इंद्रावरुणा इंद्रावरुणौ तं मर्त्ये मनुष्यं अंहः पापं नशते न व्याप्नोति । न च दुरितानि दुर्गमनानि पापफलानि च प्राप्नुवन्ति । कुतश्चन कस्मादपि निमित्तात्तपः संतापश्च तं न प्राप्नोति । हे देवा देवौ वानादिगुणयुक्ताविद्रावरुणौ यस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य अध्वरं यज्ञं गच्छथः प्राप्नुथो युवां वीथः कामयेथे च यस्य हवींषि तं मनुष्यं परिहृतिः परिबाधा न नशते उक्तप्रकारेण न प्राप्नोति ॥

८. हे नरा नेताराविद्रावरुणौ देव्येन देवसंबंधिना अवसा रक्षणेन सह अर्वाक् अस्मन्विमुखं आ गतं आगच्छतम् । आगत्य च मदीयं हवं स्तोत्रं शृणुतम् । यदि मे मम जुजोषथः प्रीयेथे मयि प्रीतिरस्ति चेन् युवाभ्यामागतव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः । युवोर्हि युवयोः खलु यत्सख्यं सखित्वं उत वा अपि च यदाप्यं आपित्वं बांधवं मार्डीकं मृडीकस्य सुखस्य साधनं तनुभयं हे इंद्रावरुणौ नि यच्छतं अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

(P. 127.) ९. हे कृष्टयोजसा शत्रूणां कर्षकं ओजो बलं ययोः तादृशौ हे इंद्रावरुणौ भरेभरे संघामे संघामे अस्माकं पुरोयोधा पुरस्ताद्योद्धारौ भवतम् । यत् यौ वां युवां उभये उभयविधा पूर्वकालीना इक्षानीतनाश्च नरो नेतारः स्तोतारः स्पृधि युद्धे यौ युवां हवन्ते । अध अपि च तौकस्य पुत्रस्य तनयस्य पौत्रस्य सातिषु संभजनीयेषु निमित्तभूतेषु च यौ युवां हवन्ते तावस्माकं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः ॥

१०. अस्मे अस्मभ्यं इंद्रादयः युष्मं द्योतमानं धने यच्छंतु प्रयच्छंतु । तथा महि महत् सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं शर्म गृहं च प्रयच्छंतु । अपि च क्रतावृधः क्रतस्य यज्ञस्य वर्षीयत्र्याः अक्षितरहीनाया देवमातु उर्यीतिस्ते जश्च नोऽस्माकं अवध्रं अहिंसकमस्तु । वयं च देवस्य वानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य श्लोकं स्तोत्रं मनामहे जानीमः कुर्म इत्यर्थः । यद्वा देवेन सवित्रा अस्मभ्यं देयं श्लोकं यदाः मनामहे आचामहे ॥

इति पंचमस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

83.

युवां नरेति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं जागतं मैत्रावरुणम् । युवां नरेत्य-  
नुक्रांतम् । आभिन्नविकेषकृच्छ्रेषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुः इवं सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं  
च । युवां नरा पुनीषि वामिति ॥

१. हे नरा नेतारविद्रावरुणौ युवां षष्ठ्यर्थे द्वितीया युवयोः आप्यं बंधुभावं पश्य-  
मानासः पश्यंतः शुष्मद्रोधवलाभार्थिनः गच्छंतो गा आत्मन इच्छंतो यजमानाः पृथु-  
पर्शवः पृथुर्विस्तीर्णः पशुः पार्थास्थि येषां ते तथोक्ताः विस्तीर्णाश्चपशुहस्ताः संतः  
प्राचा प्राचीनं ययुः बहिराहरणार्थं गच्छति । पार्था हि बहिराच्छिद्यते । तथा च  
तैत्तिरीयकम् । अश्वपार्था बहिरच्छैतीति । हे इंद्रावरुणौ युवां दासा दासानि उपश-  
पयितृणि च वृत्राण्यावरकाणि शत्रुजातानि आर्याणि च कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रु-  
जातानि हतं हिंस्तम् । अपि च सुदासं अस्मद्याज्यं एतत्संज्ञं राजानं अवसा रक्षणेन  
सार्धं अवतं आगच्छतम् ॥

२. यत्र यस्मिन् संग्रामे नरो मनुष्याः कृतध्वजः उच्छ्रितध्वजाः समर्थेते युद्धार्थं  
संगच्छन्ते । यस्मिन् आजा आजौ युद्धे । चनेति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योज-  
नीयः । किञ्च किमपि प्रियमनुकूलं न भवति अपि तु सर्वं दुष्करं भवति । यत्र च  
युद्धे युवना युवनानि भूतजातानि स्वर्कृशः शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च  
भयंते बिभ्यति तत्र तादृशे संग्रामे हे इंद्रावरुणौ नोऽस्मानधि वीचतं अस्मत्पक्षपात-  
वचनौ भवतम् ॥

३. हे इंद्रावरुणौ भूम्या अंताः पर्यंताः ध्वासिराः सैनिकैर्ध्वस्ताः समदृक्षतं संदृश्यं-  
ते । तथा दिवि द्युलोकं घोषः सैनिकानां शब्दश्च अरुह्य आरुढोऽभूत् । जनानामस्मदी-  
यानां भटानां अरातयः शत्रवः मामुपास्थुः उपस्थिताः । एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे  
हवनश्रुता आह्वानशीला विद्रावरुणौ अर्वाक् अस्मदभिमुखं अवसा रक्षणेन सह आ-  
गतं आगच्छतम् ॥

(P. 128.) ४. हे इंद्रावरुणा इंद्रावरुणौ वधनाभिर्वधकरैरायुधैः अप्रतिगतं अ-  
प्राप्तं भवं एतत्संज्ञं सुदासः शत्रुं वन्वंता हिंसंतौ युवां सुदासं शोभनं ददातीति सुदाः  
एतत्संज्ञं मम याज्यं राजानं प्रावतं प्रकर्षेणारक्षतं एषां हृत्सूनां मम याज्यानां ब्रह्माणि  
स्तोत्राणि शृणुतं अभ्युत्तम् । कदा । हवीर्मानि आहूयंतंऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति  
हवीर्मा संग्रामः तस्मिन् । यस्मादेवं तस्माच्छ्रुत्वा एतत्संज्ञानां मम याज्यानां  
पुरोहितः मम पुरोधानं सत्या सत्यफलमभवत् । तेषु यन्मम पुरोहित्यं तत्सफलं  
जातमित्यर्थः ॥

५. हे इंद्रावरुणौ अर्थः अरेः शत्रोः संबंधीनि अधान्याहंतृन्यायुधानि मा मां अ-  
भ्यातपति अभितो बाधंते । अपि च वनुषां हिंसक्रानां मध्ये अरातयः अभिगमनशी-  
लाः शत्रवश्च मामभितपति । युवं हि युवां खलु उभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य वस्वो  
वसुनो धनस्य राजयः ईसाथे राजतिरैश्वर्यकर्मा । अध स्म अतः कारणात् पार्थे  
तरणीये दिवि दिवसे युद्धदिने नोऽस्मानवृतं रक्षतम् ॥

इति पंचमस्य षष्ठे चतुर्थो वर्गः ॥

६. उभयासः उभयविधाः सुदासंज्ञौ राजा तत्सहायभूतास्तत्सवश्च एवं द्विप्रकारा जनाः आजिषु संग्रामेषु इंद्रं च वरुणं च युवां हवन्ते आह्वयन्ते । किमर्थम् । वस्वो धनस्य सातये संभजनार्थम् । यत्र येष्वाजिषु दशभिर्दशसंख्याकैः राजभिः शत्रुभूतैः नृपैः निवाधितं वितरां हंसितं सुदासं त्वस्तुभिः सह वर्तमानं प्रावतं युवां प्रकोषैर्पारक्षतं तेष्व्राजिष्वित्यन्वयः ॥

७. हे इंद्रावरुणौ दश दशसंख्याकाः राजानः सुदासः शत्रवः समिताः संगताः परस्परं समवेताः अयुज्यवः अयजमानाः एवंभूतास्ते सुदासं एतत्संज्ञं एकमपि राजानं न युयुधुः न संप्रजङ्घुः । युवाभ्यामनुगृहीतं तं प्रहर्तुं न शक्नुः । तदानीं अघसदां अघनि अन्ने हविषि सीदन्तीत्यघसद् ऋत्विजः हविर्भिर्भुक्तानां नृणां यज्ञस्य नेतृणां ऋत्विजां उपस्तुतिः स्तोत्रं सत्या सफलाभूत् । अपि च एषां देवहूतिषु देवा हूयन्ते एष्विति देवहूतयो यज्ञाः तेषु सर्वे च देवा अभवन् युष्मदनुग्रहात्प्रादुर्भवन्ति ॥

८. हे इंद्रावरुणौ दाशराज्ञे दशशब्दस्य छांदसौ दीर्घः विभक्तिव्यत्ययः दशभी राजभिः शत्रुभूतैः विश्वतः सर्वतः परित्यक्ताय परिवेष्टिताय सुदासे राज्ञे अशिक्षतं बलं प्रायच्छतम् । यत्र यस्मिन्देशे श्वित्यं च श्वितं श्वेत्यं नैर्मल्यं अचंतो गच्छन्तः कपर्दिनो जटिलाः धीवन्तः कर्मभिर्भुक्तास्तत्सवः वसिष्ठशिष्याः एतत्संज्ञा ऋत्विजः नमसा हावलक्षणेनानेन धिया स्तुत्या च अस्पतं पर्यचरन् तस्मिन्देशे युवां तस्मै राज्ञे बलं प्रायच्छतमित्यर्थः ॥

(P. 129.) ९. हे इंद्रावरुणौ युवयोरन्य एक इंद्रो वृचाणि शत्रून् समिधेषु संग्रामेषु जिघ्रते हति । अन्य एको वरुणः सदा सर्वदा व्रतानि कर्माणि अभि रक्षते अभितः सर्वतो रक्षति । हे वृषणा कामानां वर्षिताराविद्रावरुणौ तथाविधौ वा युवां सुवृत्किभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवां अस्मै अस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं वत्सम् ॥

१०. व्याख्यातेयम् (८२.१०.) अक्षरार्थस्तु । इंद्रादयोऽस्मभ्यं द्योतमानं प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं महद्गृहं च । यज्ञस्य वर्धयित्र्याः अदीनाया देवमातुः तेजश्च अस्माकमवाधकं भवतु । वयं च प्रेरकस्य देवस्य स्तोत्रं मनानहे कुर्महे ॥

इति पंचमस्य षष्ठे पंचमो वर्गः ॥

84.

आ वापिति पंचमं चतुर्दशं सूक्तं वासिष्ठं त्रैशुभमैन्द्रावरुणम् । अनुक्रांतं च । आ वां पंचेति । उक्थ्ये तृतीयसवनं मैत्रावरुणशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूजितं च । आ वां राजानां विद्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्येति ॥

१. हे राजानौ राजमानौ ईश्वरौ वा इंद्रावरुणौ अश्वरे हिसारहितेऽस्मिन्त्यागे वा युवां हव्येभिर्हविर्भिर्नमोभिः स्तोत्रैश्च आ ववृत्त्यां आवर्तयामि । अपि च बाह्यैर्हस्तयोर्दिधाना

धार्यमाणा विषुकरूपा रूप्यत इति रूपं हविः विविधहविर्युक्ता घृताची घृतमन्त्रेती  
जुहुः स्मना आत्मना स्वयमेव वां युवां परि प्रजिगाति अभिप्रगच्छति । यद्वा  
विषुकरूपा नानाविधरूपौ वामिति योज्यम् ॥

२. हे इंद्रावरुणौ युवोर्युवयोः बृहन्महत् राधं राज्यं यौः युलोकं रूपं इन्मति वृष्ट्या  
सर्वान् प्रीणयति । यौ युवां सेतुभिर्वैधकैः अरञ्जुभिः रञ्जुरहितैः रोगादिभिः सिनीथः  
पापकृतो बन्नीयः पित्र्य बंधन इति धातुः तयोर्मध्ये वरुणस्य वारयितुर्वैवस्य हेठः  
क्रोधः नोऽस्मान्परि वृज्याः परिवृणक्तुः परित्यज्यान्त्यत्र गच्छतु । इंद्र उ इंद्रश्च उरं  
विस्तीर्णं लोकं स्थाने कृणवत् करोतु ॥

३. हे इंद्रावरुणौ नोऽस्माकं विद्येषु गृहेषु क्रियमाणं यज्ञं चारुं शोभनं फलस-  
हितं कृतं कुरुतम् । तथा सूरिषु स्तोत्रं च स्मात् विद्यमानानि ब्रह्माणि परिवृढानि  
स्तोत्राणि प्रशस्ता प्रशस्तानि उत्कृष्टानि फलभाञ्जि कृतं कुरुतम् । अपि च देवजूनः  
देवाभ्यां युवाभ्यां प्रेरितौ रयिर्वेनं नोऽस्मानुपैतु प्राप्नोतु तथा । स्पर्धाभिः स्पृहणीया-  
भिरुत्तिभिः रक्षाभिर्नोऽस्मान् प्रतिरेतं युवां वर्धयेथां प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

(P. 130.) ४. हे इंद्रावरुणौ अस्मे अस्मभ्यं रयिं धनं धत्तं प्रयच्छतम् । कीदृशम् ।  
विश्ववारं विधैः सर्वैर्वरणीयं संभजनीयं वसुमेतं निवासयुक्तं पुरुषं बह्वन्नं पुरुभिर्वै-  
द्वभिः प्रशस्यं वा । अदित्यः अदितेः पुत्रो यो वरुणः अनुता अनुतानि सत्यरहितानि  
भूतानि प्रमिताति प्रदिनस्ति मीरुं हितायामिति धातुः शूरः शौर्यवान् स वरुणः  
अमिता अमितानि अपरिमितानि वसूनि धनानि दयते स्तोत्रभ्या ददाति ॥

५. मे महीया इयं गीः स्तुतिः इंद्रं वरुणं च अष्ट अश्रुतां व्यामोतु । तथा तूत-  
जाना मया प्रेर्यमाणा सा तौके पुत्रे तनये पौत्रे च विषये प्रावन् प्ररक्षस्वस्मान् ।  
वयं च सुरक्षातः शोभनधनाः संतो देववीति देवैः कामयितव्यं यज्ञं गमेम प्राप्नुयाम ।  
हे इंद्रावरुणावयः सर्वे देवाः यूयं स्वस्तिभिः कल्पयिष्येनोऽस्मान् सप्त सर्वसं पात  
रक्षत ॥

इति पंचमस्य षष्ठे षष्ठौ वर्गः ॥

85.

पुनीषे वामिति पंचर्चं पंचदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । पुनीष इत्य-  
नुक्रांतम् । आभिष्विक्तेषु ऋथेषु तृतीयसवनने स्तोमवृद्धौ प्रशस्तुः इदमावापार्थम् ।  
सूत्रितं च । युवां नरा पुनीषे वामिति ॥

१. हे इंद्रावरुणौ वां युवाभ्यां युवयोरर्थे अरक्षसं रक्षोरहितां राक्षसैरसंस्पृष्टां  
मनीषां स्तुतिं पुनीषे शोधयामि । किं कुर्वन् । इंद्राय वरुणाय च सोमं जुह्वन् इंद्रं  
वरुणं चोद्दिश्य सोममसौ प्रक्षिपन् । कीदृशीं मनीषाम् । देवीं द्योतमानां उपसं न  
उपसमिव घृतप्रतीकां दीप्तावयवाम् । शिष्टः परोक्षकृतः । ता ताविन्द्रावरुणौ अभीक्ष्णं  
अभिगते युद्धे यामन् यामनि युद्धार्थं गमने सति नोऽस्मान् उरुष्यतां रक्षताम् ॥

२. देवहूय देवा विजिगीषवो योद्धारो हूयन्ति युद्धार्थं परस्परमाहूयन्त इति देव हूयः संग्रामः अवास्मिन् देवहूये संग्रामे स्पर्धन्ते वै शत्रवो ऽस्माभिः स्पर्धन्ते खलु । उ इति पूरकः । येषु संग्रामेषु ध्वजेषु पताकासु दिव्यः शत्रुक्षिप्तान्यायुधानि पतन्ति तान् तेषु संग्रामेषु विद्यमानान् अभिज्ञानं शत्रून् हे इंद्रावरुणौ युवं युवां शर्वां शरणा हिंस-  
केनायुधेन पश्यः पराकुलान् विषूचः विविधगतींश्च हतं हिंस्तम् । यथा ते शत्रवः पराकुला इतस्ततः पलायनानांश्च भवन्ति तथा तान्वाधेयामित्यर्थः ॥

३. आपश्चित् अविचाराः सोमाश्च स्वयशसः स्वायत्तयशस्काः देवीद्यौतमानाः संतः सद्ःसु सद्गतेषु स्थानेषु इंद्रं वरुणं च देवता एते ह देवते पुः धारयन्ति अवस्था-  
पयन्ति । सोमिनाप्यादिता हि देवताः स्वं स्वे स्थानेऽवतिष्ठन्ते । यद्वा वसतीवर्षाख्या आप एव सोमाभिषवद्वाः सद्गतेषु इंद्रं वरुणं च धारयन्ति । तयोर्निद्रावरुणयोरन्य एकः प्रवित्ताः पृथक्कृताः पुण्यापुण्यविशेषेन विचित्रकलभोक्त्रीः कृष्टीः प्रजा अ-  
संकर्येण धारयति । अन्य इंद्रः वृत्राणि शत्रुजातानि अग्रतीनि अन्यैरप्रतिगतानि हन्ति हिमस्ति ॥

(P. 131.) ४. सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा स होता स्तोता कृतचित् कृत-  
तस्योदकस्य जलस्य वा चित्ता निचेतास्तु भवतु । हे आदेत्या अदितेः पुत्राविद्रावरुणौ छांसः साहितिको हृस्वः । यो नमस्वान् नमसा नमस्करिण स्तोत्रेण वा युक्तः सन् शवसा बलेन युक्तो वां युवां परिव्रजतीति शेषः स सुक्रतुरित्यन्वयः । अपि च यो हविष्मान् हविर्निर्गुक्तः सन् अवसे तर्पणार्थं वां युवां आववर्तत् आवर्तयेत् स यजमानः प्रयस्यानजवान् भूत्वा सुविताय सुदु प्राप्तव्याय कलाय असदित् भवेदेव ॥

५. व्याख्यातेयम् (८४, ५.) । महीया स्तुतिरिन्द्रं वरुणं चाश्रुताम् । मया प्रेर्यमाना सा पुत्रे पौत्रे च विषये अस्मान् प्ररक्षतु । वयं शोभनधनाः संतः उत्तरोत्तरं यागं प्राप्नुयाम । हे इंद्रावरुणादयो देवाः अस्मान् सर्वदा कल्याणैः रक्षत ॥

इति पंचमस्य षष्ठे सप्तमी वर्गः ॥

86.

धीरा त्वस्येत्यष्टर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभं वरुणदेवत्यम् । तथा चानु-  
क्रांतम् । धीराष्टौ वारुणं हन्ति । गतो विनियोगः ॥

१. अस्य वरुणस्य जनुषि जन्वानि महिना महिम्ना तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्य-  
यन्ति भवन्ति । यो वरुणः उर्वो विस्तीर्णं रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि वि तस्तंभ  
विविधं स्तब्धं स्वर्गायै स्थानं स्थिते अकरोत् । यश्च बृहन्तं महातं नाकमादित्यं  
नक्षत्रं च कृष्णं वरुणीयं द्विता द्वैधं प्र नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं वरुणीयं प्रेर-  
यति रात्रौ नक्षत्रं तथेति द्विप्रकारः । भूम भूमि च यः पप्रथत् अप्रथयत् विस्तरित-  
वान् तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥

२. वरुणं शीघ्रं दिदृक्षमाणः ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विचिकित्सायाम् । उत किं स्वया तन्वा स्वीयेन आत्मीयेन शरीरेण स वदे सहवदनं करोमि आहोस्वित् तत्तेन वरुणेन सह संवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे देवे अंतर्मुवानि अंतर्भूतो भवानि वरुणस्य चित्ते संलस्रो भवानीत्यर्थः । अपि च मे महीयं हव्यं स्तोत्रं हविर्वा अहणा-नोऽकुभ्यन् वरुणः किं केन हेतुना जुषेत सेवेत । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नहं कदा कस्मिन्काले घृष्टोक्तं सुखयितारं वरुणं अभि उख्यं अभिपद्येयम् ॥

३. हे वरुण तवेनः पापं पृच्छे त्वां पृच्छामि विदुषु छांसः सुलोपः ब्रष्टुमिच्छन्नहं येन पापेन हेतुना त्वदीयेः पाशैर्वह्नीऽस्मि पृष्टः सन् तत्पापं कथय । अहं विपृच्छं विविधं प्रष्टुं चिकित्तुषो विदुषो जनान् उपो एमि उपागाम् । ते कथयिष्यत क्रांतव-शिर्नो जनान्श्च मे मह्यं समानमित् सनानमेव आहः अकथयन् । यदाहस्तदाह । हे स्तोतः तुभ्यं अयं ह अयमेव वरुणो हृणीते कुभ्यतीति । अतः क्रोधं परित्यज्य अस्मान्पाशैर्भ्यो नोच्य ॥

(p. 132.) ४. हे वरुण ज्येष्ठमधिकं किमागः आस कोऽपराधो मया कृतो बभूव यत् येन आगसा सखायं निवभूतं संतं स्तोतारं जिघांससि हंतुमिच्छसि । हे वृष्टभ दुर्दैव अन्वैर्बाधितुमशक्य स्वधावस्तेजस्विन् हे वरुण तवागो मे मह्यं प्र वोचः प्रब्रूहि । एवं सति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वा अनेनाः अपापः सन्नहं तुरस्वरमाणः शीघ्रः नमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वां भवेयां अवगच्छेयम् ॥

५. हे वरुण पित्र्या पितृत्वं प्राप्तानि नोऽस्मदीयानि दुग्धानि द्रोहान् बंधनहेतुभू-तात् अव सृज विमुच्य अस्मत्तो विक्षेपय च । वयं च या यानि द्रोहजातानि तनुभिः शरीरैः चकृम कृतवतः स्म तानि चाव सृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुवृषं न ताशुं स्तैन्यप्रायश्चित्तं कृत्वा अवसाने दद्यादग्निः पशूनां तर्पयितारं स्तेनमेव दानो रज्जोवैत्सं न वत्समिव च वसिष्ठं मां बंधकात्पापात् अव सृज विमुच्य ॥

६. हे वरुण सः स्वः दक्षः पुरुषस्य स्वरूपवद्गलं पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि । धृतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता वैवर्गतिः कारणं धृ गतिस्थैर्येया-रिति धातुः । सा च धृतिः वक्ष्यमाणरूपा सुरा प्रमादकारिणी मन्थुः क्रोधश्च गुणादि-विषयः सन् अनयहेतुः । विभीदकः द्यूतसाधनोऽक्षः स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतु-र्भवति । अचित्तिः अज्ञानं आविवेककारणम् । अत ईदृशी देवकृत्तिरेव पुरुषस्य पापप्रवृ-त्तौ कारणम् । अपि च कनीयसोऽल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपरि उपागते समीपे निर्यतृत्वेन स्थितः ज्ञायायानधिकः ईश्वरोऽस्ति । स एव तं पापं प्रवर्तयति । तथा चाज्ञातम् । एष होवासाधु कर्म कारयति तं यमधो विनीषत इति । एवं च सति स्वमश्चन स्वसोऽपि अनुवस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण निश्चयिता भवति । इदिति पूरकः । स्वमे कुतैरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं ज्ञापति कृतैः कर्मभिः पापान्मुच्येत इति । ततो ममापराधो वैवागत इति हे वरुण स्वया क्षतव्य इति भावः ॥

७. मीरुहपे सेकते कामानां वर्षित्रे भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानविशुण्युक्ताय वरुणाय अनागाः तत्प्रसादात् अपापः सन्नहं अरमलं पर्याप्तं कराणि परिचरणं कर-वाणि । दासो न यथा शृत्यः स्वामिने सम्भृक् परिचरति तद्वत् । अयः स्वामी स च



देवः अचित्तः अजानतो ऽस्मान् अचेतयत् चेतयत् प्रज्ञापयत् । मूर्खं स्तोतारं च कवितरः प्राज्ञतरो देवः राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति जुनातु प्रेरयत् ॥

८. एकादशाने वरुणे पशौ अयमिति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । अयं सु लुभ्यं वरुण स्वधाव एवा वंदस्व वरुणं बृहंतमिति ॥

हे स्वधावः अन्नवन्वरुण लुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणः अयं एतत्सूक्तात्मकं स्तोमः स्तोत्रं हवि त्वदीये सु सुष्टु उपश्रितः उपगतः समवेतोऽस्तु । चिद्विति पुरकः । अप्राप्तस्य प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः नोऽस्मदीये क्षेमे रक्षणे शं उपद्रवाणां शमनमस्तु । योगे च नोऽस्मदीये प्रापणे शम शमनमेवास्तु उपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवाः नोऽस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिरविनाशैः पात रक्षत ॥

इति पंचमस्य षष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥

87.

(p. 133.) रक्षत्य इति सप्तचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रांतं च । रक्षतेति । गतो विनियोगः ॥

१. अयं वरुणो देवः सूर्याय सर्वस्य प्रेरकायादित्याय पथो मार्गान् अंतरिक्षप्रवेशान् रक्षन् प्रायच्छत् । समुद्रिया समुद्रे उद्भवौ भवानि यद्वा समुद्रवृत्त्यस्मादाप इति समुद्रमंतरिक्षम् । तत्र भवान्यर्णां स्थिरकानि नदीनां प्र अस्तु जन् । सर्गो न सृज्यते शुद्धभूमौ साविना प्रेर्यत इति सर्गोऽश्वः स यथा अर्वतीः वडवाः प्रति शीघ्रं गच्छति तद्वत् ऋतायन् ऋते शीघ्रं गमनमात्मन इच्छन् महीर्महतीः अवनीः राज्ञीः अहभ्यः अहोभ्यः सकाशाच्चकार भेदेन कृतवान् । अस्तं गच्छन् सूर्य एव वरुण इत्युच्यते । स हि स्वगमनेन राज्ञीं जैनयति ॥

२. हे वरुण ते त्वदीयः त्वया अंतरिक्षे प्रेर्यमाणो वातो वायुरात्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धारयिता । स च रज उदकं आ नदीनात् समतात् प्रेरयति । वातेन हि घृष्टिर्जायते । भूर्णिर्जगतो भर्ता स वायुर्यवसे घासे प्रक्षिप्ते सति यथा पशुरजवान् भवति तद्वत्ससवान् ससमित्यन्ननाम तद्वान् भवति । हविर्लक्षणमन्नमपि तस्मै प्रयच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा सनातेः कसौ रूपम् । ततः ससवान् संभक्तवान्वातः घासे सति पशुर्यथा भारवाही भवति तद्वज्जगतो भर्ता । हे वरुण मही महत्यौ बृहती परिवृढे इमे रोवसी द्यावापृथिव्यौ अंतर्मध्ये द्यावापृथिव्योर्मध्य इत्यर्थः । ते तव विश्वा सर्वाणि धाम धामानि स्थानानि तेजांसि वा प्रियाणि सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति ॥

३. स्पशन्ति स्पृशन्तीति स्पशश्चराः वरुणस्य देवस्य स्पशश्चराः स्मदिष्टाः स्मदित्ये- तत् प्रशस्त्यर्थं सहाय्यं च वर्तते प्रशस्तगतयः यद्वा सह प्रेषिताः संतः सुमेके शोभनमेहने सुरुषे वा उभे रोवसी द्यावापृथिव्यौ परि पश्यन्ति परित ईक्षन्ते । उभयोर्योक्तयोर्वर्तमानान्पुण्यापुण्यकारिणो जनान्पश्यन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्सद्गीत्या ऋ-

तावानः कर्मवन्तः यज्ञधीराः यज्ञेषु कृतबुद्धयः प्रचेतसः प्राज्ञाः कवयः क्रांतदक्षिणो  
ये जनाः मन्म मन्मानि स्तोत्राणि इषयन्तं गमयन्ति वरुणं प्रापयन्ति तानपि परिपश्य-  
तीत्यर्थः । अतोऽस्मानपि स्तोत्रं ज्ञात्वा पापान्मुञ्चत्वित्युचिराशास्ते ॥

४. मेधिराय मेधाविने मे मह्यं वरुण उवाच उक्तवान् । किमुक्तवान् तदाह । विः  
सप्त एकविंशतिसंख्याकानि नामानि अष्टया गौर्बिभर्ति धारयतीति । वागत्र गौरच्यते ।  
सा च उरासि कंठे शिरसि च ब्रह्मानि गायत्र्यादीनि सप्त छंदांसो नामानि बिभर्ति ।  
यद्वा वेदात्मिका वाक् एकविंशतिसंस्थानां यज्ञानां नामानि बिभर्ति धारयति । अपर  
आह । गौः पृथिवी । तस्याश्च गौः रमा ज्योतिः पठितान्येकविंशति नामानीति । अपि च  
विद्वान् जानन् विप्रो मेधावी स वरुणोऽयुगाय युक्ताय उपराय उप समीपे रममाणाय  
अन्तेवासिने मह्यं शिक्षन् उपविशन् पदस्योत्कृष्टस्य स्थानस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य संबं-  
धीनि मुह्या मुह्यानि रहस्यानि उपदेशे गम्यानि नशब्दार्थं इमानि च बोधन् उक्त-  
वान् । अतोऽहं वरुणस्य शिक्ष्योऽस्मि । तस्मात्स वरुणोऽस्मान् पापान्मोचयत्वित्यर्थः ॥

५. तिस्रः त्रिप्रकाराः उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधाः द्यावो द्युलोकाः अस्मिन्व-  
रुणे अंतर्मध्ये निहिताः । तिस्रः पूर्ववाचाविधाः भूमीः भूम्यश्च । षड्विधानाः विधानं  
विधा वसंताद्युतुभेदेन षड्विधाः प्रकाराः यासु तादृश्यः उपराः अस्मिन्नेव वरुणे  
उपाः अंतर्भूताः । लोकानां त्रित्वं च त्रयो मा इमे त्रिवृतो लोका इत्यादिना ब्राह्मणे-  
नावगम्यते । तिस्रो भूमीधारयन्निति निगमश्च भवति । इमौ लोकौ आदृत्य वरुण-  
स्तिष्ठतीत्यर्थः । अपि च मृत्सः स्तुत्यः राजेश्वरः स वरुणः दिव्यंतरिक्षे हिरण्यं  
हिरण्यं सुवर्णमयं हितरमणीयं वा प्रेक्ष्य होलावत् विम्बयसंस्पर्शिनं एतं सूर्यं शुभे कं  
सीद्व्यर्थं चक्रे कृतवान् । दिवि सूर्यमदधात्सोममद्राविति हि श्रूयते ॥

(P. 134.) ६. वारुणे पशौ अव सिंधुमिति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च ॥  
अव सिंधुं वरुणो द्यौरिव स्थादयं सु तुभ्यं वरुण स्वधाव इति ॥

द्यौरिव सूर्य इव दीप्तो वरुणः सिंधुं समुद्रं अव स्थात् वेलायामवस्थापयति ।  
यथा वेलां नातिक्रामति तथा करोतीत्यर्थः । कीदृशो वरुणः । द्रप्सो न द्रवणशील  
उद्विबुदुरिव श्वेतः शुभ्रवर्णः मृगः लुप्तोपममेतत् गौरमृग इव सुविष्मान् बलवान्  
प्रवृद्धो वा गंभीरशंसः गंभीरो महान् शंसः स्तोत्रं यस्य स तथोक्तः रजस उदकस्य  
विमानो निर्माता सुपराक्षत्रः सुष्टु दुःखात्पारकं क्षत्रं बलं धनं वा यस्य तादृशो वरुणः  
सतो विद्यमानस्यास्य जगती राजा ईश्वरो भवति ॥

७. आगोऽपराधं चक्रुषे चित् कृतवतेऽपि स्तोत्रे यो वरुणः मुञ्चयाति उपदयो  
करोति तस्मिन्वरुणे अनागाः अनागसोऽनपराधाः संतो वयं स्याम वर्तमानाः  
भवेम । किं कुर्वतः । अक्षितेरदीनस्य वरुणस्य संबंधीनि व्रतानि कर्माणि अनु आ-  
नुपूर्व्येण क्रधतः समर्थयन्तः । हे वरुणादयो देवाः यूयं अस्मान् सर्वश कल्याणैः  
पालयत ॥

इति पंचमस्य षष्ठे नवमो वर्गः ॥

प्र शृंभुवमिति सप्तचर्मष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे वैष्टुमं वारुणम् । प्र शृंभुवमि-  
त्यनुक्रान्तिम् । गतो विनियोगः ॥

१. ऋषिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य स्तुतौ निश्चिन्तौ । हे वसिष्ठ त्वं गीळहपे सेकत्वे  
वरुणाय शृंभुवं शोधयित्रीं यद्वा स्वत एव शुद्धां प्रैष्टां प्रियतमां मतिं मननीयामी-  
दृशीं स्तुतिं प्र भरस्व ग्रहर प्रापय । यो वरुण ईमेनं सूर्यमवीचं अस्मद्भिमुखं कारते  
अंतरिक्षे करोति तस्मै वरुणायेत्यन्वयः । कीदृशं सूर्यम् । यजत्रं यष्ट्यं सहस्रामयं  
बहुधनं वृषणं क्रामानां वर्षकं बृहंतं महान्तम् ॥

२. अथा अधुना अस्य वरुणस्य संकृष्टं संदर्शनं तु क्षिप्रं जगन्वान् गतवानहं अ-  
ग्नेरनीकं ज्वालासंघं मंस्ति स्तवानि तं वरुणं यष्टुमिति शेषः । यद्यदा वरुणः स्वः  
सुखकरं अद्मन् अद्मनि अभिषवार्थं पापाणि अभि स्थितं अभिषुतमित्यर्थः ईदृशं  
अंधः सोमलक्षणमन्त्रं अभिषाः अधिकं पाता भवेत् । छांदसः षष्ठ्यगावः । उ इति  
पूरकः । तदानीं मा मां वपुः शरीरं स्वीयं वपुरिति रूपनाम प्रशस्तं रूपं वा दृशये  
दर्शनार्थं अभि निनीयात् अभिप्रापयेत् ॥

३. यद्यदा वरुणे प्रसजे सति अहं वरुणश्चोभौ नावं हुमनयीं तरणसाधनभूतां  
आ रुहाव उभावरूढावभूव तां च नावं यद्यदा समुद्रं मध्यं समुद्रस्य मध्यं प्रति  
प्रेरयाव प्रकर्षेण गमयाव यद्यदा च अपामुदकानां अधि उपरि लुभिः गंभीरि-  
न्याभिरपि नौभिश्चराव वर्तावहै तदानीं शुभे शोभार्थं ग्रंथे नौरूपायां दौलायाभेव  
ग्रंथयावहै निम्नोन्नतैस्तरंगैरितश्चेतश्च प्राविचलंतौ संक्रोडावहै । कर्नति पूरकः ।  
यद्वा क्रियाविशेषणं के सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥

(P. 135.) ४. एवं वसिष्ठेनात्मनोक्तं यद्वरुणेन कृतं तददर्शयति । वसिष्ठं ह वसिष्ठं  
खलु वरुणो नावि स्वकीयायां आ अथात् आरोहयत् । तथा तमुषिं अक्षोभिः रक्षणैः  
स्वपां स्वपसं शोभनकर्माणं चकार वरुणः कृतवान् । अपि च विप्रो मेधावी वरु-  
णः अद्वां दिवसानां मध्ये सुदिनस्ये अत्फलत्वेन शोभनदिनत्वं तत्र स्तोतारं अरथा-  
पयसि शेषः । किं कुर्वन् । यात् यातां गच्छतौ यावो दिवसान् यात् यातीरुषासः  
उपसा उपलक्षिता रात्रीश्च तु क्षिप्रं ततनन् सूर्यात्मना विस्तारयन् ॥

५. हे वरुण त्वानि तानि पुरातनानि नौ आवयोः सख्या सख्यानि सखित्वानि क  
कुत्र बभूवुः । पूर्वस्मिन् काले अतृकं अहिंस्य आत्यंतिकं यत्सख्यमस्ति तत्सचावहं  
आवां सेवावहे । विहितं पूरकः । अपि च हे स्वधावः अन्नवत्वरुण ते त्वदीयं गृहं  
जगम गच्छानि । लोडर्थं लिट् । कीदृशं गृहम् । बृहंतं महान्तं मानं मांस्यस्मिन् सर्वा-  
णि भूतानीति मानं सर्वस्य भुतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः सहस्रहरं बहुद्वारम् ॥

६. हे वरुण यो वसिष्ठो नित्यो भूव आपिर्वैधुः औरसः पुत्र इत्यर्थः । यः पूर्व  
प्रियः सन् त्वां प्रति आगोसि अपराधानं कृणवत् अकरोत् स इदानीं ते तव सखा  
सखा समानख्यानः प्रियोऽस्तु । हे यद्विन् यजनीय वरुण ते तव स्वभूता वयं एतस्वतः  
एतसा पापेन शुक्ताः संतो मा भुञ्जेम मा भुञ्महि । त्वत्प्रसादात्पापरहिता एव संतो

भोगान् भुज्जामहै । विमो मेधावी त्वं च वरुणस्ते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वरुणं अनि-  
ष्टनिवारकं वरुणीयं वा गृहं यधि प्रयच्छ । स्मेति पुरकः ॥

७. अत्र ऋग्विधानम् ।

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बंधात्प्रमुच्यते ।

तिष्ठन्वाग्नौ जपेद्देतां पिशाचस्तं न गच्छति ॥

ध्रुवासु नित्यासु आसु दृश्यमानासु क्षितिषु भूमिषु क्षियंतः निवसंतो वयं हे वरुण  
त्वा त्वां स्तुम इति शेषः । स च वरुणः अस्मत् अस्मत्तः पाशं बंधकं पापं वि मुमो-  
चत् मोचयेत् । तथा अग्निः अखंडनीयायाः पृथिव्याः उपस्थानुपस्थानात् अवोरक्षणं  
वरुणेन दत्तं बन्वानाः संभज्जमाना वयं स्वाम । अन्यद्गतम् ॥

इति पंचमस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥

89.

मो षु वरुणेति पंचमैकविंशं सूक्तं वारुणम् । अंशः जगती शिष्टाश्चतस्रो गाय-  
त्र्यः । तथा चालुक्रांतम् । मो षु पंच गायत्रं जगत्थंतमिति । गतो विनियोगः ॥

१. हे राज्ञीश्वर वरुण त्वदीयं सृन्मये मृदादिनिर्मितं गृहं मो मा उ मेव अहं  
गमं गतोऽस्मि । अपि तु सुशोभनं सुवर्णमयमेव त्वदीयं गृहं प्राप्तवानि । स त्वं मां  
मृळ सुखय हे सुभ्रज शोभनधन वरुण मृळय उपदद्यां च कुरु ॥

२. हे अद्विवः आसुधवन्वरुण यद्यदा प्रस्तुरन्निव शैत्येन प्रविचलन्निव त्यङ्ग-  
याद्विपमानो दृतिर्न दृतिरिव ध्यातो वायुना पूर्णः सन् त्वया बद्धोऽहं एभि गच्छामि  
तदानीं मृळ सुखय हे सुभ्रज सुधन मृळय उपदद्यां कुरु ॥

(P. 136.) ३. हे समह सधन शुचै स्वभावतो निर्मल वरुण दीनता दीनतया  
अशक्ततया कृत्स्नः कर्मणः कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य प्रतीपं  
प्रतिकूलं अनुगृह्णानं जगम प्राप्तवानस्मि अत एव त्वया बद्धः तादृशं मां मृळ  
सुखय । अन्यद्गतम् ॥

४. अपां सप्रद्राणानुवक्रानां मध्ये तस्थिवांसं स्थितवंतमपि जरितारं तव स्तोतारं  
मां तृष्णा पिपासा अविद् आसवती । लवणोत्कटस्य समुद्रजलस्य पानानर्ह-  
त्वात् । अतस्तादृशं मां मृळ सुखय । अन्यद्गतम् ॥

५. देवसुवां हविषु वारुणस्य हविषः यत्किं चेदमिति याच्या । सूत्रितं च ।  
यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान्पशुषा इवाकरमिति हे इति ॥

हे वरुण दैव्ये देवसमूहरूपे जने यद्विदं किंचन अभिद्रोहं अपकारजातं मनुष्या  
वयं चरामसि चरामः निर्वर्तयामः तथा अचिन्सी अचिन्त्या अज्ञानेन तव त्वदीयं  
यद्धर्म धारकं कर्म युषोपिम वयं विमोहितवतः हे देव तस्मादेनसः पापात् नोऽस्मान्  
मा रीरिषः मा हिंसीः ॥

इति पंचमस्य षष्ठ एकादशो वर्गः ॥

इति सप्तमे मंडले पंचमोऽनुवाकः ॥

षष्ठेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र प्र वीरयेति समर्चं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे  
त्रैष्टुभं वायव्यम् । यासु पंचम्याद्यासु द्विवचनमस्ति ता ऐन्द्रवायव्यः । तथा चानु-  
क्रांतम् । प्र वीरया सप्त वायव्यं द्विंशश्च या द्विवक्तुः इति । तृतीये छंदोमे प्रउगशस्त्रे  
प्र वीरयेति वायव्यस्तृचः । सूत्रितं च । प्र वीरया शुचयो द्वादिरे वां ते सत्येन मनसा  
वीध्याना इति ॥

१. हे वायो वीरया वीराय विविधमीरयिचे सुषां सुलुगिति चतुर्थ्या याज्ञादेशः  
वां ते व्यत्ययेन द्विवचनं तुभ्यं शुचयः शुद्धाः मधुमंतः माधुर्योपिताः सुतासः अभि-  
षुताः सोमाः ऐतरेयिभिः नवमेऽहनि प्रउगे अध्वर्युभिः अध्वरस्य नेदभिः कृत्विग्भिः  
प्र द्वादिरे प्रवीयंते । इदं तान इत्यस्यैतद्रूपम् । यत एवमतः कारणात् हे वायो नियुतो  
वडवाः वह रथं प्रापय । तेन च रथेन अच्छ याहि अस्मद्यज्ञमभिगच्छ । अभिगत्य  
च सुतस्याभिषुतस्य अंधसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वकीयभागं पिब । किमर्थम् ।  
मदाय महोत्पत्त्यर्थम् ॥

२. शुनातीरीये पर्वणि वायव्यस्य हविष ईशानायेति याज्या । सूत्रितं च । स  
त्वं नो देव मनसेशानाय प्रहृतिं यस्त आनडिति । वायव्ये पशवेषैव पशुपुरोडा-  
शस्य याज्या । सूत्रितं च । ईशानाय प्रहृतिं यस्त आनद प्र वो वायुं रथयुजं  
कृणुध्वमिति ॥

हे वायो ईशानाय ईश्वराय ते तुभ्यं भवर्थं प्रहृतिं प्रकृष्टामाहतिं चरुपुरोडाशादि-  
साध्यां यो यजमान आनदं प्राप्तोत् इत्यादित्यर्थः । तथा हे शुचिपाः शुद्धस्य सोमस्य  
पातर्वायो तुभ्यं शुचिं शुद्धं सोमं च यः प्रयच्छति मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये तं यजमानं  
प्रशस्तं मुख्यं कृणोषि करोषि । स च जातो जातः सर्वत्र प्रादुर्भूतः प्रख्यातः सन्  
वाजी अस्य प्राप्तव्यस्य धनस्य प्राप्तये जायते अवकल्पते । सर्वं धनं लभत इत्यर्थः ॥

३. नियुत्वहुणविशिष्टवागुदेवताके पशौ राये नु यमिति पुरोडाशस्य याज्या ।  
सूत्रितं च । राये नु यं जज्ञन् रोदसीमे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषेति ॥

इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यं वायुं राये धनार्थं नु क्षिप्रं जज्ञन् जज्ञनयामासनुः  
तं देवं सानादिशुणयुक्तं वायुं देवी द्योतमाना धिषणा स्तुतिः राये धनार्थं धाति धार-  
यति । धनं यथा लभ्यते तथा प्रेरयतीत्यर्थः । अथ अधुना एवं स्तुतौ प्रवृत्तानां स्वाः  
स्वकीयाः नियुतो वडवाः रथवाहाः वायुं सश्वत सचर्तं सवर्ते । उत अपि च श्वेतं  
शुभ्रवर्णं निरेके नितरां रेको रिक्तता निरेकः शरिद्राभित्यर्थः तस्मिन् सति वसुधितिं  
वसुनां धातारं वायुं नियुतोऽस्मद्यज्ञं प्रापयतीति शेषः ॥

(P. 137.) ४. द्वितीये छंदोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यत्तृचस्य उच्छल्लुपस इति तृतीया  
सूत्रितं च । उच्छल्लुपसः सुदिना अरिमा इत्येकपातिन्य इति ॥

येऽगिरसो वायुमस्तोषत तेषां अरिप्राः पापरहिता उपसः सुदिनाः शोभन-  
दिनस्य हेतुभूताः सत्यः उच्छन् औच्छन् व्यवासयन् । ते च वीध्याना वीध्यमानाः

संतः उरु विस्तीर्णं ज्योतिः सूर्याख्यं विविधुः वायोः प्रसादादलभंत । अपि च उशिजः कामयतानास्तेऽगिरसो गच्छन् चित् गोसंघरूपमपि ऊर्यै धनं पणिभिरपहृतं वि बभूवुः व्यवृण्वन् अलभंत । तथा तेषामगिरसामर्थाय प्रविष्टः पुराण्य आपः अनु सलुः अन्वसरन् अन्वगच्छन् । हिताहिताचरणपरा आसन्निरयर्थः । आवरकस्यासुरस्य बाधुना हननादसुरेणाहतानुषः प्रभृतीन् पुनर्लब्धवन्त इत्यर्थः ॥

५. तृतीये छंदोमे प्रउगशस्त्रे ते सत्येनेत्यैन्द्रवायवस्तुचः । सूचितं च । ते सत्येन मनसा दीध्याना विवि क्षयंता रजसः पृथिव्यामिति ॥

ते प्रसिद्धाः सत्येन यथार्थेन मनसा मननीयेन स्तोत्रेण युक्ताः दीध्यानाः दीप्यमानाः सत्येन स्वकीयेन स्वविहितेन क्रतुना कर्मणा नित्यनैमित्तिकात्मना युक्तास्तौ युक्ताः पूर्वभूताः यजमानाः हे इंद्रवायू वीरवाहं वीरैर्वक्षेण ईरयतुभिः स्तोतुभिः वहनीयं प्रापणीयं यद्वा वीरैर्यैर्वहनीयं तं ईशानत्रोरीश्वरयोर्वा युवयोः स्वभूतं रथं वहति स्वं स्वं यज्ञं प्रापयंति । तत्र च पृथोऽज्ञानि हविलक्षणाणि आभि सचन्ते युवामभिसेवन्ते ॥

६. हे इंद्रवायू ईशानास् ईश्वराः प्रभवो ये जनाः नोऽस्मभ्यं गोभिरश्वेभिरध्वैर्वसुभिर्निवासकैः हिरण्यैश्च सहितं स्व. सुष्ठुर्णीयं सुखं दधते दधति प्रयच्छति यद्वा हिरण्यव्यतिरिक्तानि धनानि वसूनि तैरिहण्यैश्च सहैत्यर्थः ते सुरयो वातारः विश्वं व्याप्तमायुरन्नं जीवंतं वा शत्रूणां स्वभूतं पुननासु संश्रामेषु अर्बुज्जिरश्वैः वीरैः शूरभदैश्च साधनभूतैः सद्युः अभिवेद्युः यद्वा सहार्थं तृतीया अर्बुज्जिरैः पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभिवेद्युरित्यर्थः ॥

७. अर्बंतो न अश्वा इव हविषां वोढारः श्रवसोऽन्नस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अन्नं भिक्षमाणा याचमानाः वाजयंतः वाजं बलमात्मन इच्छन्तो वसिष्ठाः वयं स्ववसे शोभनरक्षणाय सुष्टु तर्पणाय वा सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः इंद्रवायू इंद्रं वायुं च हवेम आह्वयेमहि । अन्यद्गतम् ॥

इति पंचमस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः ॥

## 91.

कुविदंगेति सप्तम्यै द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रेष्टुभं वायव्यम् । कुविदंगेत्यनुक्तात्म । गतः सूक्तविनियोगः । वायव्यं पशौ कुविदंगेति वपाया याज्या । सूचितं च । कुविदंगं नमसा ये वृथास ईशानाय प्रहति यस्त आनडिति ॥

१. दीप्यति स्तुवंतीति देवाः स्तोतारः पुरा पूर्वस्मिन्काले ये वृथासो वृद्धा देवाः । स्तोतारः कुविदिति बहुनाम अंगेति क्षिप्रनाम कुविन् बहुशः अंग क्षिप्रं कृतेन नमसा वायुविषयेण स्तोत्रेण नमस्कारेण वा अनवस्थासः अवधारिताः आसन् तेऽद्यापि वायवे हवींषि दातुं सूर्येण सह उपसं अवासयन् उपसो व्युष्टिं सूर्योदयं च वायु-

आगार्थं कुर्वतीत्यर्थः । क्रियार्थम् । मनवे मनुष्याणां बाधिताय बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थः । यद्वा मनवे बाधितायेति षड्वचर्थे चतुर्थी । बाधितस्य मनोः प्रजापतेर्यागे वायवे हवींषि शानुमित्यन्वयः ॥

( P. 183. ) २. द्वितीये छंदोमे प्रउगशस्त्रे ऐंद्रवायववृचस्य उशनेत्येषा प्रथमा । सूचितं च । उशंता दूता न द्वाभ्य गोपा यावत्सरस्तन्वो यावद्योज इत्येका द्वे चेति ॥

हे इंद्रवायू उशंता उशंतौ कामयमागौ दूतौ देवतेर्गैलिकर्मणो दूतशब्दः गंतारौ गोपा गोपायितारौ इंद्रशौ युवां द्वाभ्य हिंसायै न भवतम् । अपि तु मासौ मासांश्च पूर्वार्चहोः शरदः संवत्सरांश्च चिरकालमस्मान् पाथः रक्षसम् । अपि च हे इंद्रवायू सुष्टुतिरस्मदीया शोभना स्तुतिः वां युवां इत्याना गच्छंतीं प्रामुवंतीं माडीकं सुखं ईहे याच्यते । यद्वा सुखं यथा भवति तथा कुशमीहे स्तौति । तथा नव्यं प्रशस्यं सूचितं सुष्टु प्राण्यं धनं च ईहे ।

३. निधुस्वदायुदेवताके पशौ पीवोभजानिति वपाया याज्या । सूचितं च । पीवोभजानाद्यिवृधः सुमेधा राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे इति । तथा द्वितीये छंदोमे प्रउग शस्त्रे वायव्यवृचस्येधेय द्वितीया । सूचितं च । पीवोभजानाद्यिवृधः सुमेधा उच्छः लुपसः सुदिता अरिप्रा इति ॥

पीवोभजान् पीवांसि स्थूयानि प्रभूतान्यजानि येषां तान् रयिवृधः रय्या धनेन वृद्धान् एवंभूतानादयजनान् सुमेधाः शोभनप्रज्ञः निधुतां वडवानां स्ववाहानां अविश्रीरभिभयणीयः श्वतः श्वतवर्णा वायुः सिपन्ति सेवते । ते च जनाः समनसः समानमश्रुताः संतः वायवे वायुमुद्दिश्य यष्टुं वि तस्युः विविधमवतिष्ठते । स्थित्वा च ते नरः कर्मणां नेतारो जनाः विभ्रेत विश्वानि सर्वाण्येव स्वपरयानि शोभनापर्यहेतूनि यत्रा सुष्टु अपतनकारणानि वायुदेवत्यानि कर्माणि चक्रुः कुरुंति ।

४. द्वितीये छंदोमे प्रउगशस्त्रे ऐंद्रवायववृचस्य यावत्सर इत्यादिके द्वे चतौ । मुचं तु पूर्वमेवोवाहृतम् ॥

हे इंद्रवायू युवयोस्तन्वः शरीरस्य तरो वेगो यावदस्ति यावच्च ओजो बलं यावच्च परः कर्मणां नेतार कस्विजः चक्षसा ज्ञानेन दीध्यानाः दीप्यमाना भवन्ति तस्य सर्वस्यानुकूलं सूचिपा जुचैः सोमस्य पाताराविद्रवायू शुचिं शुद्धं सोमं अस्मे अस्मदीयं पातं पिबन्तम् । इतं वेद्यां स्तीर्णं बर्हिश्च आ सर्वतं पानार्थमासीदन्तं बर्हिष्टुपविशन्तमित्यर्थः ॥

५. हे इंद्रवायू स्पर्हवीराः स्पृहणीयस्तोदकान् निधुतः आत्मीयान्शान् सारथं उभयोः समानमर्थेकरं रथं निधुवाना निमिभयेतौ युवां अवाक् अस्मदभिमुखं यातं गच्छन्तम् । इव हि इदं खलु मध्वो मधुरस्य सोमस्य अमं ग्रहेष्वाद्यमैंद्रवायवाख्यं ग्रहं वां युवयोरर्थं प्रभूतं प्रकर्षेण हतं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रति नीतम् । अथ अथ तादृशस्य सोमस्य पानानंतरे प्रीणाना प्रीयमाणौ युवां अस्मे अस्मान् वि मुमुक्तं पापाद्विनीक्यतम् ॥

६. प्रथमे छंदोमे प्रउगशस्त्रे ऐंद्रवायववृचस्य या वां शतमिति तृतीया । सूचितं च । या वां शतं निधुनो याः सख्यमिरेकपतिन्त्य इति ॥

हे इंद्रवायू या नियुतः शतं शतसंख्याकाः सत्यः वां युवां सच्यंते सेवंते आश्व  
विश्ववारा विश्वैर्वरणीया नियुतः सहस्रं सहस्रसंख्याकाः सत्यः युवां सच्यंते सु-  
विस्त्राभिः शोभनधनप्रसाभिराभिर्निशुद्धिरवाक अस्मदभिमुखं आ यातं आगच्छतम् ।  
हे नरा नेतारो प्रतिभृतस्य उत्तरवेदिं प्रति नीतस्य मध्वो मधुरस्य सोमस्य द्वितीयायै  
षष्ठी ईदृशं सोमं पातं पिबतम् ॥

७. व्याख्यातेयम् (१०, १.) अक्षार्यस्तु । अश्वा इव हविषां वोढारोऽन्नं याचमानाः  
बलं कामयमाना वसिष्ठा वयं शोभनरक्षणाय शोभनैः स्तोत्रैरिन्द्रवायू आह्वयेमहीति ॥

इति पंचमस्य षष्ठे अयोदशो वर्गः ॥

92.

(P. 139.) आ वायो इति पंचमं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यायै त्रेष्टुमं वायव्यम् ।  
अनुक्रातं च । आ वायो पंचति । शुनासीरीये पर्वणि वायोर्नियुत्वतो यागस्य आ वायो  
इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च । आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि साक्षांसमच्छा-  
ति । नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ एषैव वपाया अनुवाक्या । प्रथमे छंदोमे प्रउगशस्ते  
वायव्यवत्त्वस्यैववाद्या । सूत्रितं च । समुद्रादूर्मिरित्याज्यमा वायो भूष शुचिपा इति ॥

१. हे शुचिपाः शुचेः शुद्धस्य सोमस्य पातर्वायो नोऽस्माकं उप समीपे आ भूष  
आगच्छ भू प्रासावित्यस्यैतद्रूपम् । हे विश्ववार विश्वैर्वरणीय ते सव वाहनभृता  
नियुतो वडवाः सहस्रं सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । यत् एवमतः शीघ्रमागच्छ । ते सव  
मया मत्कारं सोमलक्षणमधोऽन्नमुपो उप उ उपायामि उपयतं पात्रे गृहीतमासीत् ।  
हे वेष वायो यस्य सोमस्य पूर्वेष्वं प्रथमपातं दधिषे वधासि धारयसि । ऐंद्रवायवग्रहे  
प्रथमे वषट्कारे केवलाय वायवे हूयते द्वितीये स्विन्द्रवायुभ्यामिति वायोः प्रथमपातम् ।  
तादृशमंभ उपायामीत्यन्वयः ॥

२. प्रथमे छंदोमे प्रउगशस्ते ऐंद्रवायववत्त्वस्य प्र संतोतेत्याद्या । सूत्रितं च । प्र  
सांता जीरो अश्वरेष्वस्थाद्ये वायव इंद्रमाह्नास इति ॥

जीरः क्षिप्रकारी सांता अभिषोता अध्वर्युः इंद्राय वायवे च पिबध्ये पानार्थं अ-  
ध्वरेषु यागेषु सोमं प्रास्थात् प्रातिष्ठिपत् पुरस्तादुत्तरवेदिं प्रापितवान् । हे इंद्रवायू  
यत् येषु यज्ञेषु मध्वः सोमस्य अभियं अमभवं प्रथमभागं देवयंतो देवकामा अध्वर्यवः  
शर्चाभिः कर्मभिः अभिषवादिभक्षणैर्वा युवयोरर्थं प्र भरति प्रकर्षेण भरति संपादयति  
तेष्वध्वरं विरयन्वयः ॥

३. शुनासीरीये पर्वणि नियुत्वद्वायोर्वागस्य प्र याभिरिति याज्या । सूत्रितं च ।  
प्र याभिर्यासि साक्षांसमच्छा स त्वं नो देव मनसोति । तदेवत्ये पशौ एषैव पुरोडा-  
शस्यानुवाक्या । सूत्रितं च । प्र याभिर्यासि साक्षांसमच्छा नो निशुद्धिः शस्तिनीभि-  
रिति । प्रथमे छंदोमे प्रउगशस्ते एषैव वायववत्त्वस्य तृतीया । सूत्रितं च । आ  
वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि साक्षांसमच्छाति ॥



हे वायो वुराणे यज्ञगृहे स्थितं दान्धांसं हविषां सातारं यजमानं इष्टये यागाय या-  
भिर्निधुङ्गिर्वडवाभिरच्छ यासि अभिगच्छसि ताभिरस्मात्प्रत्यागच्छति शेषः ।  
आगत्य च नोऽस्मभ्यं सुभीजसं शोभनाज्युक्तं रायं धनं नि युवस्व नितरां मिश्रय  
प्रयच्छ । तथा वीरं पुत्रं गच्छं गोसंघं अदस्यं अश्वसंघं एतद्भुज्यात्मकं राधो धनं च  
नि युवस्व प्रयच्छ ॥

४. प्रथमे छंदोमे प्रउगशक्ते ऐंद्रवायवत्त्वस्य ये वायव इंद्रोति द्वितीया । सूचितं  
च । ये वायव इंद्रमावनासो या वां शतं नियुती याः सहस्रमिति ॥

ये सूर्यः स्तोतारः इंद्रमावनासः स्तोत्रैरिंद्रस्य तर्पयितारः तथा वायवे वायोश्च  
मावनास्तर्पका भवन्ति ये च आदेवासः जागतेरुपेताः अत एव अर्थः अरेः शत्रोर्नि-  
तोशनासो निहंतारः तैरस्मदीयैः सूरिभिः स्तोत्रभिः वृक्षाणि शत्रून् घ्नंतः हिंसंतः स्याम  
भवेम । किं कुर्वतः । अमित्रान् शत्रुभटान् नृभिरस्मदीयैः पुरुषैरुधा युद्धैभिः सासच्छा-  
सोऽभिभवंतः ॥

५. नियुत्वद्वायुर्वेवताके पशौ आ नो नियुङ्गिरिति हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च ।  
आ नो नियुङ्गिः शतिनीभिरध्वरं पीवोअन्नान्नयिवृधः सुमेधा इति । प्रथमे छंदोमे  
प्रउगशक्ते वायव्यत्त्वस्यैव तृतीया । सूचितं च । आ नो नियुङ्गिः शतिनीभिरध्वरं  
प्र सोता जीरोअध्वरेष्वस्थासि ॥

हे वायो नोऽस्माकं अध्वरं हिसारहितं यज्ञं शतिनीभिः शतसंख्यावर्तीभिः सह-  
क्षिणीभिः सहस्रसंख्यावर्तीभिश्च नियुङ्गिर्वडवाभिः उप आ याहि उपागच्छ । तदनंतर-  
मस्मिन् सवने प्राप्तः सवने माव्यस्व सोमेन त्वय्यव । अन्यद्वैतम् ॥

इति पंचमस्य षष्ठे चतुर्विंशो वर्गः ॥

### 93.

(P. 140.) शुचिं न्वित्यष्टर्थं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रेदुभमैन्द्राग्रम् । अनुक्रमेण  
हि । शुचिं न्वष्टावैन्द्राग्रं त्विति । गतः सूक्ताधिनियोगः । ऐन्द्राग्रस्य पशोर्वपायाः शुचिभि  
रक्षेया याज्या । सूचितं च । शुचिं नु स्तोमं नवजातमथ गीर्भिविदं प्रमत्तिमि-  
च्छमान इति ॥

१. हे वृत्रहणा वृत्राणां शत्रूणां हंताराविद्रात्री शुचिं शुद्धं निरवयं नवजातं इदानी-  
मुत्पन्नं स्तोममस्मदीयं स्तोत्रमद्यात्मिन्काले नु क्षिप्रं जुषेथां संवेथां हि यस्मात्सुहृत्वा  
सुखमाह्वातुं शक्यौ उभा उभौ वा युवां जोहवीमि पुनः पुनराह्वयामि । अत आगत्य  
सेवेथामित्यर्थः । किंच ता तौ तथाविधौ युवां उशते कामयमानाय यजमानाय  
व । जमन्नं बलं वा सद्यस्तदानीमेव शीघ्रं भेष्टा धातुतमौ भवन्तम् ॥

२. हे इंद्राग्नी ता तौ तादृशौ सानसौ सर्वैः संभजनीयौ युवां शयसाना शवो बलं  
तद्दृष्टाचरंती हि खलु भूतं बलमिव शत्रूणां भं जकावास्तामित्यर्थः । कीदृशौ  
संतौ साकं वृथा सह प्रवृत्तौ शयसा बलं न शृणुवांसा वर्धमानौ तथा रात्रौ धनस्य

भुर्बहुदस्य यवसम्यासस्य क्षयतावीभूतौ । एवंविधौ युवं युवां स्थविरस्य स्थूलस्य  
पृथ्वेः द्राघूणां वर्षकस्य वाजस्यस्य च क्षिप्रमक्षणमपि कलेव्यमिति कर्मणः संप्रदा-  
नत्वाचमुत्तर्यते षष्ठो ईदृशमर्थं प्रुक्तं संयोजयत अस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

३. वाजितो हविष्पतो विप्रा मेधाविनः प्रभाति प्रकृष्टो मर्ति ईद्राग्न्धोरनुग्रहस्तु-  
निच्छमानाः आत्मन इच्छन्तः यत् ये यजमानाः विदथं विंसति जानन्ति देवास्तत्र  
यष्टव्यत्वेनेति विदथो यज्ञः तं धीभिः कर्मभिः बुद्धिभिर्वा उपो शुः उपगच्छति । उ  
इति पूरकः । ते नरः कर्मणां नेतासो जनाः अवेतो न काष्ठा यथा अन्धाः शीघ्रं बुद्ध-  
भूमिं व्याप्नुवन्ति तथा नक्षमाणा ऐन्द्रासानि कर्माणि व्याप्नुवंत ईद्राग्नी ईद्रमर्ति च जो-  
हुवतः पुनः पुनराह्वयतो भवन्ति ॥

४. अनावास्यायमैन्द्राग्रस्य हविषो गीर्भिरित्येषा याज्या । सूजितं च । ईद्राग्नी  
अवसा गतं गीर्भैर्विपः प्रमत्तिनिच्छमान इति । ऐद्राग्ने पशो पुरोडाशस्वैषेव याज्या ।  
सूत्रं तुदाहृतम् ॥

हे ईद्राग्नी प्रमत्ति युवयोरनुग्रहस्तु इच्छमान इच्छन् विमो मेधावी वसिष्ठः यथासं-  
यदासा युक्तं पूर्वमानं पूर्वमेव संभजतीत्यं रयि धनमुद्दिश्य गीर्भिः स्तुतिभिः ईदं युवां  
स्तीति । हे युवहणा युवस्य हेतारो युवजा शोभनायुपाविद्राग्नी नव्यभिर्नवतरेः प्र-  
दास्तैर्देवैर्हीनस्यैर्धनेर्नोऽस्मात् प्रविरतं प्रवर्धयतम् ॥

५. महो मह्यो मिथती परस्परं हिंसत्यौ यद्वा मेधतिराक्रोशकम् परस्परमाक्रो-  
शत्यौ स्पर्धमाने स्पर्धौ कुर्वत्यौ तनुरुचा - - हतं हिंसतं तथा सोमसुता हतं  
सततं हिंसतम् । तथा सोमसुता सोममभिषुण्वता जनेन यजमानसंघेन असो-  
मसुतं जनं हिंसतम् ॥

इति पंचमस्य षष्ठे पंचमसो वर्यः ॥

( P. 141. ) ६. हे ईद्राग्नी इमामु इमामेव नोऽस्पसीयां सोमसुतिं सोमाभिषर्वाक्यां  
सोमनसाय सुवनसो भावाय सु सुष्ठु उप यातं उपागच्छतम् । अपि च युवां अस्मान्  
परित्यज्य नु चित नैव मन्त्राय अन्यान् न मन्येये अस्मानेव सर्वदा बुध्येये । हि यस्मा-  
देवं तस्माद्वा युवां शश्वद्भिर्बहुभिर्वा जैरभैर्होविलक्षणैः आ वृत्तीय आवर्तयामि ॥

७. हे अग्ने स त्वं एता एतेन नमसा अज्जेन अस्मसीयेन हविषा समिद्धः  
संसीसः सन मित्रं वरुणमिन्द्रं च अच्छ वांचेः आनिश्रुथाः अयमस्मदीयो रक्षणीय इति  
कथय । ययं यथागोऽपराधे सीमिति परिग्रहार्थीयः सीं सर्वतो वाक्नुनः कायैश्चकुम  
कूनर्वनो वयं तत्तस्मादागतः सु मुळ अस्मात् हृष्टु रक्ष । तच्चागः अयमादिति मित्रा-  
वयश्च शिश्रथन्तु अस्मत्तो विर्योजयन्तु ॥

८. हे अग्ने उपलक्षणमेतत् हे ईद्राग्नी एता इष्टीः इनान्यज्ञान् आशुषाणसः आशु  
शोभं संभजमाना वयं युवांयुवयोः स्वभूतान्वाजानजानि सत्वा सह युगपदेव  
अभ्यइयाम अभिनामुयाम । अपि च ईद्रो विष्णुर्मरुतश्च नोऽस्मान् परि खयन्  
अस्मात्पारित्यज्यान्त्यान मा द्राशुः सर्वेषास्मानेव पश्यन्तु । अत्यन्तम् ॥

इति पंचमस्य षष्ठे षोडशो वर्यः ॥

इयं वामिति द्वादशर्चं पंचमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चनैर्द्रामम् । द्वादशयनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतम् । इयं वां द्वादश गायत्र्यमस्यानुष्टुबिति । उद्योतिष्टोमे प्रातः-सवने अच्छावाकस्ये आदितो नवर्चः शस्यते । सूत्र्यते हि । इयं वामस्य मन्मन इति नवेति । आभिष्टविकेषु कथ्येषु स्तोत्रेषु बृह्दावच्छावाकस्य प्रातःसवने इहं सूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् । सूत्रितं च । इयं वामस्य मन्मन इत्येकादशेति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने तस्यैवाद्यस्तुतः । सूत्रितं च । इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे इति ॥

१. हे इन्द्राग्नी इयं पूर्वस्तुतिः पूर्व्या मुख्या स्तुतिः अस्य मन्मन स्तोतुः अस्माद्-सिद्धान्तं वां युवाभ्यां युवयोरर्थे अन्धान्मेवावृष्टिरिव बह्वीं सतीं अजनि प्रादुर्भूता तां शृणुतमित्युत्तरत्र संबंधः ॥

(P. 142.) २. हे इन्द्राग्नी जरितुः स्तोतुः हवमाह्वानं युवां शृणुतम् । श्रुत्वा च गिरस्तरीयाः स्तुतीर्वृतं संभजतम् । तथा ईशाना ईश्वरी युवां धियाः अनुष्ठितानि कर्माणि पिब्यतं तस्यैः फलैः पूरयतम् ॥

३. हे नरा नेतास्त्विन्द्राग्नी नोऽस्मान् पापत्वाय पापवत्त्वाय हीनभावाय मा रीरधतं तथा अभिशस्त्यै शत्रुभिः कृतायाभिशंसनाय मा रारधतं तथा निदे निवकाय जनाय नोऽस्मान् मा रीरधतं मा वशीकुरुतम् ॥

४. चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने अच्छावाकस्य इद्रे अग्नेत्ययं षडहस्तोत्रिय-संज्ञकस्तुतः । सूत्रितं च । इद्रे अग्ना नमो बृहता इवे ययोरिवभिनि ॥

अवस्यवः रक्षणकामा ययं इद्रे देवे अग्ना अग्नी च बृहद्ब्रह्मणं वर्धकं नमो हविर्लक्षणमज्ञं सुवृत्तिं सुप्रभृतां स्तुतिं च आ ईरयामहे अभिप्रेरयामः । तथा धिया कर्मणा युक्ताः धेनाः बाङ्गमितत अप्रगीताः स्तुतिवाचश्च अभिप्रेरयामः ॥

५. ता हि तौ खलु इन्द्राग्नी शश्वतः बहवः विप्रासो मेधाविनो जनाः ऊतये रक्षणाय इत्या इत्यमनेन प्रकारेण ईळते स्तुर्वति । तथा सबाधः समानं बाधमानाः परस्परं बाध्यमाना जनाः वाजसातये अजलाभाय तावेवैन्द्राग्नी ईळंतं स्तुर्वति । यद्वा वाजसातिरिति संग्रामनाम संग्रामार्थम् ॥

६. विपन्यवः स्तोत्रमिच्छंतः प्रयस्यंतः हविर्लक्षणमज्ञिनोपेताः सतिष्यवः सनि धनमात्मन ईच्छंतो ययं मेधसाता मेधानां सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्राग्नी ता तौ वां युवां गीर्भिः स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामहे ॥

इति पंचमस्य षष्ठे समदशो वर्गः ॥

७. अमावास्यायामैर्द्रामस्य हविष इन्द्राग्नी अवसेत्यनुवाक्या । सूत्रितं च । इन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्भिः प्रमत्तिमिच्छमान इति ॥

हे वर्षेणीसहा वर्षेणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभविसारां हे इन्द्राग्नी अस्मभ्य

स्तोत्रभ्यो वेयेन अवसा अन्नेन सह आ गतं आगच्छतम् । कुशंसो वृष्टाभिः संसतः  
पारुष्यवादीं शत्रुश्च नोऽस्मान्मा ईशत ईशिष्ट अस्मान्वाधितुं मा शक्नोतु ॥

८. हे इंद्राग्नी कस्य कस्य चिदपि अरुणोऽरेर्मेत्स्य मनुष्यस्य संबंधिनी  
धृतिर्हिंसा नोऽस्मान्मा प्र णक् मा प्राप्नोतु । शर्म सुखं च अस्मभ्यं प्रयच्छतं  
दत्तम् ॥

९. हे इंद्राग्नी गोमत् गोभिर्गुक्तं हिरण्यवत् हिरण्यैः सुवर्णैर्गुक्तं अश्ववत्  
अश्वैश्चोपेतं यद्वसु वां युवामीमहे याचामहे तद्वसु युवयोः प्रसादान् वयं वनेमहि  
संभोजेमहि ॥

१०. आतुर्विंशकोऽहनि प्रातःसवने अच्छावाकशस्त्रे यत्सोम आ सुत इत्यारं-  
भणीया अहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु एषा प्रातःसवने तेनैव संसनीया । सूचितं  
च । यत्सोम आ सुते नर इत्यारंभणीयाः शस्त्रेति ॥

सोमे सुते अभिपुते सति नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः सपर्यवः परिचरणक्रामाः  
संतः सप्तीर्वता प्रशस्ताश्चो इंद्राग्नी इहमार्मि च यद्यथा आ अमोहवुः अभिदूयते तदा  
युवामागच्छतमिति शेषः ॥

११. वृचहंतमा वृत्राणामावरकाणां हंतुममौ मंशना मोदमानौ या याविंद्राग्नी  
उक्थेभिः शस्त्रैः गिरा च स्तुत्या च आविवासतः परिचर्येते व्यत्ययेन कर्मणि  
कर्तृप्रत्ययः आंगुषैर्योषैरभ्यैश्च स्तोत्रैः यावाविवासतः परिचर्येते तौ युवां आ-  
गच्छतमिति शेषः ॥

१२. हे इंद्राग्नी तौ युवां कुशंसं वृष्टाभिः संसतं पुर्विद्वंसं पुर्विज्ञानं रक्षास्विनं बलवं-  
तं आभीगं आहत्य अस्मत्तोऽपहत्य भीक्तारं मर्त्यं मनुष्यं शत्रुं हन्मना हननसाध-  
नेनायुधेन हतं हिंस्तम् । उक्तं न वार्यं कृष्टानेन वृद्धयति । उदधिं लुप्तोपममेतत् ।  
उदधानं कुंभमिव । यथा कुंभोऽनायासेन निश्च्यत एवमनायासेनैव शत्रुनायुधेन युवां  
हिंस्तम् ॥

इति पंचमस्य षष्ठेऽष्टादशो वर्गः ॥

( P. 143. ) प्र क्षोदसेति षड्च षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैलुभं सरस्वतीदेवताकम् ।  
तृतीया तु सरस्वदेवताक्रा । अनुक्रम्यते च । प्र क्षोदसा षट् सारस्वतं तु तृतीया  
सरस्वत इति । गतः सूक्तविनियोगः । प्रथमे छंदोमे प्रउगशस्त्रे प्र क्षोदसा धायसा  
सह एषेति प्रउगमिति । सारस्वते पशौ प्र क्षोदसेति वपाया याज्या । सूचितं च ।  
प्र क्षोदसा धायसा सह एषा पाथीरवी कन्या चित्राश्रुति ॥

१. एषा नदीवन्निगमा एषा वृद्धयमाना नदीरूपा सरस्वती आयसी अयसा  
निर्मिता पूः पुरीष धरुणं लिगव्यस्ययः धरुणा धारीयत्री धायसा धारकेण क्षोदसा

उत्तरेण प ससे प्रभावति क्षीर्णं गच्छति । शिष्टः स्थैर्यशीला नदीरूपा सा  
अन्याः विश्वाः सर्वा अपः आपगाः महिना महिना प्रवाहयाना भूतं बाधमाना रथ्येव  
प्रतीकीव विस्तीर्णा सती याति गच्छति । यद्वा रथ्येव रथिनेव यथा रथी स्थेन  
गार्गस्थं तद्गुल्मादिकं चूर्णीकृत्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन वेगेन सद्यै संपिषती  
गच्छतीत्यर्थः ॥

सारस्वत एव पशौ वपाया एकाचेतवित्यनुवाक्या । सूत्रितं च । एकाचेतस्सरस्वती  
पशोनामुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति ॥

२. सख्यवत्सरेण क्रतुना यक्ष्यमाणो नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थया-  
मास सा च तस्मै सहस्रसंवत्सरपर्याप्तं पर्याप्तं घृतं च प्रददौ । अयमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते ।  
नदीनामन्यासां मध्ये शुचिः शुद्धा गिरिभ्यः सकाशात् आ समुद्रात्समुद्रपर्यन्तं यती  
गच्छती एका सरस्वती नदी अचेतत् नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत् । तथा भुवनस्य  
भूतजातस्य भूरर्षेऽलस्य राशो धनानि चेतनीं प्रज्ञापयतीं प्रयच्छती नाहुषाय राज्ञे  
घृतं पयश्च सहस्रसंवत्सरक्रतोः पर्याप्तं दुदुर्लभं दुग्धवतीं वसवती ॥

३. सरस्वदेवताके पशौ स वादृष इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च । स  
वादृषे नर्या योषणासु यस्य व्रतं पशवो यंति सर्वे इति ॥

मध्यस्थानो वायुः सरस्वान् नर्यां नृभ्यो हितो वृषा सेचनसनर्थः शिशुरल्पः  
प्रातुर्भोवसमयेऽपतया नृदयमानो वृषा नो वधिता एवंभूतः स सरस्वान् बलि-  
यासु यज्ञाहासु योषणासु योषिस्तु आत्मनः कलत्रमुतासु मध्यमस्थानास्वप्नु-  
माये वादृषे वर्धते । स तादृशः सस्वान् मयवज्रयो हविष्मज्जयो यजमानेभ्यो वाजिनं  
बलिनं पुत्रं वधाति वधाति । तथा सातये लाभार्थं तन्वं तेषां शरीरं वि माधुजीत  
विमाष्टिं लाभार्थं संस्कारीतीत्यर्थः । अथर्ववेदा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः  
प्रीयनार्थं तत्सवनमिति छांदोगिके सारस्वते तृयेऽस्या उक्तो वित्तियोगो न विरुध्यते ॥

(P. 144.) ४. वशरात्रे अष्टनेऽहनि प्रउगे उत स्या न इति सारस्वतः सप्तमस्तवः ।  
सूत्रितं च । उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगमिति । सारस्वते पशौ  
पुरोडाशस्य उत स्या न इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च । उत स्या नः सरस्वती जुषाणा  
सरस्वत्यभि नो मेपि वस्य इति ॥

उत अपि च जुषाणा प्रीयमाणा सुगता शोभनधना स्या सा सरस्वती नोऽस्मा-  
कमात्मन्यज्ञ उप भवत् अस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोतु । कीदृशी सा । मितजुभिः  
प्रह्वीर्जुभिः नमस्यैर्नमस्कारैः देवैरिमानोपगम्यमाना । विच्छन्नार्थः । जुषा नित्य-  
युक्तेन राया धनेन च संगता सखिभ्य उत्तरोत्कृष्टतरा । ईदृशी अस्मदीयाः स्तुती-  
रुपशृणोत्वित्यन्वयः ॥

५. पवित्रेष्टषो सारस्वतस्य हविष इ जुह्वाना इति याज्या । सूत्रितं च । इमा  
जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्दधिक्राव्यो अकारिषमिति ॥

हे सरस्वति इमा इमान्यस्मदीयानि हवींषि जुह्वानास्तुभ्यं जुह्वतो वयं नमोभिः  
त्वद्विषयैर्नमस्कारैः युष्मत्स्वत्सकाशात् आ उपसर्गश्रुतेयौग्यक्रियाध्याहारः आ वदीमहि  
जगतीति शेषः । स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं प्रति जुषस्व पतितस्वत् । यथं च प्रियतमे

अतिशयेन प्रिये तवै त्वदीये शर्मन् शर्मणि सुखे दधानाः निधीयमानाः संतः शरणं न वृक्षमाभ्रभूतं वृक्षमिव उप स्थेयाम त्वानुपतिष्ठेम संगच्छेमहि ॥

६. हे सुभगे शोभनधने सरस्वति अयं वसिष्ठः ते - - - कृतस्य यज्ञस्य संबन्धिन्त्यौ द्वारौ पूर्वोपरौ व्यावः विवृणोति । उ इति पूरकः । हे शुभे शुश्रवर्णे देवि वर्ध वर्धस्व । तथा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वाजान् अन्नानि रासि प्रहेहि । अन्यद्गतम् ॥

इति पंचमस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

96.

बृहदु गायिष इति षडृचं सप्तमं श्रुक्तं वसिष्ठस्यार्चम् । आद्या बृहती तृतीया प्रस्तारपंक्तिः शिष्टास्तिस्त्री गायत्र्यः । आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकः अंत्यश्च सरस्वदेवताकः । तथा चानुक्रांतम् । बृहदु प्रगाथः प्रस्तारपंक्तिः परास्तिस्त्री गायत्र्यः सरस्वत इति । पंचमेऽहनि प्रउगशस्त्रे आद्यः प्रगाथः सरस्वतस्तृचः । सूत्रितं च । बृहदु गायिष इति बार्हतं प्रउगं प्रगाथानेकं इति ॥

१. अनया ऋषिरात्मानं संबोध्य सरस्वत्याः स्तुतौ प्रेरयति । हे वसिष्ठ त्वं बृहदु बृहदेव महदेव वचः स्तोत्रं गायिषे गायसि । किमर्थम् । नदीनां मध्ये असुर्या असुराशब्दाद्यनुर्थ्यैकवचनस्य उच्यदिशः असुरायै बलवत्यै नदीरूपायै सरस्वत्यै अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः । तथा रोदसी व्यावापृथिभ्योः स्थितां दिवि देवतारूपेण भूम्यां वामूपेण निवसतीं सरस्वतीमित् सरस्वतीमेव सुवृत्तिभिः सुष्टु होषवाजितैः स्तोमैः स्तोत्रैर्नह्य पूजय सर्वदा सरस्वतीमिव स्तुहि नान्यां देवतामिति भावः ॥

२. हे शुभे शुश्रवर्णे सरस्वति यत् यस्यास्ते तव महिना महिम्ना उभे अंधसी उभयविधं दिव्यं पार्थिवं चाग्निं भ्राम्यमारण्यं वा पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः अधिक्षियंति अधिगच्छंति सा त्वं अविची रक्षित्री सती नोऽस्मान् बोधि बुध्यस्व । अपि च महत्सखा महतो माध्यमिका देवगणाः ते सखायो यस्या माध्यमिकाया वाचः तादृशी त्वं मघोनां हविलक्षणधनोपेतानामस्माकं राधो धनं चोद प्रेरय ॥

३. भद्रा कल्याणी भजनीया वा सरस्वती भद्रमिह भद्रमेव कल्याणमेव कृणवत् अस्माकं करोतु । तथा अकवारी अकुत्सितगमना वाजिनीवती अन्नवती चेतति चेतयतु अस्मात् प्रज्ञापयतु । यद्वा मदीयं स्तोत्रं चेतति जानातु । तथा जमदग्निवत् जमदग्निना ऋषिणेव मया मृणाना स्तूयमाना वसिष्ठवत् अर्होर्थे वतिप्रत्ययः वसिष्ठर्हि वसिष्ठस्यानुरूपं स्तुवाना स्तूयमाना च भव ॥

(P. 145.) ४. सरस्वदेवताके पशौ जनीयंत इति तिलः पुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्या । सूत्रितं च । जनीयंतो ज्वप्रव इति तिन्नो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृंहंतमिति ॥

जनीयंतः जायंत आस्वपत्यानीति जनयो जायाः ता इच्छंतः पुत्रीयंतः पुत्रान्का-

मयमानाः सुदानवः शोभनवाताः अग्रवः उपगंतारो वयं नु अद्य सरस्वतं देवं हवामहे  
स्तुमहे आह्वयामहे वा ॥

५. हे सरस्वः सरस्वन् देव ते त्वदीया ये ऊर्मयो जलसंवा मधुमती रसवतः घृतश्रुतः  
घृतस्य वृष्टुदकस्य क्षारिणो भवति तेभिस्तैरूर्मिभिः नोऽस्माकमविता रक्षिता भव ॥

६. अन्वारंभणीयायां सरस्वती यागस्य पीपिवांसमित्यनुवाक्या । सूचितं च ।  
पीपिवांसं सरस्वती दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमिति ॥

पीपिवांसं प्रवृद्धं सरस्वती देवस्य स्तनं शब्दायमानं स्तनवद्वसाधारं वा मेघं भक्षी-  
महि भजेमहि प्राप्नुयामः । यो विश्वदत्तो विश्वः सर्वैर्दत्तो भवति दृश्यमानो भवति  
तं स्तनं मेघमित्यर्थः । तथा प्रजां पुचारिष्वां इषमजं च सरस्वतः प्रसादाद्ब्रह्मीमहि ॥

इति पंचमस्य षष्ठे विशो वर्यः ॥

### 97.

यज्ञे दिव इति दशचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठम्यार्षं वैष्टुभम् । प्रथमा ऐद्री हतीयानवम्यो-  
रिन्द्राब्रह्मणस्पती देवता दशम्या इन्द्राबृहस्पती शिष्टातां नु बृहस्पतिः । तथा चानुक्रां-  
तम् । यज्ञं वृषैर्वादि बार्हस्पत्यमन्त्रैर्द्री च हतीयानवम्यार्षैर्ब्राह्मणस्पत्ये इति ।  
आभिर्द्विकेषून्ध्येषु हतीयसयने स्तोमद्वौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदमुत्तरं च सूक्तमा-  
वापार्थम् । सूचितं च । यज्ञे दिव इति ॥

१. यत्र यस्मिन् यज्ञे देवयज्ञो देवान्कामयमाना नरो नेतार कस्विजो महति हव्यति  
यत्र यस्मिन् सवनानि अभिषोतव्याः सोमाः इन्द्राय इन्द्रार्थं सुन्वे अभिषूयति पृथिव्याः  
संवधिनि वृषद्ने नृगां नेतृगां सदनभूते तस्मिन् यज्ञे प्रथमं सर्वभ्यो देवेभ्यः पूर्वं दिवो  
द्युलोकान् गमत् आगच्छतु । किमर्थम् । मदाय मदार्थं सोमं पातुमित्यर्थः । तथा  
वयश्च गंतारः तदीया अश्वाश्च गमत् आगच्छतु ॥

२. हे सखायः समानख्यानाः स्तोतारो वयं वैव्या देव्यानि देवसंबंधीनि अवांसि  
रक्षयानि आ वृणीमहे प्रार्थयामहे । नोऽस्माकं हविः बृहस्पतिः बृहतां पालयिता  
देवः आ महं महतिर्वानार्थः आ महते आदत्ते लोपस्व आत्मनेपदे विवति तलोपः ।  
यो बृहस्पतिः पराशतो दूरदेशात् धनान्याहृत्य पुत्रेभ्यः पितेव नोऽस्मभ्यं दाता  
भवति तस्मै मीळद्वये सौक्ते बृहस्पतये अनागाः अनागसः अनपराधा यथा वयं  
अवेम हे सखायः तथा यूयं परिचरतेति शेषः ॥

३. ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सुशेवं सुसुखं ब्रह्मणो मंत्रस्य पतिं पालयितारं एतत्संज्ञं तमु  
तमेव देवं नमसा नमस्कारेण हविर्भिश्चरुपुरोडाश्यादिभिश्च सार्षं गृणामि गृणं स्तुवे ।  
अपि च महि महान्तमिन्द्रं दैव्यः देवार्हः लोकः अस्मदीयः स्तावको मंत्रः सिषक्तु  
सेवताम् । ब्रह्मणोऽजस्य मंत्रस्य वा देवकृतस्य देवैः स्तोदामिः कृतस्य य इन्द्रो  
ब्रह्मणस्पतिवो राजा हैवरो भवति तमिन्द्रं तं ब्रह्मणस्पतिमिति संबंधः ॥

(P. 146.) ४. प्रेष्ठः प्रियतमः स बृहस्पतिः नोऽस्माकं योनिं स्थानं वेदिलक्षणं आ सद्गु आसीदगु आगत्योपविशतु । यो बृहस्पतिः विश्ववारः विश्वैरणीयो योऽस्ति भवति । अपि च रात्रौ धनस्य सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य च यः कानोऽस्माकमिलाषोऽस्ति तं काममस्मभ्यं ह्यत् ददातु । काम्यमानं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा सञ्जतः उपद्रवैः संसक्तान् नोऽस्मानरिष्टानहिसितान् कृत्वा अति पर्वत् अतिपारयति शञ्जतु ॥

५. तं सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रसिद्धं अमृताय अमरणत्वाय जीवनाय जुष्टं पर्याप्तमर्क-मर्चनसाधनमर्चं पुरुषाः पुराजाता इमेऽमुतासः अमरणा देवाः बृहस्पतेराज्ञया नोऽस्मभ्यं आ धातुः प्रदद्युः । वयं च शुचिक्रदं शुद्धस्तोत्रं पस्त्यानां पस्त्यमिति गृहनाम तेन तद्वृत्तौ लक्ष्यते गृहिणां यजतं यष्टव्यं अनर्वाणं अप्रत्युतं केनाप्यप्रतिगतं बृहस्पतिं बृहतां पालकं देवं हुवेम आह्वयाम स्तुयेम वा ॥

इति पंचमस्य षष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

६. शग्मासः शग्माः सुखकराः शग्मा वा अरुषासः आरोचमानाः सहवारः संहृत्य वाहका अश्वाः तं बृहस्पतिं वहन्ति वहंतु यस्य बृहस्पतेः सहश्रितं बलं च भवति नीळवत् नीळं निलयो निवासः तद्युक्तं सधस्थं सहस्थानं च यस्य तं बृहस्पतिमित्यन्वयः । कीदृशा अश्वाः । नभो न आदित्यमिव अरुषं आरोचमानं रूपं वसानाः धारयन्तः ॥

७. स हि स खलु बृहस्पतिः शुचिः शुद्धः शतपत्रः बहुविधवाहनः स एव शुंभ्युः सर्वेषां शोधयिता हिरण्यवाशी वाशीति वाङ्माम हितरमणीयवाक् । यद्वा वाशीभिस्तक्षतामन्मयीभिरिति निगमात् वाशी आयुधं स्वर्गमयायुधः इषिरो गंसा अभ्येषणीयो वा स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता यद्वा सरणशीलस्योदकस्य सनिता साता स एव बृहस्पतिः स्वावेशः सुनिवासः कृष्वः दर्शनीयः । ईदृशो देवः सखिभ्यः स्तो-तृभ्यः पुरु बहुलं आशुतिमर्चं करिष्ठः कर्तृतमो दातृतमो भवति ॥

८. देवी देव्यौ दानादिगुणयुक्ते देवस्य बृहस्पतेर्जननी जनयित्र्यौ शैवसी यावा-पृथिव्यौ महित्वा महस्वेन युक्तं बृहस्पतिं ववृधतुः वर्धयामासतुः । हे सखायो गृह-मपि दक्षाग्याय वर्धनीयाय द्वितीयार्थे चतुर्थी वर्धनीयं तं बृहस्पतिं रक्षत वर्धयन् । स च बृहस्पतिः ब्रह्मणे वृंहिताय प्रभूताद्यान्नाय तदर्थं सुतरा सुतरणानि सुखेन तरणीयानि सुगाथा सुखेनावगाहनीयानि उदकानि करत करोतु ॥

(P. 147.) ९. हे ब्रह्मणस्पते तुभ्यं वज्रिणे वज्रवते इंद्राय च वां युवाभ्यां तादर्थ्यं चतुर्थी ब्रह्म मंत्ररूपा इयं सुवृत्तिः सुप्रवृत्ता स्तुतिः अकारि मया कृताभूत् । तौ युवां धियोऽस्मदीयानि कर्माणि अविष्टं रक्षतम् । तथा पुरंधीः पुरुधीः बह्वीः स्तुतीः जिगृतं निगिरतं शृणुतमिति यावत् । अर्थः अरीः अभिगन्त्रीः वनुषां संभक्तृणामस्माकं अरातीः शत्रुसेनाः जजस्तं उपक्षपयतम् ॥

१०. तृतीयसद्वन उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिनो बृहस्पते युवमिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । बृहस्पते युवमिदं ब्रह्म इति याज्येति । याजपथेऽतिरिक्तोक्तस्य एषेव परि-धानीया । सूचितं च । बृहस्पते युवमिदं ब्रह्म इति परिधानीयेति ॥



हे बृहस्पते त्वं च इंद्रश्च युवां दिव्यस्य विवि भवस्य वस्यो वसुनो धनस्य ईशाथे ।  
अतः कारणात् स्तुयते स्तोत्रं कुर्वते कीरये स्तोदनामैतत् स्तोत्रं रथि धनं धत्तं  
दत्तम् । अदिति पूरणः । अन्यद्वत् ॥

इति पंचमस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

98.

अध्वर्यव इति सप्तमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि वैदुभमैत्रं सप्तम्यैद्रावाहस्पत्या ।  
तथा चानुक्रांतम् । अध्वर्यवः सप्तोक्तदेवतात्येति । पूर्वसूक्तेन सहोक्ता विनियोगः ॥

१. हे अध्वर्यवोऽध्वरस्य नेतार कृत्विजः क्षितीनां जनानां मध्ये वृषभाय श्रेष्ठा-  
यैद्राय अरुणमारोचमानं दुग्धं अभिषुतं अंशुं सोमं जुहोतन जुहुत । अवपानं अवक्रम्य  
स्थितं दूरस्थं पातव्यं सोमं गौरात् गौरभृगावपि वैदीयान् अतिशयेन विद्वान् इंद्रः  
सुतसोमं अभिषुतसोमं यजमानमिच्छन् अन्विच्छन् विश्वाहा विश्वान्यहानि इत् एष  
सर्वदेव याति गच्छति । अतस्तस्मा इंद्राय सोमं जुहुतेत्यन्वयः ॥

२. हे इंद्र प्रदिवि प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन्काले चारु शोभनं यत्सोमलक्षणमर्जं  
सधिषे पानेनोदरे धारयसि अस्य सोमस्य पीतिमित् पानमेव दिवेदिवे प्रतिदिवसं इहानी-  
मपि वक्षि कामयसे वशं कान्तावित्यस्य सिपि शपो लुकि षत्वकत्वपत्वेष्वेतद्रूपम् ।  
उतापि च हे इंद्र वृषा हृदयेन उतशब्दश्चार्थे मनसा च जुषाणः सेवमानः उशान्  
अस्मान्कामयमानस्त्वं प्रस्थितान् पुरस्ताद्वीतान् उत्तरवेदिस्थान् सोमन्पाहि पिब ॥

३. हे इंद्र त्वं जज्ञानो जायमान एव सहसे बलाय सोमं पपाथ पीतवानसि । ते  
तव महिमानं महस्वं माता त्वदीया जननी अदितिः प्रोवाच प्रोक्तवती । संवाहसूक्तेऽयं  
पंथा इत्यादिको नही न्वस्येत्यर्थार्चावारभ्य अदित्या इंद्रं मातेत्यस्योक्तत्वात् । अतः  
कारणात् हे इंद्र त्वमुरु विस्तीर्णमंतरिक्षं आ पप्रथ स्थितेजसा आपुरितवानसि । अपि  
च युवा युद्धेन देवेभ्यः स्तोदभ्यो देवेभ्य एव वा वरिवो धनं चकर्थं कृतवानसि ॥

(P. 148.) ४. हे इंद्र महतः प्रभूतान् मन्यमानान् शत्रून् यद्यथा योधयाः अस्मान्भियो  
धयेः तैः सह यो युजं बलं प्रयच्छेरित्यर्थः । तस्मां शाश्वतानान् हिंसतस्तान् शत्रून् बाहुभिः  
आयुधानैरपेक्षैर्हन्तैरेव स्वल्पसादास्साक्षाम सहैव अभिभवेम । यद्वा यदि वा हे इंद्र  
नृभिर्मैतृभिर्मरुद्भिर्द्रवैः परिवृतः स्वमेवाभियुध्याः अस्मदीयान् शत्रूनाभियुध्यस्वसौभवासं  
अवोऽजं यशो वा शोभनस्य अवसा हेतुं तमाजिं सधामं त्वया सहायेन वयं जयेम ।

५. इंद्रस्य कृतानि वीर्यकर्माणि प्रथमा प्रथमानि पुरातनानि प्रवोचं प्रब्रवीमि ।  
मथवा मथवानिन्द्रः या यानि चकार कृतवान् नूतना नूतनान्यभिनवानि च तानि प्रवो-  
चम् । यदेत् यदेव अदेवीः आसुरीर्मायाः तैः कृतानि असाहित अभ्यभूत् अथ अनंतरमेव  
अस्येद्रस्य सोमः केवलः असाधारणोऽभवत् । तस्मात्प्रभूत्येव सोमस्येद्रस्य चासाधारणः  
सर्वधो जात इत्यर्थः ॥

६. हे इंद्र पशव्यं पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च तेभ्यो हितं अभितः सर्वतो विद्यमानं इदं विश्वं सर्वं जगत् तव तवैव स्वभूतं सूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य चक्षसा तेजसा यद्विश्वं पश्यसि त्वं प्रकाशयसि । अपि च हे इंद्र एक एव त्वं गोपतिरसि । न केवलमेकस्या एव गोः पतिरपि तु सर्वानामित्याह गवामिति । अतः कारणात् ते त्वया प्रयतस्य प्रत्तस्य द्वितीयार्थे षष्ठी प्रत्तं वस्वो धनं भक्षीमहि भजेमहि ॥

७. व्याख्यातेयम् (१७. १०.) । भक्षरार्थस्तु । हे बृहस्पते त्वं चंद्रश्च युवां दिव्यस्य पार्थिवस्य चोभयविधस्य धनस्येश्वरौ भवथः । तौ युवां स्तुवते स्तोत्रे धनं दत्तमिति ॥

इति पंचमस्य षष्ठे त्रयोविंशो वर्गः ॥

### 99.

परो मात्रयेति सप्तचै दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थे वैष्टुभम् । उरुं यज्ञायेत्याद्यास्तिस्र एन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः । तथा चानुक्रांतम् । परो वैष्णवं सूरभिर्येन्द्राश्च तिस्र इति । गतः सूक्तविनियोगः । विष्णुदेवताके पशौ परो मात्रयेति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च । परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतमिति ॥

१. पर इति सकारांतं परस्तादित्यस्यार्थे परशब्दाच्छांदसोऽसिप्रत्ययः परो दिवा पर एना पृथिव्येति यथा । मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया । मात्रया परः परस्तादुर्तमानया अपरमितया तन्वा शरीरेण वृधान वर्धमानं हे विष्णो ते तव महित्वं महत्त्वं नान्वश्रुवन्ति नानुव्यामुवन्ति । त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनेज्ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । ते तव उभे रजसी उभौ लोकौ पृथिव्या आरभ्य पृथिवीमंतरिक्षं च विश्वं जानीमो वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् । हे देव द्योतमान विष्णो त्वमेव परमस्य स्वर्गादेरुत्कृष्टलोकस्य द्वितीयार्थे षष्ठी परमं लोकं विस्ते जानासि । अतस्त्वव महत्त्वं न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः ॥

(P. 149.) २. पूर्वोक्त एव पशौ न ते विष्णो इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च । न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं विष्णो सुमति विश्वजन्मामिति ॥

हे देव शानादिगुणयुक्त विष्णो ते तव महिम्नः महत्त्वस्य परं विप्रकृष्टं अंतमवसानं जायमानः प्रादुर्भवन् जनः नाप न प्राप्नोति । तथा जातः प्रादुर्भूतोऽपि जनो नैव प्राप्नोति । तव महत्त्वस्यावसानं नास्ति अत एव सर्वेन जायत इति भावः । कोऽसौ महिमा तमाह । ऋषेवं दर्शनीयं ब्रूतं महान्तं नाकं द्युलोकं उदस्तभाः त्वमूर्ध्वमधारयः यथा अधो न पतति तथा । पृथिव्या भूमेः संबंधिनीं प्राचीं ककुभं च दायर्थं धारितवानसि । उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूतजातस्य । तथा च मंत्रांतरम् । य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दायार भुवनानि विश्वेति ॥

३. पूर्वोक्त एव पशौ इरावती इति हविषो याज्या । सूत्रितं च । इरावती धेनुमती हि भूतं विश्वकर्मन्हविषा वावृधान इति द्वे इति ॥

हे व्यावापृथिव्यौ मनुषे स्तुवते मनुष्याय दशस्या दिवस्यो युक्तो युवां इरावती  
अन्नवस्यो धेनुमती गोमत्यौ सूर्यवसिनी शोभनयवसे च भूतमभूतम् । हिंसाब्दः  
प्रसिद्धौ । विष्णुना विक्रांतत्वात् युवामेवमेव खलु पूर्वमभूतमित्यर्थः । हे विष्णो एते  
इमे सोदसी व्यावापृथिव्यौ व्यस्तभाः विविधमधारयः । पृथिवीमूर्ध्वमुखत्वेनेति विवि-  
धत्वम् । अपि च पृथिवीं प्रथितामिमां भूमिं अभितः सर्वत्र स्थितैर्मयूखैः द्वाधर्थं धा-  
रितवानसि । यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थः । पर्वता हि विष्णोः स्वभूताः ।  
विष्णुः पर्वतानामधिपतिरिति श्रुतेः ॥

४. हे इंद्राविष्णु यज्ञाय यजमानाय उरुं विस्तीर्णं लोकं स्वर्गाख्यं चक्रयुरु कृ-  
तवतौ खलु युवाम् । किं कुर्वतौ । सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं उपसं तमोनिवारकमुषः-  
कालं अग्निं च असुरैरावृतं जनयंतौ पुनः प्रादुर्भावयंतौ । हे नरा नेतारारविन्द्राविष्णु  
वृषादिप्रसूय एतत्संज्ञस्य दासस्य चित् उपक्षपयितुरसुरस्य मायाः घृतनाज्येषु संचामेषु  
जगद्भ्यः जिहिसिधुः । युवां सूर्यादिकं जनयंतौ तस्मिन् युज्यते ॥

५. हे इंद्राविष्णु दृहिताः दृढीकृताः नव नवति च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः  
पुराणि शंबरस्य स्वभूतानि अयिष्टं अहिंसिष्टम् । अयहिंसायाम् । अपि च शतं सहस्रं च  
वर्चिनोऽसुरस्य वीरान् अभति प्रतिद्वंद्वितो यथा न भवति तथा साकं सह संघश एव  
ह्यः अहिंसिष्टम् । यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रमिति हि निगमांतरम् ॥

६. बृहती महतीयं मनीषा मननीया स्तुतिः बृहंता बृहंतौ महंतौ उरुक्रमा विस्ती-  
र्णविक्रमौ । विष्णुना सहैकार्थभावादिन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् । तवसा तव इति बलस्य  
वृद्धेर्वौ नामधेयं तद्वैतो एवंभूतौ युवां वर्धयंतौ प्रवृद्धौ कुर्वतौ अस्मानिः कृता । हे  
विष्णो हे इंद्र विस्वेषु यज्ञेषु वां युवाभ्यां स्तोमं उक्तलक्षणं स्तोत्रं ररे वरे रा दान  
इति धातुः तौ युवां वृजिनेषु इषोऽज्ञानि पिन्वतं अस्मभ्यं वर्धयतम् ॥

७. अभ्युद्यद्येष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य वषट् हव्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । भद्रा  
ते हस्ता सुकृतोत पाणी वषट्ते विष्णवास आ कृणोमीति ॥

हे विष्णो ते तुभ्यं आसः आस्यात् आ अभिमुखं वषट् कृणोमि करांमि ।  
वषट्कारेण हविर्हावयामि । हे शिपिविष्ट शिपयो रश्मयः तैराविष्ट विष्णो तद्वषट्कृतं  
मे मनीयं हव्यं हविर्हृषस्व सेवस्व । सुष्टुतयः शोभनस्तुत्यात्मिका गिरौ वाचश्च स्वां  
वर्धंतु वर्धयंतु । अन्यज्ञतम् ॥

इति पंचमस्य षष्ठे चतुर्विंशो वर्गः ॥

(P. 150.) १. नू मर्त इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्याग्निं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । नू  
मर्त इत्यनुक्रांतम् । उक्तं पृष्ठेऽष्टावाकशस्ते इदं शंसनीयम् । सूत्रितं च । ऋतुर्जनित्री  
नू मर्तो भवा मित्र इति ॥

स मर्तो मनुष्यः सनिष्यन् धनमिच्छन् नु क्षिप्रं दयते धनमादत्ते । दयतिराड्पू-  
र्वार्थे द्रष्टव्यः । यो मनुष्य उरुगाथाय बहुभिः कीर्तनीयाय विष्णवे दाशत्  
हवींषि दद्यात् । यश्च सत्राच्चा सहांचता मनसा मननेन स्तोत्रेण प्र यज्ञाते प्रकर्षेण  
पूजयेत् । एतावत् एतावत्परिमार्णं महान्तं नर्थं नरेभ्यो हितं विष्णुं आविवासात् नम-  
स्कारादिभिः परिवरेत् स मर्तो दयत इत्यन्वयः । यद्वा सनिष्यन्निति सनतेर्लोभार्थस्य  
लृष्टि रूपम् । स मर्तः सनिष्यन् धनादीनि लप्स्यमानो भवन्नेव हविरादिकं नु क्षिप्रं  
दयते विष्णवे ददातीति योज्यम् ॥

२. विष्णुदेवस्ये पशौ पुरोडाशस्य त्वं विष्णो इत्यनुवाक्या । सूचितं च । त्वं  
विष्णो सुमतिं विश्वजन्यां वि चक्रमे पृथिवीमेष एतामिति ॥

हे एवयावः एवा प्राप्तव्याः कामाः तान् यापयति प्रापयति स्तोत्रनित्येवयावः  
हे एवयावन् विष्णो त्वं विश्वजन्यां सर्वजनहितां दीपैर्विद्युक्तां सुमतिं अनुग्रहबुद्धिं  
दाः अस्मभ्यं देहि । सुवितस्य सुष्टु प्राप्तव्यस्य भूरवेदुलस्य अश्ववतोऽश्वयुक्तस्य पुरु-  
श्चंद्रस्य पुरुषां बहूनामाह्लादकस्य रायो धनस्य पचैः संपर्को नोऽस्माकं यथा भवति  
तथा देहांत्यन्वयः ॥

३. वैष्णव्यस्योपांशुयाजस्य त्रिदैव इति याज्या । सूचितं च । इवं विष्णुर्वि  
चक्रमे त्रिदैवः पृथिवीमेष एतामिति । वैष्णव्ये पशावप्येषैव वपाया याज्या । सूचितं  
च । त्रिदैवः पृथिवीमेष एतां परो मात्रया तन्वा दृधानेति ॥

एष देवो दानादिगुणयुक्तो विष्णुः शतर्चसं शतसंख्यान्यर्चांषि यस्यास्तादृशी-  
मेतां पृथिवी उपलक्षणमेतत् पृथिव्यादीन् चीन् लोकान्महत्त्वा महत्त्वेन त्रिवि-  
चक्रमे त्रिभिः पदैर्विक्रांतवान् । तवसः तवस्विनो वृद्धादपि तवीथान् तवस्वितरो विष्णुः  
प्राप्नु अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु । अस्य स्थविरस्य वृद्धस्य विष्णोर्नाम नामकं  
रूपं विष्णुरित्येतन्नामैव वा त्वेषं हि यस्मादीतं तस्मात्कारणात्स विष्णुः प्रभव-  
त्वित्यर्थः ॥

४. पूर्वोक्त एव पशौ वि चक्रम इति वपाया अनुवाक्या । सूचितं च । वि चक्रमे  
पृथिवीमेष एतां त्रिदैवः पृथिवीमेष एतामिति ॥

एष देवो विष्णुः एतां पृथिवीं पृथिव्यादीनिमांस्त्रीन् लोकान् क्षेत्राय निवासार्थं म-  
नुषे स्तुवते देवगणाय दशस्यन् अशुरेभ्योऽपहृत्य प्रशस्यन् वि चक्रमे विक्रांतवान् ।  
अस्य च विष्णोः क्रीरयः स्तोतारो जनासो जनाः ध्रुवासो निश्चला भवंति । ऐहिका-  
मुष्मि कर्माभिन स्थिरा भवंतीत्यर्थः । सुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मर-  
णादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः उरुक्षितिं विस्तीर्णनिवासं चकार  
स्तोदभ्यः करोति ॥

५. तृतीयसवनेऽतिरात्रादूर्ध्वं सोमातिरेके सति नैमित्तिके होतुः शस्त्रे प्र तप्ते  
अद्येति स्तोत्रयिष्टव्यः । अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य प्र तप्ते अद्येति याज्या ।  
सूचितं च । वषट्ते विष्णवास् आ कृणोमि प्र तप्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति ॥

हे शिपिविष्ट रश्मिभिराविष्ट विष्णो ते तव तत्प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं नाम अर्थः  
स्वामी स्तुतीनां हविषां वा तथा वयुनानि ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वां जानन्नहं अ-

खेदानीं प्रशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि। तवसं प्रबुद्धं तं त्वा त्वां विष्णुं अतव्यान् अतवी-  
यान् अबुद्धतरोऽहं गृणामि स्तौमि। कीदृशम्। अस्य रजसो लोकस्य पराके दूरदेशे  
क्षयतं निवसंतम् ॥

(P. 151.) ६. पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कुत्रिं रूपान्तरं धारयन् संग्रामे  
वासिष्ठस्य साहाय्यं चकार। तं जानन् ऋषिरनया प्रत्याचष्टे। अत्र निरुक्तम्। शिपि-  
विष्टो विष्णुमिति विष्णोर्है नामनी भवतः। कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः। किं ते  
विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूये शेष इव निर्वैष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्न-  
रदिमः। अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्। किं ते विष्णोः प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्याप-  
नीयं यदुत प्रब्रूये शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरदिमः। शिपयोऽत्र रदमय उच्यते तैरा-  
विष्टो भवति। मा वर्षो अस्मदपगृह एतत्। वर्ष इति रूपनाम वृणोतीति सतः। यव-  
न्यरूपः समिधे संग्रामे भवसि संयतरदिमिति। तत्र कुत्सितार्थपक्षे योजना। हे  
विष्णो ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं प्रख्यापनीयं भूत् भवति। किञ्चक्षः क्षेपे। अप्र-  
ख्यापनीयमेव तद्वदिति। यन्नामात्मभ्यं प्र ववक्षे प्रब्रूये शिपिविष्टोऽस्मीति। अंतर्णी-  
तोपमानमेतत्। शेष इव निर्वैष्टितस्तेजसा अनाच्छादितो भवामीति। तदधीत्यर्थत्वा-  
विवं नाम न प्रशस्तमित्यर्थः। तन्नाम किं परिचक्ष्यं वर्जनीयं परित्याज्यम्। विरु-  
द्धार्थप्रतिपादकत्वात्स्थान एव परित्यक्तं हि तत्। शिष्टं समानं पूर्वेण। अत उक्तरूप-  
विलक्षणं यद्वैष्णवरूपमस्त्येतद्वर्णं रूपमस्मदस्माकं मापगृहः अपगृहं संवृतं मा कुरु।  
गृह संवरणे। अपि तु तदेव रूपं प्रकटय। वैष्णवस्य रूपस्य गृहमेव का प्रसक्तिरिति  
चेत्। यद्यस्मादन्यरूपो रूपांतरमेव धारयन् समिधे संग्रामे बभूथ अस्माकं सहायो  
भवसि तस्माद्विदं गृहनं न कार्यमिति। प्रशंसापक्षे तु हे विष्णो ते तव तन्नाम किं  
परिचक्ष्यं भूत् किं प्रख्यापनीयं भवति। न प्रख्यापनीयम्। किं तन्नाम। शिपिविष्टो  
रदिमभिराविष्टोऽस्मीति यन्नाम प्रब्रूये। यत एवं प्रख्यातरूपस्त्वमतोऽस्माकमेतद्वै-  
ष्णवं रूपं संवृतं मा कार्षीः। इदानीं गृहरूपोऽपि यद्यस्मात्त्वं समिधे संग्रामेऽन्यरूपः  
कुत्रिमरूपः यवन्यद्वैष्णवं रूपं शौर्यादिलक्षणं तादृशप एव बभूथ भवसि तस्मात्त्वं  
गृहोऽपि ज्ञायस एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गृहनम्। अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं  
रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥

७. व्याख्यातेत्यम (१९. ७.)। अक्षरार्थस्तु। हे विष्णो तुभ्यं आस्तात् आस्येन  
वषट्कारोमि। वषट्कृतं तन्मदीयं हविः हे शिपिविष्ट सेवस्व। शोभनस्तुतिरूपा मदीया  
वाचश्च त्वां वषेयंस्त्विति। शिष्टः पादः सिद्धः ॥

इति पंचमस्य षष्ठे पंचविंशो वर्गः ॥

वैश्वार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।

पुमर्थांश्चतुरो देवाह्वियातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक् भूपालसावाज्यधुरंध-  
रेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वैश्वार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पंचमाष्टकी  
षष्ठीऽध्यायः समाप्तः ॥

101.

यस्य निश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मेमे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यास्यते । सप्तममंडलस्य षष्ठेऽनुवाक एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि । तिलो वाच इति षड्वचं द्वादशं सूक्तम् । अचानुक्रम्यते । तिस्रः षट् पार्जन्यं त्विति । एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ठ एव वेति वक्ष्यमाणत्वादसिपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा । अनुक्तत्वाच्चिदुप् । इदमुत्तरं च पर्जन्यदेवत्वम् । अत्र शौनकः ।

आस्थस्त्रं विगाढ्यापः प्राहुः प्रयतः शुचिः ।

सूक्ताभ्यां तिस्रआग्निभ्यामुपतिष्ठेत् भारस्करम् ॥

अनभसैतज्जप्तव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः ।

पंचरात्रेऽप्यतिक्रांते महतीं वृष्टिमाप्नुयात् ॥

१. ऋषिरात्मानं स्तुतौ प्रेरयति । हे ऋषे तिस्रः त्रिविधा ऋग्यजुःसायात्मिकाः स्तुतिरूपा वाचः प्र वद प्रब्रूहि । कीदृश्यो वाचः । ज्योतिरप्राः ज्योतिर्योतमानः प्रणवः अग्ने प्रमुखो यासां तादृशीः । या वाचः मधुरोचं मधुन उदकस्य दोहकं वृष्ट्युदकस्य कर्तार एतत् नभसि दृश्यमानं ऊधः उद्धतं मेघं यद्वा लुप्तोपममेतत् ऊध इव पयस आश्रयभूतं मेघं दुहे दुहते दुहेर्लटि लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः बाहुलको रुट् स्तोत्रैः प्रीतो हि पर्जन्यो मेघैर्वर्षयति अतो वाच एव दुहेतीत्युपचर्यते । यद्वा वहेति व्यत्ययेन मध्यमः । तिस्र इति द्रुतविलंबितमध्यममेवेन त्रिविधाः ज्योतिरप्राः विष्टुत्प्रसूखा वाचः प्रवर्ततेति । या गर्जितलक्षणा वाचः वृष्टिप्रदमेतं मेघं दुहे उदकानि दुहति । एवंभूतः स च पर्जन्यो वत्सं सह निवसंतं वैद्युताग्निं कृण्वन् प्रादुर्गुर्वन् तमेव ओषधीनां ग्रीष्मादीनां च गर्भं कुर्वन् सद्यः शीघ्रं जातः प्रादुर्भूतो वृषभो वर्षिता सन् रौरवीति भुवं शाब्दायते ॥

२. यः पर्जन्य ओषधीनां वर्धनो वर्धयिता । यश्च अपायुत्कानां वर्धकः । यश्च देवो योतमानः पर्जन्यो विश्वस्य सर्वस्य जगत् ईशे ईष्टे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः अधीगर्थेति कर्माणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी अनुशास्तेस्वाह्लासार्वधानुका-नुवाकत्वे धातुस्वरः यद्वृत्ताजिस्थमिति निघातप्रतिषेधः । स पर्जन्यः विधातु त्रिभूमिकं शरणं गृहं शर्म सुखं च यंसत् यच्छतु अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । यमर्लेट्रघ-डागमः सिच्वडलमिति सिप् इतश्च लोप इतीकारलोपः । तथा चिबर्तुं चिष्णुतुष्व-तिशयेन वर्तमानम् । श्रूयते हि । ज्रीणि वा आदित्यस्य तेजोसि वसंते प्रातर्मीलम मध्यदिने शरधपराह्ण इति । एवंविधं स्वमिष्टि स्वभेषणं ज्योतिस्तेजश्च अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥

३. त्वदिति तकारांतोऽन्यशब्दपर्यायोऽनुवाकः सर्वनामसु पठितः । अस्य पर्जन्यस्य त्वत् अन्यद्रूपं स्तरीः निवृत्तप्रसवा गौः सा यथा न दोग्ध्री तद्वद्वर्षकं न भवति । उ इति पुरकः द्वितीय उशब्दश्चार्थः । त्वत् अन्यच्च रूपं सूते धेनुवत्प्रसूते उदकानि

प्रवर्षति । एष पर्जन्यः तन्वं स्वकीयं शरीरं यथावशं यथाकामं स्तरीत्वेन धेनुत्वेन च चक्रं करोति । अपि च पितृदिवः सकाशात् पयः वृष्टशुद्धं माता पृथिवी प्रति गृह्णाति प्रतिगृह्णाति ह्रस्वोर्भ इति भवत्स्व । प्रतिगृहीतेन तेन हविषात्मना परिणतेन पिता द्युलोको वर्धते । तेनैवोदकेन पुत्रः पृथिव्यां भवः प्राणिसंघोऽपि वर्धते ॥

(P. 152.) ४. यस्मिन्पर्जन्ये विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्युः तिष्ठन्ति । यदधीनवृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः । यस्मिंश्च द्यावो द्युप्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ति । यस्माच्च आपस्त्रेधा सन्तुः प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यो निर्गच्छन्ति उपसेचनासः उपसेक्तारः त्रयः पौरस्त्यः प्रसीच्य उसीच्यश्चैति त्रिप्रकाराः कोशासौ मेघा विरपशं महान्तं पर्जन्यमभितः परितः मध्वः कर्मणि षष्ठी मधु उदकं द्योतति क्षारयन्ति वर्षन्ति ॥

५. इदं वचो वचनं स्तोत्रं स्वराज्ये स्वायत्तरीत्ये पर्जन्याय क्रियते । एतच्च हृदस्त-  
रीत्यस्य हृदयस्य अन्तरं अन्तर्गतमस्तु । स च तत्स्तोत्रं कुञ्जोषत् सेवताम् । सुषी  
प्रीतिसेवनयोः लेट्यडागमच्छादसः सपः ह्युः । मयोभुवः सुखस्य भावयित्रीयो  
वृष्टयः अस्मि अस्माकं तत्प्रसादात् संतु भवन्तु । तथा देवगोपाः देवः पर्जन्यो गोपा-  
यिता रक्षिता यासां तथाविधाः ओषधीरोषधयश्च सुपिप्पलाः सुफला अस्माकं  
भवन्तु ॥

६. स पर्जन्यः शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां रेतोधाः रेतस उदकस्य बीजभूतस्य  
धाता विनिधाता भवति वृषभ इत्युपमा यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां गवां गर्भ-  
स्याधाता भवति तद्वत् । अतस्तस्मिन् पर्जन्ये जगतो जंगमस्य तस्युषः स्थावरस्य  
च आत्मा देहो वर्तते । तत्पर्जन्येन दत्तं ऋतं उदकं मा मां शतशारदाय शतसं-  
वत्सरजीवनार्थं पालु रक्षतु । माशब्दस्य ऋत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ।  
अन्यद्गतम् ॥

इति पंचमस्य सप्तमे प्रथमो वर्गः ॥

## 102.

पर्जन्यायेति त्वयं त्रयोवशं सुक्तं गायत्रम् । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रान्तम् ।  
पर्जन्याय त्वयं गायत्रमिति । वैश्वानरपार्जन्यायामन्वारंभणीयायां पर्जन्यस्य चरोः  
पर्जन्यायेत्यनुवाक्या । सूच्यते हि । पर्जन्याय प्र गायत प्र वाता वांति पतयन्ति  
विद्युत इति ॥

१. हे स्तोतारः पर्जन्याय देवाय प्र गायत प्रकर्षेण स्तोत्रसुचारयत । कीदृशाय ।  
विश्वोत्तरिक्षस्य पुत्राय । तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति । मीळहृषे सेक्ते । स तादृशः  
पर्जन्यो नोऽस्मभ्यं यवसं ओषध्यादिलक्षणमजं दानुमिच्छतु ॥

२. यः पर्जन्य ओषधीनां ग्रीह्यादीनां गवां अर्बतां अर्बतीनां पुरुषीणां नारीणां च

यः पर्जन्यो गर्भं प्रसूतिहेतुं वीजं उदकरूपं कृणोति करोति तस्मै पर्जन्यायेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

(P. 153.) ३. तस्मा इत् तस्मा एव पर्जन्याय आस्ये देवानामास्यभूते अमौ अधुमत्तर् रत्नवत्तमं हविर्जुहोत जुहोत हे ऋत्विजः । स च पर्जन्यो नोऽस्मभ्य इच्छावजं संयतं सम्यक् नियतं यथा भवति तथा करोतु ददात्विति यावत् ॥

इति पंचमस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥

103.

संवत्सरमिति दशधै चतुर्दशं लूकं वसिष्ठस्याधै वैदुभं आद्या त्वनुष्टुप् । मंडूका देवता । तथा चानुक्रांतम् । संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः । संहृष्टान्मंडूकास्तुष्टावाद्यानु-  
ष्टुप्ति । वृष्टिकामेनेतत्सूक्तं जप्यम् ॥

१. अत्र निरुक्तम् । वसिष्ठो वर्षक्रामः पर्जन्यं लुष्टाव तं मंडूका अन्वमोदंत स मंडूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा लुष्टावेति । मंडूका मञ्जूका मज्जनात्मस्तेषां मोहतिकर्मणां मंदस्तेषां दृष्टिकर्मणां मंडयतेरिति वेद्याकरणा मंड एषामोक्त इति वा मंडो मंदो मुदेवो मेधामेधा भवतीति । व्रतचारिणः व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्म आचरंतो ब्राह्मणाः सुतोपममेतत् एवंभूता ब्राह्मणा इव संवत्सरं शरत्प्रभृति आ वर्षेतरैरेकं संवत्सरं दश-  
यानाः शिष्टयानाः वर्षेणार्थं तपश्चरंत इव बिल एव संतः एते मंडूकाः पर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीता यथा वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशीं वाचं प्रावादिषुः प्रवर्ंति ॥

२. दिव्याः दिवि भवा आपः दृति न दृतिमिव शुष्कं नीरसं सरसी महत्सरः सरसी गौरादिलक्षणां डीप् सरस्यां सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ईदृती च सप्तम्यर्थ इति प्रमृह्यसेज्ञा महति सरसि निर्जले घर्मकाले शयानं निवसंत एनं मंडूकगणं यद्यदा आयन् अभिगच्छति तदा अत्रास्मिन्वर्षे पर्जन्ये वा सति वात्सिनीनां वत्स-  
शुक्तानां गवां न मायुः गवां शब्द इव मंडूकानां वष्टुः शब्दः समेति संगच्छते । यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वद्दृष्टे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः । अहेति पूरकः ॥

३. उद्यतः कामयमानान् दृष्ट्यावतः दृष्ट्यावत एनान्मंडूकान् प्रावृषि वर्षतीं आग-  
तायामागते सति यद्यदा अभ्यवर्षात् पर्जन्यो जलैरभिषिचति ईमिति पूरणः तदानीं अखखलीकृत्य अखखल इति शब्दानुकरणं अखखलशब्दं कृत्वा पुनः पितरं न पितरमिव अन्यो मंडूको वर्तते शब्दयंतमन्यं मंडूकमुपैति प्राप्नोति ॥

४. एनोरेनयोर्द्वयोर्मंडूकयोरन्यो मंडूकोऽन्यं मंडूकमनुगम्य गृणाति गृह्णाति । अपां उदकानां प्रसंगे प्रसज्जेने वर्षणे सति यद्यदा अमंदिषातां हृष्टावभूताम् । यद्यदा च अभिवृष्टः पर्जन्येनाभिषिक्तः कनिष्कन् स्कंदतेर्यङ्लुगंतस्य रूपं भृशं स्कंदन् उत्सवं कुर्वन् पृश्निः पृश्निवर्णो मंडूको हरितेन हरितवर्णेनान्येन मंडूकेन वाचं संपुंक्ते संयोजयति । उभावप्येकविधं शब्दं कुर्वते । तदानीमन्योऽन्यमनुगृह्णाती-  
त्यन्वयः ॥



५. हे मंडूकाः यद्यदैषां शुष्माकं मध्ये अन्यो मंडूकोऽन्यस्य मंडूकस्य वाचं वसति अनुवसति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्षमाणः शिष्यः शान्तस्यैव शान्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथानुवसति तद्वत् यद्यदा च सुवाचः शोभनवाचो शृण्वं सर्वे अप्सु वृष्टेषूदकेषु अधि उपरि प्लवतो वदथन वदत शब्दं कुरुत तत्तदैषां शुष्माकं सर्वे पर्य परुष्मत् शरीरं समुधेव समुद्धमेवाविकलावयवमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । धर्मकाले मृदावनापन्ना मंडूकाः पुनर्वर्षेण सत्यविकलांगाः प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥

इति पञ्चमस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥

(P. 154) ६. एषां मंडूकानां मध्ये एको मंडूको गोमायुः गोमायुरिव मायुः शब्दो यत्थ तादृशो भवति । एकः अन्यो मंडूकः अजमायुरजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । एकः पृश्निः पृश्निवर्णः । एकोऽपरो हरितो हरितवर्णः । एवं विश्वरूपा नानारूपा अपि समानमेकं मंडूका इति नाम विभ्रतो धारयतः पुरुषा बहुषु देशेषु वाचं वदंतः शब्दं कुर्वंतः पिपिशुः अवयवीभवति प्रादुर्भवति । पिश अवयवे । पुरुशब्दाद्देवमनुष्येत्यादिना जाप्रत्ययः ॥

७. राज्ञिमातीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः अतिरात्रे न सोमे यथातिरात्राख्ये सोमयागे ब्राह्मणासो ब्राह्मणाः राज्ञौ स्तुतशस्त्राणि पथार्येण शंसन्ति हे मंडूकाः द्वितीयो नशब्दः संप्रत्यर्थे न संप्रति पूर्णं सरः अमितः सर्वतः वदंतः राज्ञौ शब्दं कुर्वाणा शृण्वं तदहः तद्दिनं परिष्ठ परितः सर्वतो भवथ । यदहः प्रावृषीणं प्रावृष्यं प्रावृषि भवं बभूव तस्मिन्नहनि वर्तमाना भवयेत्यर्थः ॥

८. सोमिनः सोमयुक्ताः परिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामयनिकं ब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मकं कृण्वंतः कुर्वतो ब्राह्मणासः लुप्तोपममेतत् ब्राह्मणा इव वाचं शब्दमकत अकृषत इमे मंडूकाः । अपि च धर्मिणो धर्मेण प्रवर्गेण चरंतोऽध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विज इव सिध्विदानाः स्वियद्वात्राः गुह्याः धर्मकाले बिलेऽभिगुह्याः केचित् केचन मंडूकाः न संप्रति वृष्टौ सत्यां आविर्भवति जायन्ते ॥

९. नरो नेतार एते मंडूकाः देवहिंति देवैः कृतं विधानं अस्थतौरियं धर्म इत्येवंप्रं जुगुपुः गोपार्थति काले काले रक्षति । अत एव द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य ऋतुं तं तं वसंतादिकं न प्रं निनंति न हिंसन्ति । स्तुतेरनुमोदनेन तत्तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्तीत्यर्थः । संवत्सरे संपूर्णे प्रावृषि वर्षतो आगतायां आगते सति धर्माः पूर्वं धर्मकाले वर्तमानाः तस्मास्तापेन पीडिताः संप्रति विसर्गे विसर्जने त्रिलान्मोचनमश्नुवते प्राप्नुवति ॥

१०. गोमायुः गोरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो मंडूको वसुनि धनानि नोऽस्मभ्यं अदात् वदात् । अजमायुश्च अदात् वदात् । हरितो हरितवर्णश्च अदात् वदात् । पृश्निः पृश्निवर्णश्च अदात् वदात् । तथा सहस्रसावे सहस्रसंख्याका ओषधयः सृण्वं उत्पद्यन्त इति वर्षर्तुः सहस्रसावः तस्मिन् सति सर्वे मंडूकाः गवां शतान्यपरिमिता गाः ददातोऽस्मभ्यं प्रयच्छन्तः आयुर्जिविनं प्र तिरंते प्रवर्धयन्तु ॥

इति पञ्चमस्य सप्तमे चतुर्थो वर्गः ॥

104.

(P. 155) इंद्रासोमेति पंचविंशत्यृचं पंचदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्याः षट् जगत्स्यः सप्तमी जगती त्रिष्टुप् वा अष्टादश्येकाविंशित्रयोविंद्यो जगत्स्योऽस्या प्रति चक्ष्वेत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । नवमीद्वादशीत्रयोदश्यः सोमदेवत्याः एकादशी देवदेवत्या अष्टमीषोडश्याविंशदेवताके सप्तदशी यावदेवत्या अष्टादशी मरुदेवताका दशमीचतुर्दश्यावसिंदेवताके प्र वर्तयेत्याद्याः पंचर्च इंद्रदेवताकाः । मा नो रक्ष इति त्रयोविंद्याः पूर्वोऽर्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थनापरः अतस्तदेवताकः उत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यंतरिक्षदेवत्यः । शिष्टानां रक्षाहणाविद्रासोमौ देवता । तथा चानुक्रांतम् । इंद्रासोमा पंचाधिकैद्रासोमं राक्षोघ्नं सापाभिशापप्रायं षट् सप्त वाद्या जगत्स्य एक-विंशित्रयोविंद्यौ चाष्टादशी मारुती च दशमीचतुर्दश्यावसिंद्यौ दैव्येकादश्यंत्यानुष्टुप् नवमी द्वादशी त्रयोदशी सौम्यः सप्तदशी ग्राव्यष्टमीषोडश्यावैद्रौ प्र वर्तयेति पंचैद्रो मा नो रक्ष इत्यृषेरात्मन आशीरुत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यंतरिक्षदेवत इति । अत्र बृहदेवतायामनुक्रम्यते ।

संवत्सरं तु मंडूकानैद्रासोमं परं तु यत् ।

ऋषिर्वदशं रक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिभुतः ।

हते पुत्रशते क्रुद्धः सौदासैर्दुःखितस्तथा ॥

अतो रक्षोनिबर्हणार्थमेतत्सूक्तं जाप्यम् ॥

१. हे इंद्रासोमा इंद्रश्च सोमैश्च इंद्रासोमौ देवताद्वये चेति पूर्वपदस्थानद् आमंत्रि-ताद्युदात्तत्वं रक्षो रक्षांसि जातावेकवचनं युवांतपते संतापयतं आमंत्रितं पूर्व-मविद्यमानवादित्यविद्यमानवत्त्वात् तपतमिति तिङुत्स्य निघाताभावः तथा उच्चजतं हिंस्तं उच्चजतिर्हिंसाकर्म तिङुः परन्वान्निघाताभावः हे वृषणा वृषणौ कामातां वर्षितारौ न्यर्पयतं रक्षांसि नीचैर्धूमं प्रापयतम् । तमोवृधः तमसा आवरकेण अंधकारेण मायारूपेण वर्धमानान् तमसि रात्रौ वर्धमानान्वा अचितः ज्ञानरहितान्मूढाचाक्षसान् पराभूणीतं पराङ्मुखा यथा भवति तथा हिंस्तम् । तथा न्योषते नितरां दहतं उष दाहे हतं तान्मारयतम् । जुदेयां अस्मत्सौ हतांस्तात् प्रेरयेथाम् । अत्रिणः अदनशीलां-स्ताचाक्षसान्नि शिशीतं नितरां तनूकुरुतम् ॥

२. हे इंद्रासोमौ अघशंसं अघस्थानर्थस्य शंसितारं अघमागव्य हंतारं राक्षसं सं सहैव अमीति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः अभिभवतम् । स च तपुः युवयोस्तेजसा तप्यमानो राक्षसः अग्निवानिव अग्निमुक्तः अग्नौ प्रक्षिप्तः चरुरिव ययस्तु यत् प्रयत्ने केवलोऽप्ययमाङ्गपूर्वार्थे द्रष्टव्यः आयस्यतु आयासं प्राप्नोतु उपक्षीयतामिदमर्थः । अपि च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणेभ्योऽस्मभ्यं हृष्टं क्रव्यादे क्रव्यं मांसं भक्षयिषे घोरचक्षसे घोरदर्शनाय परुषभाषिणे वा किमीदिने किमिदानीमिति चरते पिशुनाय द्वेषः द्वेष-भावं अनवायं अव्यवायं अनवयवं नैरतयेण यथा भवति तथा घत्तं हत्तम् ॥

३. हे इंद्रासोमौ दुष्कृतो दुष्कर्मकारिणो राक्षसान् वज्रे वारके अंतर्मध्येऽनारंभे आलंबनरहिते तमस्यंधकारे प्र विध्यतं प्रवेदय ताडयतम् । यथा येन प्रकारेण एषां मध्ये एकश्चन एकोऽपि राक्षसः अतः अस्मात्तमसः पुनर्न उदयत् उद्गच्छेत् तथा

विध्यतमित्यर्थः । एतेल्लङ्घडागमः इत्यथ लोप इतीकारलोपः गुणायदेशो । तत्प्रसिद्धं मन्त्रमुत्क्रोधयुक्तं वां युवयोः शवो बले सहस्रे रक्षसामभिवचनाय अस्तु भवतु ॥

४. हे इंद्रासोमौ दिवोऽंतरिक्षात् युलोकाद्वा वधं हननसाधनमायुधं संवर्तयत उ-  
त्पादयतम् । पृथिव्याः अस्मादपि लोकात्सर्गं हिंसकमायुधं अवशंसाय अवशंसन-  
र्थस्याशंसके राक्षसं हंतुमुत्पादयतम् । तथा पूर्वैरेभ्यः पर्वतवज्रो मेघेभ्यः सक्ताशान्  
स्वयं स्तु शब्दोपसाधयोः उपसापकं अशानि उक्तशतं उद्धृतं कुरुतम् । जेताशनिना  
वाङ्मथानं वर्धमानं प्रवृद्धं वा रक्षो राक्षसं निज्जुर्वधः निहत्यः जुर्वी हिंसायां तमसनि-  
युक्तशतमित्यर्थः ॥

५. हे इंद्रासोमौ दिवोऽंतरिक्षात्परितः सर्वतः वर्तयत आशुधानि प्रेरयतम् । युवं  
तौ युवां अभिततेभिः अभिना संतपैस्तपुर्वधेभिस्तापकप्रहारैः अजरेभिर्जरारहितैर्दृढैः  
अद्महन्मभिः अद्मसारभूतस्यायस्यो विकारैर्हनसाधनैस्तैरायुधैः अभिघ्नो राक्ष-  
सस्य पक्षानि पार्श्वस्थानि नि विध्यतं निहतम् । ते च राक्षसा निःस्वरं निःशब्दं यंतु  
अपयंतु निर्गच्छंतु ॥

इति पंचमस्य सप्तमे पंचमो वर्गः ॥

(P. 156.) ६. हे इंद्रासोमौ इयमस्माभिः क्रियमाणा मत्तिर्नवीया रतुतिर्वाजिना  
वाजिनौ बलवतौ वां युवां विश्वतः सर्वतः परि ह्रतु परिगृह्णातु व्यामोतु वा । तच्च  
कृष्टांतः । कक्ष्या कक्षं बंधनी रज्जुः अथेव यथाश्वं परिगृह्णाति तद्वत् । यां होवां  
वाचं वां युवाभ्यां मेधया परिहिनीमि प्रेरयामि सेयं मत्तिरिति संबंधः । अपि च इमा  
इमान्यस्माभिः कृतानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि धनैः पूरयन्ति तथा जिन्वतं फलेः  
पूरयतम् ॥

७. हे इंद्रासोमौ तुजयद्भिः स्वरमागैः एवैर्गंतुभिरथैः प्रति स्मरेथां अभिगच्छतं  
उपसर्गवशेनात्र स्मरतिस्वार्थांतरे वर्तते यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । अभिगत्य च  
बुधो द्रोघधून भंगुरावतः भंजनकर्मवतः रक्षसो राक्षसान् हतं हिंस्तम् । हे इंद्रासोमौ  
दुष्कृति पापकारिणे राक्षसाय सुगं सुखं मा भूत् मा भवतु । ब्रुहा द्रौहिण युक्तो यो  
नोऽस्मात् कदाचिदपि अभिदासति अभिहति तस्मै दुष्कृत इत्यन्वयः ॥

८. पाकेन पकेन शुद्धेन मनसा चरंतं वर्तमानं सत्यवादिनं यो मां राक्षसः अतृते-  
भिरनुतेः असत्यैर्वचोभिर्वचनैः अभिचष्टे अभिशंसति मय्यसत्यवाचमारोपयति हे इंद्र  
काशिना मुष्टिना संगृभीता सम्यक् गृहीताः आप इव यथा आपो विशेषां भवति  
तथा असतोऽसत्यस्य वक्ता स राक्षसः असन्नस्तु अविद्यमानो भवतु नश्यत्वित्यर्थः ॥

९. ये राक्षसाः पाकशंसं परिपक्वचर्चनं सत्यभाषिणं मां एवैः मन्त्रैः प्राप्तव्यैः  
आत्मीयैः कामैर्हेतुभूतैर्विहरते विशेषेण हरति उपशयति यथाकामं परिवर्तयित्वर्थः ।  
ये वा स्वधाभिर्बलैर्युक्ताः भद्रं कल्याणवर्तनं मां दूषयन्ति दुष्टं कुर्वन्ति तान् सर्वान्  
सोमः अहये वा सर्पाय वा प्रदद्यात् निर्वर्ततेः पापदेवतायाः उपस्थे उत्संगे वा  
आ दधातु प्रक्षिपतु ॥

१०. हे अग्ने यो राक्षसः नोऽस्माकं पितृवोऽन्नस्य रसं सारं दिप्सति जिघांसति  
यश्च अभ्यानामस्मदीयानां रसं दिप्सति यश्च गवां रसं दिप्सति यश्च तनूनामस्मदी-  
यानां शरीराणां रसं दिप्सति रिपुर्बाधकः स्तेनश्चोरः स्तेयकृत् धनस्यापहतां स सर्वो

अनः दशं हिंसां एतु प्रामोतु । अपि च स बाधकः तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना च तनयेन च नि हीयतां निहीनो भवतु ॥

इति पञ्चमस्य सप्तमे षष्ठो वेंगः ॥

(P. 157.) ११. स राक्षसः तन्वा तना च व्यत्ययेन तृतीया तन्वाः शरीरस्य तनयस्य च परः परस्तादस्तु वर्तमानो भवतु उभाभ्यां विमुक्तो भवत्वित्यर्थः । विश्वा व्याप्तास्तिस्रः पृथिवीः त्रीन् लोकान् अधोऽस्तु अधस्ताद्भवतु । लोकत्रयादपि प्रच्युतो भवत्वित्यर्थः । हे देवाः अस्य शत्रोः यशोऽन्नं कीर्तिर्वा प्रति श्रुयतु यो राक्षसो नोऽस्मान् दिवा अहनि दिप्सति जिघांसति यश्च न रात्रौ नक्तं जिघांसति अस्त्योभय-विधस्य यशः प्रतिश्रुयत्विति संबंधः ॥

१२. प्रायेण इनाभिर्ऋग्नी राक्षसेन सह ऋषिणा शपथः क्रियते । अत्र कौचिदाहुः ।

हत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः ।

वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वासिष्ठं रूपमास्थितः ॥

अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू राक्षसोऽन्नवीन् ।

अत्रोत्तरा ऋचो वृष्टा वसिष्ठो न इति श्रुतम् ॥

चिकितुषे विदुषे जनाय इदं सुविज्ञानं विज्ञातुं सुशक्तं भवति । किं तत् । सच्च सत्यं च असच्च असत्यं च । वचसौ सत्यासत्यरूपे वचने पस्पृधाते मिथः स्पर्धते । तयोः सङ्गतोर्मध्ये यत्सत्यं यथार्थं वचनं यतरत् यच्च ऋजीयः ऋजुतमं अकुटिलं तदेतत्तदेव अकुटिलं सत्यं भाषणं सोमोऽवति रक्षति । असत् उक्तविलक्षणमसत्यं इति हिनस्ति । एवं सति आवयोर्मध्ये कतरोऽनुतभापीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः ॥

१३. वृजिनं पापकारिणं राक्षसं सोमो देवः न वा उ न खलु हिनोति प्रेरयति । गच्छ त्वमिति न मुञ्चति । तथा क्षत्रियं क्षत्रं बलं तद्वत् मितुया मिथ्याभूतं वचनं धारयन्तं विश्रतनसत्यवादिनं पुरुषं न च हिनोति न विमुञ्चति । अपि तु रक्षो राक्षसं इति । असत् असत्यं वदन्तं च इति हिनस्ति । उभौ राक्षसानुतवादिनौ तौ सोमेन हतौ इंद्रस्य संबंधिनि प्रसितौ बंधने शयाते निवसतः । यद्वा इंद्रस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । इंद्रेणश्वरेण सोमेन प्रसितौ बद्धौ पिम्बन्धने अस्मात्कर्माणि निष्ठा गतिरनन्तरं इति गतिः प्रकृतिस्वरूपम् ॥

१४. यदि वा अहं अनुतदेवः अनुता असत्यभूताः देवा यस्य तादृशो यद्यहं आस अस्मि । अथवा मोघं वा निष्फलं वा देवान् अप्यूहे उपगच्छामि । अहं यदि उक्तरूपोऽस्मि हे अग्ने तर्हि मां बाधस्व न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं सति हे जातवेदः जातानां वेदितृष्टे अस्मभ्यं क्रिकारणं हृणीषे क्रुध्यसि तव क्रोधोऽस्मासु न जायतां इत्यर्थः । द्रोपवाचः अनुतवाचो राक्षसास्ते तव निर्वर्धन् निःपूर्वोऽर्तिर्हिंसायां वर्तते निर्वर्धन् निःशेषेणार्तिं हिंसां सचन्तां सेवन्ताम् ॥

१५. इयमपि शपथरूपैव । यद्यहं वसिष्ठो यातुधानो राक्षसोऽस्मि अद्य अस्मिन्नेव

दिने मुरीय ध्रियेय । अपि वा पुरुषस्य मनुष्यस्य आयुर्जीवितं यद्यहं राक्षसो भूत्वा  
ततप हिसितवानस्मि तर्ह्यप्यहमद्य ध्रियेयेत्यन्वयः । अथा अथैवं स्यात् अहं वसिष्ठस्त्वं  
राक्षस इति तर्हि स त्वं दशनिर्वीरः पुत्रैः उपलक्षणमेतत् सर्वैर्बहुजनैर्विभूयाः वियुक्तो  
भवेः । यो राक्षसो मा मां मोघं सृषेव हे यातुधान हे राक्षस इति संबोधाह ॥

इति पंचमस्य सप्तमो वर्गः ॥

(P. 158.) १६. यो राक्षसः मां अयातुं अराक्षसं संतं हे यातुधान हे राक्षसेति  
संबोध्य आह श्रुते । यो वा यश्च रक्षाः राक्षसः शुचिरस्मि शुद्धो भवामि न राक्षसोऽ-  
स्मीत्याह श्रुते तमुभयविधं राक्षसमिद्वौ महता प्रौढेन वधेनायुधेन वज्रेण हेतु हिनस्तु ।  
स च विश्वस्य सर्वस्य जंतोर्जनस्य अधमो निकृष्टः सन् पदीष्ट पततु ॥

१७. या राक्षसी नक्तं रात्रौ हुहा द्रोहेण युक्ता खर्गलेव उलूकीव प्र जिगाति  
प्रगच्छति । किं कुर्वती । तन्वं स्वकीयं शरीरं अप गृहमाना अपवृण्वती प्रकाशयती  
सा राक्षसी अनन्तान् अपर्यंतान् वद्वान् गर्तान् अव पदीष्ट अवाङ्मुखी पततु । आवाणः  
सोमाभिषवार्थाः पाषाणाश्च उपब्धैः अभिषवशब्दैः राक्षसो राक्षसान् प्रतु हिसंतु ॥

१८. हे मरुतो युयं विश्व प्रजासु वि तिष्ठध्वं विविधं तिष्ठत । तत्र राक्षसान्  
हंतुमिच्छत अन्विच्छत । तदन्तरं राक्षसस्ताक्षसान् गृभायत गृभ्णीत । गृहीत्वा  
च सं पिनष्टन चूर्णयत । ये राक्षसा वयः पक्षिणो भूत्वा भूत्वा नक्तभिः रात्रिभिः  
रात्रिषु पतयति आगच्छति ये वा ये च देवे रीतिऽध्वरे आगं रिपो हिंसा दधिरे वि-  
दधिरे तावाक्षासान् संपिनष्टनेत्यन्वयः ॥

१९. हे इंद्र दिवोऽंतरिक्षात् अद्मानं अशनिं प्र वर्तय प्रेरय राक्षसान् हंतुम् । तथा  
सोमशितं सोमेन तीक्ष्णीभूतं यजमानं हे मयवन् धनवन्निद्र सं शिशधि संस्करु ।  
अपि च प्राक्तात् प्राच्याः अपाक्तात् प्रतीच्याः अपराद्वाच्याः उदक्तादुत्तरतः सर्व-  
स्मादपि दिग्भागात् राक्षसो राक्षसान् पर्वतेन पर्वता वज्रेण अभि जाहि मारय ॥

२०. त्वे ने एते राक्षसाः श्वयातवः श्वभिः परिकरभूतैः हिसंतः श्वभिः सह यांतो  
वा पतयन्ति पतन्ति ये हिंस्यो जिघांसवः संतः अद्याभ्यं अहिंस्यमिद्रं विप्सन्ति जि-  
घांसन्ति तेभ्यः पिशुनेभ्यः पिशुनान् कपटान् हंतुं शक्तः शक्त इंद्रो वधे आयुधमश-  
निरूपं शिशोति तीक्ष्णीकरोति । यातुमद्गो राक्षसेभ्यो नूनं क्षिप्रमशनिं सृजन् वि-  
सृजतु हननार्थम् ॥

इति पंचमस्य सप्तमेऽष्टमो वर्गः ॥

(P. 159.) २१. यातूनां हिंसकानां राक्षसां अयमिद्रः पराशरः पराशानयिता  
हिसिताभवत् । कीदृशानां हविर्मयीनां हवींषि मध्वतां अभिमुखं आ विवासतां आग-  
च्छताम् । अपि चायं शक्त इंद्रः वनं वृक्षजातं परशुर्यया छिदन कुशर इव पात्रेव  
सुन्मयानि पात्राणि भिदन् मुद्गर इव च सतः प्रासनामैतत् यदाह यारकः तिरः सत इति  
प्राप्तस्येति प्राप्ताक्षसी राक्षसान् भिदन् हिंसन् अभ्येति अभिगच्छति । इदु पूरणो ॥

२२. उलूकयातुं उलूकैः परिकरभूतैः सह यातयति हिनस्तीति याति गच्छतीति

या उलूकयातुः यद्वा उलूकरूपी यातीत्युलूकयातुः हे इंद्र तादृशं राक्षसं जहि विनाशय । तथा च बृहदेवतायामुक्तम् ।

उलूकयातुं जह्येतान् नानारूपान् निशाचरान् ।  
स्त्रीपुरुषांश्च तिर्य्यं चो जिघांसूनिद्र मे जहि ॥

एवमुत्तरत्रापि शोड्यम् । शुश्रूलूकयातुं उलूका द्विविधाः बृहदुलूकाः अल्पी-  
लूकाश्चेति । तत्र उलूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशुरल्प उलूकः  
तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं श्वयातुं श्वरूपेण वर्तमानं राक्षसं उतापि च कोकयातुं  
कोकश्चक्रवाकः तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं सुपर्णयातुं सुपर्णः इधेनः तराकारं यातुधानं  
उतापि च गृध्रयातुं गृध्ररूपं च यातुधानं एतान् सर्वान्नानाकारान् हे इंद्र  
जहि । किं बहुना कृपदेव पाषाणेनेव वज्रेण रक्षः राक्षसमात्रं प्र मृण मारय ॥

२३. रक्षो राक्षसजातिर्नोऽस्मान् मा अभिनद् माभिव्यामोतु नशतेर्व्याप्तिकर्मणो  
लुडि मध्वं धसेति चैर्लुक् । न माडयोग इत्यडभावः । तथा यातुमावतां यातनावतां  
राक्षसानां मिथुना मिथुनानि स्त्रीपुंसरूपाणि युगलानि अप उच्छतु उषा अपि  
विनाशयतु अपवर्जयतु । या यानि मिथुनानि किमीदिना किमीदिनानि किमिदं  
किमिदमिति जिघांसया वर्तमानानि भवेति । अपि च पृथिवी प्रयित्यं भूमिश्च  
नोऽस्मान् पार्थिवात्युप्यव्या अंतरिक्षस्य संबन्धिनः अंहसः पापात्यातु रक्षतु ।  
अंतरिक्षं च दिव्यादिवि भवात्पापादस्मान् पातु रक्षतु ॥

२४. हे इंद्र पुमांसं पुरुषधारिणं यातुधानं राक्षसं जहि मारय । उतापि च मायया  
बन्धनया शाश्वतानां हिंसर्तु स्त्रियं राक्षसीं च जहि । अपि च मूरदेवाः मारणक्रीडा  
राक्षसाः विभीषासः विच्छिन्नश्रीवाः संत कर्तु नश्यंतु । ते तथाविधा राक्षसाः  
उच्चरतमुद्यंतं सूर्यमादित्यं मा कृशन् मा द्राक्षुः ॥

२५. उपाकरणोत्सर्जनयोर्मंडलाद्यंतहोमे प्रति चक्ष्वेत्येषा । सूत्रितं च । यो नः  
स्वोऽग्नि नरः प्रति चक्ष्वेति ॥

हे सोम त्वमिन्द्रश्च प्रति चक्ष्व प्रत्येकं पदय राक्षसान् तथा वि चक्ष्व विविधं पदय  
यथास्मान्न बाधेरन् तथा पदयेत्यर्थः । युवां च संहतौ जागृतं जागरूकौ रक्षोवधो-  
युक्तौ भवतम् । यातुमद्भ्यो हिंसावद्भ्यो रक्षोभ्यो राक्षसेभ्यः अशनमशनिरूपं  
वधमायुधं अत्यंतं क्षिपतम् ॥

इति पञ्चमस्य सप्तमे नवमो वर्गः ॥

इति सप्तमे मंडले षष्ठोऽनुवाकः ॥



## CRITICAL NOTE.

Hymn 1. Introduction 1. 10. अविवाक्ये ऽहनि प्रातरनुवाके. From A, B, C, as is usual with it, omits the viniyoga, M., who notes that he takes the introduction and the commentary to the first verse from his B1, Ca and C Mill only, omits अविवाक्ये ऽहनि, but has the note "Before प्रातरनुवाके Ca reads अविवाहनु. The whole passage omitted in C Mill. Sayana may have written अविवाक्ये ऽहनि, which, as I observed too late, is a reading supported by the authority of Dr. Stephenson's MS." Cf. तस्मिन्नेवाहनि below 1. 12.

Verse 1. आगम्य अतनवतं वा. M.'s correction for the reading of the MSS. My MS. A writes आगम्यतनवत वा. There is a mark over the त which may be intended for the anusvāra. B (which writes अध्वयु in the margin, to go after अध्वयु) आगम्यतनवतं वा. C अय-गम्य, omitting all that follows. The second explanation of अध्वयु, a word which occurs only here, is from Yaska, whom Sayana proceeds to quote. The MSS. hardly enable us to say what the alternative explanation is. "आगम्य तनवतं वा Ca, B1. अगम्यमतनतं वा C Mill. गम्य. B4." -हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या A, B. हस्तच्युती हस्तच्युत्य C.

13. A, B अप्रतिविषयात् corrected in A to अप्रीतिविषयात्. C अप्रीतिविषयान्. This is M.'s reading, from his MSS. A, C Mill, C Wilson. His B, Ca have अप्रतिविषयात्.

15. यः समेद्धारं प्रबोधकं सेवमिर्यो. From A. So also M.'s A, Ca, B1. His B4 ( which omits सेवमिर्यो ) places समेद्धारं प्रबोधकं after स्तोतारः. M. omits सेवमिर्यो.

18. अनवरतः. So M. A अन at end of one line, ववतरः at beginning of next. B. अनवरतः with a च written above the र. Cf. Sayana on III. 26, 7, I. 100, 14. and III. 1, 21. See M.'s note.



20. B writes अथवा, and A अथा वा for अथवा. अ for an initial अ is a very common mistake.—युयं. M. adds त्वं by conjecture. Cf. उभयानि सौमिकानि च in the note on 2, 2, where M. reads उभयानि हविःसंस्थादीनि च सौमिकानि च. Cf. also, as M. himself notes, Sayana on 3, 10 and 7, 7.—अविनाशः. M. notes that the reading in Yaska is अविनाशि.

21. उपक्षीयतां. So A apparently: it may be उपक्षीयत, which is M.'s reading by conjecture. "नोपक्षीयत A. मापक्षीयतां B4. नोपक्षीयत Ca, C Mill. नोपक्षीयते B1." My MS. B उपक्षीयते (sic) C. उपक्षीयतां.

2. Introd. सौविद्यै. From B. A apparently the same reading corrected into वसिष्ठानां. C सौविद्यै. M. पञ्चाविद्यै by conjecture. "साविद्याविदं A, Ca. सोविद्याविदं B1."

1. समुच्छ्रितं. M. misses a देश after this. स्तूपैः - - रश्मिभिः. A स्तूपै तन्वेः (sic) रश्मिभिः. B. स्तूपै तन्वेः (sic). C स्तूपैः रश्मिभिः. M. स्तूपैस्तन्वे रश्मिभिः.

2. सौमिकानि च. This is the note on the उभयानि of the text, and the commentator goes on हव्या हव्यानि. M. inserts हविः-संस्थादीनि च after सौमिकानि च. His MSS. A, Ca have our reading. "सौमिका हविःसंस्थादीनि च C Mill, C Wilson. सौमिकानि इतराणि च B1. सौमिकानि च A, Ca. इतराणि सौमिकानि च B4."

4. पादौ. M. पादैः against his MSS.

6. स्त्रीरूपे वा. M. adds दिव्ये दिवि भवे मही महत्यौ from his MS. B only.

10. (जनमानि) जनान्. From B. So also M.'s C Mill, C Wilson. Cf. Say. on 42, 2. A जनाना (sic). C. जनानि. M. reads जननानि with his B4 only. "जानन् A, B1. जनाना Ca. जनान् C Mill, C Wilson."

11. अस्मान्. M. अस्माकं against his MSS.

3. 4. सादति. So M. by conjecture. His A, Ca सादति. His B सीदति. My MS. A समवृत्त सादति. B समवृत्त वृत्ते सादति.

5. आहवनीयायेति. From A (which, however, drops the च, writing आहनीयायेति). So also M.'s Ca. It serves to define the स्थानं = आहवनीयार्थं कल्पिते स्थाने. B आहवनीयायते. C आयतने. M. prints आहवनीयायतने by conjecture. "आहवनीयायते A. आहवनीयायते Ca. आहवनीये C Mill. आयतने B4. आहवनीयायतने B1."

8. (उरुव्याः) रक्ष. From A, B, C. So also M.'s A, B, Ca. M. रक्षेः by conjecture. In my MS. A रक्ष is corrected to रक्षति.

4. 5. ओषधीभिर्वनिनिश्च संवध्यते. M.'s reading from conjecture. All the MSS., except M.'s C Mill which has वनिनिश्च, have वनिनश्च.
6. च्छु इति. By conjecture. A, B अण्ड इति, which is also M.'s reading. C omits the quotation from Yaska.
7. The passage परिषद्यं to धनं which M. gives from his B4, Ca, —noting that it is wanting in his A, B1—is in all three of my MSS. C omits the second explanation यद्वा &c.—अरममाणस्य (so correct). From B. A omits it, as M. also does. But compare commentary on next verse.
8. अरममाणः. Write अरममाणः.
9. नि पाहि. M. adds त्वमु त्वमेवावद्यात्पापात् नो ऽस्मान्निपाहि from his MS. B4 only. It is wanting in my A, B. C has it, and has also सहसावन् बलवत् before अग्ने. The evidence seems to show that Sayana did not think it necessary to explain the त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् of the text.
5. 2. भवति. A, B add इति. C omits quotation from Yaska.—M. inserts वा before वावृधानः by conjecture. None of my MSS. have it. A, B write तेजसा ववृधानो. C तेजसा वावृधानो.
3. असिक्तवर्णाः. From A, B, C. So also all M.'s MSS. M. असि-  
तवर्णाः.
5. महान्तं. A, B, C. M. gives it from his A, B, Ca, noting that it is wanting in C Mill.—हरणात् A, B, C. M. omits against his MSS. A, Ca ; with his MS. B.
6. सेवन्ते. By conjecture. All the MSS. सेवंत (जुषन्त हि सेवंत एव?). M. असेवंत. But compare Say. on I. 68, 2.
7. कामान् वा From A, B. So also M.'s A, Ca, C Mill, B1. M.'s B4 and my C omit वा. M. कामान् च.—वैद्युतात्मना. From M. A, B विद्युतात्मना. C विद्युदात्मना.
8. यद्वा द्युमतीं तानिषमन्ननिषनेत्यस्व. From A, B. So also M.'s A, Ca. अन्नमिषं may be a quotation. M. omits the second इषं with his C Mill, B1. My MS. C omits everything from प्रेरयस्व I. 2 to एरयस्व I. 5.
6. 2. अन्तः. From A, B. M. आवर्तुः. C धर्तारं भानुं omitting the words between.—प्रेरयति A omits, but marks an omission.
3. वृथा कालस्य नेतृन्. M. mentions a variant in his B4 वृथा कालस्योत्क्षेप्तृन्.—तदेवाह. M. adds अग्निः पूर्वो मुख्यः सन् अयञ्च्युन-

यजमानानपरान् जघन्यान् चकार from his C Mill. It is wanting in his A, Ca. B4 fills up the supposed gap in another way पूर्वः पुरातनः अग्निः अपरान् पुरुषान् अयज्यन् यागानर्हान् चकार. So also my MS. C.

7. अंतरिक्षाणि. So A, B, C. So also M.'s MSS. M. आंतरिक्षाणि.
7. 1. ग्रहिषे चित् ग्रहिणोभ्येव. This is the corrected reading of my MS. A, and original reading of my MS. C (writes ग्रहिणोभ्येवा). The original reading of A and the reading of B is ग्रहिषे हे अग्ने त्वं (sic) चित् ग्रहिणोभ्येव. So M. except that he reads त्वां.
3. इडायां. So A, B. So also M. from his MS. Ca only. "इलायां B4. इजयां A; deest in C Mill." My MS. C इळायां.
6. विलुप्यंत. From A, B. So also M.'s A, Ca. M. विकल्पंत from his C Mill, B1. In my MS. A विलुप्यंत is corrected into विकल्प्यंत. Sayana is not quoting the paribhāṣā, which would not suit all the cases here.—"मानुषाणां was most likely a mistake in the original MS. of Sayana. There is no variant reading in any MS., but what Sayana intended to write was माषाणां." Max-Müller. In my MS. A मानुषाणां is corrected into न माषाणां. न मानुषाणामग्नीयात् looks like part of a verse.
8. 2. वीसीः. A, B, C वीसिः, corrected in A to वीसीः. M. वीसीः from his B1. "वीसिः A, B, Ca. वीसः C Mill."
3. दुर्हितकस्य. Corrected in A to दुर्हितस्यस्य.
9. 1. देवानामाह्वाता. The च which M. adds is not in any of my MSS., and seems wrong.—द्विषद्. The च which M. adds is not in any of my MSS.—A omits विद्धाति.
2. A omits गवां.—दांतमनाः दानमना वा. From A, B. C omits दानमना वा. M. दांतमना दममना दानमना वा.
4. विभक्तिवचनं. A, B विभक्तेर्वचनं (C omits the note). So also M. विभक्तिवचनं is a dvandva compound.
10. 5. रयीणां रयिमतां. From C. M. रयीणां सूर्यस्य रयिमतां with all his MSS. except B4. So also my A, B: but सूर्यस्य is stroked out in A. —अभवत्. A भवेत्. C कृतोऽभवत् भवेत्.
11. 2. अजिरं क्षिप्रगामिनं. By conjecture. MSS. and M. अजिरं प्रगामिनं. Cf. अजिर क्षिप्रनामैतत् Say. on Rv. IV. 43, 6.—मिथं &c. So A, B. C omits the clause. M. किमर्थमित्यत आह.
3. अभिशंसक्रात्. M. अभिशस्तेरभिशंसक्रात्.

5. किमित्यत आह. From A, B. So also M.'s MSS. M. किमर्थमित्यत आह by conjecture. My MS. C किंच.—यज्ञं यद्व्यं. A, C. M. यज्ञमिवं यद्व्यं. So B.—A, C omit निधेहि.
12. 1. विस्तीर्णैः. From A, C. B विस्तीर्णयोः, as M. reads. Sayana would either write as we have, or उर्वी उर्व्योः विस्तीर्णयोः.
3. वर्धयति. None of my MSS. repeat the वर्धति of text, as M. does from his C Mill only.
14. 1. शुभ्रदीप्ति. C adds अग्नि.—प्रायेण सर्वत्र. From A, B. So also M. from his Ca. A. His other MSS. have a *lacuna*. My C omits अत्र &c.
15. Introd. 1. 6. M. notes that he gives the passage from पावकवर्तो to स्वस्वयं from Ca, C Mill. It is in my MSS. A, B. C omits it.—1. 7. अग्नेर्भगियाज्या. From A, B. C omits the passage. M. अग्नेर्भगिनो याज्या apparently by conjecture. He notes that his Ca has our reading, and his C Mill भगा.
7. M. कल्याणस्तोत्रिकं. "We should expect कल्याणस्तोत्रकं, and this is the reading of one MS. in VII. 15, 8." All my MSS. have the right form in both places.
11. नोऽस्मभ्यं राधांसि धनानि आ भर आहर. From C. A, B नोऽस्मभ्यं राधांसि धनानि रायः राध इति धनानामसु पाठात् नोऽस्मभ्यं आ भर आहर. This is the reading also of M.'s A, C, Ca, B1. M. prints it, omitting the second नोऽस्मभ्यं with his B4. I have supposed that the confusion is due to an interpolation.—°भागिनी. So A, B, M. C omits all after द्वातु. M. notes that his A has °भागी, and his B1 °भागि.
12. A, C omit the second सविता.
14. प्राकार° (twice). MSS. (C omits) and M. प्रकार°.
16. 2. वसिष्ठानां. From C. A वसिष्ठा corrected into वसिष्ठानां. M. notes that he reads वसिष्ठानां from his B4 only. "वसिष्ठा A, C, Ca, B1." My MS. B वसिष्ठा.
5. कामयस्व. This is M.'s correction of the कामय त्व which all his MSS. but one, as also all mine, present. Cf. Say. on Rv. I. 70. M.'s B1 कामय च.—C omits भक्षय वा.
6. यद्वा सुशंसः. M. यद्वा यः सुशंसः by conjecture.
7. प्रियाश्च. M प्रियासः.
8. A omits first घृतहस्ता, perhaps rightly.—भभिचारिता. A भभिचारिता.

11. सोमिन पात्रं. So A, B, C. So also M. from his A, Ca, B. "सो-  
मपात्रं B1. "उत्सिचध्वं seems to be taken by Sayana in the sense  
of सिचध्वं or पूरयत."
17. Introd. "सप्तापि C Mill. सप्तदशापि A, Ca. सप्ता B1." M. M.  
My MSS. A, B also सप्तदशापि. C. सप्तचै सप्तदशं शुक्तं द्विपशास्त्रिदुभः.  
1. Write उपस्तृणीतां.
2. "यज्ञगृहस्य देव्यो वा A, Ca, B1. यज्ञस्य गृहस्य देव्यो च C. यज्ञ-  
गृहस्य B." M. M. My MSS. A, B यज्ञगृहस्य देव्यो वा. C यज्ञगृ-  
हस्य विश्वयंतां.
3. A omits स्वध्वरान्. So also in 4.
18. 3. Write सुतिरिवाची.
5. गाथानि. M.'s B adds तलस्पर्शानि. So also my MS. C.—"बोधमानं  
A, B, C. बोधमानं? cf. Rv. I. 100, 18." M. M. All my  
MSS. have बोधमानं. Sayana takes क्षिप्तुं here as governing the  
following शापं.
6. न तु सन्तः. "न तु सन्तः C. न तु सन्तं अन A. न तु सन्तु संत आशुन  
Ca. न तु सन्तः B1." M. M., who prints न तु सन्तः. My MS.  
A agrees with M.'s Ca. B न तु सन्तु संत अनुत (sic). C omits  
the passage.—जालनिहिता. From A, B, C. M जले निहिता.—  
"नियंत्रिता. B. वयंत्रिता. A, Ca. अवयंत्रिता B1. इवयंत्रिता. C."  
M. M. My MS. A वयंत्रिता corrected into नियंत्रिता. B, वयंत्रिता.  
C नियंत्रिता.—मत्स्यजनपदा. From A, B. So also M. from his Ca,  
A. "मत्स्य इव जनपदा B1." My MS. C omits the passage.
7. तपोभिरप्रवृद्धा. A, B, M. M.'s C has तपोभि वृद्धा, and his B.  
तपोभिः प्रवृद्धा. My MS. C has this last reading.—अजगन् अजगन्.  
From A, C. So also M. from his Ca. "अजगन् B, C. अजगन्  
B1. अजगन् अजगन् A." My MS. B. अजगन् only.
8. पलायमानः (cf. v. 16 "पत्यमानः गच्छन्.") This is the corrected  
reading of A and the reading of C. B पालयमानः. This last is  
the reading of M.'s MSS. A, C, Ca. M.'s B-4 has our reading.  
His B1 पालयमानाः. M prints पालयमानः by conjecture.
9. यथापूर्व. A यथापूर्व corrected to यथापूर्व. B यथापूर्व. C  
यथापूर्व. M. reads यथापूर्व with his B, C, and notes that his A,  
Ca have यथापूर्व. —न्यर्थमगतव्य. This is the corrected reading  
of A and the reading of C. B न्यर्थ आगतव्य. Cf. M.'s note:

- “न्यर्थमगतव्यं B. न्यर्थं आगतव्यं A, C, Ca. न्यर्थं आगतव्यं B1.”  
—सुतोक्तमान्. From A, B, C सुदृष्ट्यसंयुक्तान्. This last is the reading of M.'s B4. M.'s other MSS. have our reading. He prints सुतोक्तान् by conjecture.
10. निमित्तार्थं. From A. So also M. from his B1. “निमित्तार्थं. A. निमित्तार्थं Ca. निमित्त C.” My MS. B. निमित्तार्थं. My MS. C om ts.
11. यस्मिन्नुद्धे शूर. From A, B, C दर्शनीय अध्वर्युरिव स यथा सन्नन्, &c. M.'s A, Ca. B1 have our reading. His B agrees with my MS. C. His C Mill, C Wilson have यथाध्वर्युरिवा सन्ननि यन्नगृहे बर्हिः यस्मिन्नुद्धे सपत्नान् नि शिक्षाति नितरां लुनाति तस्मिन्नुद्धे शूर &c. M. follows this, except that he writes शुवाध्वरिव सन्नन्.
15. ते नैव वार्थते. From A, B, C. So also all M.'s MSS. except B1. M. who writes तेनैव, reads वार्थते from his B1.
17. अश्रीन्. So A, C. So also M. by conjecture. His B अश्रीन्. His A, C, Ca, B1 अश्रीन्, as my B has.—वाश्रदेः. This is the corrected reading of A. The original reading is वेश्रदेः. B वेश्रदेः (कृत्यसूत्र्यै वाकरोत्.) See M.'s note.—“धनानि deest in A, B1.” M. It is in all my MSS.
18. A omits भेदस्य.—विद लभ यो भेदः. M.'s reading by conjecture. A वद उभयोरभेदः. So also M.'s A, Ca. B वद उभयोरभेदः. C. विद लभ of प्रति यः एनः.
19. C inserts यः before इंद्रः. So also M.
20. पुत्रकं. From A, B, C. M पुत्रं.
21. A. corrects पालस्य to पालकस्य. B पालस्य भोजस्य पलकस्य, —अपगच्छति From A, B, C. So also M.'s A, C, Ca. His B1 अवगच्छति. He prints उपगच्छति by conjecture.
22. इंद्रः. From A, B, C. M prints इंद्र, the reading of his C MS., but from the V. L. it is evident that that is a misprint for इंद्र the reading intended. M.'s A, B, Ca इंद्रः.—अतस्तेदेवता-कत्वात्. From A, B. It is a quotation from the viniyoga. So also M.'s A, Ca. His C, B1 अतदेवता°. He prints अतदेवता° by conjecture.
23. प्रशस्ताति प्रशस्ताः श्रद्धादि°. A=M.'s Ca. A.
19. 2. A omits मर्थैः.
6. ता तानि. M. adds त्वया दत्तानि from his MSS. A, B1.

11. चारीरेण. M.'s B4 adds ऊत्या रक्षणेन.
3. A omits क्षेत्रसाता.
4. गच्छति स संग्रामः. From A: the स is added in margin. B omits स. C omits the passage. M. गच्छतीति संग्रामः.—A omits सुहेनु.
8. A omits प्रियासः.—वा मदीयाय. From B. A वामदेवाय. C वास्मदीयाय. So M.
10. अभूवन्. A अवन् corrected into अभूवन्.—कल्याणकृत भूः. A adds भूरः भूः in the margin. So M.'s B4 has शिवः कल्याणः भूरः.—रक्षिता च A, B omit च.—द्वतो द्वतोः. So all MSS.
20. Introd. M. gives the verse वागीशाद्याः &c., before the verse यस्य निश्चितं, &c.—A अभिप्लवके. B अभिप्लविके.—A omits इति to उग्रौ, ll. 3 and 4.—माध्यन्दिनः. From B. A, M. मध्यन्दिनः.
1. A, B युवा युवा नित्यतरुणः.
4. A, C महिल्वेन.
5. जज्ञान जन जनन इति धातुः. So A, but corrected from जजज्ञान (sic) जनन इति धातुः. B omits जन जनन.—साधकः A धर्षकः M. mentions a variant साधकः.
6. क्षीयते B, M. क्षीयते A.
7. दूरः. So A, B. दूरं C, M.
8. ते So A, B, C and M.'s MSS. M. यस्ते by conjecture.
10. B omits the first explanation of वस्वीषु, and C omits the second.
21. Introd. My MSS. also omit सुचितं च.
2. दूरउपशब्दः &c. A दूरउपशब्दः दूरे उपशब्दः with शब्दो येषां added in the margin.—गृहमध्यममावा. A, B as in M.
5. उत्सहेत. M.'s reading by conjecture. “उत्सहे च A, C, Ca, B4, D. उत्सहेच B1.” My MSS. उत्सहे च.—दीव्यं इति. So A, B, C. M. दीव्यन्ति.—C omits क्रीडंत इति.—मातिगमन् From A, B, C. So also M.'s B, C, Ca, D. He reads मातिगमन् with his A, B1.
22. 2. गुणः From A, B, C. So also all M.'s MSS. He prints अनु-गुणः.
6. सवना. So B, C, M. A has the strange reading सोमस्त्वोच्चं सादेवना which M. finds in his C, Ca.—नितरां स्तौति From B. A adds ह्वयति. C नितरां भाह्वयति. M. निहरां ह्वयति स्तौति by con-

jecture. "स्तौति ह्वयति A. स्तौव ह्वयति Ca. स्तौवा ह्वयति आह्वयति B4. स्तौति आह्वयति D. स्तौति ह्वयति B1."

8. नादश्रुवन्ति. A नोश्रुवन्ति.
9. A omits अजनयन्त.
23. Introd. 1. 2 माध्यादिन°. M. माध्यादिने. Cf. l. 4.—सूचितं च (l. 2). A goes on उदु ब्रह्माण्णैरत (l. 6) omitting all the intervening matter.
2. संधति (So correct). M. संरंधति.
3. द्वंद्वानि (Separate from अमति). A, B, C. So M. from his Ca, A. His B1 द्वंद्विनो.
6. वज्रकल्पनाहं. So A, B (C omits the word). It is the reading also of M.'s MSS. A, C, Ca, D. His B omits the word. M. prints वज्रकल्पनाहं by conjecture.
24. 1. मादय च. From A, B, C. So also M.'s B1. His A, B4, C मादय. His D माहाय. M. prints मादयस्व by conjecture.
3. A, B इद्रे (sic) बहिरिदं यज्ञं. C इदं बहिः इदं यज्ञं. M. mentions a reading इदं यज्ञं, B1. His A, B4, C, D agree with ours A, B. The reading इमं यज्ञं, which is M.'s correction, does not seem to have been found in any MS.
25. 1. शुद्धार्थे. A, B. So also M.'s MSS. A, Ca, D. C omits, as M. does with his other MSS.
26. 3. अन्या अन्यानि So B, C. So also M. (whose संप्रत्ययन्यान्यानि is a misprint) from his MS. B. M. notes that his C, Ca, D have अन्याप्यन्यानि (and perhaps this is the reading intended), and his A अन्याप्यन्या अन्यानि. My MS. A अन्याथः (perhaps for अन्याप्य) न्यानि.—समवृत्तिः. M. adds एकोऽसहायः from his B4. only. My MSS. omit the words.
4. बाधमानाः. So B, and M. from his A, B1. A, C, and M.'s B4, C, Ca, D बाधनाः.
27. 1. A and B omit नेमधिता नेमधितौ संग्रामे. C has the words. M. gives them from his B4. only. "D has प्रयुज्यते नेमधिता; then in the margin, नेमधितौ संग्रामे नरः कर्मणां नेतारः इदं हवते आह्वयन्तीत्यर्थः. Afterwards the commentary runs on यमिन्द्र हवते ह्वयति स".—अज्ञे गोष्ठे गोसमूहे गोष्ठे समूहे A.
28. 3. A writes नृष्णं for भृशं.—प्रतिष्ठापयसि So C. A, B प्रतिष्ठापयति. Cf. M.'s note.
4. स्वप्नसाक्षात्. तत् corrected into त्वत्° A. M. gives स्वप्नसाक्षात्



from his B4, but notes that his A, C, Ca, D, B1 have तत्प्रसादात्.

5. प्रायच्छत्. प्रयच्छेत् corrected into प्रयच्छतु A.
29. 1. सेवनीयो A, B. C तत्सेवनीयो. M. सवनीयो from his C, Ca. "सेवनीयो A. तत्सेवनीयो B4. तत् सेवनीय<sup>1</sup> D. सवानायो B1."
30. 2. सुहंतुनामवज्जेण. From A, B, C. So also M.'s A, B, Ca, D. M. gives सुहंतुनामा वज्जेण from his C Mill. "Possibly it might be सुहंतुना."
3. A. omits सुदिना.— तथा A. M. तदा by conjecture "तथा A. तथा B1, 4, C, Ca, D."
4. प्रयच्छ. A. प्रयच्छतु.
31. Introd. l. 8. तदर्थः. A, B. as M.'s A, C, Ca, D, have. His B1 तदर्थ. तदर्थः is M.'s correction.
8. A omits one यत्र.— A omits मरुत्वती.
12. स्तोत्राणां.—M. prints स्तोत्राणि. His MSS. C, Ca, D have स्तोत्रीणां. His MSS. A, B1 स्तोत्राणां. My MSS. are corrupt. A स्तोत्रीणां corrected into स्तोदृणां (sic). B what looks like स्तोत्राणां. C omits the word, with which reading compare सहमानाय शत्रूणामभिमन्त्रिणे, Sayana on 46, 1.
32. Introd. l. 8 सूचितं. A adds च.—A रथंतरं. l. 11. सद्दिपद उपस-  
मस्येद्विपदमिति. I have followed M. in taking this from Āśval. A सद्दिपदमिति. B सद्दिपद उपदस्येते । द्विपदमिति. उपदस्येते is corrected to उपदस्ये. For उपसमस्येद्विपदां M.'s MS. A has उपदस्ये द्विपदां, agreeing with the corrected reading of my MS. B, His Ca स्ये द्विपदां. His D उपसमस्ये द्विपदां. His B1 सद्दिपदां.—l. 14. मरुत्वदीयावृध्वा. From B, agreeing with M.'s A. So also apparently A, although it writes मरुत्वदीवृध्वा (sic). M. prints मरुत्वतीया ऊर्ध्व from Āśval. See his note for some other readings.  
—l. 15 माध्यदिन°. A माध्यदिने.—17. मैत्रावरुणशस्त्रे. A, B add छावा. So also all M.'s MSS. I have followed M. in omitting it.—  
20 आरंभणीयाः. So M. from Āśval, and his MS. B1. "आरंभणीया A; C, Ca, D." My MS. A आरंभणीया. B आरंभणीया or आरंभणीयो.—ll. 23 to 25. A omits the passage from अग्निष्टोमे to स्तोत्रियानुरूपाविति.—ll. 26, 27. A omits अग्नि स्या to तथैव सूचितं च.

1. अच्येनो. A, B. So also all M.'s MSS. except his B4, which has यजमानाः अपि, placing नो before निरीरमन्. M. prints अच्येते by conjecture. My MS. C agrees with M.'s B.
4. ---. A, B सबभूः. C. अभिषुतवंतः. M. prints सुता बभूवुः by conjecture. "सुबभू A, Ca; altogether wanting in C. अभिषुतवंतः B4. सुषुवः B1. सुबभूः D, but in the margin अभिषतवंतः."
5. वसूनां. A adds च.—याच्यते. B व्यातच्यते (sic).
8. A अभिषुत. B अभिषुतं.—A इन्द्राय प्रियकराणि.
9. कुरुत च. A omits च.
10. आत्मार्य. A, B. आत्मानं C. M. gives आत्मार्य from his MSS. Ca, C, D, and notes that his MSS. A, B have आत्मानं.
12. समानमस्ति. From C. So also M.'s B4, D. A, B सोमामनमस्ति. So also M.'s MSS. A, Ca. M. prints सोमपानमस्ति from his MS. B1. He notes that his C has सोमोषि.
13. सुविहितं. A, B. In B the word originally was perhaps सुनिहितं. C सुष्टु निहितं. M gives सुविहितं from his MSS. C, Ca, D. His B4 has the reading सुष्टु निहितं. His B1 does not explain the सुधितं of the text.
14. A omits स.
16. A omits तवैव.
19. संतुष्ट. A संतुष्टस्य.
22. स्वर्गं. M. adds सर्वर्गं, but notes that that word is not in his MSS. C, Ca, D.
24. हविष्यः. So A, B. C ह्वातव्यः. Compare M.'s note: "हविष्यः A, C, Ca, B1. ह्वातव्यः B4. यज्ञे वा हव्यः आह्वातव्यः हविष्यश्चास्ति. D." Perhaps हव्यः was left unexplained.
33. Introd. सपुत्रस्य A, B. M. gives that reading from the Anukramanikā. His MSS. vary from it.—A भावान् for न्यायान्.
1. कपर्दीः. M. from his MS. B. All his other MSS. have कपर्दीः as my A, B also have. C omits the explanation of दक्षिणतत्कपर्दीः.—My MSS. A, B and all M.'s except his B4 omit the न of the text before अर्हति. C has it.
2. पल्लवं. From M., who notes that two of his MSS. have पल्लं. A यल्लं (obviously a mistake for पल्लवं). B पल्लं. C वैश्वं चमसे स्थितं सोमं &c.

3. सवाख्ये. From C (corrected), M. A, B संवाख्ये.—इति च. A इति वा.
7. सर्वानेव तान्. From M. A, B सर्वानेतान्. C सर्वानेव omitting तान्.
8. I have given the text as it stands in A, agreeing, as it does exactly, with the text M. gives from his MSS. Ca and D. My MS. B has what seems the better reading. The first line is left unexplained, as requiring no explanation, and the commentary runs हे वसिष्ठाः एषां वो शुष्माकं स्तोमोऽपि वानस्येव, &c. This is the reading of M.'s A, and of my MS. C.
9. A writes सहस्रसंक्राशाखं (*sic*).—A, B कारणात्त्वना. This is also the reading of M.'s MSS. A, C, Ca. He compares v. 12 and gives कारणात्त्वना from his MSS. B, D. So also my C.
10. 1. 3. A writes परि संजिहानं परिजिहृक्षंतमित्यर्थः, the first explanation having fallen out.
11. मैत्रावरुणो मित्रावरुणयोः. A मैत्रावरुणयोः (*sic*) for the two words.—My MSS. and all M.'s MSS. except his B4 omit the मनसः and अधि of the text.—अहंभुवा. So C and M. from his MSS. B1, A, B, Ca, D. My MS. B has अहंभुवा, which M. notes is the reading of MS. E, I, H. 2612. A writes वेदराशिना स्वः हभुवा.—3rd verse of the quotation. संभूत. So B, and M. from his MS. A. My MS. A has संभूत, which M. notes as the reading of his MSS. C, Ca.—A omits the verse यद्वा कुंभात्. M. notes that it exists in his MSS. A, D, B1, only.—B writes अभिमानं च.
34. 4. पूर्वस्यामिदमः प्रकृतत्वात्. ("On account of the occurrence of the word अस्मै in the previous verse"). By conjecture. Cf. below इदंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संनिधानस्य. A, B पूर्वस्यामिप्रकृतत्वात् (*sic*). This is also the reading of all M.'s MSS., except that his B1 writes पूर्वस्यापि. M. gives by conjecture पूर्वस्यामिद्वस्य प्रकृतत्वात्.
9. A writes देवत्रा हवेष्टु.
14. A हव्यात् यानकामिः.
16. सीदंत. From C. So also M., who finds it in his MSS. B1, 4. A, B सीदंत, as M.'s MSS. A, C, Ca, D have.
17. लिधत् न क्षीयेत्. From M., who finds it in his Ca. sec. man. A लिधत् न क्षीयेत्. B लिधत् न क्षीयते. C लिधत् न क्षीयेत्.
22. A omits तानि.

24. 1. 3 जिहाता. So A, B, and all M.'s MSS. except his B4, which has जिहानु. My MS. C has जिहानु (rightly, as it omits the notes stating that जिहातां in the second clause is to be treated as a dual, and in the third as a plural). M जिहीतां.
1. 4. जिहातां. From B. A, M. जिहतां.—भरणीयां From A, B. So also all M.'s MSS. except his B1. 4, which have भरणीयं, as my C has. M. भरणीयं by conjecture.
35. Introd. एव -- सु. So B, and M. from his MSS. A, C, Ca. A. एवमेतासु. Compare M.'s note.
5. The gap after पूर्वदूतौ is marked as a gap in M.'s MSS. A, Ca, and in my MS. B. This last writes पूर्वदूतौ वा ---. A पूर्वदूतौ प्रथममाहूतौ. So M.'s MSS. Ca. sec. man. and D. M. पूर्वदूतौ प्रथमाह्वाने from B4. So also my C. His C. पू० पूर्व प्रार्थितौ. His B1. पू० भवतां.
6. जलापः ---. From B. A जलापः सुखरूपो. Compare M.'s note. He follows his MS. A in not marking a lacuna. C जलापः गंगाधरः, as M.'s B4 has.
9. A omits वा.
12. सत्यशिलाः (C omits this word). B, M. add देवाः. C has it also.
15. After the colophon to the third adhyāya A leaves two numbered pages blank, possibly for the insertion of the khila which M. gives in his *Varietas Lectionis* from his MS. S2.
36. 1. सद्भाव स्थानात्. A omits स्थानात्, perhaps rightly.—नान्यस्य चित्. So all the MSS. But my MS. A supplies कस्य in the margin sec. man. Compare M.'s note.
2. A writes इषं नवीयोरूपं अन्नमिव नवीयो नवीयसौ.
4. ---. A युजान्. This is the reading also of M.'s MSS. Ca, D. His A, B1 युजान्. His B4. युञ्जन्. So my MS. C. My MS. B युञ्जान्. M.'s MS. C युञ्जान्. M prints युञ्ज्यात्.
6. अभि पीप्यानाः. A अभिपोप्यानाः.
9. धुः अधुः दधनु. A धुः दधनु (sic).
37. 1. तेन रथेनागत्व A B, C.
3. पूर्णौ संपूर्णौ. A writes पूणौ पूर्णौ (sic). Perhaps पूर्णौ पूर्णौ is the right reading.—सूनुता वाक् वसच्या &c. (1. 4). A सूनुता वाक् धनेन (1. 5), &c.

4. A omits वयं.
6. निवहेत्. M.'s correction. A, B, C. न्यवहेत्. So also all M.'s. MSS.
8. प्रतिपादका. From A, B. So also M.'s MSS. A, C, Ca, D, B1. C प्रतिपादिता. So, from his MS. B4. only, M. The word refers to the activity of the gods, as described in the hymn.
38. 6. धनं &c. From B. A धनं नोऽस्माकमनुमंसीष्ट। अनुमन्यतां। उग्र ओजस्वी स्तोता भगं भजनीयं सवितारं भगसंज्ञकं देवं अवसे नोऽस्माकं रक्षणाय जोहवीति। भृशं व्हंयति। अथापि चानुग्रोऽसमर्थः स्तोता भगमेतत्संज्ञकं सवितारं वा रत्नं रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनं. So M., from all his MSS., except that he adds वा after देवं. My MS. C agrees with A, M., except that it has सवितारं अवसे नः अस्माकं and भगं देवं रमणीयं, &c.
7. वैश्वदेव°. From A, B. C omits the passage. M वैश्वदेवे.
8. द्यूयं हृषा भवत ततस्त्वह्मा द्यूयं. B द्यूयं हृषा द्यूयं.
39. Introd. प्रउगमिति. So M (with Åsval.) and his MS. B1. A, B and M.'s MSS. A, C, Ca, D प्रउग इति. C omits the passage.
2. शोभन°. B शोभनेन.—आगच्छतां. The comment on the verse stops in C here. A, B आगच्छतां तद्वत् अस्मिन्पक्षे, &c.
3. पृथिव्याः°. A पृथिव्याः सारंसा (sic) रमयंतां. B पृथिव्या सा रत्नं रमयंतां This is also the reading of M.'s A, C, Ca. C and M.'s B4 पृथिव्याः रत्न &c., M.'s B1. पृथिव्याः मंतरं रमयंतां. His D पृथिव्या सा. M prints पृथिव्यां. Perhaps we should read पृथिव्यां भवाः or पृथिव्यास्थाः.—परिवर्तते. From A. B, M. परिचर्यते. C परिचरंते. Compare Sayana on मर्जयंत VIII. 84, 8. Perhaps परिचरंति is the right reading here too.—गतवतः. A गच्छतः.
5. A. writes गिर गिरीया. B गिरः गरीयां (स्तुत्यान्) M. गिरो गिरीयान्. “ गिरीयान् Ca. गरीयान् A, B; deest in C. गिरीया D.” Sayana's word was probably गीर्यान्, another form of गरीयान् = स्तुत्यान्.
6. सक्षीमहि. C adds संगमेमहि (sic) as M.'s B also does.
7. A वसिष्ठैरस्मानिः अग्निश्च एवभूतदेवाः (sic), the intervening words being omitted.
- आसन्। सूक्ते, &c. From A. So also M.'s Ca, C, D. That a gloss on the sentence यच्छंतु चंद्रा उपमं नो अकौ was no part of the original text seems clear from the great variety of attempts made to fill the supposed lacuna. M. prints चंद्रा आह्लादका देवा

नोऽस्मभ्यमर्कमर्चनीयमन्नद्युपमं सर्वोत्कृष्टं यच्छतु इदं from his A, B1. M.'s B, अभिद्रुताः आसन् नः अस्मभ्यं अर्कं अर्चनीयं उपमं सर्वोत्कृष्टं अन्नं यच्छतं ददंतु चंद्राः आह्लादकाः सर्वे यूयं. This is the reading of my MS. C. My MS. B आसं चंद्राः आह्लादकाः सर्वे देवाः नोऽस्मभ्यं उपमं उपमानभूतं उत्कृष्टं अर्कमन्नं गच्छतु (sic) इदं अस्मिन् सूक्ते, &c.

40. 1. आगच्छतु. The clause which follows in M. अथवा श्रुष्टिर्वैगवती विदथ्य विदथे यज्ञे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिर्युष्मान् (MSS. युष्मदीयानां) आगच्छतु is wanting in all my MSS.
2. रोदसी. M. adds च.—1. 5, यद्धनं from A, C. B तद्धनं, which is M.'s reading.
6. विधातं मा कृथाः. So M. and B (MS. विघतं). A. विघते मात्तथा (sic) C वियानं मा कृथाः.—A, B omit देवाः.
41. 2. 1. 2. यं भगं. A, B omit यं.
3. हे भग देव त्वं. B हे भग त्वं देव त्वं.—C omits the second हे.—C सत्यराधः सत्यधनस्त्वं नः अस्मभ्यं. A हे भग देव त्वं नोऽस्मभ्यं प्रणेतः, &c. This is perhaps the right reading, Sayana not having thought it necessary to explain प्रणेतः and सत्यराधः.—फलयुक्तां. From C. A, B, M. सफलयुक्तां.
4. The words उतापि च प्रपिस्वे to मध्याह्ने भगवंतः स्याम are wanting in A.
5. M. inserts वा before वयं by conjecture. None of my MSS. have it.
6. अथो यथा. From M. A यथा अथ्वे. B यथा अथ्वो apparently corrected into यथा अथ्वे. C यथा अधिक्रावाथ्वः संगच्छति.—उषो-देवाः. From A, B. So also M.'s A, C, Ca, D. My MS. C उषोदेवताः with M., from his B4 only.
7. 1. 3. उच्छंतु. M adds a व्युच्छंतु which is in none of my MSS.—A विवासयंतु अस्मिन्सूक्ते omitting the intervening words.
42. 1. सर्वंतु. A पर्वंतु. B न सर्वंत.—आद्रियंतौ. From M. Cf. 39, 1. All my MSS. here have अद्रियंतौ.
2. सु before युक्त्वं (so correct). From C. So also M. (who reads युक्त्वं) from his B. —सत्तः MSS. निसत्तः. "Sayana took सुते for सु ते", and immediately afterwards जनिमानि सत्तः for जनिमानि सत्तः." M. I have ventured to go against the MSS. in writing सत्तः, because my MS. A writes जनिमानि जनान् below,

and not जनिमा जनान्, as all the other authorities have. सत्तः explained by निषन्नः occurs again 56, 18.

3. नमस्कारैः. From A, C. B. नमस्कारं, which is M.'s reading.
  4. वीरस्य. M. adds वीरकस्य from his A, B1 only. It is in none of my MSS.—आ इत्यै. A था (sic) इत्यै. Cf. note on l. 20. B, C omit आ, as M also does.
  5. A omits उपाविशतां.
43. 1. दिवं च. A omits च.
2. साधकं. From A. So also M. against all his MSS., which read साधुकं, as my MSS. B and C do.
- वेद्यां. From C. So also M. from his B4. A मेद्या. B मेद्या corrected to मथा. Compare M.'s note. "वेद्यां B4. वेद्यं B1. मेद्या A, C, Ca. वेद्या D. Cf. the next verse." The मेद्या of my MS. A, and M.'s MSS. A, C, Ca. may conceal the true reading. But compare, as M. does, वेद्यामास्तीर्णस्य in the next verse.
3. जननीं. A, B जननीयं, corrected in B to जननीं. C omits the word, and that perhaps is the right reading. All M.'s MSS. have the strange reading जननीयं, except B4, which omits the word. M. prints जननीं.
- अस्मान्. From A, B, C. So also M.'s A, B, D. It is undoubtedly the right reading. The gods are to come to "us" as children come to the mother who nourishes them. The reading of M.'s C, Ca अस्मानं can only be for अस्मान्. M prints अस्माकं
- A वेद्यास्तीर्णस्य.
4. हे देवाः सूर्य आगतनेति संबंधः. From A, B, C. M. prints हे देवा सूर्य - - - आगतनेति संबंधः. "यति स्थ, and the explanation of it is left out in A, B, C, Ca. It could easily be supplied in this way : यति स्थ यावंतः स्थ तावंतः &c." It is not likely that there is any *lacuna*.
45. Introd. My MSS. A, B do not mark the gap, which is taken from M. But compare Sayana below on v. 3.
46. 1. एतन्नामकाय रुद्राय. 'The Rudra so called.' This is the reading of all my MSS. and of M.'s A, C, Ca, D, B1. His B4 has रुद्राय देवाय M prints भरत. एतन्नामकाय देवाय.
2. अस्मदीयानि गृहाणि. A, B. So also M. from his C, Ca, D. My MS. C omits the words.
  3. अंतरिक्षास्काशाद्. From A, B. अंतरिक्षाद् = दिवः, and सकाशाद्

परि. C अंतरिक्षकाशात्. So M from his B4 only. "अंतरिक्षात्सकाशात् A, C, Ca, D, B1."—A विद्युद्गानिरूपा हे स्वपिवात्, omitting the intervening words, as M's C, Ca, D also do. M notes that his A has हिस्वा for क्षित्वा. B has the passage, with हेतुः (sic) for हेतिः, and त्यजतु for परित्यजतु. C अश्वनिरूपा हेतिः इमया क्षितौ चरति वर्तते सा दिद्युत् नः अस्मान् परि वृणक्तु परित्यजतु. —स्वपिवात्. C adds जितप्राण as M's MS. B4 also does.

47. 1. B अभिषवणपवनादिभिः.—C संभूतं ऊर्मिं सोमरसे अकृण्वत् कुरुध्वं यमूर्मिं दनेम. M notes that he takes the passage from सोमाख्यं to नमूर्मिं from his MSS. C, Ca, D. A has it with त्यं (sic) भूतं for संभूतं and सम्यक् कुर्वत for समस्कर्वत. B has it with the variant given above.
4. अर्तेरिवं रूपं. From M. A अर्जेरिवं रूपं. B अंतरिवं रूपं. C omits the words.
48. 1. नयै मनुष्यरथं. From A, B. So also M's A, C, Ca, D, B1. नयै रथं मनुष्यरथं would be more regular, and is perhaps what Sayana wrote. M's B4 and my C नयै नराहं रथं. M prints नयै मनुष्यहितं रथं.—आवर्तयंतु. A वर्तयंतु. B आवर्तयंतु आगमयंत (sic).
2. कसुः कभवः. By conjecture. B उरु भवंत्युभवः. So also M's B1, C, Ca, D, and my A, with वुरु for उरु. C उरु भवत् कभवः. M prints उरु भवंतीत्युभवः. "पुरु भवंत्युभवः A. उरु भवन् कभव B4."
3. विस्तार्यते. B विस्तीर्यते.—मिध्रातेः. This, which is the reading of M's MS. A, is pointed to by the reading of my MS. A मिध्रातेः (So also M's Ca, D) and that of my MS. B मिध्रातेः C मिथत्या मिथतिर्हिंसा, omitting this clause, a reading which I should like to adopt. M's B मिथ्यातेः. M prints मेयतेः by conjecture.
49. 1. अपः. A, B, C आपः.
2. निवृत्ताः. By conjecture. MSS. निवृत्ताः. Cf. Pan IV. 4, 20, and Sayana on I. 56, 6.—समुद्र एव &c. M समुद्रार्थाः समुद्र एव &c. from his MS. B only. Sayana often omits the word of the text in such places. My MS. C समुद्रार्थाः समुद्रे एव गंतव्यो अर्था यासां ताः शुचयः &c.
4. स कः. From A. So also M's Ca. sec. man. and D. My MS. B साकः, with M's A, C and Ca pr. man. C omits the words, as M. does.—A omits सर्वे.
50. 1. A C omit the second हे.—A, B, C कुर्वन्.—A, B omit ना



गन्. mits मा गमन्.—A स्वरः छ आगामि जिह्वगः. B स्वरः छ आगामी जिह्वगः (corrected to जिह्वगः). C स्वरः सर्पः नां &c. —A, B write गुप्तौ for गुल्फौ (C) as do also M.'s A, C, Ca, D. 2. Cf. Sayana on I. 71, 5.

4. प्रवणदेशे गच्छत्यः. M adds या निवतो निप्रदेशे गच्छत्यः या उद्धत उद्धतदेशे गच्छत्यः from his MS. D only. He notes that his MS. B4 has या निवतो नीचैर्गच्छत्यः या उद्धतो या ऊर्ध्वैर्गच्छत्यः. My MS. C या निवतः नीचैर्गच्छत्यः उद्धतः याः ऊर्ध्वैर्गच्छत्यः. —A omits उदकशुक्ताः. C omits उद्धत्यः.—A शमिर्वर्धनकर्मा असाप्रा भवन्तु B शमि वर्धनकामा असाप्रा भवन्तु. C अशिमिदाः अहिंसामदा भवन्तु.

51. Introd. 1. 5. आदित्यान्. A, B. आदित्यानां.

1. A वा अदितित्वे अदीनत्वेन दधतु. This is also the reading of M.'s MSS. A, C, Ca, D. My MS. B वा and अदीनत्वे सत् (sic). The reading in the text is M.'s from his B4. His B1 अदित्वेति अदीनत्वे.

52. 2. कार्त्तम. A, B कार्त्तुं.

3. वरुणश्च. From A, B, C, M. omit च. —सेवयन्तु. A, B, C सेवयन्त.

53. 1. A omits महत्यौ.—B ययोस्तौ.

2. A पूर्वप्रजाते.

54. In A Hymn 53 follows immediately after Introduction to Hymn 54, which, with the Introduction to Hymn 55, has fallen out.

2. B omits पशुभिः. C has it.

3. B omits देव. C has it.

55. Introd. B द्वितीयाद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः पञ्चम्याद्यास्तिस्रः उपरिष्टाद्वहती. So also M.'s MSS. A, C, Ca, D, and B pr. man. I have corrected with M. But it looks as if Sayana's text arranged the hymn in a different order.—B वारुणं.

1. A omits बहूनि.—तत्तद्देवा विशन्तीति यास्कः. A, B. See M.'s note. C. omits the quotation from Yaska.

7. यः M adds सूर्यः from his MSS. C, Ca, D. My MS. A has it. B writes यसुः समुद्रात् (sic). C omits सूर्यः.

8. प्रांकणे. From M. A प्राकणे. B प्राकण corrected to प्रकर्षेण. C प्रांगणे. "प्रांकणे A. प्राकणे Ca, D. प्राक प्रवणे C. प्रांगणे B1, 4."

56. 5. बलं. A धनं बलं. B. M. धनं बलं वा C, धनं.

8. कपयितुवेगः. A, M, B, C कपयितु वेगः. 'कपयितुवेगः A, Ca. कपयितु वेगः (sic) [no reference to MSS]. कपयितुः or कपयिता.'? M. I have given this last by conjecture.—मनसान्मुनिः. From M. A चमनसान्मुनिः. B मनुसान्मुनिः, corrected to मनसान्मुनिः. C omits, probably rightly.—Add इति पंचमस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः.
9. "The commentary to this and to the next verse is omitted in A, C, Ca, D, and C Colebr. All the C MSS. (exc. B1) have सनेमस्मदिति --- ऋगन्वयस्त्यक्तः. The explanation printed in brackets is written by a later hand on the margin of C Colebr. B4 has the following spurious commentary, &c." Max-Müller. My MS. A has a spurious commentary which resembles that found by M. in Colebr. B4. A. B सनेम्यस्मदिति हे मरुतः स ऋगन्वयस्त्यक्तः. The letters हे मरुतः स are written in a second hand in a space that was originally left blank.
12. A, B omit शुची and हव्या.
13. M. notes that Sayana reads वक्षः सुरुक्माः instead of वक्षः सु रुक्माः.
14. A, B विराजे.
15. हवीमनि. From B. A हविर्मति. M हविष्मति. — A अन्योदनः. B अन्यो हनः. C अन्यो जनः.
18. स्वदीयं B, C. तदीयं. A, M. notes that all his MSS. have स्वदीयं. —आ जोहवीति. A, B write अजोहवीति. M omits आ.
19. A, B हिंसकान् पुरुषान्.
21. परित्यज्य. MSS. and M. परित्यक्त्वा.
23. उक्थानि &c. From C. B and M. omit the या before यानि and read प्रशस्यंते for शस्यंते. A उक्थानि कर्माणि प्रशस्यंते, omitting the words between उक्थानि and कर्माणि.
57. 1. A omits the words between रेजयंति and तेषां.
2. A, B omit बहिः.
3. रोचमानैरायुधैराभरणैः. From A, B, C. So also all M.'s MSS. M prints रोचमानैराभरणैरायुधैः. Sayana takes (but cf. रुक्मादिभिः below. C omits this) रुक्मैः as an adjective, and refers the आयुधैः of the text to the "ornaments" of the Maruts that are their weapons —A स्वकीयायैः.
4. A, B क्षिप्रमदः, as M.'s MSS. also have, except his B1, which

has क्षिप्रयागः. M has हि प्रयागः in his text, but refers to हि प्रयागः as his reading in his V. L. C omits the clause. I have conjectured क्षिप्रयागः from the reading of M.'s B1.

—अपि ईषदपि. A ईषदपि.— A अन्नप्राप्त (corrected from something else) for अन्नप्रदा.

6. A writes सुदुर्ता नृत्यति शोभनयोगानि.

58. 3. A is corrupt, writing बृहद्वत् सुदुर्ति for our text down to that word.

5. नवंतां. From A, B, C. M. नमंतां.—B अभिमुखा नवंतु. C अभिनवंतु. M. अभिमुखीनवंतु.

59. 2. स्वीकुरुतेति निरोधनं. So C, M. A कुरुते निरोधनं. B स्वीकुरुते निरोधनं.

4. न सहते. From A, B. So also all M.'s MSS. M removes the न.—तथा. A तदा.

5. सुसंहतानि. A सुसंहितानि.—A येषां ते हे मरुतो वो युष्मभ्यं इमा इमानि, the words between having fallen out. —B omits the अंधोसि of the text.

7. All the MSS. नि षेद् निषेदतु M. corrects निषीदतु. I have preferred to add it, and that was perhaps unnecessary.—A writes सवनेभ्य इत्यस्य &c., the words between having fallen out.

8. अशोभनं. A अशोभनं.—M notes that all his MSS. have स जनी. So also all mine.

9. जुहुटन सेवभ्रं. A जुहुट (sic) stopping there, and also omitting the viniyoga of v. 10.

10. गृहमेधासः. A, B हे गृहमेधासः.

11. वः युष्मदीयं. From C, A, B, M. अस्मदीयं.

12. M adds, in brackets, to the quotation from Śaunaka, the following explanation taken literally from his MS. D.

त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामेवकं पितरं यजामह इति शिष्यसमाहितो वसिष्ठो ब्रवीति । क्रियविशिष्टमित्यत आह । सुगंधि प्रसारितपुण्यकीर्तिम् । पुनः क्रियविशिष्टम् । पुष्टिवर्धनं जगदीजम् । उरुशक्तिमित्यर्थः । उपासकस्य वर्धनं अणिमादिशक्तिवर्धनम् । अतस्त्वत्प्रसादादेव मृत्योर्मरणोत्संसाराद्वा मुक्षीय मोक्षय । यथा बंधनादुर्वारकं कर्कटीफलं मुच्यते तद्वन्मरणोत्संसाराद्वा मोक्षय । किं मर्कटीकृत्य । आधृतात् । साधुऽयतामोक्षपर्यंतमित्यर्थः । अथ वैतसीयभाष्ये शोभनः शरीरगंधः पुण्यगंधो वा यस्यासौ सुगंधिः । यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य बुराङ्गमो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो बुराङ्गमो वातीति श्रुतेः । पुष्टि शरीरधनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः । तादृशं श्रेयंबकं

यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारुक्फलानि बंधनाहुतास्त्वयमेव मुच्यन्ते  
तद्वदहं त्र्यंबकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासं अमृताच्चिरजीवि-  
तास्त्वगादिर्वा मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्थमवस्थ तात्पर्यातिशयं दर्शयति ।  
त्र्यंबकं यजामहे इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वाच्यतदाहेति ॥

For three other similar interpolations see his note. I have omitted the whole passage with my MS. B, and M.'s MSS. A, Ca, Ca Colebr. All these MSS. mark an omission. My MS. A writes वयं त्र्यंबकं त्रिलोचनं यजामहे किलक्षणं सुगंधिं क्षोभनगंधोपेतं पुष्टिवर्धनं पुष्टेः पोषकं, agreeing so far, it will be seen, with the gloss in M.'s C. There follows त्वचः (sic) क्रांतवर्धनः &c., the last clause of the commentary on verse 11, repeated here by mistake. Then the passage above, which M. finds in his MS. D with the following variants. मृत्योर्मरणात् १ साष्टुड्यतानो-  
क्षपयैतमित्यर्थः, omitting the words between. In the last sentence त्र्यंबकं यजामहे ----- तादिति वाच्यतदाहेति. There follows the second part of the gloss in M.'s C हे रुद्र प्राप्तामृतात् (M. हे रुद्र मा मां मृतात्) मरणात् मुक्षीय मां मोचय । कस्मात्कमिव बंधनात् वृतात् उर्वारुकमिव (M. कस्मात्कमिव बंधनात् नात् वत् उर्वारुकमि-  
द्रवारुकमिव बंधनं प्रत्यक्षस्तुतिः). Then follows the colophon इति श्रीराजाधिराज &c., C.

60. 1. A omits अद्य. —देवेषु मध्ये. A omits मध्ये.—तर्हि वयम् । "Then we" sc. shall be so. With हे अदिते Sayana begins another clause. M. omits वयं after अर्द्धनदेव against his MSS. A, B, C, Ca. I give it from my MSS. A, B.—A writes हे अर्धमन् दातः त्वां गृणतः तवैव प्रियाः स्याम यदि मां, &c.

2. A सर्वस्तुत्यत्वेन. B सर्वे (sic) स्तुत्यत्वेन.—प्रसिद्धः सूर्यः. From A, B. So also all M.'s MSS. except B, which has the प्रसिद्धो नृचक्षा नृणां मनुष्याणां द्रष्टा सूर्यः of edition. My MS. C has the words, —स्थितानि. So M. from his B1. A स्वन्नानि. B त्विन्नानि. This last is the reading of M.'s A, Ca. My C omits the word.—A, B omit कञ्चु.

3. A omits अन्वान. —A यूथेव गोयूथपाः स यथा, &c.—A ततांतरगो-  
व्यर्त्ति (sic). B as M. prints, except that the anusvāra is omitted. C omits the whole clause. M. तद्वांतरगोव्यर्त्ति by conjecture, noting that his A, B have तद्वांतरेणाव्यर्त्ति, (तद्वा-  
तरगो, written एगा, व्यर्त्ति?) and his C, Ca. तद्वांतरगोव्यर्त्तं च.

5. A omits यज्ञस्य.

6. एतद्वयं. A एतद्वयं.—वक्षेः. M. adds सामर्थ्येभित्तयंति from his MS. B only. There must be an old *lacuna* here.—अपि कर्तुं सुचेतसं प्रकृष्टज्ञानवतं पुरुषं कर्तारं. From A. B inserts a second कर्तुं before कर्तारं. M.'s MSS. A, C, Ca with us. His MS. C has कृतं कर्तारं. M. omits our कर्तुं, and inserts that word before कर्तारं. My MS. C reads अपि कर्तुं सर्वतः संविवेकैः (sic) सुचेतसं संहननवतं कर्मानुष्ठानवन्तमपि.—A, B omit वन्तः.
7. बुलोकस्य. A कलोकस्य.—A, B C विष्पितस्य व्याप्तिरस्य as M. has. M. notes that in the Nirukta विप्राप्तस्य stands for विष्पितस्य.
11. तस्य मन्थं. By conjecture. A, B and M.'s A, C, Ca, B1 तासां मन्थं. M. मन्थं. My MS. C reads सातौ तस्य अर्थः स्तोतुः मन्थं.
12. हे देवा. Sayana follows the Pada text in taking the देव of the Sanhita text for देवा.—दुःखानि From A, B, C. So also M.'s A, B, C. M. दुःखेन by conjecture.
61. 3. ऋधक् सत्यान् यतो विवेकात्सत्येन गच्छतो. By conjecture. Compare the reading of M.'s Ca ऋधक् यत् ऋधक् सत्यान् यतः विवेकान्. A ऋक् यत् धक् सत्यानयतः (sic) वि.° B. ऋधक् सत्यानयतः वि° &c. C. ऋधक् सत्यानयतः (sic) वि° See M.'s note.
5. युवां. A, B omit the वां of the text as do also M.'s MSS. A, B, C, Ca. His B has it. M changes युवां to युवान्-वां against all the MSS. C, वां युवां.—A महिस्वात्.—अस्तुत्यविषयाणि. M. स्तुत्यविषयाणि.—अभूवन् भवति. A भूवन् भवति. B भूवन् भवति. B भूवन् भवति is the reading of M.'s A, C, Ca. His B the reading as I have printed. M. prints नाभूवन् न भवति. Compare the variants अर्हति and न अर्हति at 33, 1.
62. 2. A, B कृष्णक्षतासु°.
3. धनं. A तं.
4. हे महर्ष्यौ. A, B write महे महर्ष्यौ.—नृणां. B, C add स्तुतिनेतृणां. So also M.
5. नो जीवसेऽस्माकं जीवनाय. A नो जीवनाय.
63. 1. A omits च.
4. A drops a line, writing अयं सुयो रक्ष्मो रोषमानो वा तरणिस्तारकः &c.—गंतव्यानि. A मन्तव्यानि.
5. A omits मार्गं. —तस्यायो. B omits तत्.—A omits निचावरणा. as it also omits सूरं.

64. 2. A, B omit. गोपा.

4. A, B omit यो. —स्तौमीति. From C. A, B स्तोमेति. M स्तोमेन.

5. वापुर्गता. A writes वापुं गतासि.

65. 1. A उपाचिते.

4. A omits मित्रावरुणा.—अत्रास्मिन् लोके. A, B add a second वां युवां प्रति as M.'s A, C, Ca B also do. I have omitted this with M. from his B4.—A प्रयच्छंतं. My MS. C reads हे मित्रावरुणा णौ नः अस्माकं हव्यमुद्दि हविःसेवनवंतं यज्ञं आगच्छतमिति शेषः आगत्य च गच्छति गोस्थानं घृतै उक्षतं सिचते अत्र अस्मिन् यज्ञे वां युवां प्रति इष्टान्मिरज्ञैः घृतं श्रेष्ठं हविः यः यजमानः आयच्छेदिति शेषः अतः केवलं कृपयैव तस्मै जनाय यजमानाय दिव्यस्य सिवि भवस्य चारोः रमणीयस्य उद्गः उदकस्य उदकं प्रणीतं प्रयच्छतं.

66. Introd. A omits द्वादशी बृहती, and writes चतुर्दशी सतोबृहती.—A ण्ताः and ण्त्याः. B ण्त्याः ण्त्याः. A B आद्यंतौ. So also all M.'s MSS.

3. प्रहाः. From A, B, C. So also M.'s MSS. He prints गृहाः, and refers to Rv. VII. 19, 11. Also to X. 69, 4, where it is explained by यज्ञानां पालयिता.

6. A, B write अहिंसितस्य रक्षक (sic). So also M.'s A, C, Ca. रक्षक is wanting in his B1, 4. My MS. C ये अदब्धस्य महः महतः &c. From the note in the *Varietas Lectionis* M. would appear to have wished to correct to रक्षका, but he has neither form in his text.

10. The viniyoga from B (omits इति after the first सूरचक्षस) and M. A आश्विनशस्त्रे बहवः सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टय इति सैषा प्रगाथि.—येषां तादृशाः &c. A writes एषां तादृशान्, and omits the words which follow down to परिभूतिभिः.

11. ते मित्रो वरुणो. From A, C. B, M. ते वरुणो मित्रो.

12. A प्रातःकाल इत्यत्र पुरुषव्यत्ययः, the intervening words being wanting.

13. A प्रजातेः प (sic) सकाशान्. B प्रजातिः सकाशान्. “प्रजापतेः B4. प्रजातिः C, Ca, B1.” M. The original book had प्रजातेःप corrected by numerals thus प्रजातेः<sup>२</sup> ६. The figure 2 over तेः caused that akshara to be written as तेः and the प was dropped.—A omits ये वयं.

15. अयं बृहतीत्यनेन. From A, B, C. It is the reading also of M.'s

A, B1, and is the reading clearly intended in his C, Ca. "This (the gender being dependent on the preceding अर्थः) is to be construed with वहति." M prints सूर्यं वहति. "अयं वहति A, B1 अयं वहति C, Ca. अथो वहति B4". — सूर्यं विश्वं रजः समया सर्वलोकस्य समीपे. From A, B. So also M's MSS. except his B1, 4. His B4 inserts सुविताय कल्याणाय after सूर्यं, and M. adopts this. His B1 has प्रकाशाय, apparently without repeating the सुविताय of the text. Either Sayana did not consider it necessary to explain सुविताय, or his explanation has been lost. My MS. C agrees with M., and reads विश्वं रजः सर्वं लोकं समया सर्वलोकस्य समीपे.

16. हविःस्वीकारस्यैतदीर्याधीनत्वात्. From A (एतदीर्या = his course). B is corrupt, but seems to have had that reading (हविःस्वि- (sic) कारंस्वे (sic) तदी (corrected to तदा)र्याधीनत्वात्). C omits the first explanation of देवहितं. This is probably right. For देवानां हितं is not good Sanskrit. M. हविःस्वीकारस्यैतदीर्याधीनत्वात् by conjecture. See his note.

18. द्यु° From A, C. So also M's A, B, B, and M. from his C, Ca. द्युलोक° (B omits दिव्यो).

67. 1. A के वेति तदुच्यते. B - - - नेति तदुच्यते. C omits the clause. "All MSS., except B1, 4, mark a lacuna after शेषः to केनेति तदु°. A later hand in Ca Colebr. supplies it कौन साधनेनेति." M. — C. यो रथो वां युवां &c., omitting our वां युवां.—A writes सूनुरे पितराविव and stops there.

3. धनवता च. From B (MS. व). धनवता वा A, M. C स्वविश्व स्वयं जानता वसुमता धनवता रथेन. This is probably right.

4. युवाभ्यां. So all the MSS. M suggests that it is a mistake for युवयोः. Sayana does not construe the वां of the text with the immediately preceding अयोः, but with the स्वभूतो भवामि which he supplies.—सोमस्वस्याहो. By conjecture. A सोमस्वस्याहो (sic). B सोमस्वस्याहो. The first स्व was a mistake for रस. C, M सोमस्याहो. Compare मधूनि मधुरसान् four lines below.—मधुविद्यासंबन्धिनो. M adds वा. —अतो वा स्वभूतः. "Or that is why he is स्वभूतः", referring to the previous स्वभूतो भवामीति शेषः. By conjecture. A अतिवा स्वभूतः. B अति वा स्वं (sic) भूतः. C omits the phrase altogether, and is very probably right in doing so. M print अतो वां स्वभूतः by conjecture. "अतीवा A. अतीवाव C, Ca. अति वा B1, not in B4. भवामीति शेषः is expected after it."

The अतो of their originals, written आता, was corrected by some scribes into अति, by others into अली.

6. लब्धे. From B, M. "लब्धे B. लब्धे C, Ca, illegible in A; perhaps, लब्धे" M. My A writes लब्धे (*sic*). So also C.
67. 8. गंगाद्याः From C and M. A गंगाद्याकाः. B गंगाद्याका (*sic*). "गंगाद्याकाः A, C, Ca. गंगाद्याः B1, 4; cf. Pan VII. 4, 15." M. —तद्वथाकुलाः. By conjecture. (M also conjectures तद्वथाकुला [?]). It seems to be the reading to which A and B तद्वथान् कुला point. C तद्वथाकुलाः. M. तद्वथाथाः from his B1. "रथाकुलाः B4. रथान् कुला A, Ca; left out in C." —वां &c. From B, M. But there is something wrong. A प्य, (*sic*) for वां. C omits वां and सुवां तेन वायंतीति.
68. 2. B, C, M. हवनानि. C adds आह्वानि (*sic*). Perhaps आह्वानानि should be inserted here. Compare the use of आह्वान immediately.—अस्मदाह्वानं श्रुतं. From C. A, B अस्मदाह्वानमित्यर्थः तं (*sic*) श्रुतं. इत्यर्थः here seems meaningless, and the reading in the text accounts for the तं which both A and B (in B नं ?), show. It is the नं of आह्वानं, and इत्यर्थः is an interpolation. M अस्मदाह्वानमित्यर्थः तच्छ्रुतं.
5. कृवीरं. From B, M. A omits the anusvāra. C कृषि आवासं. M. who gives कृवीरं from his MS. A, notes that his Ca has कृ-स his B1 कृष्णा वासं, and his B4 कृषि (आ वा) रं.—धारयति. From M. A धारयज (*sic*). B धारयतः. C धारयेत्.
6. तत्तस्य रूपस्य प्रत्यास्ये. From A, except that A writes प्रत्यास्य, with the great majority of the MSS., a mistake which is due to the early or southern practice of writing the mātṛās before, instead of above or after the letters. The clause stands by itself, in explanation of प्रतिगमनं, to which the तत् at the beginning of the clause refers. B प्रतिगमनं | न (with marks of elision) तस्य रूपस्य प्रत्यास्यं. C तस्य रूपस्य प्रत्ययश्रुतं. M. तस्य रूपस्य प्रत्यास्यै, (omitting तत्) with the note "तत्तस्य रूपस्य प्रत्यास्य A, Ca. तस्य रूपस्य प्रत्यास्य C. तत्तस्य रूपस्य प्रत्यास्यै B4, pr. man. तस्य रूपस्य प्रत्ययं B4, see man. तस्य रूपस्य प्रत्यास्यं श्रुतं अश्रुतं B1. Perhaps तत्तस्य रूपस्य प्रत्यास्यं. Cf. IV. 5, 14".
8. धनाज्ञाने. From A, M (by conjecture). B, C and all M.'s MSS. धनज्ञाने.—A, B write चिद् चिदिति पूरणः. C, which omits the first two explanations of दुयाय (perhaps rightly) has चिद् पूरणः



after वृषये. —नवीं लो. From B, M. (by conjecture). A, C and M.'s A, B1, & नवीं लो. His C, Ca नवीं लो.

69. 6. B स्वस्तिभिः for स्तुतिभिः.—निर्घुलु From A, B, C (the last omits the anusvāra). So also M.'s A, Ca, and (with the anusvāra omitted) his B4. His B1 has नानर्घुलु. M. corrects to नियच्छुलु.

7. शररिः. B, C शररिः.

70. 1. अथो न अथः. From C. So also M.'s B4. C adds न पूरणः after विष्टुलु. A अथो न अथो ऽस्थात्. B अथ न अथो न अस्थात्. M. अथो ऽस्थात् from his B1. "अथो न अथः Ca. अथो न अथः A &c."—B सत्स्थानमेव for सत्स्थानमथ (This must be a mistake of the same kind as that which led to the corruption of अथ above into अथ). —A योनिस्थानमिव.

2. वा युवा. From A, C. So also all M.'s MSS. M writes वा वा युवा by conjecture. My MS. B वा युवा.

4. जायापति. From C. A, B, M. जायापती.

5. जनाय यजमानस्य. From C. So also M.'s B4. A, B, and the rest of M.'s MSS. जनस्य यजमानस्य. M prints जनाय जनस्य यजमानस्य by conjecture.

71. 4. युवयोः रथः. M. युवयोर्द्वौ रथः by conjecture.—यन यथ रथः. From C. So also M.'s B4. A, B यथयो यथ रथः. This is M.'s reading. His MSS. A, Ca, B1 write यथयो for यथयो.—अथ आह. So A, B, C. M. अथवाह from his MS. B1 only. "अथ आह A. B4, Ca. It may be अन्य आह; cf. Rv. VI. 42, 2." Perhaps the first of the two explanations of the clause यद्वा &c. is an interpolation.—वसिष्ठो वा. So M. corrects the reading of the MSS. वसिष्ठो वा.

5. निपास्यन्त. From A, B, C. So also M.'s B, Ca. It is the reading also intended in M.'s A, which writes निपास्यन्त. It=निष्पन्त. and the right reading is perhaps निष्पन्तं निपास्यन्तं न्यपास्यन्तं. M. corrects निपास्यन्तं to न्यपास्यन्तं.—ह्यन्त. A omits हि.

72. 1. गोप्रदेन is M.'s correction for गोप्रदेशेन as his MSS. read. In the V. L. he suggests गोप्रदेशेन. That the गोप्रदेन of the original Southern MSS. was read by scribes गोप्रदेश, and from that corrected into गोप्रदेशेन, seems probable from the reading of my MSS. A, B धनप्रदेशेत्यर्थः (sic). They agree with M.'s MSS. in

reading योगैवेति here. C omits the second explanation of योग-  
ता.—For ब्रह्मवेति A writes by mistake बहुवचनेन.

2. इतरे: A ते:—बं—विशयसाह. A बंध्वातिशयं. B बंध्वीतिशयं. This last is the reading of M.'s A, Ca. He reads बंधुत्वातिशयं from his B1. (MS. 'ब'). "Not in B4." My MS. C. omits the clause.  
—The passage from the Brihaddevatā. Bh. stands for a MS. of that work in the Bhao Daji collection. V. 1. Bh. varies between शरण्युः and शरण्युः as the form of the name. A, B शरण्युः and सरण्युः. V. 2. सरण्युः. From M., who finds it in his B1. A writes सरसमी (sic). B सरण्या as M.'s A, Ca have. Bh. सरण्यु (sic).—जाते ते. A, B (A जातते). Bh. जज्ञाते. The correct reading of the pāda is perhaps ततः सरण्युवा जज्ञाते.—Bh. नो चाप्युनौ. So M.'s MS. of the Brihaddevatā. B ता चाप्युनौ corrected to तानाप्युनौ (sic). It perhaps agreed with Bh.—Bh. ज्यायांस्तान्भ्यां तु वै यमः as M.'s MS. has. V. 3. Bh. भूवो-पचक्रमे. V. 4. अविज्ञातात्. From Bh. So also M. from Kuhn, A, and his MS. A अविजातात् with M.'s Ca B अविज्ञातात्.—राजर्विरभव-त्तोऽपि Bh., as M.'s MS. also has. V. 5. Bh. स्वपक्रांतो, as M.'s MS. also has.—Bh. अथरूपिणं. V. 7. Bh. सरण्युथ as M.'s MS. also has.—Bh. विदित्वा, as M.'s MS. also has.—B जिज्ञास corrected pr. man. to जिज्ञात. This is the reading of M.'s A, B.—स्वरूपिणं. By conjecture. A, B भसरूपिणं. This is also the reading of M.'s Ca. His A, B नयरूपिणं. Kuhn हररूपिणं. M gives हररूपिणं from his MS. of the Brihaddevatā. So also Bh. हय was a gloss upon स्वस. V. 7. तच्छुक्रं. From Bh. So also Kuhn, and M. from his MS. B तं शुक्रं. A has a gap, writing मैथुनायो-पचक्रामाचाच्छुक्रं तत् (sic).—गर्भकाम्प्रया. From Bh. So also M. (with Kuhn) from his MS. B गतक्राम्प्रया as M.'s A, Ca, B have V. 8 Bh. आध्वातमात्रा (sic).—Bh. अभिनाविति. So also M.'s MS.

3. कर्मपरिवृत्तानि. From A, B. So also M.'s A, Ca, B1. It is left out in his B4, as it is also in my MS. C. M. compares (in a note which has got misplaced; (see M. on 71. 4), VI. 42, 2 where Sayana has ब्रह्म परिवृढे यज्ञादिरूपं कर्म. He reads परिवृत्तानि by conjecture.—A, B omit आविवासान्.—C धिष्ण्या. M. notes that all the Sanhita MSS. read धिष्ण्येमे, and that Sayana read अभिना in this verse instead of अभिनी. "The Pāda MS. (Mill) had indeed अभिना pr. man."

5. A drops a line, writing पूर्वस्मदिशाम् संव्यज्जनेन &c. B अवस्ता-  
देशादनिना (sic). M. notes that his MSS. A, Ca have वक्षिण for  
वक्षिणत्, which he takes from B. My MS. C has वक्षिणत्.
73. 1. मङ्कतत्वात्. A प्रत्यक्षत्वात्. C omits the second explanation of  
तस्यतः.
2. मनुषः सन्नाशात् A, B. So also M. by conjecture. "बहुपलकाशात्  
A, Ca; deest in B." My MS. C. मनुषः कानुषः देशानां &c.—स्थित्वैव.  
A. स्थित्वा.
4. सोमात् समन्वयं यच्छतं च कुदात् from A, B संयच्छतं. C. यच्छतं.  
M. समयच्छतं. by conjecture.
74. Introd. वृद्धे A, B. M. प्रथम°.—रत्तिनः. From A, B. M. रत्तिनः.
1. वत्तिजोऽपि. A वत्तिजः.
2. स्तुतिमते. By conjecture.—A स्तुतिं च ते (sic). B, C, M. स्तुतिमते.  
The word is very probably an interpolation.—नि यच्छतं. MSS.  
and M. add नियमते which is an impossible form. Sayana did  
not think it necessary to explain नियच्छतं.—A मधुरं रसं.
3. हे अश्विना अश्विनौ. From C. A omits अश्विना. B, M. omit अ-  
श्विनौ.
5. गृहं. A ग्रहं.—प्रयच्छतं A, B, M. C प्र यच्छतं.
75. Introd. The passage from the Rigvidhana. हिरण्यादि. From  
the Rigv. A, B हिरण्यानि as M. prints from his MSS.—रा  
अन्वात्. From the Rigv. So also M. from Rigv. A, B and M.'s  
MSS. रावोऽन्वात्.—धन्वात्. From A, B (corrected in B to  
धान्यात्). M.'s MSS. A, Ca also have धन्वात्. His B1 धान्यात्.  
He notes that the reading of the Rigv. is धान्या. He reads  
धान्यं.
3. A omits दर्शनीयायाः.—प्रसरंति. From A, B. So also M.'s Ca.  
M reads सरंति with his A, B. It is the reading of my C.
4. निषादपंचमाध्वारो वर्णाः तान्. From C. M., who reads निषादपं-  
चमाध्वारो वर्णाः (the last word by conjecture; M seems to im-  
ply that all his MSS. have निषादपंचमान्) notes that his B4  
has our reading. It is A, Ca, B1 चतुरो वर्णाः. All my MSS. have  
निषादपंचमाः in the nominative. A चत्वारो वर्णाः. B चतुरो वर्णाः.  
The clause stands out of the construction. A may be right in  
omitting तान्.
5. A, B अन्नेको योग° as M. gives by conjecture.—My MSS.

- रश्माख्य<sup>२</sup> as M.'s have.—A बालानां and B बालानां for वसूनां.—A अविष्टे and B अविष्टे for अपीष्टे.
7. A अत्यन्तस्थिराणि.—अत्यन्तस्थिराणि. From A, B, M. अत्यन्तं स्थिराणि.
8. A, B omit पुरुषता.
76. 1. A वसूनांसाधकं. C omits the word.—A omits स्तोत्राणां. C omits स्तोत्राणां वा.—वायागुष्ठानमित्यर्थः तस्यै. From A, B, C यागागुष्ठानार्थमित्यर्थः. M. यागागुष्ठानार्थमित्यर्थः। तस्यै.—A omits सर्वै.
3. C वाचिद्वं.—A writes वाचीत्यर्थः (1.4) न पुनर्यत्नीव (1.7), omitting all between. M. notes that Sayana "took जार for the locative." The commentary may be reconciled with the Pada text if we suppose that Sayana took जारः for the locative. An attempt is made in my B to correct जारो रात्रेर्जरयिता but सूर्ये is left in the locative.—अत्यन्तं. MSS. and M. अत्यन्तैव.—B साध्वी संचरन्ति (sic).—A परिदृश्यते. B परिदृश्यते.
4. मंजसान्ध्यात्. M. adds ते.
5. A omits from तैर्गिरसो to परिपालयन्तीत्यर्थः.
77. Introd. A omits उपस्थं.
1. A, B समिधेभूत् समिधे समिधनीयौभवत्.—A अंधकारान् बाधमानं वा बाधकं. M omits वा against his MSS. A, Ca, B1. I have omitted वा बाधकं with my MS. C. B अंधकारान् बाधमाना बाध्यमानानि अकः अकरोत्, omitting the first explanation.
2. उदित्य. By conjecture. A, B, C उदित्वा (C उदत्त्वा). M. उदिता.—A omits the words between वसनीयं तेजः and सुष्टु दर्शनीयं.
4. पृथक्कुरु. M. adds वसूनि शत्रूणां धनानि आ भर आहर from his MS. B4 only. The words are in my MS. C.
5. A, B omit योमत्.—अश्वैश्चोपेतं. M adds रथवद्वयैरुपेतं from his MS. B4 only. The words stand in my MS. C.
78. 1. आश्रयन्ति. From A, B, C, M. श्रयन्ति.—ज्योतिष्मता. MSS. and M. add तेजोवता which is a wrong form.—रथेन &c. From C, A, B and M.'s A, Ca, B1 रथेनास्मभ्यं &c. M omits the second अस्मभ्यं.
3. एता उ इति पूरणः. From A, C एता उ पूरणः. B and M. एता उ उ इति पूरण.
5. C omits अस्माकाः.
79. 2. A सैना इति.—यत्ते. M. adds प्रयत्ते.—A, B, M. add अत्र गमनाय वा. I have omitted with C. The clause is not good Sanskrit, and the meaning is otiose.

3. A, B have द्रयांसि for अवांसि.—रात्रिवसनस्य. From A, B (B रात्रिवसनस्य). So also M.'s A, Ca. His B1 रात्रिवसनस्य. M. corrects to रात्र्यवसनस्य. My MS. C omits the whole passage going from गन्धमा (1.3) to तादृशुवाः (1.5)—and this seems right. Cf. next note.—उषोरूपत्वात्. MSS. and M. उषारूपत्वात्.
5. शनाय धनलाभाय. From B, M. M. notes that he gives धनलाभाय from his A, B1. C omits धनलाभाय. A शनानि (*sic*).
80. 2. वृथमाना. From C, M. A, B अदृश्यमाना.—युवतिर्निव्यतरुणी. M. adds सर्वत्र निश्रयंती वा. So also A, B. It appears to me to be a manifest interpolation, and I have omitted it with my MS. C, A, B read युवती for युवतिः. C writes युवतिर्निव्यतरुणी (*sic*).—अलज्जा युवतिरिव. C अलज्जावती स्वैरिणी.—A संचरंती. B संचरंति (*sic*).
3. A, B omit सङ्. A omits सायनाचार्येण in the colophon.
81. Introd. प्रथमाद्या. A आद्या.—उषस्य. A उषस्य.—अश्विनशस्ते. A, B add छंदसि. B omits च.
4. उच्छंती. From C. It is the word in the text. A, B, M. चुच्छंती.
2. उद्यत्. M. adds उद्वच्छत्. It is in none of my MSS.—प्रादुर्भवत्. M. प्रादुर्भव.—एव च सति. A, B add हि.
3. वनन्वति &c. A वनन्वति वनं (*sic*) भंजनं संभक्तव्यं धनं वा. B वनन्वति वनं संभक्तव्यं धनं वा. C वनन्वति संव्यक्तव्यधनवति (*sic*).—A omits बहु.
4. A omits कसोपि.
5. A यदज्ञमप्यस्ति.
6. शोषकान्. A पकान् (*sic*). B शोकाण्. C omits the word. M. notes that his MS. A omits all from विद्युः to the end.
82. Introd. A हि जायतं.
1. A अभिजिघांसति.
2. A omits ना (1. 2).—A, B कीर्त्यतेत्युक्तं (*sic*).—C. reads एकः वरुणः सम्राट् सम्यथाजमानः मन्यः इंद्रः स्वराट् स्वयमेव राजमानः उच्यते, and this seems right.—वां युवां A, B, C. Sayana construes वां as one of two accusatives after संदधुः. "It should be युवाभ्यां, as immediately afterwards." M.—A ओजो ना (na added in the margin) दृशेति. B ओजो नादमीं दृशेति. C omits. M. gives ओजः सादमी दृशेति from his B1. "ओजो नादमी दृशेति A. ओजो नादमी ॥ दृशेति Ca."

3. A सर्वत्र प्रेरकं. C omits.
5. जनिमंति. From A, B. In A जाता (sic) जनिमंति has been corrected to जातानि संति. M.'s B1 also reads जनिमंति. His A जनिमंति. His Ca संति. He prints जातिमंति by conjecture. My MS. C omits the word.—आत्मीयेन. A B आत्मीये (sic). C omits the word.
82. 6. A, C omit बलं.
7. A, B दुर्गमनानि.
8. A drops a line, writing आगत्य च मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च.
83. 1. A, B write युष्मत्संधवः (sic) लामार्थिनः, corrected in A. C omits the word.—उपक्षपयितृणि. MSS. and M. उपक्षपयित्रीणि.
2. वीराश्च. From C. So also M.'s B. A, B and M. from his A, Ca वीताश्च.
3. A, C उपास्थिताः.
8. श्विति. From B. A has श्वितं corrected to श्विति. M. श्वितं. C omits श्विति श्वेत्यं.
10. द्योतमानं. M. adds धनं from his B1, 4.
84. 1. अभिप्रयच्छति. From M. So also B, which, however, writes अभि अ (sic) गच्छति. A, C अभिप्रयच्छति.
2. A, B omit हे.
4. B omits भूतानि.
85. 1. M. omits हे.
2. A, B omit वे.
3. असांकार्येण. So M. from his MS. A. “असांकार्येण Ca. आसांकार्येण B. असांकार्येण B1.” My MSS. A, B असांकार्येण. My C आसांकार्येण.
86. 4. अवगच्छेयं. By conjecture. A अपगच्छेतां corrected to अपगच्छेयं. C M. उपगच्छेयं. B उपगच्छेतां.
5. विशेष्य च. From B. So also M.'s A, Ca, B. My MS. A writes विशेष्य च, and corrects विशेष्य (omitting च). C omits अस्मत्तो विशेष्य च as M.'s C apparently does.—शष्पादिभिः. By conjecture. A पापादिभिः. C यवसादिभिः. M. gives घासादिभिः from his Ca, B1. So also my B. “वासादिभिः A. यवसादिभिः B4, शष्पादिभिः accounts for the reading पापादिभिः, and the other readings were glosses.

6. स्वरूपवद्वलं. From A. So also M.'s Ca. "Not in B4." My B स्वरूपं बहलं, evidently a mistake for स्वरूपं वलं. C omits, writing दक्षः पापप्रवृत्तौ. M. स्वरूपं वद्वलं from his A, B1.—ग्रमाद्°. From C. So also M. from his MS. B. A, B, and M.'s A, Ca ग्रमाद्°. In A it is corrected to ग्रमाद्°.—A तं यमनिनीषत इति. This is the reading of M.'s Ca. It is corrected in my MS. sec. man. to तं यमथो निनीषत इति. That is B.'s reading, and the reading of M. from his MS. A. M.'s B4 तं यमथो निनीषत.
87. 4. रममाणाय. From C, M. A. परमाणाय corrected to अरमाणाय. B परमाणाय. The variants are very instructive. मरमाणाय was written, by a very common mistake, for रममाणाय. It was corrected in the usual manner by writing the figure 2, 1 over the first-two letters, which had got transposed, thus र<sup>2</sup>मा<sup>1</sup>णाय. This was carelessly written परमाणाय, and परमाणाय was fruitlessly corrected to अरमाणाय.—उपदेशे. So A, B, M. In A it is corrected to उपदेशे°, which is the reading of C.
88. 2. अग्नि स्थितं. From A, B. C, M. अवस्थितं.—स्वीयं. By conjecture. A स्कवीयं (sic), corrected sec. man. to स्वकीयं. A.'s original reading would seem to be a wrong correction of a mistake in writing स्वीयं as सवीयं. B has same mistake स्कवीयं, and same correction स्वकीयं. C omits the word. M. स्कवीयं. (sic) MSS. and M. अभिनिनीषात् अग्निप्रापयेत् But we should perhaps omit the two अग्नि s. Sayana filled out the अग्नि of the text in his usual way अग्नि स्थितं. अवस्थितं was wrongly substituted for अग्नि स्थितं. This left the अग्नि of the text unexplained, and it was wrongly construed with निनीषात्.
3. अभूव (आरुढावभूव). From A. My B and M.'s A, Ca have the same reading, except that, as often, they write व for व, आरुढावभूव. M. takes the वभूव of this reading, and corrects to वभूविव. "भवव. B4. वभूतां B1." The second reading here is really अभूतां. My C has भवावः.
4. "Sayana read स्वपासवोभिः instead of स्वपा मन्त्राभिः" M. My MS. C has अहोभिः in Sayana's commentary. This is apparently also the original reading of my MS. A.
5. सखा सखा समानख्यानः. From A, where, however, the second सखा is wrongly smeared over. सखा समानख्यानः is a clause by itself containing a reference to Nirukta VII. 30. B सखा स सखा

- with a line over सख्खा to indicate that it is to be taken out. C ते तव सखास्तु omitting the words between. M. gives one सखा, noting that his A has सखा सख्खा.
89. 3. प्रतिकूलमननुष्ठानं. So A, B, and M. from his Ca. "प्रतिकूल-  
जितमनुष्ठानं A. अननुष्ठानं B4. प्रतिकूलनुष्ठानं B1." My MS. C प्रतीपं  
अननुष्ठानं.
4. लवणोदकदस्य. C लवणोदकस्य.—समुद्रजलस्य. From A, C. B,  
M. सासुद्रजलस्य.
5. निर्वर्तयामः.—From A. B, M. निर्वर्तयामः. C omits the word.
90. 1. वीराय. A smears this word over. B has it. C omits it, omit-  
ting also, as usual with C, the grammatical note.
2. "Sayana seems to take वाजी अस्य as one word." M. This is a  
mistake, and is a good illustration of the remarks to be made  
in the Preface as to the use of sandhi in the commentary.  
To write वाज्यस्य, as M. does in the commentary, is not in  
deed wrong, but is misleading. वाजी is part of the predicate  
with जायते, and is left unexplained, as requiring no explanation.  
Then follows the note on अस्य, the next word in the text,  
अस्य, i.e., प्राप्तव्यस्य धनस्य.
3. धातारं. M. adds प्रधातारं. So also my MS. B.
4. औच्छन्. From B, M. A, C omit.
5. स्वकीयेन स्वविहितेन. By conjecture. A स्वकीयस्वा (sic) विहितेन.  
B writes स्वकीयस्वे तिहितेन (sic). C स्वकीयेन विहितेन. M. gives  
स्वकीयस्वे विहितेन from his MS. A. "स्वकीयस्व विहितेन Ca.  
स्वकीयेन विहितेन B4. स्वकीयेनैव B1."—वहनीयं तं. From A, B, M.  
omits तं. C omits the second explanation of वीरवाहं.
92. 1. "उप समीपे from B4." M. My MSS. A, B omit. C उप समीपं.
4. "सूरयः स्तोतारः A, B, Ca." M. So also my A, B, C.
5. A omits प्रातःसवने.
93. 2. संयोजयतं. From M., who gives it by conjecture. Cf. Sayana  
on I. 109, 4. A संयोजयतं (sic). B स्वयोजयतं (sic). C योजयतं.  
"स्वयोजयतं A, Ca. योजयतं B." M.
3. भूमिं व्याप्नुवन्ति. From C, and M., from his B4. "भूम्यां वाप्नुवन्ति  
A. भूम्यां चाप्नुवन्ति Ca, B1" M. My MS. A agrees with M.'s  
Ca, B1, and my MS. B. with M.'s A.
5. तनून्वा—हन् हिंस्तं. So M. from his MSS. A, C. (M. does  
not say whether they mark a gap). That there is an old lacuna



here seems evident from the variety of readings which the MSS. present, and from the unsatisfactory character of those readings. My MS. B. तनुरुच्चा आत्मीयेन तेजसा सं यत् ये श्रुसाता श्रुसातो रणे यतैते जेतुं यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेने देवयुभिः देवान् कामयमानैः सह अदेवयुं विदधे यज्ञे सत्रा हतं सततं हिस्तं. So also A, except that it omits अदेवयुं. C तनुरुच्चा आत्मीयेन तेजसा सं यत् ये सत्रा हतं सततं हिस्तं. M's MS. B4 has स्वर्धौ कुर्वन्त्यौ श्रुसाता श्रुसातो रणे यतैते यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेने तनुरुच्चा आत्मीयेन तेजसा सं यत् ये सत्रा हतं सततं हिस्तं तथा सोमसुता सोममभिषुण्वता जनेन यत्मानसं येन देवयुभिः देवान् कामयमानैः सह विदधे यज्ञे अदेवयुं असोमयुतं जने सं हिस्तं. "B. has तनुरुच्चा || आच्छिद्य हतं. All left out in Ca."

8. परि खयन्. M. ना परि खयन् by conjecture. नः = अस्मान्, परि खयन् = अस्मान् &c.

94. 2. A omits स्तोतुः.

3. पापवत्वाय पापवत्त्वाय. From A, B. So also M's Ca. M. omits पापवत्त्वाय with his other MSS. So also my MS. C.

4. षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः. From B, M. A षडहस्तोत्रियस्तृचः.

6. मेधानां. From A, C. M. मेधानां यागानां. So also my MS. B.

12. A omits कुंभौ.

95. 5. पवित्रेष्ट्यां. From A, B. So also M. from his B1. His A, C, Ca. परिवेष्ट्यां.—C त्वद्विषयैः.

6. ते—, A, B ते त्वार्यत्, or the last akshara in both cases may be तु. In B it is written ते त्वार्यं । तु (or तु). M. finds ते त्वां यंतु in his A, Ca. He notes that यंतु is not in his B1, 4. This last (ते त्वां कृतस्य) is the reading of my MS. C. Perhaps त्वार्यं तु, to indicate that ते is to be taken with सरस्वति, and not with यज्ञस्य. M. prints ते त्वां यंतु; by conjecture.

96. Introd. M. आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती. I have omitted द्वितीया सतोबृहती with my MSS. A, B. M's MSS. A, Ca, B1 also omit these words. His B4 has द्वितीया प्रस्तारपत्तिः तृतीया सतोबृहती. So also my MS. C.—सरस्वदेवताक्रः. From C. So also M. by conjecture. A, B and M's MSS. सरस्वान्देवताक्रः.—A writes पंचमेहनि प्रउगं प्रागाथानेक इति.—A omits the second सरस्वतीमिन्. C. omits सरस्वतीमेव.

6. सरस्वती यागस्य. From A, B. M. सारस्वतयागस्य. C omits the viniyoga.

97. 2. A, B, C omit the अभिषजामहे which M. inserts between आ वृणीमहे and प्रार्थयामहे.—A writes आत्मनेपद्विविति तस्मै &c., apparently dropping a line.
4. वरणीयो योऽस्ति. From A, B, C and M वरणीयो ऽस्ति.
5. A writes अत्युत्तं. C omits the word.
6. शग्मा वा. From A, (MS. शग्म) B, C omits. M. शक्ता वा. Cf. below देवेभ्यः स्तोत्रभ्यो देवेभ्य एव वा. 98, 3.
9. उपक्षयत्. From M. A उपलक्षयत्. B उपक्षयत्. C उपलक्षयत्.
98. Introd. A द्दामं. So also M. But see his Errata.
3. अदित्या इंद्रं मातेत्यस्योक्तत्वात्. By conjecture. इंद्रं माता is a quotation from v. 5 of the hymn referred to (Rigv. IV. 18). A अदित्येइंद्रमादित्यास्योक्तत्वात् as M.'s MSS. read. So B, with आदित्ये for अदित्ये. C प्रोक्तवती अयं पंथा इत्यादिके अतः कारणात्, &c. M. gives आदित्येइंद्रमहत्त्वस्योक्तत्वात् by conjecture.—देवेभ्य एव वा. A omits वा.
4. अभियुध्यस्व. From A, B, C. So also M.'s MSS. He corrects to अभियुध्येश्व.
6. तव तवैव. A, B. तवे तवैव. C तदैव M. तवेत् तवैव.—गोः पतिः. From C. A, B, M. गोपतिः.
99. Introd. A एकादशं.
1. A, C नान्यत्. B मान्यत् corrected to नान्यत्. M. gives नान्यत् from his B1, 4, and notes that his A, Ca have मान्यत्.
2. प्रादुर्भूतोपि जनः. So C, M. A, B जातः for जनः.—A सर्वस्य भृतस्य जातस्य.
3. पृथिवीमूर्ध्वमुखत्वेनेति विविधत्वं. From A, B. It is the reading also of all M.'s MSS., except that his Ca adds in the margin द्यामधोमुखत्वेन. M. gives this, though his note seems to treat it as a variant. My MS. A adds द्यामधोमुखत्वेन (the द्याम has been torn off). C omits the whole clause, and this is probably right. It was a gloss.—मयूखैः. M. adds पर्वतैः from his B4 and margin of Ca. He notes that C Colebrooke has in the margin कलिसदृशैः पर्वतैः, and that the word is wanting in Ca, B1, A. It is wanting in my MS. B. A is corrupt. C has पर्वतैः.
5. शतं. A, B शतं शतं.—संघश एव From A, B, which, however, write संघस एव. In B this has been wrongly corrected to संघात एव. M. सद्य एव. by conjecture. “संपद्य स एव A. संद्यस एव (perhaps for संघश एव) Ca. सह सद्य एव B1.”

100. 4. अस्य च. From A, B, C. M. तस्य च.  
 6. गूढरूपोऽपि. M.'s correction. "गूढरूपाणि A. गूढरूपायि. Ca. गूढरूपोऽस्ति. B1." My MS. A agrees with M.'s Ca. B गूढरूपाणि.
101. 1. A, B, C omit उद्योतिरग्नाः.
102. 1. A writes प्रक्रमेण स्तोत्र (sic) पर्जन्यो नोऽस्मभ्यं, omitting the words between.
103. 4. हृष्टावभूताम्. From A, B. So also C, which, however, writes हृष्टौ अभूत (sic). M. हृष्टौ वभूतां. Compare note on 88, 3.  
 7. "वर्तमाना. A, B तो वर्तमाना as M.'s A, Ca have. In B अहनि. तो is corrected into अहनीतो. C अहनि वर्तमाना which is the reading of M.'s B1. M. gives सर्वतो वर्तमाना by conjecture.  
 8. A वर्मेण चरन्तः, omitting प्रवर्मेण. In the margin मे is written with a reference to the मे of वर्मेण. C omits प्रवर्मेण. B has it.—A वृष्टौ for वृष्टौ.  
 9. तं तं. So B, M. A त (sic) C omits.—स्तुते: So A, B, M. पर्जन्यस्तुतेः. My MS. C writes रस्तुतेपर्जन्य न सोदनेन (sic). This seems to betray the gloss.—वर्मेकाले. A writes वर्मे काको (sic).  
 10. A, B omit हरितः. and पुष्पिः.
104. Introd. l. 11. पंचैद्रो. From M. A, B चतस्र ऐद्रो वा.  
 5. अभ्रसारभूतस्यायसः, From M., who finds it in his B1. My MS. A अभ्रसाभूतस्यायसः. My MS. B has *prima manu* अभ्रसाभूतस्यासो (sic), अभ्रसा which is the reading of M.'s A, Ca. is corrected to अभ्रसार, but the other mistake remains. My MS. C, अभ्रहन्मभिः अयसो विकारैः आद्यर्थः.—निर्गच्छन्तु. A, B add अपगच्छन्तु. C यन्तु निर्गच्छन्तु.  
 6. स्तोत्राणि. M adds यथा by conjecture, and marks an omission between स्तोत्राणि and यथा.—C omits फलैः and adds after पूरयन्तं, दृष्टान्तः नृपनीव राजानो इव तौ यथा पूरयतः तद्वत्.  
 7. अत्र स्मरतिरत्रार्थोत्तरे ("in this other meaning"). From A, B. C omits as usual. M. omits the first अत्र.  
 8. मुष्टिना. From B, M. A, C omit. Cf. VIII. 78, 10.—A, B असव्यवक्ता. C. असव्यः वक्ता—A यथा स्वधामि (sic).  
 9. उपक्षर्यन्ति. From A, C, B, M. उपक्षपयन्ति.  
 11. विमुक्तो. From A, C, B, M. विमुक्तो.  
 12. प्रायेणैवमादिभिः. From A, B. So also M.'s MSS. He corrects to प्रायेणैवमादिभिः.—वासिष्ठ. M.'s correction. MSS. वसिष्ठ.—A वसि-

छो नेति श्रुतं as M.'s Ca has. B वसिष्ठो नेति न (sic) श्रुतं. C omits. M.'s A, B1 agrees with my MS. B. M. corrects to वसिष्ठेनेति नः श्रुतं. अकुटिलं सत्यं भाषणं By conjecture. M. अकुटिलं. सत्यभाषणं. A असत्यभाषिणं, omitting the second अकुटिलं. B अकुटिलं असत्यभाषिणं. C सत्यभाषिणं.

13. गच्छ त्वमिति न मुंचति A, B, C. See M.'s note.
15. संबोध्याह. From B, M. A, C आह.
18. गृह्णीत. M. adds गृह्णीत. It is not in A, B, C.
19. तीक्ष्णीभूतं. From A, B, C. M. तीक्ष्णीकृतं.
20. A writes परिगतभूतैः.—A omits अशनिं.
21. प्राप्तान्. A प्राप्तवान्.
22. A omits श्रयातुं &c., down to सुपर्णयातुं.